।। न्यायविवरणटीका - रघूत्तमयतिकृतभावबोध: ।।

जयन्ति जानकीभर्तुश्चरणाम्भोजरेणव: । नमत्सुरकिरीटस्थान्ये मणीनतिशेरते ।। १ ।।
दुरन्तदुरितध्वान्तविपाटनपटीयसे । बादरायणसंज्ञाय परस्मै महसे नम: ।। २ ।। नमामि श्रीमदानन्दतीर्थाचार्यं परं गुरुम् । यस्य वाणीकृपाणीयं निकृन्तानि भवाटवीम् ।। ३ ।। प्रणम्य चरणाम्भोजे गुŽ णां तत्कृपाबलात् । सŽयायविवृतिव्याख्यां करियामि यथामति ।। ४ ।। ग्रन्थारम्भे विघ्नविघातायाऽचार्य: समुचितविशियेयदेवतां नारायणमुपश्लोकयति ।। चेतनेति ।। जन्मादिसूत्रे, यत्सकलजगज्जन्मादिहेतुत्वं, सार्वज्ञ्याद्यशेागुणवत्त्वं चेति द्विविधं ब्रह्मलक्षणमभिप्रेतं, तदाद्येन पदद्वयेन नारायणस्य सूचितम् ।

चेतनाऽचेतनजगर्गŽायन्त्रेऽशेासंविदे । नमो नारायणायाऽजशर्वशक्राऽदिवन्दित ।। १ ।।

चेतनेति, सकलजगत्सङ्ग्रहार्थम् । तेन, कथञ्चिज्जगदेकदेशनियमनवतां विरिञ्चादीनां व्युदास: । अत्र, द्वितीयान्तस्य जगच्छब्दस्य तृŽान्तेन नियन्तृशब्देन समास: । तेन, जगर्गŽायमने नारायणस्य प्रयोजनसद्भावे, प्राक्तदूनत्वादपूर्णता, अन्यथा, तदेवाऽयुक्तमित्येतदपि निरस्तम् । तृनस्ताच्छील्यार्थत्वात् । अशेावायत्वादशेासंविद्यास्याऽसावशेासंवित् । अनेनैव विशियता चोपपादिता भवति । अजेत्यादिनेयदेवतात्वमुपपादयति । अजादयो न कस्यापि वन्दारव इति के- ाञ्चिदभिमान ;। तŽारासायैाां ग्रहणम् । आदिपदेनादित्यनां ग्रहणम् । अत एव समासार्थतया प्राप्तयोरपि शर्वशक्रयो: स्वŽ पेणोपादानम् । नाऽन्येाामिव मम परोक्षो नारायण इति ज्ञापनाय सम्बु€यन्तप्रयोग: । तुभ्यमित्यध्याहारेण सम्बन्ध: ।। १ ।।

कृत्वा भायाऽनुभायेऽहमपि वेदार्थसत्पते: । कृणस्य सूत्रानुव्याख्यानासŽयायायविवृतिं स्फुटम् ।। २ ।।

करोमि मन्दबु€ीनां बुधानां चोपकारिकाम् । प्रीत्यै तस्यैव देवस्य ततप्रसादपुरस्सर: ।। ३ ।।

कृत्वा इत्यादिना श्लोकद्वयेन ग्रन्थारम्भं समर्थयते । तथाहि । सूत्रार्थग्रहणाय खल्वयमारम्भ: । तच्च, भायानुव्याख्याना भ्यामेव सि€मिति किमनेनेत्यत उक्तं, "भायानुभाये कृत्वापि सूत्रानुव्याख्यासŽयायविवृतिं करोमि' इति । सत्यं, सूत्रार्थग्रहणाय भायानुभाये कृते, तथाप्यनुव्याख्यायामुक्ता ये सŽयायास्तेाां विवृतिं "विव्रियन्तेऽनययेति' तद्विवरणार्थं ग्रन्थं करोमीति । न्यायशब्देन पूर्वोत्तरपक्षयुक्तयोऽभिधीयन्ते । अत्र, तासां प्रतिपादकानि वाक्यान्युपलक्ष्यन्ते । पूर्वपक्षन्यायानां सत्त्वं, सदलत्वं सूत्रप्रयोजकत्वमिति यावत् । सि€ान्तन्यायानां तु, तत्वनिश्चयसामर्थ्यम् । अथवा, सि€ान्तयुक्तय एव सŽयाया: । नच तेाां विवरणमन्तरेण पूर्वपक्षन्यायविवरणं सुबोधितमिति, तेऽप्युपलक्षणीया: । अत एव प्रायेण सि€ान्तप्राधान्येनैव विवृतिर्वर्तियते । "लिङ्गं साधारणम्' इत्यादिविावाक्यविवरणं तु क्वचिदेवेति नोक्तम् । साध्यनिर्देशस्तु, न्यायविवरणाङ्गमेवेति । न चैवं वाच्यं न सूत्राणामयङ्ग्रन्थ इति । परम्परया सूत्रार्थग्रहणोपायत्वादिति भावेन प्रसि€ाऽप्यनुव्याख्याया: सूत्रसम्बन्धो दर्शित: । एतच्च, प्रारिप्सितग्रन्थगौरवसम्पादनार्थम् । ननु, सूत्राणामेव गौरवं कुत:, परमाप्तप्रणीतत्वादिति भावेनोक्तं- कृणस्येति ।। समासेति गुणीभूतस्यापि सूत्रपदस्य बु€या विविक्तस्य भिŽापदेन विशेाणं युज्यते । वेदार्थनिर्णयार्थत्वे श्रुतियुक्तिसम्पादितत्वाच्च गौरवं सूत्राणामिति भावेनोक्तं- वेदार्थसत्पते: ।। इति । मुख्यपालकस्य । स्यादेतत् "अथाऽतोधर्मजिज्ञासा' इत्यादिनैव वेदार्थस्य निर्णीतत्वाद्वृतार्थानि सूत्राणीत्यतो वा तदुक्तं- वेदार्थसत्पते: ।। इति । ब्रह्मैव हि सर्ववेदानां मुख्योऽर्थ । तŽार्णयाय चैतानि सूत्राणि भगवता कृतानीति भगवति वेदार्थसत्पतित्वम् । अन्ये तु पुनरेतŽयायोपजीवनेन वेदैकदेशामुख्यार्थकर्मादिनिर्णयाय सूत्राणि प्रणीतवन्त इति । ननु, स्वन्यायविवृतिं शिय एव करियति, किमनेन स्वकृतग्रन्थविवरणेनेत्यत उक्तं, अहमिति ।। अनेनान्येाामसामर्थ्यं सूचयति

। ""ईदूदादिप्रगृह्यत्वे मणिवादीनां पतिोध:' इति वचनाद्भायानुभायेऽहमिति प्रकृतिभावाभाव: । यद्वा, अनुव्याख्याया: सŽयाया: भायानुभाययोरेव विवृता: । यथा, भाये "सर्वज्ञा हि रुद्रादय:' इत्यादिना, अनुभाये च "आप्तै: प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा' इत्यादिना, किमनेनेत्यत उक्तं, सूत्रानुव्याख्यासŽयायानां विवरणं भायानुभाये कृत्वाप्यत्र स्फुटीकरोमीति । सामीप्याद्वर्तमानव्यपदेश: । स्फुटत्वं च, सर्वविायत्वेनाक्षरार्थव्याख्यानेन चेत्यादि । किमनेन स्फुटीकरणेन, येनायं ग्रन्थ: कर्तव्य: स्यादित्यत उक्तम्- मन्दबु€ीनामुपकारिकामिति ।। नचैवं, महाबु€ीनामनुपादेयता, तदपेक्षितस्याप्यत्राभावादिति भावेनोक्तं, बुधानां चेति ।। अस्तु परेाामिदं प्रयोजनं, स्वकृतग्रन्थप्रवृत्तिरेव नेत्यत आह- प्रीत्या इति ।। संक्षेपविस्ताराभ्यां स्वग्रन्थे विवृते, सत्सु चोपकृतेाु, सूत्रकृतो महती प्रीतिर्भवति । एतेनैतदपि निरस्तम् । आदौ, दुर्गमार्थानि वाक्यानि विरच्य पुनस्तद्विवरणं, वृथलवणं जग्ध्वा पुन: पानीयान्वेाणमनुसरतीति । प्रीत्या एवेति सम्बन्ध: । न केवलं ग्रन्थनिर्माणफलं तत्प्रीतिरपितु, तत्कारणं चेत्याह- तत्प्रसादेति ।। तत्प्रसाद: पुरस्सर इव कारणं यस्य ग्रन्थं कुर्वतो मम सोऽहं तथोक्त इति

।। ३ ।। एवं न्यायविवरणारम्भमुपपाद्येदानीं प्रथमाधिकरणपूर्वपक्षन्यायं तावद्विवृणोति-

जीवव्यतिरिक्तेश्-वरस्याभावात्तस्य च स्वप्रकाशत्वाŽा । जिज्ञास्यतेति प्राप्ते "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्याह ।।

।। जीवेति ।। ननु, प्रथमद्वितीयपादयोर्युक्तिमालैव नास्ति, तत्कस्य विवरणमुच्यते । यद्यप्यत्र, "बाहुल्यं लिङ्गशब्दानाम्' इत्यादिवत्, न न्याया: सङ्ग्रहेणोक्ता: । तथापि प्रत्यधिकरणं सि€ान्तन्यायास्तावदुक्ता एव । पूर्वपक्षन्याया अपि क्वचिदुक्ता:, क्वचिदनुमिता: सन्त्येवेति, युक्तं विवरणम् । यद्यप्यत्र, वियप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणामनुपपत्त्या पूर्वपक्ष:, तदुपपादनेन च सि€ान्त: । तथाऽप्युपलक्षणतया वियनिराकरणसमर्थनयोरेव विवरणं क्रियते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र, तावत् "ओतत्ववाची' इत्यादिना सि€ान्तन्यायोऽभिहित: । तेनाऽनुमितश्-चायं पूर्वपक्षन्योऽत्र विव्रियते । ईश्-वरो हि विचारवियतायाऽभिमत: । नचाऽसौ जीवव्यतिरेकोऽस्ति प्रमाणाभावात् । प्रत्यक्षानुमानयोस्तद्वियत्वानङ्गीकारात् । आगमस्य कार्यज्ञापकत्वात् । सि€ज्ञापकत्वेऽपि, तस्य जीवविायत्वोपपत्तेरिति भाव: । तत: किं, स एव विचारवियो भवत्वित्यत आह- तस्य च इति ।। उपलक्षणमेतत् । स्वप्रकाशज्ञानाश्रयत्वेन, मानसप्रत्यक्षेण वा निश्-चितत्वादित्यपि द्रयव्यम् । जिज्ञास्यता, विचारवियता । सन्दिग्धो हि विचारस्य वियो भवति । नहि निश्-चिते संशयो युज्यते, विरोधादिति । च: समुच्चये । समुच्चिताभ्यामेव द्वाभ्यां वियाक्षेपसम्भवात् । एतर्Žारासाय सूत्रमवतारयति- प्राप्त इति ।। तर्Žारासार्थं सूत्रकार इति शेा: । अनुव्याख्यान्यायविवरणं प्रतिज्ञाय सूत्रोदाहरणमसङ्गतमिति चेŽा । येऽनुव्याख्यायामुक्ता न्यायास्ते नोत्सूत्रिता:, अपि तु सूत्र एवोक्तास्तदाक्षिप्ता अध्ययान्ते कृतया द्विरुक्तया सूचिता एवेति ज्ञापनार्थत्वेन सङ्गतत्वात् । अत्र सूत्रे ब्रह्मशब्देन सूचितामनुव्याख्यया स एव ब्रह्मशब्दार्थ इति व्याख्यातं सि€ान्तन्यायं विवृणोति-

"तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्देन पूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवविरु€ाल्पगुणजीवाभेद: ।

अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । ब्रहन्तो ह्यस्मिन् गुणा: इति श्रुते: ।। १ ।।

।। तद्विजिज्ञासस्वेति ।। कर्तव्यैव जिज्ञासा, श्रुतिविहितत्वात् । नच वियाभाव:, ईश्वरस्य विचारवियत्वात् । नच जीवव्यतिरिक्तेश्-वरे प्रमाणाभाव:, यत: "तद्विजिज्ञासस्व' इति श्रुति:, जिज्ञासां विधाय, "तद्ब्रह्म' इति जिज्ञास्ये ब्रह्मशब्दं प्रयुङ्क्ते । तेन ज्ञायते, जीवातिरिक्त: परमेश्-वरो विर्णुर्जिज्ञासावियोऽस्तीति । कथम् । ब्रह्मशब्देन जिज्ञासावियस्य भगवत: पूर्णगुणत्वोक्ते:, जीवानां चाल्पगुरतया स्वस्यानुभवसि€त्वात् । नच पूर्णगुणोऽल्पगुणानतिरिक्त इति शक्यते

वक्तुं, विरोधात् । श्रुतेश्‍च सिद्धार्थत्वस्य सिद्धत्वात् । कुतो ब्रह्मशब्दस्य पूर्णगुणार्थत्वमित्यत आह- अथेति ।। उच्यते, विणुः । ततो जीवोऽस्तु निश्‍चितो मा वा भूत् । "तद्ब्रह्म' इति वाक्येन जीवातिरिक्ततया प्रतीतस्य नानाविधविगानवि-
ायतया सन्दिग्धप्रकारस्य वेदार्थस्य विणोर्मोक्षप्रयोजनजिज्ञासा मुमुक्षुणा कर्तव्येति सिद्धम् । इदं सूत्रं शास्त्रव्यापारस्य विचारस्य कर्तव्यतासमर्थनद्वारेण शास्त्रस्वाऽऽरम्भणीयतां प्रतिपादयदपि, जिज्ञासा मुमुक्षुणा कर्तव्येति सिद्धम् । इदं सूत्रं शास्त्रव्यापारस्य विचारस्य कर्तव्यतासमर्थनद्वारेण शास्त्रस्याऽऽरम्भणीयतां प्रतिपादयदपि, "तद्विजिज्ञासस्व' इति वाक्यार्थविचारपरत्वात्, वेदार्थमीमांसाशास्त्रान्तर्गतमपि भवतीति वेदितव्यम् । एतदर्थविचारणमेव चतुरध्याय्यां भवियतीति प्रायेण न्यायविवरणस्यैवात्र ग्रन्थे प्रकान्तत्वात्, सङ्गत्यादिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् ।। १ ।। जन्माद्यस्य यतः ॐ । अत्र पूर्वपक्षन्यायं सूचयन्प्रतोधति-

न जीव एवायं ब्रह्मशब्दः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । इत्यादिना जन्मादि कारणत्वस्यैव ब्रह्मलक्षणत्वोक्तेः ।। २ ।।

।। नेति ।। जीव इति प्रथमान्तं सप्तम्यन्तं वा । आद्ये, ब्रह्मेति शब्दो यस्याऽसौ ब्रह्मशब्दः । द्वितीये, वायसप्तमीयम् । ब्रह्मेति शब्दो ब्रह्मशब्दः । अयमिति "तद्ब्रह्म' इति श्रौतः । अयं भावः । ब्रह्मशब्दस्तावत् जातिजीवकमलासनशब्दराशिु प्रसिद्धः । तत्र, जातिपरत्वं नोपपद्यते । तस्याः सुप्रसिद्धत्वेन "तद्विजिज्ञासस्व' इति जिज्ञास्यतानुपपत्तेः । अत एव न शब्दराशिपरता । प्रामाण्यादिजिज्ञासा च लोकत एव सिद्धा । नापि कमलासनपरत्वं; तज्ज्ञिज्ञासाया निप्रयोजनत्वात् । अतः परिशेाज्जीव एवायं ब्रह्मशब्दः । ननु सोऽपि प्रसिद्ध एव । मैवम् । देहादिविविक्ततयाऽप्रसिद्धत्वात् । विणौ तत्प्रयोगस्तु यौगिक एवेति । यद्वा, जीव एवेति जात्यादेरप्युपलक्षणम् । एवशब्दस्तु, भगवन्तं व्यावर्तयति । अयमर्भिप्रायः । जात्यादयो हि स्वर्पतो ब्रह्मशब्दवाच्यतया च प्रमिताः । केवलमन्यतमस्य तात्पर्यगोचरत्वं कल्प्यम् । अलौकिके विणौ सर्वमपि कल्पनीयम् । तथाच जात्यादेः प्रसिद्धत्वार्र्थाप्रयोजनत्वात्तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुतिरनुपपर्र्थेति कुतो नेत्येतत्सूत्रोक्तमनुव्याख्यायां सूत्रव्याख्यानेनैव व्याख्यातं न्यायं विवृणोति- यत इति ।। जन्मादिकारणत्वस्येति सकलजगज्जन्मादिनिमित्तत्वस्येत्यर्थः । एवशब्देन जीवादावसम्भावित इति सूचयति । जिज्ञास्यब्रह्मणः श्रुत्योक्तं लक्षणमेव,

प्रसिद्धान्यपि जीवादीनि त्याजयियति, माहयियतिचाप्रसिद्धमिति भावः ।। १ ।। ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॐ ।। रुद्रादाविति ।। उत्तरोत्तरशङ्कानिरासससमुच्चितस्यैव पूर्वपूर्वोक्तार्थाभिमतसिद्धयङ्गत्वात्, सर्वत्र समुच्चये चशब्दः । रुद्रादौ, जीवविशो शैवाद्यागमेनेत्यादिनोक्तरीत्याऽनुमानेनेति शेाः । समं, साधारणम् । लक्षणं, लक्षणतयोक्तम् । यद्वा, सह मानेन, अनुमानेन वर्तत इति समम् । तथाच अतिव्यापकमित्यापाततः । वस्तुतस्तु, जीवविशोऽसम्भवार्र्ाऽलौकिकं कल्पयितुमलमिति । यदिच रुद्राद्येव विणुः, तदा तस्य सुप्रसिद्धत्वादिना न जिज्ञास्यत्वमिति ।। शास्त्रेति ।। शास्त्रं, वेदाऽऽदिकम् । शास्त्रं च तदेकमसहायं चेति शास्त्रैकम् । विशेाणविशेयभावस्य कामचारित्वात् । सङ्ख्यावचनस्यैवैकशब्दस्य "पूर्वकालैक' इति समासनिोधनात् । कारणत्वस्य, सकलजगज्जन्मादिनिमित्तत्वस्य । अनुमानं खलु, रुद्रादिकं पक्षीकृत्य वा, कारणत्वाऽऽश्रयत्वं तस्य कारणत्वं वा पक्षीकृत्य, तस्य रुद्रादिनिष्ठत्वं साधयति । उभयथा, जगत्कारणत्वप्रसिद्धया, शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्कारणत्वस्य । अत एव, रीत्यन्तरेणानुमानमपि रुद्रादेर्जगत्कारणत्वे निरस्तम् । अस्तु, शास्त्रेणैव जगत्कारणत्वसिद्धिः । ततः किमिति चेर्न्न । तर्ह्यनुमानस्य शास्त्रमुपजीव्यं स्यात् । नच तर्न्नरुद्धजगत्कारणत्वं प्रतिपादयति । तथाच, तच्छास्त्रमेव यज्जगत्कारणमेव प्रतिपादयति, तदेव तथाभ्युपगम्यताम् । किमनेनानुमानेन । शास्त्रं च, विणुमेव जगत्कारणं प्रतिपादयतीत्यनन्तरमेव वक्ष्याम इति भावः

।। ३ ।। ॐ तत्तु समन्वयात् ॐ ।। अत्र, क्वचित्पूर्वपक्षसिद्धान्तन्याययोः पृथग्विवरणं क्रियते । यथा प्रथमाधिकरणे । क्वचित्सिद्धान्तपुरस्कारेण पूर्वपक्षवचनेन, तद्व्यायविवरणपूर्वकं सिद्धान्तन्यायो विव्रियते । यथा द्वितीयाधिकरणे । क्वचित्तु, सिद्धान्तवचनेनैव । यथात्राधिकरणे । तथाहि । शास्त्रं, जगज्जन्मादिकारणत्वेन रुद्रादीनां प्रतिपादकम् । पाशुपतादिशास्त्रेषु तथोदितत्वात् । यथाहि, "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यादिशास्त्रबलाद्विष्णोर्वेदादिकं प्रतिपादकमियते । नच पाशुपताद्युक्तेर्नाऽऽश्वासः । अस्मत्प्रतीतिसंवादेनाऽऽश्वासोपपत्तेः । प्रतीयते हि, विदितपदपदार्थसङ्गतीनामस्माकं "ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति' "हिरण्यगर्भः'इत्यादौ, रुद्रादीनां जगत्कारणत्वमित्येवं प्राप्ते, प्रतिविधीयते-

नच पाशुपतशास्त्रोदितत्वाऽऽदि शास्त्रप्रतिपाद्यत्वे कारणम् । किं तूपक्रमाऽऽदिलक्षणः समन्वय एव ।। ४ ।।

।। नच पाशुपतेति ।। रुद्रो जगत्कारणत्वेन वेदादिशास्त्रप्रतिपाद्य इत्येव, पाशुपतोदितत्वम् । आदिपदगृहीतास्मत्प्रतीतिश्च, रुद्रस्य जगज्जन्मादिकारणत्वेन वेदादिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वे, कारणं प्रमाणं, न भवति । हिरण्यगर्भादिवप्येतदुपलक्षणम् । कुतः । पाशुपतादिशास्त्रे विश्वासकारणाभावात् । प्रतीतेश्चानैकान्तिकत्वात् । प्रतीयते च क्वचिदाशयादिदोावशादन्यपरस्यापि वाक्यस्यान्योऽथर्ः । क्वचित्तुल्यवदर्थद्वयम् । नन्वेवं तर्हि, न शास्त्रतात्पर्यनिर्णयः, प्रसिद्धपुरुाणां व्याख्यानं प्रतीतिं च विना, प्रमाणान्तराभावादित्याक्षिपति- किन्त्विति ।। किं तर्हि शास्त्रतात्पर्यनिर्णये प्रमाणमित्यर्थः । परिहरति- उपक्रमादीति ।। शास्त्रतात्पर्यानिर्णये कारणमिति सम्बन्धः । उपक्रमादय एवेति वक्तव्ये, यदेवं प्राह तेन नोत्सूत्रं सिद्धान्त इति सूचयति । एतच्च, लौकिकपरीक्षानुभवसिद्धमेव । तथा चोपक्रमाऽऽदितात्पर्यलिङ्गैः सम्यङ्निर्ण्यमाणो भगवानेव जगज्जन्मादिकारणत्वेन मुख्यया वृत्त्या सकलवेदाऽऽदिवेद्यः प्रतीयत इति भावः ।। ४ ।। ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम ॐ । न ब्रह्मणो मुख्यया वृत्त्या शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं युक्तम् । "यतो वाचः'' इत्यादिश्रुत्या तस्याऽवाच्यत्वोक्तेरिति प्राप्ते,प्रतिविधत्ते

नच तस्यावाच्यत्वं श्रुत्यभिप्रायः । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीत्यादिश्रुतिसहितानुभवस्य बलवत्त्वात् ।। ५ ।।
नचावयवत्वविरोधः नेह नानास्ति किञ्चनेति श्रुतेरवयवाद्यभेदात् ।। ६ ।।

।। नचेति ।। स्यादेवं, यदि, तस्य ब्रह्मणोऽवाच्यत्वं, "यतो वाचः' इत्यादि श्रुत्यभिप्रायः स्यात् । न चैवम् । किं तर्हि । अप्रसिद्धत्वमेव । ईक्षणीयत्वश्रवणात् । ननूपपत्तिः कथं श्रुतिबाधनायालमित्यत आह- सर्व इति ।। अनुभवस्य, ब्रह्मविषयस्येक्षणस्य । यद्यपि, केवलमनुमानं न श्रुतितो बलवत् । तथापि श्रुतिसहितस्य केवलश्रुतितो बलवत्त्वाद्युक्तं तेन श्रुतिबाधनमिति भावः ।। ५ ।। ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ।। न चावयवत्वेति ।। ब्रह्मपुच्छमित्युक्तम्, ब्रह्म तावत्परमेश्वरः । "असद्वा एव स भवति' इत्यादिना तदवगमात् । आनन्दमयोऽपि चेत्परमेश्वरः स्यात्तदा स्वयमेव स्वस्यावयव इत्युक्तं स्यात् । स्वस्य स्वावयवत्वं च विरुद्धम् । यो यस्यावयवः, स तस्माद्भिद्यत इति तयोर्भिद्व्यायोरेव दर्शनात् । नच ब्रह्मणोऽन्यावयवत्वमयुक्तम् । कोशाद्यानन्दमयाश्रयो ब्रह्मेत्यर्थाङ्गीकारात् । एकस्याऽऽश्रयिभावोऽपि विरुद्ध एवेति ।। नेहेति ।। अवयवाद्यभेदादिति ।। अवयवावयविनोर्भेदाभावात् । अयमाशयः । परमेश्वरे हि भेदं निराकुर्वन्ती श्रुतिः प्रप्तिमपेक्षते । प्राप्तिश्चावयवावयव्यादिभावेनैव । अन्यथा, निरवयवताद्येव ब्रूयात् । तथाच, अवयवावयव्यादिभावमङ्गीकृत्य, निराकुर्वन्ती तस्य विरोधमपि निराकरोति ।। ६ ।। ।। ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ ।।

नच ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठां दिव आत्मानं सवितारं बृहसतिम् । चतुर्होतारं प्रदिशोऽनुक्लृप्तं वाचो वीर्यं तपसान्वविन्ददित्यादि शब्दानामन्यविायत्वम् । श्रुतिसन्देहेऽनन्यथासिद्धलिङ्गेन निर्णयोपपत्तेः ।। ७ ।।

।। नच ब्रह्मेति ।। अन्तःस्थपुरुाविायतया हीन्द्रादिशब्दाः श्रूयन्ते । तथाहि । जगतः प्रतिष्ठां, आश्रयम् । चतुर्होतारं,

अन्त:करणचतुयये वियाणां होतारम् । प्रदिश:, प्रतिदिशं, अनुक्लृप्तं व्यवस्थितम् । वाचो देवस्य, वीर्य सारं, मुख्यार्थम् । इन्द्रं, अग्निं, दिवो देव्या, आत्मानं स्वामिनं, वायुं, सवितारं, बृहसतिं,ब्रह्मा हिरण्यगर्भ:, तपसा अन्वविन्दल्लब्धवानिति । आदिशब्देन भायोदाहृतानां ग्रहणम् । इन्द्रादिशब्दानां च भगवदन्यवियत्वं Ž ढ्या योगेन च प्रसि€मेव । न चात्र तत्त्यागे बाधकं किञ्चित् । एकोऽन्त:स्थो, बहव इन्द्रादय इति चेŽा, तेाां परमेश्-वरविभूतित्वेन भेदाऽभावात् । अत एवादृश्यत्वमपि तेाु युज्यते । नचैवं, विनिगमने कारणाभाव: । कायर्ावस्थाया: कारणेऽभावात् । अतोऽन्त:स्थत्वमिन्द्रादीनामेवेति कुतो नेति चेत्, समुद्रान्त:स्थत्वादिभगवल्लिङ्गश्रवणात् । ननु, श्रुतिभिर्लिङ्गैश्-च पूर्वपक्षिते कथं लिङ्गेन निर्णय:, श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्य दुर्बलत्वाल्लिङ्गापेक्षया समबलत्वाŽाहि दुर्बलं प्रबलस्य बाधकं भवियति, नापि समबलस्येत्य आह- श्रुतीति ।। श्रुतिग्रहणं लिङ्गस्याप्युपलक्षकम् । श्रुतौ वाये, श्रुत्या सन्देह: श्रुतिसन्देह: । इन्द्रादिश्रुतयो हि पुरन्दरादीनामिव भगवतोऽपि वाचका: । "स ब्रह्मा स शिव: स इन्द्र:' इत्यादिवैदिकशब्दप्रयोगबलेन Ž ढत्वसि€:, परमैश्-वर्यादिमत्त्वेन योगस्यापि सम्भवात् । लिङ्गं च सप्ताश्-वयुक्तरथवत्त्वादिकं सूर्याद्यधिष्ठानस्य भगवतोऽपि सम्भवत्येव । ततश्-चोभयसाधारणे श्रुत्यादौ, किमिह पुरन्दरादिवायमुत भगवद्वायमिति सन्देह एव स्यात् । साधारणेन वा, श्रुत्यादिना किमत्र विवक्षितमिति सन्देह एव स्यात् । समुद्रान्त:स्थितत्वादिकं तु लिङ्गमनन्यथासि€ भगवाŽाष्ठत्वादन्येन प्रकारेणान्यनिष्ठतया न प्रमितम् । निरवकाशेन दुर्बलेनापि, सावकाशस्य प्रबलस्यापि बाध: प्रसि€ एव । अत:, श्रुतिसन्देहे, अनन्यथासि€न लिङ्गेन निर्णय उपपद्यते । श्रुत्यादिकं भगवत्येव मुख्यममुख्यं पुरन्दरादिु । परमैश्-वर्यादिकं हि तत्प्रवृत्तिनिमित्तं, ईश्-वरे निरवधिकमपराधीनं च । पुरन्दरादिु तु, तत्सावकाशं ईश्-वरायत्तं च । Ž ढिरपि तेाु, मुख्यार्थभगवत्सŽाधाननिमित्तमुख्यैव । नच भगवत्यन्यनिमित्ता । अत्र चाऽनेके श्रुतिसंवादा: साक्षिण: । मुख्यामुख्ययोश्-च मुख्ये सम्प्रत्यय: । सति चैवमभ्युपगमवादेनैव "त€र्मोपदेशात्' इत्युक्तमिति ।। ७ ।। ॐ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॐ ।। ॐ अत एव प्राण: ॐ ।। ॐ ज्योतिश्-चरणाभिधानात् ॐ ।। ॐ छन्दोऽभिधानाŽाति चेŽा, तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ।। एतानि चत्वार्यतिदेशाधिकरणानि । अत्र, पूर्वपक्षेऽधिकाशङ्का दर्शनीया । ज्योतिरधिकरणे तु, भायादेव साधिता, यदाह- "अग्निसूक्तत्वात्' इति । अतस्तद्विहायान्यत्र भा- याद्यनवगताधिकशङ्काप्रदर्शनेन लाघवायैकोक्तया न्यायविवरणं क्रियते । तत्र तावत्, आकाशो भूताकाश एव भवेत् । आकाशशब्दस्य, तत्र योगŽ ढिभ्यां प्रवृत्तत्वात् । नच पूर्ववत्सावकाशत्वादिन्याय:; भगवद्वायस्य निरवकाशप्रमाणस्या भावात् । नापि मुख्यत्वादिन्याय: इन्द्रादयो हि चेतना: परमैश्-वर्यादिशब्दगतया आगन्तुकया वाणादिकया चेयया प्रवृत्तिनिमित्तेनेन्द्रादिशब्दवाच्या: । सम्भवति चेतनानां चेयानां परायत्तत्वं, राजपुरुषादिु दर्शनात् । आकाशस्त्वचेतन:; तदीयं चाकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमवकाशत्वादिकं स्वभाव एव; नत्वागन्तुकम् । तत्कथं पराधीनं स्यादिति । तथा, प्राणोऽपि मुख्यप्राण एव; प्राणशब्दस्य तत्र प्रसि€: । नच निरवकाशत्वं बाधकमस्ति, नापि प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवदधीनत्वम्; यि€ यत्र न सम्भवति एव; प्राणशब्दस्य तत्र प्रसि€: । नच निरवकाशत्वं बाधकमस्ति, नापि प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवदधीनत्वम्; यि€ यत्र न सम्भवति तत्तत्र दृश्यमानमन्याधीनं कल्प्यते । सम्भवति च तन्मुख्ये, जीवनस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । तत्प्रमाणकत्वाच्च हेतुहेतुमद्भावस्येति । एवं, गायत्-यति देवविशो एव; तच्छब्दस्य तत्र प्रसि€त्वात्, बाधकाभावाच्च । नच गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य वाचकत्वापरपर्यायस्य गानस्यान्याधीनता सम्भवति; येन मुख्यामुख्यन्यायावकाश: । वाचकत्वस्य शब्दस्वभावत्वात् । आगन्तुकस्यैव पराधीनत्वात् । नचाकाशन्याय:; तस्योत्पत्तिमतोऽवकाशत्वसहितस्यैव परायत्तत्वोपपत्त्या तदुपपत्ते: । वेदस्य तु नित्यत्वेनानादित्वात् । नचाकाशो नित्य:, भूताकाशस्य तत्र पूर्वपक्षितत्वात् । तच्च, "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि'इति भूतोत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वभूतज्यायस्त्वलिङ्गादवगम्यते । भूतानि च महाभूतान्येव; "अस्य लोकास्य का गतिरितजयाकाश इति होवाच' इत्युक्तपृथिवीगतित्वोपपादनाथर्त्वादिति । एवं प्राप्ते, प्रतीोधते-

अधिभूताध्यात्माधिवेदगतानामपि शब्दानामचेतनत्वजीवान्वयव्यतिरेकित्वनित्यत्वेु विद्यमानेवपि भगवद्वि-
ायत्वमेवानन्यथासि€लिङ्गै: ।। १० ।।

।। अधिभूतेति ।। अत्र, भूताकाशमुख्यप्राणच्छन्दोविशेोति वक्तव्ये, अधिभूतेत्यादिवचनमाकाशादिशब्दा: सौत्रा:,

सजातीयोपलक्षणपरा इत्यस्य ज्ञापनार्थम् । एतत्, अधिकरणान्तरेऽपि समानम् । तत्राकाशशब्दोऽधिभूतगतानां पृथिव्यादिशब्दानामुपलक्षक:; प्राणशब्दोऽध्यात्मगतानां चक्षुरादिशब्दानाम् ; गायत्रीशब्दोऽधिवेदगतानामुणिगादिशब्दानाम् । अत्र, विभक्तयर्थेऽधिकरणत्वमात्रेऽव्ययं समस्तम् । ततश्-चाधिभूतं भूतेवित्यर्थ: । आत्मशब्दश्-चेन्द्रियप्राणशरीरवचन: । अध्यात्ममात्मनीत्यर्थ: । वेदशब्देन सावान्तरभेदा जगत्यादय उच्यन्ते । अधिवेदं वेदेवित्यर्थ: । सर्वत्र वायसप्तमी । गतानामवगतानां, प्रसि€नाम् । अव्ययीभावद्वन्द्वगर्भ: सप्तमीसमास: । अथवाधिकर्तव्यप्रधानेऽधिकरणेऽधिशब्द: । तथा चाधिभूतं, भूतेु वर्तमान: । एवमुत्तरत्र । एतच्च, शब्दानां विशेाणम् । अव्ययीभावद्वन्द्वगर्भ: कर्मधारयश्-च समास: । यद्वा, अधिभूतादिशब्दैराकाशादीन्युच्यन्ते । समुदायैकदेशाश्रयणेनाधिकरणाधिकर्तव्यतोपपत्ते: । गतशब्दश्-च प्राप्त्यर्थो वि-ायीकारिपर: । अव्ययीभावद्वन्द्वगर्भो द्वितीयासमास: । अचेतनत्वादीनां त्रयाणां यथासङ्ख्यं सम्बन्ध: । आकाशप्राणगायत्रीणामिति शेा: । जीवो जीवनं, तस्यान्वयव्यतिरेकौ । स्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्करत्वमिति यावत् । अनन्यथासि€लिङ्गै:, परावरीयस्त्वश्रीलक्ष्मीपतित्वगानत्राणकर्तृत्वाद्यैर्निश्-चीयत इति वाक्यशेा: । गायत्-
यधिकरणेऽधिकमपि प्रमाणमाह-

तावानस्य महिमा ततो ज्यायाँश्-च पूरु: इत्यादिशब्दसहितलिङ्गैश्-च । सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यामुक्ताभ्यामपि असन्दिग्धयो: केवलयोरेव बलवत्त्वात् ।। ११ ।। ।। तावानस्येति ।। पुरुाश्रुतिसहितपुरुासूक्तोक्तत्वभूतपादत्वादिलिङ्गैश्-चेत्यर्थ: । न केवलं लिङ्गै:, श्रुत्या चेति भाव: । अत्राप्यनन्यथासि€त्वं ग्राह्यम् । तथापि कथं निर्णय इत्यत आह- सन्दिग्धेति ।। आकाशप्राणगायत्रीश्रुतयस्तावत्, परमेश्-वरेऽपि वाचकत्वशक्तियुक्तत्वेन, अत्र किम्परा इति सन्दिग्धा:, अचेतनत्वादीनि च लिङ्गानि, अनुव्याख्यानोक्तरीत्या न मुख्यामुख्यन्यायविधातायालमिति सन्दिग्धान्युच्यन्ते । परावरीयस्त्वलिङ्गानि, पुरु-ाश्रुतिश्-चेत्येतानि भगवदेकनिष्ठत्वादसन्दिग्धानि । सावकाशेभ्योऽनेकेभ्योऽपि निरवकाशस्यैकस्यैव प्राबल्यार्Ĭरवकाशद्वितीयश्रुतिसहितस्य सुतरां बलवत्त्वात् । मुख्यामुख्यन्यायस्याप्यनपाकृतत्वाद्युक्तो निर्णय: । एतेनानन्यथासि€त्युक्तस्य प्रयोजनं दर्शितम् । केवलयो: श्रुतिलिङ्गयो: ।। ८-९-१०-११ ।। ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ।। ननु, गतार्थमिदमधिकरणम्; सर्वासां प्राणविद्यानां "अत एव प्राण:' इत्यनेनैव भगवद्वायताया: समर्थितत्वात् । मैवम्; विद्याविशेाऽधिकाशङ्कया पुन: प्रत्यवस्थानात् । तर्हि, तदनन्तरमेवेदं पठितव्यम् । मैवम्; गायत्-
यधिकरणसि€न्तन्यायावलम्बेनात्र पूर्वपक्षोत्थानादित्याशयवान्पूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिोधति -

नचानन्यथासि€त्वमन्यत्र श्रुतिलिङ्गादे: ।।

।। न चानन्यथेति ।। अन्यत्र, भगगवतोऽन्यविायस्य श्रुत्यादे: । अनन्यथासि€त्वं, निरवकाशत्वम् । कथं, इन्द्रश्रुतिस्तावर्Ĭरवकाश:, "इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा महानभूत्' इति, प्रकृतस्यैव, "विश्-वामितं ह्येतदह: शंसियन्तमिन्द्र उपनिासाद' इत्यनुसन्धानात् । वृत्रहननं, महाव्रतायाजित्वं च लिङ्गं निरवकाशम् ; यथेन्द्रियै: सहाभिधानं, प्राणसंवादादिकं च निरवकाशम् । तत्समभिव्याहृतप्राणश्रुतिरप्येवमेव । शतायुष्ट्वादिलिङ्गं च निरवकाशम् । तत्सहचरिता पुरुाश्रुतिरपि तथैव । आदिपदेन "प्राणो वा अहमस्मि' इति वाक्यं गृह्यते । तस्य च निरवकाशत्वमुक्तश्रुतिलिङ्गसाहचर्याद्गम्यते । कुतोऽननयथासि€त्वमित्यत आह-

अन्यगतलिङ्गादीनामपि तद्गतभगवदपेक्षया युक्ते: ।। १२ ।।

।। इति प्रथमाध्यायस्य प्रथम: पाद: ।।

।। अन्यगतेति ।। इन्द्रादिगतानामपि लिङ्गादीनां वृत्तवधादीनां मुख्यतस्तदन्तयर्ामिभगवत्सम्बन्धित्वात्, तदपेक्षया सावकाशत्वात् । तथा चोक्तं - "शास्त्रदृयया' इति, उपासात्रैविध्यात्' इति च । प्राक् श्रुतिलिङ्गादेरित्युक्तम्; तत्प्राब ाल्यापेक्षया, इदानीं लिङ्गादीनामिति वचनं, लिङ्गनिरवकाशतयैव श्रुत्यादिनिरवकाशतापूर्वपक्ष इति सूचनार्थम् ।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितन्यायविवरणपञ्जिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथम: पाद: ।।

।। ॐ सर्वत्र प्रसिЄोपदेशात् ॐ ।। "एतं ह्येव बह्वृचा'' इत्यदावादित्य: प्रतिपाद्यो भवितुमर्हति, तदीयश्रुतिलिङ्गानामत्र दर्शनात्, जीवो वा जीवलिङ्गानां चक्षुर्मयत्वादीनां श्रवणात् । नच, एतदन्त:स्थाधिकरणन्यायेन, उपासात्रैविध्यादिति वा, परिहृतमिति वाच्यम् ; सम्भवति हीश्-वरे कल्पनैाा । नचासावत्र सम्भवति; सर्वेाु भूतेवित्यल्पौकस्त्वश्रवणात् । ईश्-वरस्य, पूर्णतया ब्रह्मततमित्यङ्गीकृतत्वात्, सम्भोगप्राप्तेश्-च । नचेश्-वरसाधकं प्रमाणमस्ति, ब्रह्मशब्दस्य जीवे सम्भवात् ; मुख्यानुपपत्तावमुख्यस्वीकारस्य न्यायप्राप्तत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिविहितं - "सर्वत्रोच्यमानो नारायण एव;

ब्रह्मशब्दस्याश्रुतत्वादिलिङ्गानां च श्रवणात्, स्मृतिसमाख्यानाच्च । जीवस्य चाणोरेकस्य सर्वशरीरस्थत्वानुपपत्ते:, कर्मकतर्ृव्यपेदेशानुपपत्तेश्-च' इति । तदिदमनुपपŽi; श्रुतिलिङ्गपरपक्षानुपपत्तिभि: पूर्वपक्षे सति, तावन्मात्रेण सिЄान्दनिर्णयायोगात् ; नहि समबलं बाधकं भवति, इत्यत आह-

बहुलिङ्गसहितश्रुतेरपि सावकाशाया: निरवकाशश्रुत्यादीनामेव वलवत्त्वात् । बहवो ह्यत्रादित्यशब्दा: । क्षित्यादि- ाूक्तवादित्येऽनुक्तिरित्यादिलिङ्गं च । तथापि निरवकाशा एतमेवेत्यवधारणादय: ।। १ ।।

।। बहुलिङ्गेति । "परपक्षानुपपत्तेरपि' इत्यपि ग्राह्यम् । श्रुत्यादीनामिति, आदिपदेन लिङ्गसमाख्यापरपक्षानुपपत्तीनां परिग्रअह: । यद्यपि, पूवर्पक्षश्रुत्यादय: सन्ति सिЄान्तेऽपि; तथापि पूर्वपक्षस्था: सावकाशा: निरवकाशास्तु सिЄान्तस्था:, सावकाशाच्च, निरवकाशस्य प्राबल्यं सिЄमेवेति, कथं निर्णयाभाव: । "बहुलिङ्गसहितश्रुते:' इत्युक्तं विवृणोति - बहवो हीति ।। यद्यप्यादित्यशब्द एक एव; तथप्यावृत्तिबहुतवाद्बहव इत्युक्तम् । यद्वा, आदिपदस्य प्रतिपादका: शब्दा, आदित्यशब्दा: । ते च, "यश्-चासावादित्ये' "ôĪN™ĪÊ +Īt˜ĪĪ `ĪOĪtĪ:--' "ZĪKĪṬR̃˜ĪwĪô™Ī' <t™ĪwĪ, –ĪḍþṝĪ: ôĪL̲tĪ * "DtĪ˜Īô™ĪĪ˜Īṃ' <t™ĪĪŪzù ĪĪ, "DtĪ˜ĪĪŪzùt™ĪṢ' <t™ĪṢ(t™Ī ĪṬL̲EuĪœṢú)ṝĪ˜ĪĪt˜ĪFòĪṢ%™Ī˜ĪĪŪzùt™Ī <t™ĪwĪ ŪāôWó˜Īṃ * ôĪ`ĪĪtĪÕ™ĪṢĪN̲HòṝĪĪ%wĪĪ ĪṬEuĪṢ: FòĪœúsĪĪ tĪœúĪ—ĪĪṝĪĪtĪṃ * +ĪŪzù ĪzṢù Ī, ZĪKĪṬ˜ĪÊ™ĪtṛĪĪŪzùFṭò `ĪÕṛĪŪāôWṭó ZĪ * +wĪ, L̲ĪṬtĪṢR̄āôWóĪ ĪĪṭ ZĪ –ĪḍṬþtṛĪĪṢHò™ĪĪ, –Īz̲þÕ ZĪ ôĪĪ, ŪāôWóôĪŪḍþtĪL̲ĪṬŪtĪ–ĪÊḍṬþŪāôWóôĪŪḍþtĪL̲ĪṬŪtĪ:; –ĪḍṬþŪāôWGh̲ó: ôĪŪḍþtĪĪ L̲ĪṬŪtĪ–ĪÊḍṬþŪāôWóôĪŪḍþtĪL̲ĪṬŪtĪŪœúŪtĪ ôĪ˜ĪĪôĪ^ù™Īô™ĪGh̲Fò®ĪṢĪŪ ĪzGH̲ù®Ī <ŪtĪ ôĪN̲ZĪ™ĪŪtĪ, –ĪḍṬþ®Ī– zù^ù™ĪṭṛĪĪ tĪ wĪṢsĪĪṢ ĪĪuĪŪ˜ĪŪtĪ * –ĪḍṬþŪāôWóL̲ĪṬtĪṢŪœút™ĪṢtĪ^ù™ĪĪL™ĪĪ™ĪṢzùĪ ĪÔ ôĪ˜ĪôtĪṭ ṝĪĪE™Īṭ ŪṛĪṝĪL̤sĪĪṢŪtĪ - tĪyĪĪ ĪÕŪtĪ ** ™Ī†Ū Ī, ĪN̲ṛĪÊ ĪKĪṢ,

Ī̲ĪṬŪtĪŪāôWó Īœú ĪKĪĪôĪ˜—Ị̄ĪĪ: ôĪL̲tĪ; tĪyĪĪŪ Ī tĪṢ ôĪỊ̄ĪFòĪ®ĪĪ: *
tĪyĪĪŪḍþ- +ĪŪzùt™ĪĪŪzùĪ̲ĪṬŪtỊ̄Īzù tĪ:ôyĪĪŪŒĪFòœúsĪ ™ĪĪ™ĪṢ Ī Ụ̄Ī-
sĪĪGh ôĪỊ̄ĪFòĪ®ĪĪ * +ĪŪzùt™ĪṢ% ĪṬL̲EuĪôṭĪŪôĪ€ùĪ,
= ĪāôKĪsĪtĪ™ĪĪṢEuĪṭĪĪtĪṃ * ZĪKĪṬ˜ĪÊ™Ītr̄ĪĪŪzùFt̲ò ZĪ,
®ĪtĪĪ™ĪṬōõĪŪzùr̄ĪzùŌ®›r̄ĪœṢú QĪhõtĪ Dr̄Ī * +Ÿ ĪĪGhFòôṭĪĪŪzùFt̲ò ZĪ,
Ū ĪZĪĪ™T™Ītr̄ĪĪŪzù ĪĪ ĪĪL̲t™ĪṬEuĪ˜Īṃ * ŪôĪ€ùĪ tĪḍṢþtĪr̄ĪôtĪṬ,
Ū Īœúr̄ĪFòĪ®ĪĪ <ŪtĪ Ū ĪsĪÊ™ĪĪṢ ™ĪṬ`™ĪtĪ Dr̄ĪṢŪtĪ * Ū Īœúr̄ĪFòĪ®Ī–
ĪṂn̲®Ī–zùĪzù™Ī <ŪtĪ r̄ĪEuĪr̄™ĪṢ, "DtĪ˜ĪṢr̄Ī' <t™Ị̄ĪŒĪĪœúsĪĪzù™Ī <ŪtĪ
r̄ĪZĪ ĪtĪṬ, –ĪṂn̲®Ī–zùô™ĪĪ˜ĪṬL™Ị̄ĪL̲u™ĪĪ
`ĪỌ̄ĪṢ% ™Ị̄ĪFòĪ®ĪĪṢ%ôtĪŌt™ĪĪ®ĪSóĪ ĪŪœúḍþĪœúĪyĪÊ˜Īṃ * tĪtĪ®›
ZĪỊ̄ĪŒĪĪœúsĪôĪŪḍþtĪ–ĪṂn̲®Ī–zùĪzù™Ī <t™ĪyĪÊ: ** 1 ** $ +uĪ
ZĪœúĪZĪœúOĪĪ̲ḍþsĪĪtĪṃ $ ** zṢùr̄Ī˜ĪĪtĪGh̲r̄ĪĪwĪ ĪĪ̲ŪtĪ ĪĪ†Ī, tĪZ\ḌôtĪṢ: *
ĪZĪ, Ī̲ĪṬŪtĪŪœú‡ùĪŪzùĪ̲ĪṬŪtỊ̄ĪŪ^ùsĪĪGh ôĪỊ̄ĪFòĪ®ĪṢŪtĪ r̄ĪĪZ™Ī˜Īṃ,
tĪwĪĪôĪ˜—ĪĪỤ̄ĪtĪŪāôWóô™ĪĪŪ Ī ôĪur̄ĪĪŪzùŪtĪ ĪĪ̲ĪĪṢ,
ZĪœúĪZĪœúĪuĪĪ̲tr̄ĪŪāôWóĪt ĪĪ̲FòœúsĪĪ[Ī, Ụ̄ĪsĪṬœṢúr̄ĪṢŪtĪ
ŪôĪ€ùĪL̲tĪtĪ˜Īṃ * tĪzù™ĪṬEuĪt̲, Ī̲ĪṬŪtĪŪāôWóĪ—™ĪĪt̲,
ŪāôWó ĪĪ̲FòœúsĪ™ĪĪṢzṬÊù–ĪÊāôṭĪĪŪzùt™ĪtĪ +Īḍþ-

सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यां निश्चितलिङ्गप्रकरणयोरेव बलवत्त्वम् । सन्दिग्धा श्रुतिर्लिङ्गं चादितिशब्दोऽदितित्वं च ।। २ ।।

।। सन्दिग्धेति ।। श्रुतिलिङ्गे हि सन्दिग्धे, सावकाशत्वात् लिङ्गप्रकरणे तु, निश्चिते, निरवकाशत्वात् । सन्दिग्धाच्च, निश्चितं बलम् । तत्कुतो निर्णयाभाव: । के ते सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गे इत्यत आह- सन्धिग्धा श्रुतिरिति ।। लिङ्गं च सन्दिग्धमिति ग्राह्यम् । यथासङ्ख्यं सम्बन्ध: । भवत्वदितिशब्दो, देवमातु: श्रुति:, 'अदितिर्देवतामयी' इत्यादौ प्रयोगात्, विणौ, सावकाशाच्च । अदितित्वं तु, कथं लिङ्गं, कथं च सावकाशमिति चेदुच्यते; अदितेरदितित्वमिति हि श्रूयते । 'त्व' प्रत्ययश्च जातेर्वाचक:, यथा पृथिवीत्वं, गोत्वमित्यादौ । तदसम्भवे, स्वǎ पस्यैव । यथा आकाशत्वं, चन्द्रत्वमित्यादौ । नचादितित्वं नाम जाति: सम्भवति, व्यक्तेरभेदात् । ततोऽदितित्वमदिते: स्वǎ पमेव । नच, अदितिस्-
वǎ पमीश्वरस्य सम्भवति, अत्यन्तभिǍात्वात् । नच, अदितिशब्दो भगवत्पर इत्यनुपपत्त्यभाव:;
अदितित्वेनादितिशब्दस्य तत्र, विधित्सितत्वेनानुवादानुपपत्ते: । अन्यथा, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षी मन्यते । सि€ान्तिनस्त्वयमाशय: भावे हि 'त्व' प्रत्यय: स्मर्यते । तर्हि€तभावश्च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तच्च, क्वचिज्जाति:, क्वचित्क्रिया, क्वचिद्गुण:, क्वचिद्द्रव्यं, क्वचित्स्वǎ पम् । तत्र, यत्सर्वात्तृत्वमुक्तं, तददितित्वं, अदितिश-
दप्रवृत्तिनिमित्तमिति, क्रियाशब्दत्वमस्योच्यते । अदितेरिति च भाविनी संज्ञा विज्ञायते । यथा 'अस्य सूत्रस्य शाटकं वय' इति । अन्यथा, परस्यापि दुर्घटमेतत् । अविवक्षितनिमित्तां प्रसिर्हि€माश्रित्य, ममानुवाद इति चेन्ममापि तत्समं, इयाँस्तु विशो: । परस्य लौकिकी प्रसिर्हि€र्मम तु वैदिकीति ।। २ ।। ॐ गुहां प्रवियावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ।। 'ऋतं पिबन्तौ' इति वाक्ये, बुर्हि€जीवौ प्रतिपाद्यौ भवितुमर्हत: । कुत:, कर्मफलभोक्तृत्वेनैकस्य जीवत्वावश्यम्भावात्, एकस्मिंश्छरीरे भोक्तृजीवद्वयासम्भवेन द्वितीयस्य, भोगोपकरणतयोपचारेण भोक्तु:, बुर्हि€त्वोपपत्ते: । छायातपत्वं च तयो:

चैतन्यप्रकाशत्वतदभावाभ्यां युज्यते । यदिवा, 'अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यः' इतिवत्सजातीयग्रहणस्य न्याय्यत्वाच्चेतन एव द्वितीये ग्राह्ये, जीवेश्वराविमौ भवतः । तथा च ब्रह्मविद्यात्वमपि न विरुध्यते । ईश्वरस्याभोक्तृत्वेऽपि, भोक्तृसाहचर्यात, च्छत्रिन्यायेन भोक्तृत्वोपचारः । छायातपत्त्वं च, अविद्याविद्यावत्त्वेन तयोरुपपद्यते । 'यः सेतुः' इति वाक्यबलादीश्वर एव केवलः किं न स्यादिति चेन्न, तस्मिन्द्विवचनश्रुतेः, कर्मफलभोगस्य,

च्छायातपत्वस्य चावकाशाभावात् । 'यः सेतुः' इति वाक्यस्य तु, बाधकवशेन कथञ्चिज्जीववियायतया, ईश्वरमात्रवियायतया वा व्याख्यातव्यत्वादिति प्राप्ते प्रतिविहितम् । परमेश्वर एवात्र प्रतिपाद्यः, गुहां प्रतियत्वलिङ्गात् । तस्यान्यत्र सम्भवेऽपि प्रसिद्धस्यैव ग्राह्यत्वात् । नहि, 'मैथिलः' 'पाञ्चालः' इत्युक्ते, यः कोऽपि मिथिलायां भवः, पाञ्चालेषु भवो वा गृह्यते; किन्तु, प्रसिद्धस्तदधिपतिरेव । 'यः सेतुः' इति विशेषणाच्च । बाधकात्सर्वमन्यथा नेतव्यमिति चेन्न, तदभावात् । द्विवचनश्रुतिरीश्वरे निरवकाशेत्युक्तमिति चेत्तत्राह -

द्विवचनश्रुतेरपि बलं निरवकाशत्वं नास्ति । विष्णोरेव बलत्वात् ।। ३ ।।

।। द्विवचनेति ।। द्विवचनान्ता श्रुतिः, द्विवचनश्रुतिः । निरवकाशतया प्रतीताया अपीत्यर्थः । कुत इत्यत आह- विष्णोरेवेति ।। निर्भेदस्यैवेत्यर्थः । अयमर्थः - द्विवचनश्रुतिर्हि द्वित्वसङ्ख्यां प्रतिपादयति । द्वित्वसङ्ख्या च विष्णावङ्गक्रियत एव । 'धर्मा समन्तात्' इत्यादौ, द्वित्वस्योक्तत्वात् । द्वित्वे, भेदोऽपि स्यादिति चेन्न । तर्कपक्षे, विपर्ययापर्यवसानात् । अनुमानपक्षे च बाधितवियत्वात् । व्यतिरेको गन्धवत्' इति न्यायेन व्यभिचाराच्चेति । अत एव श्रुतिर्द्विवचनेन प्रकृत्य 'यः सेतुः' इत्येकवचनेन विशिनयि । नन्विदमानन्दमयाधिकरणेन गतमेव । मैवम्; नहि तत्र द्विवचनं बहुवचनं वा शङ्कितं, तदभावात् । किं नाम, शब्दभेदादिना भेद इति । कर्मफलभोगश्चाङ्गीक्रियत एव । नच, 'न वैशियात्' इत्युक्तविरोधः । 'शुभं पिबत्यसौ नित्यम्' इति व्यवस्थाया उक्तत्वात् । छायातपत्वं चान्यत्र व्याख्यातमिति ।। ३ । ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ।। 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यत्राक्षिस्थत्वेनाग्निरेवोच्यते । 'य एष आदित्ये पुरुषः सोहमस्मि' इत्यग्निना, अक्ष्यादित्यस्थत्वेनात्मना, उपदियत्वात् । अक्ष्यादित्ययोरेकविधत्वात् । न चात्रोपदियो, नाग्निरिति युक्तम्; 'अथ हाग्नयः समूदिरे' 'आहवनीयोऽनुशशास' इत्यादिबहुशोऽग्निश्रुतिसद्भावात् । नचाग्न्यादिश्रुतिरीश्वरवियाया ; त्रेताग्निवियतायाः स्फुटं प्रतीतेः । 'आत्मा मे भद्रसेनः' इतिवत्, 'सोऽहमस्मि' इत्युपचारः किं न भवेदिति चेन्न; 'सोऽहमस्मि' इत्यस्यार्थस्याभ्यासात् । 'अपहते पापकृत्याम्' इत्याद्यर्थवादाच्च । अभ्यासाथर्वादयोश्च, तात्पर्यलिङ्गयोरुपचारविरोधित्वात् । नच 'प्रारो वा अहमस्मि' इतिवदन्तर्याम्यपेक्षयेति वाच्यम्; 'सोऽहमस्मि' इत्युक्त्वा पुनः 'स एवाहमस्मि' इति सावधारणमुक्तत्वात् । अवधारणेन च प्रकारान्तराणां सर्वेषां व्यावर्तितत्वात् । अत एवात्मादिशब्दोऽप्यमुख्यार्थोऽङ्गीकार्य इत्येवं प्राप्ते, समाहितं चक्षुरन्तःस्थो विष्णुरेव, अमृताभयत्वोपपत्तेः । आत्मादिशब्दात्, स्थानादिसामर्थ्याभिधानादेश्चेति । तत्र, पूर्वोत्तरपक्षयोरुभयोरपि प्रमाणवत्त्वात्, कथं निर्णय इत्यत आह-

सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीत्याद्यभ्यासार्थवादसहितबहुश्रुतिभ्योऽपि निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यम् ।। ४ ।।
पृथिव्यादिशरीरत्वं च न निरवकाशम् । यौगिकशरीरत्वोपपत्तेर्विष्णोरपि ।। ५ ।।

।। सोऽहमिति ।। उपपत्तेर्निरवकाशत्वं वदता, 'सोऽहमस्मि' इत्यादेः सावकाशत्वं सूचितम् । उपपत्तेरेव, किमुतात्मशब्दसहितायाः । तथा हि । अग्निः प्रसिद्ध एवास्तु, 'सोऽहमस्मि' इत्यादि तु अन्तर्याम्यपेक्षया सावकाशम् । अवधारणं चान्तर्यामिणो विशेषाभावप्रतिपादनार्थम् । तथैवाभ्यासादिकं तात्पर्यद्योतकम् । उपपत्त्यादेस्तु, निरवकाशत्वं स्फुटमेवेति ।। ४ ।। ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ।। निरवकाशेनामृतत्वादिनाक्षिस्थो हरिरेवेति प्रतिपादितेऽपि, अन्तर्यामिविष्णोरन्य एव स्यात् । पृथिव्यादिशरीरस्य तत्रावकाशाभावादित्याशङ्कायामाह- पृथिव्यादीति ।। कुतो नेत्यत आह- यौगिकेति ।। अशरीरस्यापि विष्णोः, 'शीर्यते नित्यमेवास्मात्' इत्युक्तरीत्या, पृथिव्यादिना योगवृत्तिसिद्धशरीरशब

दवाच्यत्वसम्भवादित्यर्थः । पृथिव्यादीनि योगवृत्त्या विणुं प्रति शरीरशब्दवाच्यानीति यावत् । अविदितत्वादिबलेन प्रथमप्राप्ताया अपि Ž ढेः परित्यागोपपत्तेरिति ।। ५ ।। ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ।। 'यत्तदद्रेश्यम्' इत्युक्तं विणोरन्यत्रैव स्यात्; तस्मिन्, 'अक्षरात्सम्भवतीह विश्-वम्' इत्यक्षरशब्दश्रवणात् । तस्य च प्रधानादौ Ž ढत्वात् । यद्यपि, पूर्ववददृश्यत्वादिबलेन Ž ढिं परित्यज्य, योगवृत्त्याक्षरशब्दो विणौ सम्भवति, तथाप्यत्र न विणुवियोऽङ्गीकर्तुं शक्यते । 'अक्षरात्परतः परः' इत्युत्तरश्रुत्या, अस्माददृश्यत्वादिगुणकाद्विश्-वयोनेरक्षरात्परतः परस्याभिधानात् । नहि विणोः परोऽङ्गीक्रियते । इत्येवं प्राप्ते, समाधत्ते-

अक्षरात्परतः परः इति श्रुतेरपि नाक्षरात्सम्भवतीत्यस्या निरवकाशत्वम् । अक्षरात्परतः परस्याप्यक्षरान्तरत्ववचनात् ।। ६ ।।

।। अक्षरादिति ।। श्रुतेरिति पञ्चमी । अस्याः श्रुतेरिति वर्तते । अक्षरात्परतः पराभिधात्र्यामुक्तश्रुतौ विद्यमानायामपि 'अक्षरात्सम्भवतीह विश्-वम्' इत्यक्षरश्रुतेः विणौ निरवकाशत्वं नास्तीत्यर्थः । कुतः । अस्यैव

विश्-वयोनेरक्षरस्याक्षरत्परतः परत्वमुत्तरश्रुत्योच्यते । नन्वेतत्प्रतियोगिकपरत्वं वानन्य इत्यङ्गीकारात् । अक्षरात्परतःपरत्वं चाक्षरत्वं चैकस्यैव व्याहतमित्यत आह- अक्षरादिति ।। स्यादियं व्याहतिर्यदि, 'यस्मादक्षरात्परतः परः, तदेवाक्षरं स्वयमिति ब्रूमः । नचैवम् । 'अपरं त्वक्षरं या सा' इत्यादिनाक्षरत्रयाभिधानेनाक्षरात्परतः परस्याप्यक्षरान्तरत्ववचनात् । परविद्याविायत्वबलेन प्रकृतपरित्यागाप्रकृतग्रहणयोरुपपत्तेरिति ।। ६ ।। ॐ वैश्-वानरः साधारणशब्दविशेाात् ॐ ।। वैश्-वानरश्रुतेर्देवताभूतविशेायोः Ž ढत्वात्तयोरिह ग्रहणम् : अन्तःस्थाधिकरणन्यायेन विणावपि तस्या वृत्तिरस्तीति चेत्, एवं तर्हि विणावितरत्र च श्रुतेः साधारण्येऽन्यतरनिर्णये हेत्वभावात् 'तत्तु समन्वयात्' इत्यवधारणानुपपत्तिः । मुख्यामुख्यन्यायेन निर्णय इति चेŽा । एवं सति, 'इदमग्निसूक्तमिदं वायुसूक्तम्' इत्यादिव्यवस्था भावस्य प्रसङ्गस्य बाधकस्य विद्यमानत्वात् । असति बाधके मुख्यामुख्यन्यायावतारात् । इति प्राप्ते, प्रतिविधत्ते-

श्रुतिसाधारण्ये विशेाश्रुत्यादेर्निश्-चयः । उभयत्र विशेाश्रुत्यादौ पुनः सावकाशत्वनिरवकाशत्वबलार्Žाश्-चयः ।। ७ ।।

।। इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।

।। श्रुतीति ।। वैश्-वानरश्रुतेर्विणावितरत्र च साधारण्येऽपि विणुरेवात्र प्रतिपाद्य इति निश्-चयो युज्यते । कुतः विशेाश्रुत्यादेः 'आत्मानं वैश्-वानरम्' इति विणोरेवासाधारणात्मश्रुत्या वैश्-वानरश्रुतेर्विशेाितत्वात् । 'स्वस्तिमतीं गामानय' इतिवत् । 'अहं वैश्-वानरः' इत्याद्यनवकाशश्रुतिस्मृतिसमाख्यानाच्च । एवं तर्हि, पुनरनिर्णय एव । यथा खल्वात्मानमिति विशेाश्रुत्या विशेाित्वं, तथा 'अयमग्निर्वैश्-वानरः' इत्यादिवैश्-वानरविद्यास्वग्न्यादिश्रुत्या विशेाितत्वमस्ति । अग्न्यादिश्रुतिः साधारणीति चेŽा । तथा सति विशेाणानर्थक्यात् । होमाधिकरणत्वादीनामग्निधर्माणां चात्र श्रवणमस्तीत्यत आह- उभयत्रेति ।। पक्षद्वयेऽपि विशेाश्रुत्यादौ विद्यमाने तु प्रकारान्तरेण निश्-चयो युज्यते । कथम् । सावकाशत्वनिरवकाशत्वबलात् । 'अथ हेममात्मानम्' इत्यादिना हि सर्वनामलिङ्गादीनां भगवति वृत्तिरुक्ता, ततस्तेाां सावकाशत्वम् । नचात्मशब्दादेरन्यत्रावकाशः, विशेाणानर्थक्यमिति चेŽा; स्वŽ पकथनत्वोपपत्तेः । नच प्रयोजनाभावः, उपासनार्थत्वादिति । तदिदमुक्तं 'शब्दादिभ्यः' इत्यादिना । सूक्तादिव्यवस्था तु सूत्रकृतैव समर्थिता ।। ७ ।।

।। इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।

तृतीयेऽस्मिन्पादेऽनुव्याख्यायामधिकरणवियाः सङ्गृह्योक्ताः । 'लिङ्गं साधारणं शब्दौ स्थानं लिङ्गमनुग्रहः । पुनः शब्दा लिङ्गशब्दौ विचार्याद्विस्थिता इह' इति । तदिदं दुर्गमार्थं, न्यायमालावाक्यविवरणप्रसङ्गेनादौ तावत्तद्विवृणोति । वि-

यावगतिपूर्वकत्वात्पूर्वोत्तरपक्षन्यायावगते: । अत्र 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्' इति प्रथमाधिकरणसाधारणं लिङ्गं विचार्यमित्युक्तम् । किं तल्लिङ्गं, कुत्र च साधारणं, कथं च साधारणं, साधारणत्वे च कथं तस्य भगवदेकवियतेत्यत आह-

प्राणानां ग्रन्थिरसि । रुद्रो वै लोकायतनम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोक: परश्च लोक: सर्वाणि भूतानि सन्दृयानि भवन्ति । सर्वे वा एते प्राणाश्च प्राणिनश्च देवाश्च दिव्यानि च लोकाश्च लोकिनश्चालोकाश्चालोकिनश्च विणावेवोताश्च प्रोताश्च भवन्ति इत्यादेर्द्युभ्वाद्यायतनत्वमज्ञानां साधारणं लिङ्गञ्ज् ।। १ ।।

।। प्राणानामिति ।। अत्र,'यस्मिन्द्यौ:' इत्यादिवाक्योक्तं च द्युभ्वाद्यायतनत्वलिङ्गं विचार्यम् । यद्यप्येतानि बहूनि लिङ्गानि । तथाच वक्ष्यति 'अत्रोक्तानां लिङ्गानाम्' इति । तथाप्येकवाक्योक्तत्वेनैकवचनम् । तच्च, रुद्रवायुप्रकृतिजीवविणूनां साधारणम् । 'प्राणानां रुद्रो वा' इत्यादिवाक्याद्रुद्रनिष्ठतया प्रतीते: । ग्रथ्यन्तेऽस्मिंŽाति ग्रन्थि: । 'वायुना' इत्यादिश्रुतेर्वायुनिष्ठत्वावगमात् । स्यूतमत्र सर्वं जगदिति सूत्रम् । सन्दब्धानि, सङ्गतान्येव तदाधारतयावस्थितानीत्यर्थ: । 'सर्वे वा एते' इत्यादिश्रुतेर्विणुवियत्वप्रदर्शनात् । प्राणा: इन्द्रियाणि । प्राणिनो, देहिन: । प्राणिग्रहणेन गृहीतानामपि देवानां प्राधान्यज्ञापनाय पुनर्ग्रहणम् । दिवि भवानि, दिव्यानि, कल्पतरुप्रभृतीनि वस्तूनि । लोका: भूरादय: । तदभिमानिनो लोकिन: । पूर्ववत् पुनर्ग्रहणम् । भूरादिभ्योऽन्ये वैकुण्ठादयोऽलोका: । तद्गता मुक्ता अलोकिन: । 'ओताश्च प्रोताश्च' इत्येतमाश्रिता इत्यर्थ: । इत्यादेरित्यादिग्रहणेन प्रकृत्यादिनिष्ठत्वेऽपि प्रमाणमुदाहार्यमित्याचये । तच्चान्यत्रोदाहृतम् । अज्ञानां न्यायानुसन्धानरहितानां मतेन । साधारणस्य कथं सिद्धान्तेऽसाधारणता साध्यत इति शङ्काऽनेन परिहृता । एवमुत्तरत्रापि ।। १ ।। 'शब्दौ' इत्यनेन द्वितीयतृतीययोरधिकरणयोर्नामात्मकौ साधारणौ शब्दौ विचार्यावित्युक्तम् । लिङ्गमिति पृथगुक्तम् , तेन शब्दस्य नामवित्वात् । साधारणमित्यस्य च यथान्वयं विपरिणामेन सर्वत्रानुवृत्ते: । अनुवृत्तिज्ञापनार्थमेवान्तेऽपि 'द्विस्थिता' इत्याह । 'द्वि' इत्यनेकोपलक्षणम् : 'विचार्या' इत्येतदपि यथान्वयं विपरिणम्यते । एवं स्थिते 'भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशाद्' इत्यत्र तावत्पूर्ववच्छङ्काचतुयर्यनिरासार्थमाह-

प्राणो वा आशया भूयान्विणुर्वै देवेभ्यो भूयाँस्तस्माद्भूयाŽामेत्यादेर्भूमशब्दोऽज्ञानां साधारण: ।। २ ।।

।। प्राणो वा इति ।। 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्युपक्रम्य भूम्न आत्मानाद्भूमशब्दस्य प्राणवियताप्रतीते:, 'विणुर्वै' 'पूर्णमद:' इत्यादिश्रुत्यन्तरसमाख्यानाद्विणुवियताप्रतीतेश्च भूमशब्दोऽज्ञानां तयो: साधारणो, विचार्य: । ननु, भूमशब्दो भाववाची । तत्कथं धर्मिणो: शङ्क्यते, कथं च भूयानित्यनेन समानार्थ:, कथं च नामात्मक: । मैवम् । 'यो वै भूता तत्सुखम्' इत्याद्युत्तरवाक्यपर्यालोचनया भावभवित्रोरभेदाभिप्रायेण भवितृवियतावगमात् । आसŽास्योपक्रमस्यानासŽाया: समाख्यायाश्च कथं साधारण्यप्रतीतिहेतुत्वमिति चेŽा; 'अज्ञानाम्' इत्युक्तत्वात् ।। २ ।। 'अक्षरमम्बरान्तधृते:' इत्यत्रेदानीमुक्ताशङ्कानिरासार्थमाह-

विणोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्द: साधारण: ।। ३ ।। कारणत्वसाम्याद्विणो: प्रकृतेश्च सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिसृयिस्थानं साधारणम् ।। ४ ।।

।। विणोरिति ।। 'अविनाशित्वस्याक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्' इत्यत्रोपस्कतर्व्यम् । उपलक्षणं चैतत् । अक्षरशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वादित्यपि द्रयव्यम् । नन्वचेतनप्रकृतौ वर्णो च कुतो न शङ्का परिहृता; परिहृतमेव तद्भायकृता, 'अदृयं द्रयृ' इत्यादिवियवाक्यमुदाहरतैव । नचाचेतनप्रकृतौ द्रयृत्वादिकं सम्भवति, न च वर्णेवदृयत्वादिकमपीति ।। ३ ।। 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्स:' इत्यत्र, साधारणं स्थानं विचार्यमित्युक्तम्, तत्पूवर्वद्विवृणोति- कारणत्वेति ।। 'सदेवसोम्येत्यादिसृयिस्थानम्' इति, 'सदेव सोम्य' इत्यादिना प्रतिपादितं सृययर्थं प्रलयेऽवस्थानमिति वर्णयन्ति । एवं तिंर्ह, वियमालायां लिङ्गमित्येव वक्तव्यम् । सत्यम् । विशोत:, तदेव प्रदर्शितमित्यदोा: । अपरे तु 'सदेव सोम्य'

इत्यादिकं सृयिस्थानं सृयिकारणवाियः प्रकरणसमुदाय इत्याचक्षते । एवं तिंर्ह, तत्रान्यत्र प्रसि€ानां लिङ्गानां नाम्नामिति वियोक्तिविरोधः । मैवम् । स्थानमिति, स्थानृेऽनुवर्तमानस्य सŽाम्नो विवक्षितत्वात् । तथाच संक्षेपे- 'सोऽक्षरः सन्हृदब्जगः' इति । 'सतः स्रयृत्वम्' इत्यादिभाये च, सŽामविचारे महान्प्रकरणसन्दर्भो विचारित इति ज्ञापनाय सृियस्थानमित्युक्तम् । साधारण्यप्रतिपत्त्यथर्ं च । कारणत्वसाम्यात्स शब्दः साधारण इत्युक्ते, निराकाङ्क्षत्वाभावात् । एवं ह्युच्यमानेऽयमर्थः सम्पद्यते । यद्यपि निमित्तत्वमुपादानत्वं च विलक्षणम्, तथापि कारणत्वमात्रं विणोरचेतनप्रकृतेश्-च समम् । महदादीनां कारणत्वेऽपि न सवर्कारणत्वम् । कारणत्वं चात्र स्थाने सतः प्रतीयते । 'तदैक्षत' इति प्रकृतौ विरु€मिति चेत्, 'बहु स्याम्' इति विणोरपि साम्यमेवेति ।। ४ ।। 'दहर उत्तरेभ्यः' इत्यत्र साधारणं लिङ्गं विचार्यमित्युक्तम्, तल्लेशतो विवृणोति-

लिङ्गं हृत्पद्मस्थितत्वं साधारणम् ।। ५ ।। कथं नु तद्विजानीयामित्यानुकूल्येन ग्रहणं कस्येति विचार्यमनुग्रहः ।। ६ ।।

।। लिङ्गमिति ।। कुत्र, कथं चेत्याद्याकाङ्क्षानिवारणमस्माभिरन्यत्र कृतमनुसन्धेयम् । इह विचार्यमिति सम्बन्धः ।। ५ ।। 'अनुकृतेस्तस्य च' इत्यत्रानुग्रहः साधारणो विचार्य इत्युक्तम् । तद्विवृणोति- कथं न्विति ।। इहानुग्रह इतयनुवादेनानुकूल्येन ग्रहणमिति व्याख्यानम् । आनुकूल्येनाभिलीतज्ञानतया ग्रहणमुच्चारणं स्वीकरणं वा । तस्योदाहरणवाक्यस्थताप्रदर्शनाय कथं न्विति वाक्योदाहरणं ज्ञातव्यम् । तत्सर्वथा कथं नु केनोपायेन जानीयामहमिति प्रतीयमानानुकूल्येन ग्रहणमनुग्रह इति सम्बन्धः । विचारप्रकारदर्शनं, 'कस्येति विचार्यम्' इति । कस्य किंविायं, किं ज्ञानिसुखविायमुत विणुविायमित्यर्थः । अत्रापि लिङ्गमेव विचार्यम् । अनुग्रहणं तु तस्यैव विशोतः प्रतिपत्त्यर्थम् । साधारणहेत्वादि स्वयमेवोहनीयमिति भावः ।। ६ ।। 'पुनः शब्दाः' इत्युत्तराधिकरणेा नामात्मकानां शब्दानां साधारणानां विचार्यत्वमित्युक्तम् । तद्विवृणोति -

पुनः शब्दाः ईशानो वज्रो ज्योतिराकाश इति । लिङ्गं स्वपनादिदर्शनं कस्येति ।। १३ ।। शब्दो ब्राह्मण इति ।। १४ ।।

।। पुनरिति ।। न केवलं भूराद्यधिकरणेा, पुनरुत्तरेवपि शब्दा विचार्या इत्यर्थः । तत्र 'शब्दादेव प्रमितः' इतयत्रेशानशब्दः । 'कम्पनाद्' इत्यत्र 'वज्रः' इति शब्दः । ज्योतिर्दर्शनाद्' इत्यत्र 'ज्योतिः'इति शब्दः । 'आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाद्' इत्यत्र 'आकाशः' इति शब्द इत्यर्थः । देवताधिकरणस्यापशूद्राधिकरणस्य च न समन्वयवियत्वमिति ज्ञापनाय न तद्वियौ दर्शितौ । पूर्वोत्तरपक्षन्यायानुक्तिरित्यत एव । वेदविद्याधिकारस्तु तत्र वियो ज्ञातव्यः ।। ८-९ ।। 'लिङ्गशब्दाः' इत्युत्तरयोरधिकरणयोर्वियौ दर्शितौ । तत्र 'सुाप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' इत्यत्र किं लिङ्गं विचार्यमित्यत आह- लिङ्गमिति ।। 'कस्येति' विचारप्रकारप्रदर्शनम् । 'किं जीवस्योत विणोः' इति विचार्यमिति शेाः ।। १३ ।। 'पत्यादिशब्देभ्यः' इत्यत्र कश्शब्दो विचार्य इत्यत आह- शब्द इति ।। इतिशब्दोऽर्थाद्वयवच्छिद्यस्वŽ पे व्यवस्थापनाय । इहाधिकरणेा क्रमेण पूर्वपक्षन्यायाः सङ्ग्रहेणोक्ताः । 'बाहुल्यं लिङ्गशब्दानामनुक्तिश्-च विरु€ता । अदृयिरन्वयाभावो विपरीतश्रुतिभ्रमः ।

लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमस्तादृग्द्वयं तथा । बहुतादृक्तवमुक्तस्य विरोधोऽर्थात्तथागतिः । समस्तमेतदित्यत्र पूर्वपक्षेा युक्तयः' इति । तानि पदानि विवृण्वंस्तावत् 'बाहुल्यं लिङ्गशब्दानाम्' इति प्रथमाधिकरणपूर्वपक्षन्यायं विवृणोति- यस्मिन्द्यौरिति ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितन्यायविवरणपञ्जिका जयतीर्थभिक्षुविरचिता समाप्ता ।।

गुणादिसद्रत्नयुतं क्षयादिदोाोज्झितं वेदनदीभिराप्यम् । कृपापयस्कं हरिदुग्धवार्धिं श्रये स्वपादप्लवमुक्तगम्यम् ।। १ ।। सुशास्त्रप्रभया स्वस्य परेाां च प्रकाशकम् । भजतामियदं व्यासचिन्तामणिमहं भजे ।। २ ।। वेदभेदविविधोरुसुशाखं बोधपूर्वकगुणाढ्यफलेतम् । आदरेण भजतां फलदं श्रीमोदतीर्थसुरभूरुहमीडे ।। ३ ।। सुगुणनरहरिश्रीमाधवाक्षो भ्यŽ पान्हरिभजननियुक्ताञ्शु€धर्मार्थकामान् । सुजननियमनार्थं यः प्रसाध्यापरोक्षं स भवतु मम भूत्यै पद्मनाभाख्ययोगी

।। ४ ।। तारकूर्मधृतमध्वशुक्लगीर्भोगिवेयितसुसूत्रभूभृता । यो विमथ्य निगमोदधेः सुधामाप तं जयमुनीन्द्रमाभजे ।। ५ ।। मध्वोक्तिद्युनदीजयार्यशुभवाक्सूर्यात्मजासङ्गमे व्याख्यास्नानमहो विधाय नृहरेः प्राप्य प्रसादं परम् । प्रापुर्ये कृतकृत्यतां गतमला विद्याधिराजादयो योगीशाः कृपयन्तु ते जयमुनेर्भावस्य बोधाय मे ।। ६ ।। वेदव्याससरोवरे समुदिते वेदोरुनालस्थिते मध्वोक्तिश्रिय आलये विकसिते गोभिर्जयेनस्य तु । सद्वाक्यादिसुपत्रपूर्वकयुते गुर्वाशुगादर्शिते सूत्राब्जे रघुनाथमुन्यलिवरं वन्दे सुपक्षान्वितम् ।। ७ ।। श्रीमध्वशास्त्रं समुदीर्य मेऽस्मिन्विश्वासहेतोः समदर्शयद्यः । प्रदानसूत्रप्रतिपाद्यमादौ वन्दे गुरुं तं रघुवर्यसंज्ञम् ।। ८ ।। तत्वप्रकाशिकागूढं विचार्य गुरुणोदितम् । सङ्गायविवृते र्भावमुक्तिरिये यथामति ।। ९ ।। आद्याध्यायगते सार्धपूर्वपादद्वयेऽस्ति हि । पञ्चिका जयतीर्थाया तस्मात्त्यक्तं मयात्र तत् ।। १० ।। उभयत्र प्रसिक्तानामलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयार्थमयं पादः प्रवृत्तः । एतत्पादीयाधिकरणानां सवर्ो-ाामव्याख्यातत्वात्, 'व्याख्यां करोम्यन्वपि' इति प्रतिज्ञा वन्ध्या स्यादिति पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिकथनेनैव सर्वाधिकरणानां व्याख्याततां मन्यमानेन भगवताचार्येण तत्पादीयाधिकरणपूर्वपक्षन्याया अनुव्याख्यायां सङ्ग्रहेणोक्ताः । अत एव व्याख्यातसर्वाधिकरणोा प्रथमाध्यायगताद्यद्वितीयद्वितीयाध्यायद्वितीयपादेवधिकरणसम्बन्धिपूर्वपक्षसिक्तान्तन्यायानां सङ्ग्रहेणानुक्तिः । ननु, तर्हि तादृशयुक्तिपादे कथमाप्ततेत्यादिना तदुक्तिः, अभ्युच्चयात्, यद्वा समस्तसूत्राणामव्याख्यातत्वात्तत्र तदुक्तिः । तर्हि, कथं तादृशे लिङ्गपादे तदनुक्तिः । तत्रापि, 'एतद्भावाभिधम्' इत्यादिना वियाणां कथितत्वात् । अत एवोक्तं सुधायाम् - 'अत्र न सर्वसूत्राणि व्याख्यातानि, ततः प्रतिज्ञा व्याहन्येतेत्यतो वि-ायादिकथनेन व्याख्याततां मन्वानः' इति । 'बाहुल्यं लिङ्गशब्दनामनुक्तिश्च विरुक्तता । अदृयिरन्वयाभावो विपरीतश्रुति भ्रमः ।। लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमस्तादृग्द्वयं तथा । बहुतादृक्तवमुक्तस्य विरोधोऽर्थात्तथागतिः । समस्तमेतदित्यत्र पूर्वपक्षोा युक्तयः' इति पूर्वपक्षन्याया उक्ताः ।। ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ।। 'यस्मिन्द्यौः' इति वाक्योक्तं द्युभ्वाद्यायतनत्वं विणोर्वा रुद्रादेर्वेति तत्तत्प्रापकश्रुत्या सन्देहे, रुद्रादेरेवेति पूर्वपक्षः, विणोरेवेति सिक्तान्तः । तत्र, 'बाहुल्यं लिङ्गशब्दानाम्' इत्युक्तन्यायं तावत्पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृणोति -

यस्मिन्द्यौः पृथिवीचान्तरिक्षमोतं मन ओतं प्राणा ओता इत्यत्रोक्तानां लिङ्गानामन्यत्र रुद्रादिवियत्वे शब्दबाहुल्यम् ।।

।। यस्मिन्द्यौरित्यादिना ।। इत्यत्र, इत्यादिवियवाक्ये, उक्तानां प्रतिपादितानां द्युपृथिव्याद्याश्रयत्वादिलिङ्गानां रुद्रादिवि-ायत्वे । यद्वा, उक्तानां प्रयुक्तानां, लिङ्गानां लिङ्गप्रतिपादकशब्दानां रुद्रादिवियत्वे साध्येऽन्यत्र, प्राणानामित्युदाहरि-यमाणश्रुत्यन्तरे, 'अन्तकः कृत्तिवासाः पिनाकी' इत्युक्तलिङ्गम्, तथा रुद्रादिशब्दबाहुल्यं हेतुरित्यथर्ः । अन्यत्रेत्युक्तं श्रुत्यन्तरमुदाहरति -

प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो माविशान्तकः । प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी मनो वै रुद्र ओतं च प्रोतं च रुद्रो वाव लोकाधार इत्यादिकं शब्दबाहुल्यम् ।। १ ।। प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्त्वा प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिः ।। २ ।।

।। प्राणानामिति ।। शब्दबाहुल्यमिति, लिङ्गबाहुल्यस्याप्युपलक्षणम् । यद्यप्यत्र, श्रुतेः प्रकृतिरुद्रवायुर्ा पपूर्वपक्षत्रये सत्वेऽपि जीवर्ा पपूर्वपक्षेऽभावात्, लिङ्गस्य तु पूर्वपक्षचतुययेऽपि सद्भावात्, 'प्राधान्येन बाहुल्यं लिङ्गशब्दानाम्' इत्यत्र, लिङ्गस्य प्रथमतो ग्रहणं कृतम् । तथापि लिङ्गापेक्षया श्रुतेः प्राबल्याच्छ्रुतेः स्वशब्देनोपादनं कृतमिति ज्ञातव्यम् । अत्रादिशब्देन रुद्रादीत्यादिशब्दोक्तप्रकृत्यादेर्द्युभ्वाधारत्वप्रतिपादकस्य वाक्यस्य ग्रहणम् । अयमर्थः । 'प्राणानां ग्रन्थिरसि' इत्यादिवाक्योक्तं प्राणाधारत्वं तावद्रुद्रादिनिष्ठं, रुद्राद्यसाधारणान्तकत्वादिलिङ्गशब्दसिमभिव्याहारात् । तथा च,तत्समाख्यया 'यस्मिन्द्यौः' इत्यादिवाक्योक्तं द्युभ्वाधारत्वमपि रुद्रादिनिष्ठमेवेति ।। १ ।। ॐ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ ।। 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्यत्रोक्तो भूमोपक्रमश्रुतिभ्यां किं मुख्यवायुरुत, विणुरिति सन्देहे, मुख्यवायुरिति पूर्वः पक्षः, विणुरिति सिक्तान्तः । तत्रानुक्तिरित्युक्तन्यायं तावत्पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृणोति-

प्राणो वा इत्यादिना ।। ननु, प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिर्न

प्राणस्य भूमत्वसाधिका । विद्यमानस्यापि प्राणाद्युत्तमस्य अनुक्तिसम्भवादित्यत उक्तं- प्राणोवा आशाया भूयानित्युक्तवेति ।। ततश्च नामवागादितारतम्यमाशावसानमुक्तवा 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इति प्राणस्योत्तमत्वं चोक्त्वा तदुत्तमस्यान्यस्यानुक्तेराम्नातो भूमा मुख्यवायुरेवेति भावः ।। २ ।। ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ ।। 'तद्वा एतदक्षरं गार्गी'इत्युक्तमक्षरमनाशित्वसाम्यात्किं चेतनप्रकृतिरुत, विणुरिति सन्देहे, चेतनप्रकृतिरेवेति पूर्वः पक्षः । विणुरेवेति सिद्धान्तः । तत्र, विरुद्धतेत्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन तावद्विवृणोति -

अत्तेत्युक्तवा न तदश्नाति किञ्चनेति विरुद्धता ।। ३ ।। बहु स्यां प्रजायेयेत्यन्यस्यान्यभावादृयिः ।। ४ ।।

।। अत्तेत्युक्तवेति ।। एतदक्षरस्य विणुत्वेऽस्यैवाक्षरस्य 'न तदश्नाति किञ्चन' इति, उक्तानशनस्य 'विणोरत्ता चराचरग्रहणाद्' इत्युक्तेन सर्वात्तृत्वेन विरुद्धता स्यादित्यर्थः । एतद्विरुद्धतासमुचितस्यैवाक्षरशब्दप्रसिद्धयादेः पूर्वपक्षसाधकत्वम् । केवलस्य तस्य विणावपि सम्भवात् । अतो विरुद्धतायाः पूर्वपक्षन्यायत्वमिति भावः ।। ३ ।। ॐ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॐ ।। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिसृयिस्थानगतसच्छब्दवाच्यं कारणत्वसाम्यात्प्रधानमुत विणुरिति सन्देहे, प्रधानमेवेति पूर्वः पक्षः । विणुरिति सिद्धान्तः । तत्रादृयिरित्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृणोति -बहुस्यामिति ।। इति, श्रुत्युक्तस्थान्यभावस्य, प्रपञ्चत्वेन भवनस्य, अन्यस्य ततोऽत्यन्तभिद्धेदात्वेन प्रमितस्य विणोरदृ-यः, दृययभावः । दर्शनायोग्यत्वमेवेति यावत् । कुत इत्यतो, यत इत्यध्याहारेण हेतुप्रतिपादकतयाप्यन्यस्यान्यभावादृ-यरित्येतदेव योज्यम् । यद्वान्यस्य, विकारिकारणादन्यस्य विणोः 'बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुत्युक्तस्यान्यभावस्य अन्यत्वेन परिणामस्यादृष्टिरित्यर्थः । अत एव विणुत्वपक्षासम्भवात्प्रधाने चोक्तदोाभावात्प्रधानमेव सच्छब्दवाच्यमित्यर्थः ।। ४ ।। ॐ दहर उत्तरेभ्यः ॐ ।। 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकम्' इत्यादिवाक्योक्तं हृत्पद्मस्थत्वं किमाकाशस्योत विणोरिति तत्प्रापकश्रुत्या सन्देहे, आकाशस्यैवेति पूर्वः पक्षः । विणोरेवेति सिद्धान्तः । तत्रान्वयाभाव इत्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृणोति -

दहरोऽस्मिद्धन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेयव्यमित्यनेन यावान्वा अयमाकाशस्तावानेाोऽन्तर्हृदय आकाश इत्यस्यान्वयाभावः ।। ५ ।।

।। दहर इति ।। अयमर्थः । 'तस्मिन्यदन्तः' इत्यन्वेयव्यत्वादिनोक्तस्य दहराकाशस्थस्य विणुत्वेऽङ्गीक्रियमाणे 'तस्मिन्यदन्तः' इत्यनेनैतत्समानविायकेण 'किं तदत्र विद्यते' इति वाक्येन 'ब्रह्म विद्यते' इति परिहारवाक्यं विना 'यावान्वा अयम्' इति वाक्यस्यान्वयाभाव इति । अत्र, 'किं तदत्र विद्यते' इति प्रश्नवाक्येनेति वक्तव्ये, 'तस्मिन्यदन्तः' इति तत्समानार्थवाक्योपादानं हृदयाकाशस्थत्वमन्वेयव्ये प्रदर्शयितुम् । 'तस्मिन्यदन्तः' इत्यनेन, 'यावान्वा अयम्' इत्यस्यान्वयाभाव इत्येव वक्तव्ये, 'दहरोऽस्मिद्धन्तर आकाशः' इति 'अयमाकाशस्तावानेाोऽन्तर्हृदय आकाशः इति चाधिकांशोदाहरणं तु, पूर्वपक्षेऽन्वयाभावलक्षणदोाभावप्रदर्शनार्थम् । तथाहि । 'दहरोऽस्मिद्धन्तर आकाशः' इत्युक्ताकाशस्य सर्वाधारतया हृत्पद्मस्थत्वाङ्गीकारेऽस्त्यन्वयः । हृदयाकाशस्थमुपास्यमित्युक्ते, किं तत्र विद्यत इति प्रश्ने, 'यावान्वा अयमाकाशः' इति प्रागुक्ताकाशमेव विशियोभे 'अस्मिद्धत्यादि परिहारसंश्लेात् । तथाच विणुपक्षेऽन्वयासम्भवात् आकाशपक्षे तत्सम्भवादाकाश एव हृत्पद्मस्थ इति भावः ।। ५ ।। ॐ अनुकतेस्तस्य च ॐ ।। 'कथं नु तद्विजानीयाम्' इति श्रुत्युक्तमानुकूल्येन गृह्यमाणत्वं सुखशब्दसाम्यात्किं ज्ञानिसुखस्योत विणोरिति सन्देहे, ज्ञानिसुखस्यैवेति पूर्वः पक्षः । विणोरेवेति सिद्धान्तः । तत्र, 'विपरीतश्रुतिभ्रमः' इत्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृणोति -

तदेतदिति मन्यन्ते कथं नु तद्विजानीयामिति तेाां सुखं शाश्-वतमित्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमिति विपरीतश्रुतिभ्रम: ।। ६ ।।

।। तदिति ।। 'तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यपरमं सुखम्' इत्यत्र, तदेतच्छब्दाभ्यां, 'कथं नु तद्विजानीयाम्' इत्यत्र, तच्छब्देन च, 'एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा' एकं Ž पं बहुधा य: करोति । तमात्मस्थं येऽनु पश्यन्ति धीरास्तेाां सुखं शाश्-वतं नेतरेाम्' इत्युक्तमानिसुखस्यैव ग्रहणं परामर्श:, नतु 'एको वशी' इत्यादिप्रकृतात्मपरामर्श:, ज्ञानिसुखस्य नपुंसकलिङ्गसुखशब्देन प्रकृतस्य, 'तदेतत्' इत्यनेन सुखशब्दसमानाधिकृतेन तदेतत्' इति वाक्यसमानवायिक 'कथं नु तद्विजानीयाम्' इति वाक्यगततच्छब्देनैव च परामर्श उपपद्यते । नत्वतथाविधस्य परमात्मन इति विपरीतश्रुतिभ्रम इत्यर्थ: । एवं च, 'नित्यो नित्यानाम्' इत्यादिविणुप्रस्तावकवाक्यगतपुंलिङ्ग 'नित्य:' इत्यादि श्रुत्यपेक्षया, 'तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यम्' इत्यादिवाक्यगत 'तदेतत्सुखम्' इत्यादिश्रुतेर्नपुंसकलिङ्गत्वादिना वैपरीत्यात्तद्वाक्यगततच्छब्दादिना न विणुपरामर्श: । किं तु

"tĪṢĪĪṯ ôĪṬLĪṯ ®ĪĪ®›ṝĪtĪ˜Īṃ' <ŪtĪ
bĪĪŪ ĪôĪṬLĪ ĪĻôtĪĪṝĪFòôĪṬLĪĪṬtĪṢṝĪM̆ ĪœúŌt™ĪĪ
—ĪĪṝĪĪuĪ^ùĪE™ĪĪEuĪbĪĪŪ ĪôĪṬLĪô™ĪGhṝĪ ĪœúĪ˜Ī®ĪÊ <ŪtĪ
ŪṝĪ ĪœúŌtĪĪṬŪtĪœṢúṝĪ ĪN̲ṝĪÊ ĪKĪ™ĪṬL̲EuĪ: * ĪN̲ṝĪÊ ĪK™ĪŪ
—Ī ĪĻĪ™Īô™Ī —ĪĻ˜ĪtṝĪĪzṬù—Ī™ĪwĪ —ĪĻ˜Ī ĪzùĪĻ™ĪĪṢOĪ: * (+™Īṯ ZĪ
™ĪĪ™Ī:, ôṝĪ ĪKĪôĪĪŒĪFòḍṢþtĪĪṢ: ĪœúĪKĪ ĪĻŪtĪKĪṢ ĪṢ%Ū Ī
ṝ™ĪĪ ĪĪœúĪtĪṃ, +ĪĻĪ ĪôĪ™Ī ZĪ ĪĻŪtĪKĪṢ ĪĪ™ĪĪṢOĪĪtĪṃ, ĪĻĪ ĪṢ®›ZĪ
ĪṬṯŪāôWóĪ ĪṢKĪ™ĪĪ ŪṝĪ ĪœúŌtĪ ĪĪṬṯôĪFòôĪṬLĪĪṬŪtĪ˜ĪN̲āôtṝĪŪ˜ĪŪtĪ
ôĪN̲ZĪ ĪṢ Ī ôĪN̲ŪZĪtĪ: * +tĪ DṝĪĪṢEuĪṯ —Ī™ĪṢ- "ĪZĪ bĪĪŪ ĪôĪṬLĪ˜Ī ĪṬ
—ĪĪŪtĪ ôĪṝĪÊ˜Īṃ * ĪZĪ tĪ,,ùĪôĪĪ' <ŪtĪ) ** 6 ** $ ®Ī–zùĪzṢùṝĪ ĪĻŪ˜ĪtĪ: $ **
"<Ê®ĪĪ ĪĪṢ —Ī N̲tĪ—Īṝ™Īô™Ī' <ŪtĪĪṬt™ĪṬEuĪ<Ê®ĪĪ Ī: ṚFò
˜ĪṬL™ĪṝĪĪ™ĪṬ ûtĪ ŪṝĪsĪṬŪœúŪtĪ ĪĻṢœúFòtṝĪôĪĪ˜™ĪṢ Ī ôĪ zṢùḍṢþ,
˜ĪṬL™ĪĪṝĪĪ™ĪṬœṢúṝĪṢŪtĪ ĪN̲ṝĪÊ: ĪKĪ:, ŪṝĪsĪṬœṢúṝĪṢŪtĪ ŪôĪ€ùĪ tĪ: *
tĪwĪ, "ŪāôWóĪṝĪFòĪ®ĪœúĪŪḍþt™Ī—ĪĻ˜Ī:' <t™ĪṬEuĪ™Ī™ĪṯĪ
ĪN̲ṝĪ ĪÊKĪôĪ˜–ĪL̲ŒĪtṝĪṢ Ī ŪṝĪṝĪĻsĪĪṢŪtĪ -

ऊर्ध्वं प्राणमुŽायतीत्यादिलिङ्गानां प्राणादन्यत्रावकाशराहित्यमिति भ्रम: । एवमेवौ प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सŽाधत्ते इत्यादिवाक्याद्भ्रम: ।। ७ ।।

।। ऊर्ध्वमिति ।। 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति वायवाक्यशोŽ पोर्ध्वं प्राणमुŽायति' इत्यादिवाक्योक्तानां, प्राणव्यवस्थापकत्वमध्यमत्वसर्वदोपास्यत्वानां मुख्यप्राणादन्यत्र, विणाववकाशराहित्यमिति भ्रम इत्यर्थ: । अस्मिन्भ्रमे किं कारणमित्यत आह- एवमिति ।। आदिपदेन 'योऽयं मध्यम: प्राण:' 'कुविदङ्ग:' इति वाक्यद्वयस्य ग्रहणम् । ततश्-च मुख्यप्राणादन्यत्रावकाशरहितप्राणव्यवस्थापकत्वादिलिङ्गसमुदायादीशानो मुख्यवायुरेवेति । अत्रापि लिङ्गावकाशराहित्यमेव युक्ति: । भ्रमपदप्रयोग: पूर्ववदेव । (अयं च न्याय: शब्दादेवेत्येवकारेण स्वभावत: प्रबलश्रुत्यपेक्षया लिङ्गानां दुर्बलत्वोक्त्या सूचितो भवति) ।। ७ ।। ॐ कम्पनात् ॐ ।। 'महद्भयं वज्रम्' इति श्रुत्युक्तं वज्रं किमिन्द्रायुधमुत वि-णुरिति प्रसि€लिङ्गाभ्यां सन्देहे, इन्द्रायुधमेवेति पूर्व: पक्ष: । विणुरेवेति सि€ान्त: । तत्र तादृग्द्वयमित्युक्तन्यायं

पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृणोति -

वज्रशब्द उद्यतत्वलिङ्गं च तादृग्द्वयम् ।। १० ।। आदित्यादिज्योतिष्ट्वमुभयलोकसञ्चरणमादित्येनैवायं ज्योतिाास्त इत्यवधारणमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभावो बहुतादृक्तवम् ।। ११ ।।

।। वज्रशब्द इति ।। लिङ्गं चेत्यत: परमितिशब्दोऽध्याहार्य: । वज्रशब्दोद्यतत्वलिङ्गयोस्तादृक्तवं नाम, इन्द्रायुधादन्यत्र परमात्मन्यवकाशराहित्यमिति ज्ञातव्यम् । अत्र श्रुतिलिङ्गयोर्वैजात्याद् द्वयमित्युक्तम् । ततश्च चेन्द्रायुधादन्यत्रावकाशरहितश्रुतिलिङ्गाभ्यां वज्रशब्दवाच्यमिन्द्रायुधमेवेति भाव: । (अयं च न्यायो निरवकाशसर्वजगच्चेयकत्वलिङ्गोक्तया वज्रशब्दस्योद्यतत्वलिङ्गस्य च सावकाशत्वोक्तया सूचितो भवति ।) ।। १० ।। ॐ ज्योतिर्दर्शनात् ॐ ।। 'योऽयं विज्ञानमय: प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति:' इति वाक्योक्तं ज्योति: किं जीव उत विणुरिति ज्ञानŽ पत्वसाम्येन सन्देहे, जीव एवेति पूर्व: पक्ष:, विणुरेवेति सि€न्त: । तत्र 'बहुतादृक्तवम्' इत्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृणोति- आदित्यादिज्योतिष्ट्वमित्यादिना ।। जीव एवेदं ज्योति:, तस्यादित्यादिज्योतिष्ट्वोक्ते: । ननु, 'किं ज्योतिरयं पुरुष:' इत्यादित्यज्योति:, 'सम्राडिति होवाच' इत्यादिनोक्तमादित्यज्योतिष्ट्वम्' 'प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति:' इत्युक्तज्योता: कथमिति चेŽा । यस्य पुरुषस्यादित्यादिज्योतिष्ट्वमुक्तम्' तस्यैव 'आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति' इति श्रुत्या(सुप्त्यादावा)त्मज्योतिष्ट्वोक्तौ कतम आत्मेति तदात्म(त्व)प्रश्ने ज्योता उक्तत्वादिति भाव: । आदित्यादिज्योतिष्ट्वं तु 'न तत्र सूर्यो भाति' इत्यादे: परमात्मन्यनवकाशम् । 'स समान: सŽुभौ लोकावनुसञ्चरति' इत्यनेन लोकसञ्चरणं च ज्योता उच्यते, तच्च जीव(स्यैव)स्य कर्मवशाद्युक्तम्, ईश्वरे कर्माभावादनवकाशम् । (ननु) यस्यादित्यादिज्योतिष्ट्वमुक्तं, स जीव एवास्तु, तस्य च आत्मैवास्य ज्योति:' इत्यत्र परमात्मज्योतिष्ट्वमुच्यते । तदात्मप्रश्ने च 'योऽयं विज्ञानमय:' इत्यादिना ज्योता आम्नानात्परमात्मैवेदं ज्योतिरित्यत उक्तम् - आदित्येनैवायं ज्योतिाास्त इत्यवधारणमिति ।। 'आत्मैवास्य ज्योति:' इत्यत्र न जीवस्य परमात्मज्योतिष्ट्वमुच्यते, जीवस्य परमात्मज्योतिष्ट्वस्यैवायोगात् । तथात्वे परमात्मनोऽस्तमयादिशून्यस्य जाग्रत्यपि ज्योतिष्ट्वप्राप्त्या 'तदादित्येनैवायं ज्योतिाास्ते चन्द्रमसैवायं ज्योतिाास्ते' इत्यवधारणानुपपत्ति: । आत्मैवास्य ज्योतिरित्युक्ताथर्स्य 'अत्रायं पुरुष: स्वयं ज्योति:' इति प्रत्यभिज्ञाविरोधश्च सङ्ग्राह्य इति भाव: । यद्वादिपदेन 'इमं लोकमतिक्रामति मृत्यो Ž पाणि सा वायं पुरुषो जायमान: शरीरमभिसम्पद्यमान: पाप्मभि: संसृजते, उत्क्रामन्म्रियमाण: पाप्मनो विजहाति उभयान्पाप्मन आनन्दाश्च पश्यति स यत्तत्र प्रस्वपिति स्वप्नान्तमुच्चावचमीयमान उभयानि पश्यन्' इत्यादिजीवलिङ्गानां परमात्मन्यवकाशरहितानां ग्रहणम् । तेन बहुतादृक्तव(मुक्त)मुपपŽाम् । इत्यादीनामित्यनेन बहुतादृक्तवमिति विग्रह: प्रदर्शितो भवति । ततश्च जीवादन्यत्रावकाशरहितबहुलिङ्गेभ्यो जीव एवेदं ज्योतिरिति भाव: । (अयं च न्यायो 'विणुरेव' इति साधारणतया,

निरवकाशत्वेन, श्रुतित्वेन जात्या च प्रबलविणुशब्दोपेताच्छ्रुतिप्रदर्शकदर्शनपदोपादानादतो दुर्बलस्य हेतो: पूर्वपक्षे सूचनात्तस्य च प्राबल्याभिमानं विना साधकोक्तयोगात्सूचित:) ।। ११ ।। ॐ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॐ ।। 'आकाशो वै नाम नामŽ पयोर्निर्वहिता' इतिवाक्योक्त आकाश: किं भूताकाश:, उत विणु:, इति प्रयोगात्सन्देहे, भूताकाश एवेति पूर्व: पक्ष:, विणुरेवेति सि€न्त: । तत्रोक्तस्य विरोध इत्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृणोति -

वै नामेति प्रसि€द्योतकनिपातद्वयं Ž ढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारे विरोध: ।। १२ ।। जीवेश्वराभेदे ईश्वरोक्तवप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इत्यर्थात्तथागति: ।। १३ ।।

।। वै नामेति ।। वै नामेति निपातद्वयमाकाशशब्दार्थस्य प्रसि€द्योतकं, आकाशशब्दस्य भूताकाशे Ž ढित्यागेन 'आकाशस्तल्लिङ्गाद्' इत्यत्रोक्तविणुŽ पयौगिकार्थस्वीकारे विरोधि स्यादित्यर्थ: । 'प्रसि€द्योतक:' इति हेत्वर्थगर्भं विशेणम् । नहि विणोस्तŽार्वहितृत्वं वा प्रसि€मिति भाव: । अनेन, 'उक्तस्य विरोध इत्यनुव्याख्याने निपातद्वयेनेति शो

इत्युक्तं भवति । (यद्वा उक्तस्य श्रुतौ प्रयुक्तस्याप्रसि€स्य विणुपक्षे विरोध इति यथाश्रुतमिति) ततश्च चाकाशपदार्थत्वेनाप्रसि€स्य प्रागुक्तविणो: स्वीकारे प्रसि€द्योतकनिपातद्वयविरोधाद् भूताकाशे तदानुकूल्याद् भूताकाशमेवाकाशपदवाच्यमिति भाव: । (अयं च न्यायोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाद्' इत्यनेन प्रसि€काशविलक्षणप्रतिपादकेन विलक्षणाकाशाङ्गीकारे प्रसि€द्योतकनिपातद्वविरोध इति सूचितो भवति) ।। १२ ।। ॐ सुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॐ ।। 'स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वगतस्तेन भवति' इति श्रुत्युक्तं स्वप्नादिद्रयृत्वं (किं) जीवस्योत विणोरिति लोकप्रसि€यसङ्गत्वलिङ्गाभ्यां सन्देहे, जीवस्यैवेति पूर्व: पक्ष:, विणोरेवेति सि€न्त: । तत्रार्थात्तथागतिरित्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन (तावद्) विवृणोति- जीवेश्वराभेद इति ।। निमित्तसप्तमीयम् । ईश्वरोक्तावपि असङ्गत्वलिङ्गबलेन 'स यत्तत्र किञ्चित्पश्यति' इत्युक्तस्वप्नादिद्रयृत्वेन (सि€न्तिना) ईश्वरोक्तावित्यर्थ: । अपिशब्दोऽस्वरससूचनार्थ: । ततश्चायमर्थ: - असङ्गत्वलिङ्गबलाच्छ्रुत्युक्तं स्वप्नादिद्रयृत्वमीश्वरस्येति न वाच्यम् । यतो जीवेश्वरयोरभेदेन चैतन्यǎ पार्थविवक्षयासङ्गत्वेन 'असङ्गो ह्ययम्' इति श्रुतौ जीव एवोच्यते । ततश्च लोकप्रसि€या 'स यत्तत्र किञ्चित्पश्यति' इत्यत्रापि स्वप्नादिद्रयृत्वेन जीव एवोच्यत इति । ननु तथापि जीव एवेत्यवधारणानुपपत्ति: । यथा स्वप्नादिदर्शनस्य जीवे मुख्यत्वेनासङ्गत्वमभेदाभिप्रायेण नीयते, तथासङ्गस्येश्वरे मुख्यत्वेन स्वप्नादिदर्शनस्याभेदाभिप्रायेण नेतुं शक्यत्वादिति चेǎा, चैतन्यैक्याभिप्रायेण तद्गतासङ्गत्वस्य जीवेऽमुख्यवृत्तिवदीश्वरे स्वप्नादिद्रयृत्वस्य विशियनिष्ठस्यामुख्यतोऽपि वक्तुमयोगादिति । इतिशब्द: प्रकारार्थ: । एवम्प्रकारार्थात्तथागतिरित्यर्थ: । यद्वा जीवेश्वराभेद एव कुत: सि€ इत्यत आह- इत्यर्थादिति ।। इत्यर्थादसङ्गत्वस्वप्नादिद्रयृत्वǎ पविशेणद्वयसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या, तथा जीवेश्वरयोरभिǎात्वेन, गतिरवगतिरित्यर्थ: । एवंचासङ्गत्वस्वप्नादिद्रयृत्वलिङ्गान्यथानुपपत्त्याभेदस्य सि€र्जीव एवायं स्वप्नादिद्रयेत्यर्थ: । (अयं च न्यायो 'भेदेन' इत्यनेन स्वप्नादिदर्शिनोऽसङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या तद्विीरु€ाऽभेदप्राप्तिरिति सूचितो भवति) ।। १३ ।। ॐ पत्यादिशब्देभ्य: ॐ ।। 'एा नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इति श्रुत्युक्तब्राह्मण: किं विरिञ्च उत विणुरिति अजश्रुतिनित्यमहिमत्वलिङ्गाभ्यां सन्देहे, विरिञ्च एवेति पूर्व: पक्ष:, विणुरेवेति सि€न्त: । तत्रैतदव्यवहितपूर्वाधिकरणसम्बन्ध्यर्थात्तथागतिरित्युक्तन्याय एव 'समस्तमेतत्' इत्यत्रैतच्छब्देन परामृश्यत इत्यभिप्रेत्य तं न्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृणोति-

ब्राह्मणशब्दस्य पापालेपलिङ्गस्य च चतुर्मुखेन सह परमात्मनोऽभेदं विनावकाशराहित्यादर्थादभेदप्राप्तिरिति समस्तमेतत् ।। १४ ।। ।।

।। ब्राह्मणशब्दस्येति ।। ब्राह्मणशब्दस्य 'स न साधुना कर्मणा भूयाǎो एवासाधुना कर्मणा कनीयान्' इति पापाद्यलेपलिङ्गस्य चैकनिष्ठतया प्रतीतस्य विणुविरिञ्चान्यतरग्रहणेऽयोगाच्चतुर्मुखस्य परमात्मनाभेदं विना शब्दलिङ्गयोरवकाशराहित्यादर्थात्तदन्यथानुपपत्त्याभेदप्राप्तिरित्येवम्प्रकारेण समस्तमेतदित्यर्थ: । पूवर्ाधिकरणवदिहापि श्रौतोभयसामानाधिकरण्यस्याक्षेपकतवं, विरिञ्चǎ पजीवेश्वराभेदस्याक्षेप्यत्वं, विरिञ्च एवेति निर्बन्धे कारणसद्भावश्चेत्येतत्सर्वं सममित्यभिप्रेत्य समस्तमित्युक्तम् । यद्वा 'इति' शब्द आद्यार्थे प्रकारार्थे च । इत्यनेन प्रकारेण, इत्यादि समस्तमेतत् , 'उक्तस्य विरोध:' इत्यादिकं 'बाहुल्यं लिङ्गशब्दानाम्' इत्यन्तं न्यायदशकं ग्राह्यम् । तथाहि । ऐक्याभावे उक्तस्य 'ब्राह्मणस्य' इत्यस्य नित्यमहिमत्वादिलिङ्गस्य च विरोध: । ब्राह्मणाजादिशब्दा नित्यमहिमत्वपापाद्यलेपलिङ्गानि चेति बहुतादृक्तवम् । ब्राह्मणाजादिशब्द: पापाद्यलेपलिङ्गं चेति तादृग्द्वयम् ।

पापाद्यलेपलिङ्गस्य, चतुर्मुखस्य परमात्मनाभेदं विनावकाशराहित्यभ्रम: । वर्णशून्यत्वेन ब्राह्मणशब्दस्य ǎ ढ्या, विणोर्विणुजातत्वासम्भवेनाजशब्दस्य विणुजातत्वयोगेन, विणावनवकाश इति विपरीतश्रुतिविभ्रम: । ऐक्यं विना विणुविरिञ्चप्रतिपादकवाक्यस्यैकार्थपरत्वǎ पान्वयाभाव: । पापाद्यसङ्गत्वनित्यमहिमत्वादिलिङ्गस्य विणुव्यतिरिक्तचेतनेा,

ब्राह्मणाजादिशब्दानां विरिञ्चव्यतिरिक्तेवदयि: । ऐक्यं विना विणुविरिञ्चप्रापकलिङ्गशब्दानां विरुद्धता । विणुविरिञ्चयोर्विशिय भेदस्यानुक्ति: । विणुविरिञ्चयोरैक्ये, पापाद्यसङ्गत्वनित्यमहिमत्वादिविणुलिङ्गानां ब्राह्मणाजादिविरिञ्चशब्दानां च बाहुल्यमिति । (एते च न्याया: शब्दबाहुल्यप्रदर्शकेन सूत्रेण लिङ्गबाहुल्यादर्थात्तथागतिरित्यन्तानां सर्वेाां न्यायानामुपलक्षणत्वेन सूचनात्सिद्धान्ते विरिञ्चस्य कर्मफलाभावायुक्ते:, 'न कर्मणा वर्धते' इति कर्मफलरहितेन विणुनार्थाद्भेदस्य प्राप्तिरिति स्थिते, ब्राह्मणशब्दपापाद्यलेपलिङ्गान्यथानुपपत्त्या तद्विरुद्धाभेदप्राप्तिरिति, अर्थात्सूचितो भवति ।) ।। १४ ।। इति पूर्वपक्षन्याया: ।। अथ सिद्धान्तन्याया: ।। 'ता एव बलवत्यस्तु गत्यन्तरविवर्जिता: । सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेया दृश्यन्ते ताश्च सर्वश: ।।' इत्यनुव्याख्याने 'बाहुल्यं लिङ्गशब्दानाम्' इत्याद्युक्ता एव सिद्धान्तन्यायत्वेनोक्ता: । तत्र 'बाहुल्यं लिङ्गशब्दानाम्' इत्युक्तमेव न्यायं द्युभ्वाद्यधिकरणसिद्धान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति-

तेाामेव लिङ्गशब्दानां प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यादिनां विणौ मुख्यवृत्तिरिति बलवत्त्वम् । तस्य हि रुग्द्रावणादिकर्तृत्वं मुख्यम् ।। १ ।।

।। तेाामेवेति ।। एवकारेणात्मशब्दमुक्तोपसृप्यत्वादीनां बलवत्त्वे (बाहुल्ये) कैमुत्यमभिप्रैति । तच्छब्दपरामृयमेव दर्शयति - प्राणानामिति ।। मुख्यवृत्तिमुपपादयति - तस्येति ।। शब्दमुख्यवृत्तौ प्रवृत्तिनिमित्तातिशय: कारणमिति भाव: । ततश्च बलवद्युक्तिलिङ्गबाहुल्याद् विणुरेव द्युभ्वाद्यायतनमित्यर्थ: । (अयं च न्याय: 'एतच्छब्दाद्' इत्यनेनैव सूचितो भवति । रुद्रादिशब्दस्यान्तकत्वादिलिङ्गस्य च विणौ मुख्यतोक्तया विणुसाधकत्वसूचनात्) ।। १ ।। 'अनुक्तिश्च' इत्युक्तन्यायं भूमाधिकरणसिद्धान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति -

प्राणस्य विणो: सकाशद्भयस्त्वानुक्ति: चशब्देन एा तु वा अतिवदति । य: सत्येनातिवदतीति प्राणाद्विणोर्भूयस्त्वोक्तिश्च ।। २ ।।

।। प्राणस्येति ।। अत्र, भूमा विणु: पूर्णसुखाभिधानात् सर्वेाामुपर्युपदेशाच्च । ननु, 'सर्वोत्तमत्वोपदेशेऽपि न विणुत्त्वनिश्चय: । विणुवत्स्वेतरसर्वोत्तमत्वस्य वायावपि सम्भवाद्' इत्यत उक्तं - प्राणस्येति ।। यदि प्राणस्य स्वेतरविण्वादिसर्वोत्तमत्वमङ्गीक्रियते, तर्हि कुत्रचित् प्राणस्य विणो: सकाशाद् भूयस्त्वोक्ति: स्यात् । नच साऽस्ति । नच कुत्राप्यनुक्तमङ्गीकर्तुमुचितम् । 'अनुक्तं च पञ्चभिर्वेदैर्न वस्त्वस्ति कुतश्चन' इत्युक्तेरिति भाव: । पूर्णानन्दत्वमपि वायौ सावकाशं कथं विणुत्वनिश्चायकमित्यत आह- चशब्देन प्राणाद्विणोर्भूयस्त्वोक्तिश्चेति ।। 'अनुक्तिश्च' इत्यनुव्याख्यानगतचशब्देनेत्यर्थ: । चशब्द: पूवर्ोक्तानुक्तिसमुच्चयार्थ: । 'पूर्णानन्द: पूर्णभुक् पूर्णकतर्ा' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतौ, 'लक्षणं परमानन्दो विणुरेव न संशय: । अव्यक्तादितृणान्तास्तु विप्रुडानन्दभागिन: ।।' इति स्मृतौ च प्राणाद्विणुरेव परमान्दलक्षणभूयस्त्वोक्तेरित्यर्थ: । ननु 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्युपक्रमे प्राणशब्दश्रवणात् कथं भूमा विणुरित्यतोऽप्याह- प्राणस्येति ।। प्राणस्य विणो: इति सामानाधिकरण्यम् । भूयस्त्वेत्यत: पूर्वमन्यस्येति शेा: । तथाच, न विणोर्भूमत्वाङ्गीकारे उपक्रमगतप्राणशब्दविरोध: । तस्यापि विणुपरत्वात् । प्राणस्य सकाशादन्यस्य भूयस्त्वानुक्ते: । अन्यथा प्राणापेक्षयोत्तमस्य विणो: सद्भावेन तारतम्यप्रकरणे तदनुक्तौ निमित्ताभावेन तदुक्ति: स्यादिति भाव: । अस्तु वोपक्रमगतप्राणशब्दो वायुपर: । तथापि न तस्य भूमत्वप्राप्तिरित्यत्रानुव्याख्यानगतचशब्दसूचितयुक्तिमाह- चशब्देनेति ।। उपक्रमोक्तप्राणशब्दस्य वायुपरत्वेऽपि न तस्य भूमत्वम् । 'एा तु वा अतिवदति' इत्यादिना ज्ञापकेन प्रश्नाद्यध्याहारात्, प्राणाद्विणोभर्ूयस्त्वोक्ते: । तथाच, तदनन्तरमुक्तभूम्नो विणुत्वसम्भवादिति भाव: । प्रश्नाद्यध्याहारप्रकारं च 'व्यतिहारो विि◌ाांन्ति हि' इत्यत्र सयियत्याचार्य: । ननु, प्राणशब्दस्य विणुपरत्वाङ्गीकारे पूर्ववाक्येन, 'तमुत्क्रामन्तम्' इति भायेण, च विरोध:, वायुपरत्वानङ्गीकारे तु 'इयदामननाद्' इत्यादिसूत्रादिना, छान्दोग्य भायेण, च विरोध इति कथमेतदिति चेŽा । प्राणपदेन 'आत्मन आकाश: सम्भूत:' इतिवत् , अन्तर्यामिविवक्षया विणोरुक्ते: । एतेनोक्तयनुक्तयोर्विरोधोऽपि परिहृत: । यदा प्राणशब्दस्य अन्तर्यामिविवक्षया विणुपरत्वं, तदा

प्रश्नाद्यध्यहारानभ्युपगमेन प्राणादन्यस्य भूयस्त्वादनुक्तिः, यदा तु मुख्यप्राणपरत्वं, तदा व्यतिहाराधिकरणोक्तन्यायेन, प्रश्नाद्यध्याहारेण प्राणाद्विणोर्भूयस्त्वोक्तिरिति पक्षभेदेन

दोाभावादिति भावः । (अयं च न्यायः 'अध्युपदेशाद्' इत्यनेनैव, विणोरेव भूयस्त्वोक्तेः, प्राणस्य तदभावात्सूचितो भवति । चशब्दसूचितोक्तिŽ पोऽपि न्यायः, तेनैव सूत्रांशेनोक्तः । 'व्यतिहारो विशिंान्ति हीतरवद्' इत्युक्तप्रकारेण प्राणादधिकस्योपदेशादित्यर्थभलाभात्) ।। २ ।। विरु€तेत्युक्तमेव न्यायमक्षराधिकरणसि€न्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति -

सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विणोरन्यस्य विरु€म् ।

।। सर्वाधारेति ।। 'तद्वा एतदक्षरं गार्गी' इत्युक्तमक्षरं ब्रह्मैव । 'यदूर्ध्वं गागिर् दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भवियच्चेत्याचक्षते आकाश एव तदोतं च प्रोतं च' इत्याकाशाख्यप्रकृतेः सर्वाधारत्वमुक्तवा, 'एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति श्रुत्या, अक्षरस्योच्यमानं सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विणोरन्यस्य (श्रीतत्वस्य) विरु€मित्यर्थः । (कुत एतदित्यतः) विणोः सर्वाश्रयत्वे प्रमाणमाह-

पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं विश्वात्मानं परायणम् इत्यादि श्रुतेः । अनशनोक्तिस्त्वनुजीवनार्थत्वेनैव सावकाशा ।। ३ ।। अचेतनस्येक्षणादृयिः । बहुभावश्रुतिस्त्वन्यभावं विना तत्तिŽायामकतया स्वŽ पबहुत्वार्थत्वेनैव युज्यते ।। ४ ।।

।। पतिं विश्वस्येति ।। 'विश्वस्य पतिम्' सकललोकपालकत्वेन तदाधारत्वम् । 'आत्मेश्वरम्' लक्ष्म्ादिसकलचेतननियामकत्वेन तदाधारत्वम् । 'विश्वात्मानम्' 'परायणम्' इति पदयोरपि क्रमेण पूर्वोक्त एवार्थः । आदिपदेन, सर्वाश्रयत्वं विणोरन्यस्य विरु€मित्यत्र, भाव्योदाहृतं प्रमाणं सङ्गृहीतम् । पूर्वपक्षसाधकत्वेनोक्तयुक्तेः श्रौतत्वात्सावकाशत्वमाह- अनशनोक्तिस्त्विति ।। ततश्च विणोरन्यस्य, सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वस्य विरु€त्वाद् विणुरेवाक्षरशब्दवाच्य इति भावः । (अयं च न्यायः 'अम्बरान्तधृतेः' इत्यनेन प्रस्तावसम्भावितहेतुप्रतिपादकेन प्रकृत्याधारस्य विरु€मिति सूचितो भवति ।) ।। ३ ।। 'अदृयिः' इत्युक्तन्यायं सदधिकरणसि€न्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति - अचेतनस्येति ।। 'सदेव' इत्यादिसच्छब्दवाच्यो विणुरेव । 'तदैक्षत' इतीक्षतिश्रवणात् । नच तदचेतनप्रकृतौ सम्भवति । अचेतनस्येक्षणादृयेरित्यर्थः । (व्याप्तिमात्रस्यासाधकत्वात्प्रधानस्याचेतनत्वादिति हेतुवाक्यं चोपस्कर्तव्यम्) पूर्वपक्षयुक्तेः श्रौतत्वात्सावकाशत्वमाह- बहुभावेति ।। 'अन्यभावम्' परिणामम् । 'बहुत्वार्थत्वेनैव' इत्येवकारेण चेतनस्य विकारासम्भवम्, सि€न्तयुक्तेर्निरवकाशत्वं चाभिप्रैति । एवंच जडत्वेन प्रधानस्येक्षणा(सम्भवात्)दृयेः, विणौ च तदृयेः, (तत्सम्भवात्) विणुरेव सच्छब्दवाच्य इत्यर्थः । (अयं च न्यायः ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः' इत्यनेनैवाचेतनस्येक्षणादृयिरित्युक्तो भवति ।) ।। ४ ।। 'अन्वयाभावः' इत्युक्तन्यायं दहराधिकरणसि€न्तसम्बन्धित्वेन विवृणोति -

आकाशपक्ष एवान्वयाभावः । विणुपक्षे तु योऽन्वेयव्यो भगवान् तस्यान्तर्हृदये यावान्वायमाकाशस्तावानाकाशः तस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते, स भगवानपहतपाप्मेत्यन्वयः ।। ५ ।।

।। आकाशपक्ष एवेति ।।'दहराकाशस्थमुपास्यम्' इत्युक्ते, 'किं तदत्र विद्यते' इति प्रश्ने, 'यावान्वा' इत्यस्यान्वयादर्शनात् । नहि दहराकाशस्थो व्याप्ताकाशोऽन्वेयव्य इत्युपपद्यते, तदभावादयोगाच्च । नच दहराकाशमेव विशिय, 'उभे अस्मिन्' इत्यादिपरिहार इति युक्तम्, दहरस्याव्याप्तत्वेन विशेाणायोगात् । पृथिव्यादीनां मुख्यतोऽनुपास्यत्वाच्चेति भावः । एवकारव्यवच्छेद्यमाह- विणुपक्ष इति ।। 'तस्मिन्यदन्तः' इत्यत्र हृत्पद्मस्थाकाशगतं

ब्रह्मान्वेयव्यमित्युच्यते । 'ब्रह्मपुरः' पदेनैव ब्रह्मस्थितिसिद्धेः । नचैवं 'किं तदत्र' इति प्रश्नानुपपत्तिः । तस्य, 'कीदृशं तत्' इति धर्मविायत्वेन स्वरूपविायकत्वाभावादिति प्रश्नवाक्याभिप्रायं सिद्धवत्कृत्य 'अन्वेयव्यः' इत्यनूद्य वाक्यान्वयः प्रदर्शितः । तस्य, भगवतः । तावानाकाशः, विद्यत इति शेषः । तस्मिन्, आकाशे, विष्णौ वा । उपलक्षणं चैतत् । 'नास्य जरयैतज्जीर्यते, न वधेनास्य हन्यते' इति वाक्योक्तधर्मान्तरयुक्तश्चेत्यपि ग्राह्यम् । तथाच आकाशपक्ष एवान्वयाभावात्, विष्णुपक्षे चान्वयभावाद्, विष्णुरेव हृत्पद्मस्थ इत्यर्थः । (अयं च न्यायः 'प्रसिद्धेश्च' इत्यनेन विष्णोरेव दहराकाशस्थत्वं प्रसिद्धं नाकाशस्येति वदता सूचितो भवति । तदुक्तं तत्वप्रकाशिकायाम्- 'नहि दहराकाशस्थो व्याप्ताकाशोऽन्वेयव्य इति युज्यते, तदभावात्' इति । अत एवैतत्सूत्रव्याख्यानावसरे न्यायसम्बन्धः प्रदर्शितः ।) ।। ५ ।। 'विपरीतश्रुतिभ्रमः' इत्युक्तन्यायं 'अनुकृतेस्तस्य च' इत्यधिकरणसिद्धान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति -

यज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भगवान्यद्ब्रह्मानिर्देश्यं सुखमिति वदन्ति तदेतत्सुखरूपमिति मन्यन्ते । अतः पूर्ववादविपरीतैव श्रुतिः । पूर्ववादोक्तयोजना तु भ्रम एव ।। ६ ।।

।। यज्ञानाच्छाश्वतं सुखमित्यादिना ।। 'तदेतदिति मन्यन्ते' इति वाक्यस्य ज्ञानिसुखपरत्वे, 'तेाां सुखम्' इति ज्ञानिसुखस्य

प्रकृतत्वात्प्रकृतपरामर्शत्वम् । विष्णुपरत्वे तु, तस्याप्रकृतत्वादप्रकृतपरामर्शः स्यादिति शङ्कानिरासार्थं विष्णोः प्रकृतत्वमुपपादयितुं 'यज्ञानाच्छाश्वतं सुखं स भगवान्' इत्युक्तम् । 'तमात्मस्थम्' इत्युपनिाद्वाक्ये, तच्छब्देन, 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' इति प्रकृतविष्णोः परामर्श इति भावः । ननु, परमात्मनः प्रकृतत्वेऽपि नपुंसकसुखशब्देनाप्रकृतत्वज्ञानिसुखस्य च तादृशसुखशब्देन प्रकृतत्वात्तस्यैव परामर्शो युक्त इत्यतः, तद्वाक्यं योजयति- यद्ब्रह्मेति ।। तदेतत्स्वरूपमिति ।। तद्, अनिर्देश्यं सुखम्, एतस्य, प्रकृतस्य भगवतः स्वरूपमित्यर्थः । न चैवमभ्युपगमे कारणाभावः । 'तमेव भान्तम्' इत्याद्युक्तहेतूनामनुपपत्तेरिति भावः । कथमनेन न्यायो विवृत इत्यत आह- अत इति ।। अत उक्तप्रकारेण विष्णुविायत्वात् 'तदेतदिति मन्यन्ते' इति श्रुतिः पूर्वपक्षबाधकरूपैवेत्यर्थः । पूर्ववादिनापि नपुंसकलिङ्गस्वारस्यादेरुक्तत्वात्कथमेतदित्यत आह- पूर्ववादोक्तेति ।। भ्रमो, भ्रममूलिकेत्यर्थः । नन्वेवं सति विपरीतश्रुतेरेव सिद्धान्तयुक्तित्वादनुव्याख्याने भ्रमपदं किमर्थमित्यतो वाऽह - पूर्ववादेति ।। 'इति सूचनाय भ्रमपदप्रयोगः' इति वाक्यशेषः । (अयं न्यायोऽनेनैव सूत्रेणानन्यथासिद्धेहेतुद्वयेन पूर्ववादविपरीतैव श्रुतिरिति सूचितो भवति ।) ।। ६ ।। 'लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमः' इत्युक्तन्यायं वामनाधिकरणसिद्धान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति-

लिङ्गानां परमात्मन्यवकाशो विद्यत एवेति तद्राहित्यं भ्रम एव । वामनश्रुतेरेवानवकाश इति ईशानशब्दोक्तो विष्णुरेव ।। ७ ।।

।। लिङ्गानामिति ।। लिङ्गानां, प्राणव्यवस्थापकत्वादीनाम् । विद्यत एवेत्यवधारणं तु, 'शब्दादेव' इति सूत्रानुसारेण; साधकप्राबल्यानुरोधित्वात्साध्यावधारणस्य । ननु, भ्रमत्वे हेतुरनेनोच्यते, नतु न्यायविवरणमित्यत आह- इतीति ।। भ्रमो, भ्रमविायः । सौत्रप्रमितपदाभिप्रायं वदंस्तत्फलमप्याह - वामनेति ।। अनवकाशः, विष्णोरन्यत्रेति शेषः । (यद्वा, 'परमात्मन्यवकाशो विद्यत एव' इत्यत्र, 'परमात्मन्येव' इति एवकारसम्बन्धः । 'लिङ्गानाम्' इत्यनेनैव वाक्येन लिङ्गानां, प्राणव्यवस्थापकत्वादिलिङ्गानां विष्णोरन्यत्रावकाशराहित्यमिति न्यायो विवृतः । तदुक्तं भाये- 'तच्च लिङ्गं विष्णोरेव' इति । ननु, पूर्वपक्षिणा विष्णाववकाशराहित्यस्यैवोक्तत्वात्कथमित्यत आह- तद्राहित्यमिति ।। लिङ्गानां परमात्ममात्रनिष्ठत्वे हेतुमाह- वामनश्रुतेरिति ।।) सिद्धान्तफलकथनं तु मूल एव सयम् । (अयं च न्यायो लिङ्गानां प्रमितपदेन सावकाशत्वोक्तया, न लिङ्गानि सावकाशानीति सूचितः ।) ।। ७ ।। 'तादृग्द्वयम्' इत्युक्तन्यायं वज्राधिकरणसिद्धान्तसम्ब

ान्धित्वेनापि विवृणोति -

वज्रशब्दस्योद्यतत्वस्य च विणावेवावकाश: । उद्यमित्वमेवोद्यतत्वमिति ।। १० ।।

।। वज्रशब्दस्येति ।। अत्र वज्रशब्दोद्यतत्वयो: तादृक्तवं नाम वामनश्रुतेरिव विणोरन्यत्रानवकाशलक्षणं ज्ञातव्यम् । अत एव 'विणावेव' इत्युक्तम् । अन्यथा सकलजगज्ज्ञेयकत्वविरोधादिति भाव: । नन्वस्तु 'वर्जनाद्वज्रमुच्यते' इति वाक्यबलाद्वज्रशब्दस्य विणुपरत्वम् । उद्यतत्वलिङ्गस्य कथमित्यत आह- उद्यमित्वमेवेति ।। एवकारेणोŽामनादिकं व्यवच्छिनत्ति । हेतुस्तूक्त एव । एवंच निरवकाशत्वŽ पतादृक्तवोपेतवज्रशब्दोद्यतत्वलिङ्गŽ पद्वयाद् वज्रशब्दवाच्यो विणुरेवेति भाव: । (अयं च न्याय:, 'कम्पनाद्' इत्यनेन निरवकाशलोकचेयकत्वोक्तया, तत्सहश्रुतवज्रशब्दोद्यतत्वलिङ्गयो: निरवकाशत्वसूचनेन सूचितो भवति । अत्र सूत्रस्य, श्रुतिलिङ्गयो: सावकाशत्वप्रतिपादनेऽपि व्यापारोऽस्तीति दर्शयितुं भाये 'एजतीति कम्पनवचनादुद्यतवज्रो भगवान्' इत्युक्तम् । अन्यथा 'वज्र:' इत्येवावक्ष्यत् । सूत्रे च वज्रशब्दसमन्वयात्, श्रुतिलिङ्गयो: सावकाशत्वस्यापि प्रतिपादनात्, समन्वेतव्यशब्दानुक्ति: ।) ।। १० ।। 'बहुतादृक्तवम्' इत्युक्तन्यायं ज्योतिरधिकरणसिЄान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति -

अयं पुरा: इति संसारी । आत्मशब्दोदित एव विणु: । अत आदित्यादिज्योतिष्ट्वं संसारिण एव । आदित्येनैवेत्यवधारणं बाह्यज्योतिाु प्राधान्यापेक्षयेत्यादि ।

।। अयं पुरा इत्यादिना ।। 'हृद्यन्तर्ज्योति:' इति वाक्यस्य विणुपरत्वे, 'आदित्यादिज्योति: सम्राड्' इति वाक्योक्तादित्यादिज्योतिष्ट्वं न बाधकमिति वक्तुमाह- अयं पुरा इति ।। 'किं ज्योतिरयं पुरा:' इत्युक्त:, संसारीत्यर्थ: । 'न तद्भासयते सूर्य:' इत्यादिवचनान्मुक्तस्याप्यादित्यज्योतिष्ट्वायोगात् संसारीत्युक्तम् । नन्वस्यैव संसारिणो वागादि(ज्योतिाां)शान्तौ सत्यां, 'आत्मैवास्य ज्योति:' इति स्वयंशब्दपर्यायात्मशब्देन स्वयं ज्योतिष्ट्वोक्तौ, 'कतम आत्मा' इति तदात्मप्रश्ने, 'योऽयं विज्ञानमय:' इति वाक्यस्य प्रवृत्तत्वेन तस्य विणुपरत्वं कथमित्यत आह- आत्मशब्दोदित इति ।। 'आत्मैवास्य ज्योति:' इति वाक्यस्थात्मशब्दोदितो विणुरेवेत्यर्थ: । 'अयं पुरा:' इति संसारीत्युक्तस्य फलमाह- अत

इति ।। यत:, 'अयं पुरा:' इति संसारी, अतस्तत्रोक्तमादित्यादिज्योतिष्ट्वं तस्यैवेत्यर्थ: । नन्वात्मशब्दस्य विणुपरत्वे, तस्यास्तमयादिशून्यत्वेन तज्ज्योतिष्ट्वस्य सर्वदा जीवे सत्त्वात् 'आदित्येनैव' इति 'चन्द्रमसैव' इत्यवधारणानुपपत्तिरित्यत आह- आदित्येनैवेति ।। आदिपदेन, परमात्मनोऽस्तमयादिशून्यत्वेन जागरादावपि सद्भावात् 'आत्मैवास्य ज्योति:' इत्युक्तार्थप्रत्यभिज्ञानात्तत्र च स्वयंशब्दस्य, जीववाचकत्वात् आत्मशब्दस्य विणुवाचकत्वे, शङ्क्यमानप्रत्यभिज्ञाविरोधस्य 'अत्रायं भगवान्विणु:' इति बृहदारण्यकभायोक्तपरिहारश्च गृह्यते । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं तत्वप्रकाशिकायां- 'नच विशियोक्तिविरोध:' इति । यद्वा, आदिपदेन 'इमं लोकमतिक्रामति' इत्यादे: 'कृत्वा विवाहन्तु कुरुप्रवीरा:' इत्यादिवदन्तर्णीतणिच्त्वेनोपपत्तिरिति बृहदारण्यक भायोक्तसावकाशत्वं गृह्यते । ननु तथापि कर्ममरणादिरहितस्य विणो: कर्मनिबन्धनोभयलोकसञ्चरणमृत्युŽ पदर्शनादि कथमित्यत आह-

लोकसञ्चरणं तु जीवमादाय तस्यैवादु:खेन स्वातन्त्र्ात् ।। ११ ।।

।। लोकसञ्चरणं त्विति ।। 'स समान: सन्' इति समानशब्दाभिप्रायमाह- अदु:खेनैवेति ।। एतच्च जीवे न सम्भवतीति तस्यैवेत्युक्तम् । समानत्वे प्रमाणान्तरप्रमितहेतुमाह- स्वातन्त्र्ादिति ।। नन्वादित्यादिज्योतिष्ट्वस्य जीवनिष्ठत्वं, (मृत्युŽ पदर्शनादेविर्णो सावकाशत्वमात्रम्) लोकसञ्चरणस्य विणुमात्रनिष्ठत्वमित्यनेकप्रकारत्वेन बहूनां तादृक्तवाभाव इति चेŽा, प्रसिЄत्वेन 'कतम आत्मा' इति प्रश्नायोग:, स्वाप्नपदार्थकर्तृत्वं, 'स्वप्नेन शारीरम्' इति मन्त्रासङ्गतिरित्येतै: सहितस्य लोकसञ्चरणस्य सिЄान्तसाधकत्वाङ्गीकारात्तादृशानां बहुत्वसम्भवात् । अत एव बृहदारण्यकभाये 'कतम

आत्मा' इति प्रश्न्नानुपपत्त्यादित्वेनैाां जीवपक्ष एव बाधकत्वोक्ति: । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं तत्त्वप्रकाशिकायां - 'जीवपक्षे बहुबाधकसद्भावाद्' इति । ततश्च बहूनां लोकसञ्चरणादीनां तादृक्तवाद्विणोरन्यत्र निरवकाशत्वाद् विणुरेव ज्योति:शब्दवाच्य इत्यर्थ: । (अयं च न्यायो 'दर्शनाद्' इत्यनेनोपलक्षणत्वेन सूचितो भवति ।) ।। ११ ।। 'उक्तस्य विरोध:' इत्युक्तन्यायमाकाशाधिकरणसिद्धान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृण्वन्पूर्वपक्षन्यायस्य सावकाशत्वं तावदाह-

वै नामेति निर्वहितृत्वे श्रुत्यादिप्रसिद्धबाहुल्यम् । प्रसिद्धाकाशस्योक्तमनामत्व पत्वं विरुद्धम् ।। १२ ।। सुप्युत्क्रान्त्योर्जीवेश्वरयोर्भेदोक्तेरसङ्गत्वादि चेश्वरस्यैवेत्यर्थाद्भेद एव भवति । जीवस्य तदयुक्तेरीशे सावकाशत्वाच्च ।। १३ ।। ।। वैनामेति ।। वैनामेति निपातद्वयं भगवतो नामत्व पनिर्वहितृत्वे, लोकप्रसिद्धभावेऽपि 'एको दाधार भुवनानि विश्व' इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धबाहुल्यं दर्शयतीत्यर्थ: । अनेन, श्रुतौ वैनामेति निपातद्वयस्य 'नामत्व पयोर्निर्वहित' इत्युत्तरेणान्वय:, विधेयाथर्प्रसिद्ध्यद्योतकत्वात्त्वपातस्य, पूर्वपक्षे तदयोगादित्युक्तं भवति । लौकिकोद्देश्यप्रसिद्धपरित्यागेन वैदिकविधेयप्रसिद्धयङ्गीकारे को हेतुरित्यतो न्यायं विवृणोति- अनेन निपातद्वयस्योद्देशस्य लौकिकोद्देश्यप्रसिद्ध्यद्योतकत्वमभ्युपेत्यापि प्रसिद्धाकाशग्रहणे, 'ते तदन्तर:' इत्युक्तानामत्व पत्वस्य विरोध इति न्यायविवरणं कृतं भवति । उपलक्षणं चैतत् । 'तद्ब्रह्म' इत्युक्तब्रह्मशब्दविरोधश्चेत्यपि ज्ञातव्यम् । प्रसिद्धपदं न केवलं विणुव्यावृत्त्यर्थम् । किन्तु, उक्ताभ्युपगमसूचनाथर्म् । एवंच प्रसिद्धाकाशस्य नामत्व पत्वेनोक्तस्यानामत्व पत्वस्य विरोधाद्विणुपक्षे च तदभावाद्विणुरेवाकाशपदवाच्य इत्यर्थ: । (अयं च न्याय:, 'अर्थान्तरत्वव्यपदेशात्' इत्यनेन श्रुत्युक्तस्य नामत्व पत्वस्य विरोध इति सूचनेन सूचित: ।) ।। १२ ।। 'अर्थात्तथागति:' इत्युक्तन्यायं सुप्युत्क्रान्त्योरधिकरणसिद्धान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति- सुप्युत्क्रान्त्योरिति ।। भेद एवाभेदो नेत्यर्थ: । यदुक्तमर्थात्स्वप्नादिद्रयृत्वासङ्गत्वयो: सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या जीवेश्वरयोरभेद इति, तत्त्व ।। सुप्युत्क्रान्तिप्रकरणयो: 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिवक्त:, प्राज्ञेनात्मनात्व ढ:' इति जीवेश्वरयोर्भेदोक्तेरसङ्गत्वमादिपदोक्तं स्वप्नादिद्रयृत्वं चेश्वरस्यैव भवतीति तदुभयसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्यभावाच्च जीवेश्वरयोरभेदस्यैवाभावादित्यर्थ: । अनेन, अर्थात्तथा, भेदेनैव नत्वभेदेन गतिरवगतिरिति न्यायो विवृतो भवति । असङ्गत्वमीश्वरस्यैवेत्युक्तमुपपादयति- जीवस्येति ।। ननु, स्वप्नादिद्रयृत्वं जीवस्यैव प्रसिद्धम्, इति कथमीश्वरस्यैवेत्युक्तमित्यत आह- ईशे सावकाशत्वाच्चेति ।। ईशस्य सर्वज्ञत्वेन स्वाप्नपदार्थानां च सत्यत्वेन स्वप्नादिद्रयृत्वस्य मुख्यत: परमात्मन्येवोपपत्तेरिति भाव: । (अयं च न्यायो 'भेदेन' इत्यस्यानन्तरं 'व्यपदेशाद्' इति पूरणेन भेदोक्तयन्यथानुपपत्त्या भेद: सिद्ध इति सूचित: ।) ।। १३ ।। 'समस्तमेतद्' इत्यत्रैतच्छब्देन पूर्वाधिकरणसम्बन्ध्यर्थात्तथागतित्व पन्यायपरामर्श इत्यभिप्रेत्य तं न्यायं 'पत्यादिशब्देभ्य:' इत्यधिकरणसिद्धान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति-

ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति ब्राह्मणशब्दो विणावेव युज्यत इत्यर्थादजशब्दोऽपि तस्मित्वव ।।

ब्रह्मणेति ।। सङ्कोचे कारणाभावेन 'ब्रह्माण'इति भवितव्ये 'ब्राह्मण:' इत्याधिक्यार्थकस्वरव्यत्ययेन च मुख्यतया सर्ववेदवेद्यत्वं 'ए नित्य:' इति श्रुतिगतब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यभिप्रेत्य 'ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यभिप्रेत्य 'ब्राह्मणशब्दो विणौ' एवेत्युक्तम् । तथाच तत्समभिव्याहाराद् 'अज:'शब्दोऽपि केनापि प्रकारेण 'न जायते' इति व्युत्पत्त्या प्रयुक्त इत्यभिप्रेत्याह- तस्मित्वेवेति ।। नन्वजशब्दस्योक्तव्युत्पत्तिकत्वे, स्वत एव विणुपरत्वसम्भवेन तस्योक्तयौगिकार्थब्राह्मणशब्दसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या विणुपरत्वं कुत इति चेत्त्व ।। 'अयं ब्राह्मणो विरिञ्च एव, तस्मित्वजशब्दश्रवणात् । नच तस्य विणाववकाश:, ब्राह्मणशब्दसमभिव्याहृतस्य चतुर्मुखपरत्वोपपत्ते:' इति पूर्वपक्षिणा ब्राह्मणशब्दस्य त्व ढिमभिप्रेत्याजशब्दस्य चतुर्मुखपरत्वसाधकताङ्गीकारात् । ततश्च पूर्ववाद्युक्तन्यायेनैव ब्राह्मणशब्दस्योक्तयोगेन विणुमात्रपरत्वे, तत्समभिव्याहारादजशब्दस्यापि तत्परत्वमित्यभिप्रायात् । अत एव तत्वप्रकाशिकायां, एतदनुरोधेनैव पूर्वपक्ष: कृत: । ननु, ब्राह्मणशब्दस्यैवय त्व ढिपरित्यागेन यौगिकत्वाङ्गीकारे को हेतु:, येनाजशब्द

दस्याप्युक्तयौगिकताङ्गीकार इति चेŽा । एतद्वाक्योक्तब्राह्मणस्य विरिञ्चत्वे, पापालेपादिलिङ्गविरोधात्, पत्यादिशब्दविरोधाच्च । ननु, विणुविरिञ्चयोरभेदाभिप्रायेण तल्लिङ्गं, स शब्दश्च चतुर्मुखे सावकाशावित्यतस्तमेव न्यायं प्रकारान्तरेण विवृणोति-

चतुर्मुखस्य कर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेदोऽर्थादापद्यते । उक्तविरोधश्च तत्रैव ।

।। चतुर्मुखस्येति ।। न विणुविरिञ्चयोरभेदः, मानाभावात् । नच ब्राह्मणाजशब्दपापालेपादिलिङ्गसामानाधिकरण्यबलात्तत्सिद्धिः । ब्राह्मणाजशब्दयोरुक्तरीत्या सावकाशत्वात् । 'स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान्विरिञ्चतामेति ततः परं हि माम् ।' इति वचनात् विरिञ्चस्य कर्मफलाभावायुक्तेर्नित्यमुक्तेन परमात्मना भेदस्यैवोपपŽात्वादिति भावः । ननु, ब्राह्मणाजशब्दयोर्विणौ सावकाशत्वमेव कुतः, ž ढ्यपेक्षया योगस्य दुर्बलत्वात् । तथाच तदुभयसामानाधिकरण्यबलाद भेदसिद्धेः स्यादेवेत्यत आह- उक्तविरोधश्चेति ।। चो यस्मादित्यर्थे । यस्मात् ब्राह्मणाजशब्दयोः ž ढ्या चतुर्मुखपरत्वाङ्गीकारे, 'सर्वस्य वशी' 'सर्वस्येशानः' 'सर्वस्याधिपतिः' इत्युक्तं विरुध्येत भवत्यत उक्तयोगेन तयोर्विणुपरत्वमेवेति भावः । विणुविरिञ्चयोर्भेद एव 'विश्वो हिरण्यगर्भः' इत्यादिभेदश्रुतिबाहुल्याŽातयोरभेदो युक्त इत्याह- तत्रैवेति ।। एवं विणुविरिञ्चयोभर्ेदेन यत्सिद्धेत तदाह- तल्लिङ्गमिति ।। यस्मादुक्तप्रकारेण विणुविरिञ्चयोरभेदाभावः, तस्मात् तल्लिङ्गं, पापाद्यलेपनित्यमहिमत्वादिलिङ्गं, पत्यादिशब्दश्च चतुर्मुखे विणुविरिञ्चयोरभेदेन सावकाश इति नेत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेण, एतत् पूर्वाधिकरणोक्तं, समस्तमत्र, नतु किञ्चिदेवेत्यर्थः । पूर्वाधिकरणवत् भेदश्रुतेः, सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्तिपरिहारस्य च साम्यादिति भावः । यद्वात्र समस्तशब्देन, 'बाहुल्यं लिङ्गशब्दानाम्' इत्यादयः, 'अर्थात्तथागतिः' इत्यन्ता एकादशापि न्यायाः सङ्गृहीताः । तत्रार्थात्तथागतेरव्यवहितपूर्वाधिकरणसम्बन्धित्वेनैतच्छब्देन शीघ्रोपस्थितेस्तद्विवरणं प्रथमतः कृत्वा तत्सङ्गत्या प्रतिलोमक्रमेण न्यायान्विवृण्वन् 'उक्तस्य विरोधः' इत्युक्तन्यायं तावद्विवृणोति - उक्तेति ।। चशब्दः समुच्चये । तत्रैव, ब्राह्मणशब्दस्य चतुर्मुखपरत्व एव । उक्तस्य, पत्यादिशब्दस्य विरोध इत्यर्थः । अत एव तत्वप्रकाशिकायां - 'अन्यथा पत्यादिशब्दविरोधात्' इत्युक्तम् । ब्राह्मणस्येत्यस्य, नित्यमहिमतवादिलिङ्गस्य च विरोध इति पूर्वपक्ष्युक्तं तु, ब्राह्मणशब्दव्याख्यानेनैव निरस्तम् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् । ननु, विशियस्य कर्मफलाभावात्पत्यादिशब्दयोगेऽपि चतुमर्ुखस्येश्वरस्वž पत्वात्स्वž पापेक्षया तदुभयोपपत्तिरित्यत आह-

भेदश्रुतिबाहुल्यात् । तल्लिङ्गं स शब्दश्च चतुर्मुखेऽनवकाश इति समस्तमेतत् ।। १४ ।।

।। इति श्रीमŽायविवरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।।

।। भेदश्रुतीति ।। 'तत एते व्यजायन्त' 'विश्वो हिरण्यगर्भः' इत्यादिभेदश्रुतिबाहुल्यादित्यर्थः । यद्वा, 'बहुतादृक्तवम्' इत्युक्तन्यायं विवृणोति- भेदश्रुतीति ।। 'विश्वो हिरण्यगर्भः' इत्यादिबहुश्रुतीनां विशिय विणुविरिञ्चयोर्भेदप्रतिपादकत्वेन निरवकाशत्वž पं तादृक्तवं द्रयव्यम् । 'तादृग्द्वयम्' इत्युक्तन्यायं विवृणोति- तल्लिङ्गमिति ।। पापालेपत्वलिङ्गं पत्या(ब्राह्मणा)दिशब्दश्च । तादृक्त्वप्रदर्शनार्थमुक्तम् - चतुर्मुखेऽनवकाश इति ।। यद्वा 'लिङ्गावकाशराहित्यम्' इत्युक्तं विवृणोति- तल्लिङ्गमिति ।। उक्तरीत्या धर्मसाध्यपदप्राप्तिमति चतुर्मुखे नित्यमहिमत्वादिलिङ्गजातं निरवकाशमित्यर्थः । तथाच चतुर्मुखस्य परमात्मनाभेदं विना पापालेपत्वलिङ्गस्यावकाशराहित्यभ्रमेण पूर्वपक्षप्रवृत्तिरित्युक्तं भवति । तथा 'विपरीतश्रुतिः' इत्युक्तन्यायं विवृणोति- स शब्दश्चेति ।। सर्ववेदमुख्यार्थत्वनिमित्तकब्राह्मणशब्दः,

सर्वथाजन्मराहित्यनिमिवकाजशब्दश्च, चतुर्मुखेऽनवकाश इति पूर्वपक्षविपरीतैव श्रुतिः । प्रथमवर्णप्रतिपादको ब्राह्मणशब्दो, विणुजातत्वनिमित्तश्चाजशब्द इति भ्रमेण पूर्वपक्षप्रवृत्तेरिति भावः । 'अन्वयाभावः' इत्युक्तन्यायं विवृण्वन्

तत्साध्यमप्याह- चतुर्मुखस्येति ।। कर्मसाध्यज्ञानान्दादिवृ€मत: चतुमर्ुखस्य कर्मफलाभावायुक्तेरन्वयाभावात्, विणोश्च कर्मफलाभावात्तयोर्भेद एव बलादापद्यत इत्यर्थ: । यद्वा, 'अदृयि:' इत्युक्तन्यायं पूर्ववद्विवृणोति- चतुर्मुखस्येति ।। विरु€धर्माधिकरणयोरभेदस्य काप्यदृयेरुक्तरीत्या विरु€धर्माधिकरणयोस्तयोर्विणुविरिञ्चयोर्भेद एवार्थाद्बलादापद्यत इतयर्थ: । 'विरु€ता' इत्युक्तन्यायं विवृणोति- उक्तविरोध इति ।। चशब्दो न्यायान्तरसमुच्चये । तत्रैव, तयोरभेद एव श्रुत्युक्तविरोध इत्यर्थ: । कथमित्यत आह- भेदेति ।। अथवा 'अनुक्ति:' इत्युक्तन्यायं विवृणोति- उक्तेति ।। उक्तिरुक्तम् । भावोक्त: । तद्विरोधोऽनुक्तिरेवेति यावत् । तत्र, तयोरभेदे । वियसप्तमीयम् । ननु, 'स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेतिसञ्ज्ञा:' इत्यादिना तयोरभेदस्योक्तत्वात्कथमनुक्तिरित्यत आह- भेदेति ।। एवेत्यनुवर्तते । भेदश्रुतेरेव बाहुल्यात्तद्विरोधेन क्वचित्तदुक्तेरन्तर्याभ्यभेदपरत्वमिति भाव: । यद्वा 'अनुक्तिश्च' इति चशब्दसमुच्चितयुक्तिमाह- भेदेति ।। न केलवमभेदानुक्ति:, किन्तु भेदोक्तिश्चेति भाव: । यद्वा 'बाहुल्यं लिङ्गशब्दानाम्' इत्युक्तन्यायं विवृणोति- तल्लिङ्गमिति ।। नित्यमहिमत्वादिलिङ्गजातं, पत्यादिशब्दसमूहश्च चतुर्मुखेऽनवकाश इत्यर्थ: । अनवकाश इति प्राबल्यकथनम् । इत्यनेन प्रकारेण, तत् प्रागुक्तन्यायजातं, समस्तमत्र नतु किञ्चिदेवेत्यर्थ: । सर्वमेतत्सूचितं सूत्रे, 'शब्देभ्य:' इति आद्यथर्कबहुवचनेन । (एते सर्वेऽपि न्याया: सूत्रेणैव वचनवृत्त्युपलक्षणाभ्यां दर्शिता: । अत एव सुधायां, 'दृश्यन्ते ताश्च सर्वश:' इत्यनुव्याख्यानं, 'सूत्रसूचिताऽयायानभिधाय' इति व्याख्यातम् । एवमुत्तरत्रापि 'स्वयं भगवतोदिता:' इत्यादौ द्रयव्यम्) ।। १४ ।।

।। इति श्रीमऽयायविवरणभावबोधे प्रथमाध्यायस्य तृतीय: पाद: ।।

अन्यत्रैव प्रसि€व्यक्तादिशब्दसमन्वयार्थं चतुर्थ: पाद: प्रवृत्त: । एतत्पादीयाधिकरणपूर्वपक्षसि€न्तन्याया: सङ्ग्रहेण अनुव्याख्यायामुक्ता: सर्वमानविरोधश्च व्युत्पत्तेरप्यशक्यता । परसरविरोधश्च विरोध: कार्यतद्वतो: । स्त्रीलिङ्गत्वं निधश्च युक्तय: पूर्वपक्षगा: । दोात्यसृयिनियम: शब्दार्थानेकता तथा । बहुऽ पत्वमीशस्य व्यक्ताव्यक्तिविशेाता ।। उत्पादनं स्वदेहाच्च दुर्जनाव्यक्ताता तथा । इत्याद्या युक्तय: साक्षात्सि€न्तस्थापका इह' इति । ॐआनुमानिकमप्येकेाामिति चेऽा, शरीरऽ पकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॐ इत्यत्र, 'अव्यक्तात्पुरुा: पर:' इति वाक्यगताव्यक्तादिशब्दवाच्यं किं प्रधानादि, उत विणुरिति अवरत्वादिलिङ्गापादितान्यत्रप्रसि€समन्वयसूत्राभ्यां सन्देहे, प्रधानाद्येवेति पूर्व: पक्ष:, विणुरेवेति सि€न्त: । तत्र, 'सर्वमानविरोधश्च' इति, 'दोात्यसृयिनियम:' इत्युक्तपूर्वपक्षसि€न्तन्यायौ बाध्यबाधकभावं दर्शयन् विवृणोति -

अवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वं तत्तादात्म्यवत्त्वं चेति द्विविधं ह्यवरत्वादि । निरनिष्ठो निरवद्य इत्यादि श्रुतेस्तत्तद्दोातादात्म्यसृियनियमात् विणो: नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीति श्रुतिबलाच्च नियन्तृत्वमवरत्वादिकमित्यापतति ।।

।। अवरत्वादीत्यादिना ।। सि€न्तयुक्तिं सङ्गमयितुं तदुपयुक्तं तावदाह- अवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वमिति ।। (तत्तादात्म्यमित्यत्र तच्छब्देनावरादिवस्तुपरामर्श: ।) अवरत्वादीत्यत: पूर्वं 'परगता' इति शेा: । अवरत्वादिअवरत्वादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थ: । हिशब्द: तस्य, 'यदधीना गुणा यस्य तद्गुणी सोऽभिधीयते' इत्यादिप्रमाणप्रसि€द्योतक: । ननु, अस्त्वेवमवरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तद्वैविध्यम्; तत: किमित्यतो 'नेश्वरस्यावरत्वादिधर्माधिकरणत्वेनावरादिशब्दवाच्यत्वम् ; येन सर्वमानविरोध: स्यात्; किन्तु परगतावरत्वादिधर्मनियन्तृत्वेनैव' इति विवक्षुरवरत्वादिधर्माधिकरणत्वेनावरादिशब्दवाच्यत्वाभावे हेतुत्वेन सप्रमाणकं सि€न्तन्यायं विवृणोति- निरनिष्ठ इति ।। ननु दोात्यसृष्टिनियमस्य, अवरादिशब्दवाच्यत्वाभावेनाप्युपपत्तेरवरत्वादिनियन्तृत्वेन तच्छब्दवाच्यत्वापादकत्वं कथमित्यत उक्तम् - नामानीति ।। ननु, तथापि न परगतावरत्वादिनियन्तृत्वेनावरादिशब्दवाच्यत्वं विणो: 'निरनिष्ठ:' इत्यादिश्रुतेरर्थसङ्कोचेनावरत्वाद्यधिकरणत्वेनावरादिशब

दवाच्यत्वस्य वा, 'नामानि सर्वाणि' इति श्रुतेरर्थसङ्कोचेनावरादिशब्दवाच्यत्वस्यैव वा सम्भवात् इत्यत आह-

श्रुतिद्वयस्यापि निरवकाशत्वात् । मृत्युशब्दादिु प्रसि€श्-च । प्रसि€त्वात्कर्तृव्युत्पत्तेः । तमेव मृत्युममृतं, तात दैवं

सर्वात्मना वै हि परं परायणमित्यादेश्-च । उपचारकल्पनायाश्-च क्लिृयत्वात् ।

।। श्रुतिद्वयस्येति ।। ननु, भवेदेतत्प्रधानादिगतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकत्वेनेश्-वरस्यावरादिशब्दवाच्यत्वम्, यद्यन्यगतप्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकोऽसौ शब्दो वर्तत इति सि€येत् ; तदेव कुतः इत्यत आह- मृत्युशब्दादिविति ।। 'अन्यगतमारकत्वादिनियामकत्वेन यमादिवाचकत्वस्य' इति शेाः । एवं तर्ह्यन्यगतप्रवृत्तिनिमित्तप्रेरके वृत्तिरमुख्या स्यादित्यतो वाह- मृत्युशब्दादिविति ।। मृत्युशब्दस्य, यमादिवाचकत्वस्य, प्रसि€ः बहुलप्रयोगसि€त्वात्, बहुलप्रयोगसि€स्य च मुख्यत्वादित्यर्थः । न केवलमुक्तन्यायेन अवरादिशब्दवाच्यत्वं विणोः किन्तु 'स ब€ः' 'स दुःखी' 'स ब€यति' 'स दुःखयति' इत्यादिश्रुतिु ब€ादिशब्दानां विणौ कर्तृव्युत्पत्तेः प्रसि€त्वाच्चेत्याह- प्रसि€त्वादिति ।। स्मृतावपि, विणौ कर्तृव्युत्पत्ति (अन्यगतप्रवृत्तिनिमित्तनियामकत्व)मपेक्ष्य शब्दप्रयोगोऽस्तीत्याह- तमेवेति ।। मृत्युं मारकम् । अमृतं मोचकम् । नन्वत्र मृत्युप्रमुखशब्दानामौपचारिकत्वं किं नस्यादित्यत आह- उपचारेति ।। तर्हि 'सिंहो देवदत्तः' इत्यत्रापि न स्यादित्यत आह -

प्रमाणाभावाच्च । नाव्यक्तादिशब्दानां परमात्मवियत्वाङ्गीकारे सर्वमानविरोधः ।। १ ।।

।। प्रमाणाभावादिति ।। तत्र मुख्यार्थबाधानुसन्धानŽ पप्रमाणसद्भावादौपचारिकत्वमत्र तु तदभावाŽौपचारिकत्वमिति भावः । सि€ान्तन्यायफलत्वात्पूर्वपक्षन्यायनिोधस्य, इदानीं तŽिोधपूर्वं पूर्वपक्षन्यायं विवृणोति - नाव्यक्तादिशब्दानामिति ।। 'अव्यक्तात्पुरुाः परः' इत्यादिवाक्यगताव्यक्तादिशब्दानां परमात्मवाचकत्वाङ्गीकारे, पुरुागतपरत्वावधित्वादिना अवरत्वादिप्राप्त्या, 'न तत्समश्-चाभ्यधिकश्-च दृश्यते' इत्यादिसर्वमानविरोधो नेत्यर्थः । तथाच विणोरव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वेऽवरत्वादिप्राप्तौ सर्वमानविरोधात्, प्रधानाद्येवाव्यक्तादिशब्दवाच्यमिति पूर्वपक्षे, दोाात्यसृयिनियमाद्, विणोरव्यक्तादिनियामकत्वेनाव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वमिति सि€ान्त इति भावः । (अत्र पूर्वपक्षन्यायः 'तदधीनत्वात्' इत्यनेन,

अवरत्वादिनियामकत्वेनैवावरत्वादिशब्दजातमर्थवŽावरत्वाद्यधिकरणत्वेन, तथात्वे 'निरनिष्ठः' इत्यादि सर्वमानविरोधः इत्यर्थकेन सूचितः । यद्वा 'तदधीनत्वात्' इत्यनेनार्थवत्त्वसाधनेन श्रुतिनैरर्थ्यापादकत्वसूचनेन सूचितः । सि€ान्तन्यायः तदधीनत्वादित्येनोक्तो भवति ।) ।। १ ।। ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॐ ।। अत्र 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिाा यजेत' इतिवाक्यगतज्योतिरादिशब्दानां प्रागुक्तसंशयबीजेन भगवत्परत्वकर्मादिपरत्वकोटिकसंशये कर्मादिपरत्वमेवेति पूर्वः पक्षः । भगवत्परत्वमिति सि€ान्तः । एतत्पूर्वपक्षसि€ान्तसाधकत्वेन 'व्युत्पत्तेरप्यशक्यता' इति 'शब्दाथर्ानेकता तथा' इति न्यायौ बाध्यबाधकभावं दर्शयन्विवृणोति-

Ž ढो Ž ढियोगो महायोगो महाŽ ढियोगो Ž ढोपचारो Ž ढलक्षणोपचारो लक्षणेति शब्दवृत्तिभेदाः Ž ढिपूर्वकत्वेन महायोगवृत्त्या परमेश्-वरेऽखिलशब्दव्युत्पत्युपपत्तेः ।। २ ।।

।। Ž ढिरित्यादिना ।। शब्दार्थानामनेकत्वोपपादनार्थं वृत्तिभेदकथनम् । नारायणादिशब्दानां महाŽ ढियोगः, आनन्दमयादिशब्दानां महायोगः इति भगवति वृत्तिद्वयम् । तदितरत्र यथायथमितराः सप्त वृत्तय इति ज्ञातव्यम् । एतेाां लक्षणोदाहरणानि तत्वप्रकाशिकादौ द्रयव्यानि । ज्योतिर्वसन्तस्तोमादिशब्दानां यागकालसमूहादिु Ž ढत्वात् , शब्दान्तराणां, योगादिसद्भावेऽपि Ž ढेः प्रायिकत्वाच्च- Ž ढिपूर्वकत्वेनेत्युक्तम् । Ž ढ्यादिपूर्वकत्वेनेत्याशयः । अत एव

तत्वप्रकाशिकायां 'वृत्ती:' इति बहुवचनप्रयोगेनैतदभिप्राय उक्त: । 'व्युत्पत्त्युपपत्ति:' इति वदतैव 'तदशक्यता' इत्येतदधिकरणपूर्वपक्षसाधिकेति विवृतं भवति । (व्युत्पत्त्युपपत्तिरित्युपलक्षणम् । कर्मादिफलोपलक्षणविरोधाभावश्‍चेत्यपि द्रयव्यम् । तेन, 'अशक्यतापि' इति भिŽाक्रमेणापिशब्देन समुच्चित: कर्मक्रमादिविलोपŽ पो न्यायो विवृतो द्रयव्य: ।) ततश्‍च सर्वशब्दानां ब्रह्मपरत्वे, ज्योतियोमादिशब्दे्रु 'ज्योतिाां स्तोम:' इति विग्रहे भगवŽाामावृत्तिमात्रप्रसङ्गाद्वयुत्पत्तेरप्यशक्यत्वेन कर्मादिवाचकत्वमेव ज्योतियोमादिशब्दानामपि पूर्वपक्षे, शब्दार्थानामनेकत्वाज्ज्योतिरादिशब्दानामन्यत्र Ž ढ्यादिवृत्त्यभ्युपगमेन महायोगवृत्त्या परमेश्‍वरे शब्दप्रवृत्त्यभ्युपगमाज्ज्योतिाां स्तोम इत्याद्यखिलशब्दव्युत्पत्त्युपपत्ते:, ब्रह्मैव ज्योतियोमादिशब्दवाच्यमिति सि€ान्त इति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्याय: 'कल्पनोपदेशात्' इत्यत्र सूत्रेऽविरोध इत्यनेन सूचित: । सि€ान्ते व्युत्पत्त्यविरोधं वदता पूर्वपक्षे तदशक्यतालक्षणविरोधसूचनात् । सि€ान्तन्यायस्तु 'मध्वादिवत्' इत्यनेन भागेनोक्तौ भवति, शब्दार्थानेकताया अनेनोक्तत्वात् ।) ।। २ ।। ॐ न सङ्ख्योपसङ्ग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॐ ।। 'यस्मिन्पञ्चपञ्चजना आकाशश्‍च

तिष्ठत:' इति वाक्यगतपञ्चजनादिशब्दा: पूर्वोक्तसन्देहबीजेन विणोर्वाचका न वेति सन्देहे, विणोर्वाचका न भवन्तीति पूर्व: पक्ष: । विणोवर्ाचका इति सि€ान्त: । एतत्पूर्वपक्षसि€ान्तसाधकत्वेन 'परसरविरोधश्‍च' इति 'बहुŽ पत्वमीशस्य' इति उक्तौ न्यायौ पूवर्वदेव विवृणोति-

बहुŽ पत्वादधिकरणाधेयत्वादि तस्यैव युज्यते । व्यक्तयपेक्षया कारणत्वं च ।। ४ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमŽायविवरणे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थ: पाद: ।।

तस्यैव ईशस्यैव । इदं च 'बहुŽ पत्वात्' इत्यत्राप्यार्काणीयम् । एवकारेण तस्यैकस्यैव, नत्वन्यसाहित्येनेति वा, अतादृशविरु€धर्मघटकबहुŽ पत्वाद्यैश्‍वर्यं नान्यस्येति वा, अभिप्रैति । आधेयत्वादिकिमित्यादिपदेन, ईशत्वाधेयत्वयोरेकत्वबहुत्वयोर्ग्रहणम् । तथाच, 'एकस्मिŽाधाराधेयत्वयोरेकत्वबहुत्वयो:, ईशस्य सर्वाधारत्वादीशत्वाधेयत्वयोश्‍च परसरं विरोध:' इति पूर्वपक्षन्यायो विवृतो भवति । एवंच पञ्चजनादिशब्दानां विणुवाचकत्वे, आधाराधेयत्वादीनां, एकस्मिन् परसरविरोधाŽा विणो: पञ्चजनादिशब्दवाच्यत्वमिति पूर्वपक्षे, ईशस्य बहुŽ पत्वाद्विरोधाप्रसङ्गाद्विणोरेव पञ्चजनादिशब्दवाच्यत्वमिति सि€ान्त इति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्यायो 'न सङ्ख्योपसङ्ग्रहात्' इत्यनेन सूचित: ।) ।। ३ ।। ॐ कारणत्वेन चाकाशादि्रु यथाव्यपदियोक्ते: ॐ, इत्यत्र, 'आत्मन आकाश: सम्भूत:' इति वाक्यगताकाशादिशब्दा उक्तबीजेनाकाशादिमात्रवाचका, उत विणोरपीति सन्देहे, आकाशादेरेवेति पूर्व: पक्ष:, विणोरपीति सि€ान्त: । एतत्पूर्वपक्षसि€ान्तसम्बन्धित्वेन 'विरोध: कार्य तद्वतो:' इति, 'ईशस्य व्यक्तयव्यक्तिविशेाता' इति न्यायौ पूर्ववदेव विवृणोति -

व्यक्तपेक्षया इति ।। अध्यक्तयपेक्षयेत्यपि ज्ञातव्यम् । चशब्द: कारणत्वसमुच्चयाथर्ो, 'युज्यत' इत्यस्यानुर्काणार्थश्‍च ज्ञातव्य: । 'तस्यैव' इत्यस्योभयत्रानुवृत्ति: । 'युज्यत' इत्येतदनुर्का: । एकस्यैव कार्यकारण भावानुपपत्तिरेतत्पूर्वपक्षसाधिकेति 'विरोध: कार्यतद्वतो:' इति न्यायो विवृतो भवति । तथाच आकाशवाय्वादिशब्दाादवाच्यत्वे, विणो: कारणत्वप्राप्ति: । कार्यकारणयोरेकत्वस्य विरोधात् भूताकाशाद्येवाकाशादिशब्दवाच्यमिति पूर्वपक्षे, व्यत्तयव्यक्तिविशेात्वादीश्‍वरस्य कार्यकारणभावोपपत्तेर्विणुराकाशादिशब्दवाच्य इति सि€ान्त इति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्याय:, कार्यत्वे सति कारणत्वŽ पावान्तरकारणत्वार्थक 'कारणत्वेन च' इत्यनेन सूचित: । सि€ान्तन्यायस्तु, 'आकाशादि्रु' इत्यनेन, आकाशादि्रु स्थितस्य परमात्मनो व्यक्तयव्यक्तयपेक्षया कार्यकारणभावमुपपादयतोक्त: ।) ।। ४ ।। ॐ दृयान्तानुपरोधात् ॐ इत्यधिकरणपूर्वपक्षसि€ान्तसम्बन्धिनौ 'स्त्रीलिङ्गत्वम्' इति 'उत्पादनं स्वदेहाच्च' इति न्यायौ

भाय एव सयप्रतिभासत्वादत्र न विवृतौ । (अत्र पूर्वपक्षन्याय: 'साक्षाच्चोभयाम्नानात्' इति सूत्रेण हरे: स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यत्वमुपपादयता सूचित: । सिद्धान्तन्यायस्तु 'योनिश्च हि गीयते' इत्यनेनोक्त: ।) ॐ एतेन सर्वे व्याख्याता: ॐ इत्यत्रापि अधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तसम्बन्धिनौ 'निोाश्च' इति 'दुर्जनाव्यक्तता' इति न्यायौ भाय एव सयं प्रतिपादितत्वाद्ग्रीह विवृताविति । (अत्र पूर्वपक्षन्याय: 'एतेन' इत्यनेन सूचित:, तेन निोधादीनां भगवदधीनत्वोक्ते: । सिद्धान्तन्यायस्तु 'व्याख्याता:' इत्यनेन सूचित: । निोध्यलक्षणप्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि हरौ दुर्जनाव्यक्तत्वादिना शून्यादिशब्दा व्याख्याता: - इत्यर्थत्वात्तस्य ।) ।। ५-७ ।।

।। इति श्रीमद्भायविवरणभावबोधे श्रीरघूत्तमयतिकृते प्रथमाध्याय: ।।

आनन्दमयाद्युपलक्षिताशेवैदिकशब्दसमन्वयेन सिद्ध जगज्जन्मादिकारणत्वादौ प्रथमाध्यायार्थे, युक्तयादिविरोधपरिहाराथर्मयं द्वितीयोऽध्याय: प्रवृत्त: । तत्र सर्वविरोधानां युक्तिमूलकत्वाद्युक्तेरेव प्राधान्यात्तद्विरोधपरिहारार्थोऽयं प्रथम: पाद: प्रवृत्त: । एतत्पादीयाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्याया: सङ्ग्रहेणानुव्याख्यायामुक्ता: । 'आप्तता समताऽदृयिश्रुतिसाध्यबलोद्भवा: । सर्वानुसारो लघुता विशेाादर्शनाऽफले । इयासिद्धिश्च नियम: पूर्वपक्षेाु युक्तय: । एता एव त्वतिबला: सिद्धान्तस्य नियामका:' इति ।। ॐ स्मृत्यनवकाशदोाप्रसङ्ग इति चेद्यस्मृत्यनवकाशदोाप्रसङ्गात् ॐ, इत्यत्र मतमिवमत्या जगज्जन्मादिकर्तृत्वं विणोर्युक्तं, न वेति सन्देहे न युक्तमिति पूर्व: पक्ष:, युक्तमेवेति सिद्धान्त: । तत्र, 'आप्तता' इत्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसिद्धान्तोभयसम्बन्धित्वेन विवृणोति-

रुद्रादीनां सकाशाद्विण्वादीनामेवाप्तत्वम् । श्रुत्यनुसारित्वात् ।। १ ।। न श्रुते: रुद्रादिस्मृतिसाम्यं किन्तु साक्षिप्रत्यक्षसाम्यमेव निरपेक्षत्वात् ।। २ ।।

।। रुद्रादीनामिति ।। अनेन रुद्रादीनामाप्तत्वं पूर्वपक्षन्याय: इति सूचितं भवति । तथाच रुद्रादीनां जगद्धितोपदेयृत्वेन सर्वज्ञत्वेन वाक्याथर्ज्ञानादिमत्त्वद्ग्र पाप्ततावत्त्वात्, तद्विरचितानां स्मृतीनां दोाभावगुणयुक्ततया प्रबलत्वेन निरवकाशत्वात्तद्विरुद्धाभिधायकश्रुतेरप्रमाण्यस्यैव प्रसङ्गाद्ग्रा तया विणोर्जगत्कारणत्वं सिद्धयतीति पूर्व: पक्ष इति भाव: । ''विण्वादीनामेव' इत्येवकारेण सिद्धान्तयुक्ते: प्राबल्यमाह- तत्र हेतुमाह- श्रुतीति ।। विण्वादिविरचितस्मृतीनामिति शेा: । अत्र श्रुत्यनुसारो नाम यथातथं तत्संवादस्तन्मूलत्वं चेति द्वयमपि ग्राह्यम् । अनेन पाशुपतादिश्रुतीनां श्रुतिविरोधेनाप्यप्रामाण्यमुक्तं भवति । तथाच वैणवस्मृतीनां परमाप्तैर्विण्वादिभि: प्रणीतत्वेन निरवकाशत्वात् पाशुपतादिस्मृतीनां तद्विरोध एवाप्रामाण्यप्रसङ्गात् सुतरां तत्साहाय्यवता श्रुत्या विरोधेऽप्रामाण्यप्रसङ्ग इति युक्तमेव विणोर्जगत्कर्तृत्वमिति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्याय:, 'स्मृत्यनवकाश:' सति सौत्रपूर्वभागेन पाशुपादिस्मृतीनां अनवकाशमापादयता सूचित: । रुद्रादेराप्तत्वं विना तत्स्मृत्यनवकाशत्वानिर्वाहात् । अन्यथेयापादनं स्यात् । 'इतरेाां चानुपलब्धे:' इति द्वितीयसूत्रेण निोध्यतया सूचित: । सिद्धान्तन्यायस्तु 'स्मृत्यनवकाशदोाप्रसङ्गाद्' इति सिद्धान्तांशेन सूचित: ।) ।। १ ।। ॐ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॐ इत्यत्र प्रमाणाप्रमाणभूतवाक्योपलब्ध्या श्रुत्यादिकं प्रमाणं न वेति सन्देहे, न प्रमाणमिति पूर्व: पक्ष:, प्रमाणमेवेति सिद्धान्त: । तत्र 'समता' इत्यनेनोक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन् प्रतिक्षिपति ।। नश्रुतेरिति ।। यथाविद्यमानार्थाभिधायकत्वेन रुद्रादिविरचितपाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यं, तथा 'कारीर्या यजेत वृयिकाम:' इति श्रुते: । उपलक्षणमेतत् । पञ्चरात्रादिस्मृतेश्च । कारीर्याद्यनुष्ठानेऽपि वृययाद्यदृययाऽविद्यमानार्थाभिधायकत्वादप्रामाण्यमित्येवं द्ग पं श्रुते: रुद्रादिस्मृतिसाम्यमिति न तया विणोर्जगत्कर्तृत्वं सिद्धयतीति नेत्यर्थ: । तद्धितुत्वेन 'समता' इत्यनेनैवोक्तन्यायं सिद्धान्तसम्बन्धित्वेन विवृणोति- किन्त्विति ।। यथा साक्षिप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं नियतं, तथा श्रुते: पञ्चरात्रादिस्मृतेश्च

प्रामाण्यं नियतम् । प्रामाण्यनियमप्रदर्शनार्थमेव साक्षीत्युक्तम् । एवकारेण रुद्रादिस्मृतिसाम्यं व्यावर्तयति । अत्र हेतुमाह- निरपेक्षत्वादिति ।। कर्तृगुणप्रमाणान्तरसंवादफलसंवादाद्यपेक्षशून्यत्वादित्यर्थः । अयं भावः । वाक्याप्रामाण्यं वक्तृदोानिब न्धनम् ; नहि नित्ये वेदे दोाः कल्पयितुं शक्यन्ते । अतो नित्यत्वाददोावाक्यत्वेनान्यानपेक्षिततया साक्षिप्रत्यक्षत्वप्रामाण्यमिति । श्रुत्यपेक्षयैवैतत् । पञ्चरात्रादिस्मृतेस्तु श्रुतिŽ पप्रमाणानुकूलत्वहेतुना सर्वमेतदुपपादनीयम् । तथाच, आश्-वाससम्भवाच्छ्रुत्याद्युक्तं जगत्कर्तृत्वं विणोर्युक्तमिति भावः । (अत्र पूर्वपक्षन्यायः 'तथात्वम्' इत्यनेनोक्तो भवति । सि€न्तन्यायाश्-च विलक्षणत्वाद्' इत्यंशेन सूचितो भवति, श्रुत्यादेर्नित्यत्वात् निर्दोात्वादिलक्षणस्य साक्षिप्रत्यक्षसाम्यस्य सूचनात् ।) ।। २ ।। ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेाानुगतिभ्याम् ॐ इत्यत्र सन्देहतद्बीजपूर्वपक्षसि€न्ताः पूर्वाधिकरणवदेव द्रयव्याः । तत्र, 'अदृयिः' इत्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धितया तत्फलं सूचयन्विवृण्वन् प्रतिक्षिपति -

न मृदादीनां वचनाद्यदृयिः श्रुत्यप्रामाण्यकारणम् ।

।। न मृदादीनामिति ।। प्रत्यक्षादिसि€मृज्जलतेजःप्रभृतीनां, 'वचनाद्यदृयिः' इत्यस्य, 'वचनेक्षणाद्यदृयिः' इति, नञ्व्यत्यासेन 'वचनेक्षणाद्यभावदृयिः' इति चार्थः । अनेन दृयान्ते साध्यसत्त्वं प्रदर्शितम् । मृदादीनामित्यनेनैव मृदादित्वं, जडत्वं च साधनं प्रदर्शितम् । तथाच प्रसि€मृदादौ, जडत्वादेर्हेतोः, वक्तृत्वाद्यभावेन, व्याप्तिरित्युक्तं भवति । एवंच जडत्वादिहेतोरादिकालीनमृदादिŽ पपक्षधर्मत्वं च द्रयव्यम् । ततश्-चेयं मृदादीनां वचनाद्यदृयिः, नञ्व्यत्यासेन व्याप्तिदृ- यत्वेन, 'सर्गाद्यकालीनमृदादिकं वक्तृत्वाद्युपेतं न भवति, जडत्वात् ; प्रसि€मृदादिवत्' इत्यनुमानोत्थापकतया, 'मृदब्रवीत्" आपोऽब्रुवन्' 'ता आप ऐक्षन्त' 'तत्तेज ऐक्षत' 'ओाधयः संवदन्ते' इत्यादिश्रुतेरप्रामाण्यकारणम् । अतो विश्-वसा भावाŽा तया जगत्कर्तृत्वं सि€यतीति भावः । कथं तर्हि, निरवकाशत्वेनोक्तप्रबलानुमानविरोधपरिहारः श्रुतेरित्याशयवान् पृच्छति-

अपि तु वचनादिशक्ताया देवताया मृदादिशब्दवाच्यत्वद्योतिकैव ।। ३ ।। ईश्-वरस्य स्रयृत्ववदसतोऽपि स्रयृत्वं श्रूयत इति नास्ति ।

।। अपि त्विति ।। तदुत्तरत्वने 'अदृयिः' इत्यनेनैवोक्तन्यायं सि€न्तसम्बन्धितया विवृणोति- वचनादिति ।। आदिपदेनेक्षणादिकं ग्राह्यम् । शक्ताया: इत्यनेन वक्तृत्वाद्युपयुक्तविग्रहादेरपि द्योत्यत्वं सूचयति- द्यौतिकैवेत्यवधारणेन पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । ननु, मृदादीनां वचनाद्यदृये:, 'मृदब्रवीत्' इत्यादिवेदाप्रामाण्येनाप्युपपत्तेः कथं वचनादिशक्तदेवताया मृदादिशब्दवाच्यत्वद्योतकत्वमवधार्यते इति चेŽा, वेदस्य निदोावाक्यत्वेन अप्रामाण्याभावस्य

निश्-चितत्वादित्यस्याप्येवकारेणोक्तत्वादिति । अत एवोक्तं तत्वप्रकाशिकायां - 'अचेतनस्य वचनाद्यदृयया, निर्दो- ावाक्यस्याप्रामाण्यादृयया च तत्कल्पनोपपत्तेः' इति । तथाच श्रुत्युक्तं जगत्कारणत्वं विणोर्युक्तमेवेति भावः । (अत्राचेतनस्य वचनाद्यदृयया, निर्दोावाक्यस्याप्रामाण्यादृयया च अभिमानिव्यपदेशं समर्थयता 'अभिमानिव्यपदेशस्तु' इति सूत्रेण, अचेतनस्य वचनाद्यदृयिः पूर्वपक्षन्यायः, निर्दोावाक्यस्याप्रामाण्यादृयिः सि€न्तन्यायः इति सूचितमिति ज्ञातव्यम् ।) ।। ३ ।। ॐ असदिति चेŽा प्रतिोधमात्रत्वात् ॐ ।। इत्यत्र 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'असदेवेदमग्र आसीत्' इति श्रुतिविप्रतिपत्त्या जगत्कारणत्वं विणोर्युक्तमयुक्तं वेति सन्देहे, न विणोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति पूर्वः पक्षः, युक्तमेवेति सि€न्तः । तत्र 'श्रुतिसाम्यम्' इत्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन्प्रतिक्षिपति - ईश्-वरस्येति ।। यथेश्-वरस्य स्रयृत्वं 'यतो वा इमानि--' इत्यादिना श्रूयते, असतोऽपि स्रयृत्वं 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यादिना श्रूयते । तथाच ब्रह्माऽसतोः स्रयृत्वश्रुतिसाम्यम् । अतो जगत्कारणत्वनिश्-चयः इत्येतŽाास्तीत्यर्थः । कुतो न

साम्यमित्यत: 'श्रुतिसाम्यम्' इत्युक्तमेव न्यायं सिद्धान्तसम्बन्धित्वेन विवृणोति-

सोऽसच्छब्दो ब्रह्मशब्दवदेव ब्रह्मवाचक इति श्रुते: साम्यम् ।। ४ ।।

सोऽसच्छब्द इति ।। यथा ब्रह्मशब्द: 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा:' इति श्रुतिबलाद्ब्रह्मवाचक:, एवं, 'तद्वा एतदासीदित्याह नह्यासादयति कश्चन' इति श्रुतिबलात् 'असदेव' इति श्रुतिगताऽसच्छब्दो ब्रह्मवाचक: इति हेतो: 'असदेव' इति श्रुते: 'यतो वा--' इति श्रुत्या साम्यमेकार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थ: । अनेन, श्रुतिसाम्यमित्येतत् निर्वचनश्रुत्यो:, ब्रह्मसच्छब्दयो:, तदुपेतश्रुतिवाक्ययोश्च साम्यमिति त्रेधा व्याख्यातं भवति । अत्र, पूर्वपक्षे, 'सतोऽपि' इति अपिपदेन 'ईश्वरस्य' इत्युक्तसमुच्चयात् 'एतेन शिया अपरिग्रहा अपि--' इति सूत्रनिरसनीयजीवादेरपि समुच्चय: । सिद्धान्ते, 'असच्छब्द:' इति जीवशब्द इत्यादेरुपलक्षक इति ज्ञातव्यम् । तथाच सङ्क्षेपे- 'असज्जीवप्रधानादिशब्दा ब्रह्मैव नापरम् । वदन्ति कारणत्वेन--' इत्युक्तम् । तथाच श्रुत्युक्तं जगत्कारणत्वं विणोर्युक्तमेवेति भाव: । (अत्र, पूर्वपक्षन्यायो 'यतो वा--' इति श्रुत्या ब्रह्मणो जगत्कारणत्ववत्, 'असदेवेदम्' इति श्रुत्या असतोऽपि जगत्कारणत्वमिति प्रतिपादकेन 'असदिति चेत्' इति (सूत्र) भागेन सूचित: । सिद्धान्तन्यायश्च, 'प्रतिोधमात्रत्वात्' इत्यादिसूत्रे असत: कारणत्वप्रतिक्षेपात्, श्रुतेर्निरर्थकत्वायोगात्' 'एतेन सर्वे व्याख्याता:' इत्युक्तन्यायेन, असच्छब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वेन, 'असदेव' इति, 'यतो वा' इति श्रुत्यो: साम्यमित्यर्थसूचकै: सूचित: ।) ।। ४ ।। ॐ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॐ इत्यत्र, वादिविवादेन जगज्जन्मादिकर्तृत्वं परमात्मनो युक्तमयुक्तं वेति सन्देहे, न युक्तमिति पूर्व: पक्ष:, युक्तमेवेति सिद्धान्त: । तत्र, 'बलोद्भव:' इत्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन्प्रतिक्षिपति ।।

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति इति श्रुतिबलाद्वाक्यम् । किन्तु भेदापादकमेवैतत् 'निरञ्जन: परमं साम्यमुपैति परात्परंपुरिशयं पुरुषमुपैति दिव्यम् इति संहितवाक्यबलात् । एकीभावशब्दस्तु संध्येऽपि भवति ।

।। कर्मणीति ।। अत्र, 'श्रुतिसाम्य:' इत्यतो बुद्ध्या विवेकेन 'श्रुति:' इत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्य, श्रुतिबलादित्युक्तम् । अनेन, श्रुतिबलात्, उद्भवोज्ञानं यस्य जीवेश्वरैक्यं पूर्वपक्षन्याय इति विवृतं भवति । तथाच जीवाभिधास्येश्वरस्य जीवेऽसम्भाव्यमानं जगत्कर्तृत्वं न युक्तमिति पूर्वपक्षो, नेत्यर्थ: । तर्हि, श्रुतेरप्रामाण्यासम्भवात्का गतिरित्याशयेन पृच्छति - किन्त्विति ।। श्रुतिगतिमाह- भेदापादकमेवेति ।। एवकारेण पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । एतत् श्रुतिवाक्यम् । अनेन, श्रुतिबलोद्भवशब्द: सिद्धान्ते भेदपर इति विवृतं भवति । ननु, पूर्वपक्षे, 'एकीभवन्ति' इति बलमस्ति, सिद्धान्ते किं बलमित्यत आह- निरञ्जन इति ।। ननु, संहितैतद्वाक्यादपि, 'एकीभवन्ति' इत्येकीभावशब्दस्य, वाक्यावयवत्वेनान्तरङ्गतया प्रबलत्वेन, ऐक्यापादकत्वमेव 'कर्माणि' इति वाक्यस्य, न भेदापादकत्वमित्यत आह- एकीभावशब्द इति ।। संध्यं स्थानैक्यम् । अपिशब्देन मत्यैक्यसमुच्चय:, स्वप्ने पैक्याभावेऽपीति वा । अन्तरङ्गत्वेऽपि सावकाशत्वात् नैकीभावशब्द: प्रबल:, 'निरञ्जन:--' इत्यादि संहितवाक्यन्तु, निरवकाशत्वात्प्रबलमिति भाव: । (नैतत्सावकाशत्वं स्वोत्प्रेक्षितमित्याशयेन) स्थानैक्यमत्यैक्याभ्यामेकीभावशब्दप्रयोगं दर्शयति- एकीभूतेति ।। एवमान्तरोपपत्तिमुक्त्वा बाह्यामपि तामाह- यथोदकमिति ।। नतु तदेव भवति । एवं विजानतो मुने: विजानतां मुनीनामात्माधिपतिपतिर्हिरण्यगर्भोऽपि मुक्त: परमात्मानं प्राप्य तादृगेव भवति, किमुताऽन्य इत्यर्थ: । तथाच श्रुतिबलोद्भवाज्जीवेश्वरयोर्भेदाज्जीवेऽसम्भाव्यमानमपि जगत्कर्तृत्वं विणौ युक्तमेवेति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्याय: 'कर्माणि' इति श्रुतिबलात् श्रुतिबलात् एक्यसिद्धेरिति वदता 'भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्' इत्यंशेनोक्त: । सिद्धान्तन्यायश्च, 'यथोदकम्' इति सूचितो भवति ।) ।। ५ ।। ॐ

तदन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य: ॐ ।। पटादिसृये: स्वतन्त्रसाधनसापेक्षत्वदर्शनात्, ईश्वरसृयेरलौकिकत्वात्, जगत्सृ-

ययादिकं किं स्वतन्त्रसाधनसापेक्षं नवेति सन्देहे, स्वतन्त्रसाधनसापेक्षमिति पूर्व: पक्ष:, नेति सिद्धान्त: । तत्र, 'सर्वानुसार:' इत्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- न लौकिकेति ।। व्याप्तिनिश्चयाय व्यभिचारनिरासार्थं सर्वेतिकार्यविशेणम् । पक्षव्यावृत्त्यर्थं, प्रमाणप्रदर्शनार्थं च लौकिकेति । अकर्तृतन्त्रत्वं, उपादानादि भूतप्रधानादे:, कर्तृभूतपरमात्मतन्त्रत्वाभाव: इत्येवंरूप सर्वानुसार: । तथाच लौकिकसवर्कार्यवत्, कार्यत्वेनेशकृतकार्यमपि स्वतन्त्रसाधनसापेक्षमिति पूर्वपक्षो नेत्यर्थ: । ईश्वरसृये: कीदृक्त्वं तर्हीति पृच्छति-

किं तर्हि तद्वैलक्षण्येन सर्वकर्तृविलक्षणसर्वशक्तित्वमेवाशेयुक्तिश्रुत्यनुसारि । एा सर्वेश्वर: इत्यादिश्रुते: । युक्तिमात्राच्छ्रुतियुक्ता हि युक्तिर्बलीयसी ।। ६ ।।

।। किं तर्हीति ।। तदुत्तरत्वेन 'सर्वानुसार:' इत्युक्तमेव न्यायं, सिद्धान्तसम्बन्धित्वेन विवृणोति- तद्वैलक्षण्येनेति ।। तेभ्यो लौकिकसर्वकार्येभ्यो, वैलक्षण्येन स्वतन्त्रसाधनरहितत्वाख्येन, सर्वकार्यकर्तु: परमात्मन:, स्वव्यतिरिक्तकुविन्दकुलालादिसर्वकर्तृभ्य: विलक्षणं साधनान्तरनियमनादिसर्वशक्तित्वमेव अशे-षायुक्तिश्रुत्यनुसारिसर्वयुक्तिश्रुतिसिद्धमित्यर्थ: । प्राधान्याच्छ्रुतिमुदाहरति- सर्वेश्वर इति ।। एवं, 'परतन्त्रो ह्यपेक्षेत स्वतन्त्र: किमपेक्षते । साधनानां साधनत्वं यत: किं तस्य साधनै:' इत्यादिस्मृत्युक्ता: परतन्त्रत्वस्-वतन्त्रत्वसाधनसत्तातत्प्रदत्वादियुक्तयोऽपि द्रयव्या: । ननु, पूर्वपक्षयुक्तेरपि, व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतत्वेन प्राबल्यात्कथमेवं निर्णय इत्यत आह- युक्तिमात्रादीति ।। अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । बाधितविायत्वेन पूर्वपक्षयुक्तेयर्ुक्तित्वमेव नास्तीति ज्ञातव्यम् । एवंच सर्वश्रुतियुक्तयनुसारादीशकृतकार्यं न स्वतन्त्रसाधनापेक्षमिति भाव: । (अत्र, पूर्वपक्षन्यायो 'यथा प्राणादि:' इत्यनेन निोध्यतया सूचित: । सिद्धान्तन्यायश्च, स्वरपसामर्थ्यादेव स्नयृत्वमनेकश्रुतियुक्त्यनुसारीत्यर्थकेन 'आरम्भणशब्दादिभ्य:' इत्यनेन सूचित: ।)।। ६ ।। ॐ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोाप्रसक्ति: ॐ ।। इत्यत्र, श्रुतिविप्रतिपत्त्या, श्रुत्यनुभवविप्रतिपत्त्या वा, जगत्कतर्ृत्वादि विणोर्युक्तमयुक्तं वेति संशये, न युक्तमिति पूर्व: पक्ष:, युक्तमेवेति सिद्धान्त: । तत्र 'लघुता' इत्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचेश्वरत्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवम् । श्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पनात् । अश्रुतजीवकर्तृत्वाङ्गीकारे गौरवमेव ।

।। नचेश्वरत्यागेनेति ।। तदनङ्गीकारेणेत्यर्थ: । जीवस्यैव, महदादिकार्य इति शेा: । यद्वा, ईश्वरस्य घटादिकर्तृत्वत्यागेनेत्यर्थ: । जीवस्यैव, घटादिकार्य इति शेा: । इदमुक्तं भवति, नेश्वरस्य महदादिसकलकार्यकर्तृत्वं युक्तम्, अनुपलब्धिबाधिमीश्वरं कल्पयित्वा, तस्य सर्वकर्तृत्वकल्पने, कल्पनागौरवापत्ते: । ईश्वरानङ्गीकारेण जीवस्यैव सर्वकर्तृत्वाङ्गीकारे, कल्पनालाघवम् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वात् । जीवस्य घटादौ कर्तृत्वस्य क्लृप्तत्वाच्च । अथ देवादिवददृश्यत्वशक्तियोगादनुपलभ्यमानोऽपीश्वर: प्रमाणेनाङ्गीक्रियत इति चेत्, तथापि तस्य महदादिकार्य एव कर्तृत्वमस्तु, न घटादावपि । उभयत्र कल्पने गौरवापत्ते: । घटादौ तु, ईश्वरत्यागेन जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे, कल्पनालाघवम्, इति । एतच्च नेत्यर्थ: । कुतो नेत्यतो 'लघुता' इत्युक्तमेव न्यायं, सिद्धान्तसम्बन्धित्वेन विवृणोति- श्रुतिसिद्धत्वेनेति ।। ईश्वरस्य, तस्य घटादिसर्वकार्यकर्तृत्वस्य चेत्यर्थ: । कल्पनाऽनेकत्वे खलु कल्पनागौरवम् । ईश्वरस्य, तस्य घटादिसर्वकार्यकर्तृत्वस्य च श्रुतिसिद्धत्वेन, कल्पनाया एवाभावाद्गोभयपक्षोक्तगौरवमिति भाव: । तर्हि पक्षद्वयस्यापि प्रामाणिकत्वेन कथं निर्णय इत्यत आह- अश्रुतेति ।। अङ्गीकार एवेति सम्बन्ध: । जीवस्य अनन्याधीनतया महदादौ घटादौ वा कर्तृत्वस्य अश्रुतत्वेन, तदङ्गीकार एव गौरवम्, नतु ईश्वरस्य तदङ्गीकार इत्यर्थ: । तथाच विपरीतलाघवमिति वदन्, न्यायं विवृणोति -

तदभावे सिद्धान्ते लघुता । नान्य: कर्ता सहि स्वतन्त्र: परमात्परमो हरिरित्यादेश्च । अभेदपक्षस्तु निराकृत: । श्रुत्यनु

भवविरोधाच्च ।। ७ ।।

।। तदभाव इति ।। ईश्-वरकर्तृत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वेनाश्रुतत्वाभावात्सिद्धान्ते, ईश्-वरकर्तृत्वपक्षे लघुतेत्यर्थः । न केवलं जीवकर्तृत्वस्याश्रुतत्वम्, तदभावाश्-च श्रुत इत्यभिप्रेत्य, तां श्रुतिमुदाहरति- नान्य इति ।। 'स हि' इत्यादिश्रुतिशे-ाोदाहरणं, श्रुतिसिद्धत्वेनेत्येतदुपपादनार्थम् । अन्यो जीवः, स्वातन्त्र्येण सर्वकार्याणां न कर्ता, हि यस्मात्, तस्मात्प्रसिद्धो हरिः

स्वतन्त्रः अन्याप्रेर्यतया सर्वकार्यकर्ता, परमात्परमः उत्तमादुत्तमः, इति श्रुत्यर्थः । ननु, श्रुतिरीश्-वरस्य स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वं प्रतिपादयति । 'अहं करोमि' इत्याद्यनुभवस्तु, जीवस्य तथाकर्तृत्वं गोचरयति । नच स्वतन्त्रवस्तुद्वयमङ्गीकर्तं शक्यम् । तथात्वे दोास्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतः श्रुत्यनुभवान्यतानुपपत्त्या जीवेश्-वरयोरभेदाङ्गीकारे, जीवपक्षस्यापि श्रौतत्वाद्ग्रा कल्पनागौरवमित्यत आह- अभेदपक्षस्त्विति ।। निराकृतो 'भोक्तृापत्तेः' इत्यादाविति भावः । अनुभवस्य पराधीनाल्पकर्तृत्वविायत्वं, भ्रान्तित्वं वेति भावः । प्रमाणान्तरविरोधाच्च नाभेदपक्षो युक्त इत्याह- श्रुतीति ।। एवंच प्रामाणिकपक्षस्यैव लघुतया, ईश्-वरकर्तृत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात्, युक्तमेवेश्-वरस्य कर्तृत्वमिति भावः । (अत्र, पूवर्पक्षन्यायः 'उपसंहारदर्शनाद्गोति चेत्' इत्यनेन, जीवकतर्ृत्वे प्रत्यक्षसद्भावोक्तया सूचितः । सिद्धान्तन्यायश्-च, 'देवादिवदपि' इति सूत्रे, श्रुतेर्योग्यानुपलम्भबाधपरिहारेण, श्रुतिसिद्धान्तत्वसूचनात्सूचितः ।) ।। ७ ।। ॐ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॐ ।। इत्यत्र, ईश्-वरस्य जगत्कर्तृत्वे तत्र तत्रोक्तन्यायैः, कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोाैश्-च जगत्स्रयृत्वं विणोर्युक्तं वेति सन्देहे, न युक्तमिति पूर्वः पक्षः, युक्तमेवेति सिद्धान्तः । तत्र, 'विशोाादर्शनम्' इत्युक्तन्यायं, सिद्धान्तसम्बन्धित्वेन तावद्विवृणोति-

शब्दैकसमधिगम्यत्वसर्वशक्तित्वादीनां विशोाणामदर्शनं जीवे । न जीवाद्विशोादर्शनं परमेश्-वरे । विशोाश्रुतेरेव ।। ८ ।।

।। शब्दैकसमधिगम्यत्वेति ।। शब्दैकसमधिगम्यत्वं, 'शब्दमूलत्वात्' इति सूत्रोक्तम्, सर्वशक्तित्वादयस्तु, 'आत्मनि चैवं विचित्राश्-च हि' इत्यादिसूत्रोक्ताः । एतोां विशोाणां जीवेऽदर्शनम् । अत्र दर्शनशब्दो ज्ञानमात्रपरः । ज्ञापकश्रुत्यादिद्ग पप्रमाणाभवादिति भावः । सिद्धान्तफलत्वात्पूर्वपक्षनिोधस्येदानीं 'विशोाादर्शनम्' इत्युक्तमेव न्यायं, पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन्प्रतिक्षिपति - न जीवादिति ।। परमेश्-वरे, जीवाद्विशोाणां जीवव्यावर्तकानां, तत्राविद्यमानानामिति यावत् । कृत्स्नप्रसक्तयादिदोानिरासकानामदर्शनं नेत्यर्थः । अदर्शनाभावो दर्शनम् । तत्केन प्रमाणेनेत्याकाङ्क्षायामाह- विशोाश्रुतेरेवेति ।। 'न वेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' 'विचित्रशक्तिः पुरुाः पुराणः' इत्यादिश्रुतेः, शब्दैकसमधिगम्यत्वसर्वशक्तित्वादीनां जीवविशोाणां दर्शनेनादर्शनं नेत्यर्थः । एवकारेण श्रुतेः प्रसिद्धतामाह । एवंच जीववदीश्-वरेऽपि कृत्स्नप्रसक्तयादिदोानिरासकविशोाणामदर्शनाङ्गगत्कर्तृत्वायोग इति पूर्वपक्षे, ईश्-वरगतशब्दैकसमधिगम्यत्वादिविशोाणां जीवेऽदर्शनाद्ग्रा जीवसाम्यमिति, ईश्-वरस्य जगत्कर्तृत्वं युक्तमेवेति सिद्धान्त इति भावः । (अत्र, पूर्वपक्षन्यायः, 'शब्दमूलत्वात्' 'आत्मनि चैवं विचित्राश्-च हि' इति सूत्रद्वयेन (पूर्वपक्ष)निरसनीयतया सूचितो भवति । सिद्धान्तन्यायश्-च, अवधारणार्थेन 'आत्मनि च' इति चशब्देन, 'स्वपक्षदोाच्च' इत्यनेन च युक्तिविरोधपरिहारोपयोगिनो विशोास्य जीवेऽदर्शनोक्त्या सूचितः ।) ।। ८ ।। ॐ न प्रयोजनवत्त्वात् ॐ ।। इत्यत्र, जगत्कर्तृत्वोपपादनाफलाभ्यां, जगत्कर्तृत्वमीश्-वरस्य युक्तमयुक्तं वेति सन्देहे, न युक्तमिति पूर्वः पक्षः, युक्तमेवेति सिद्धान्तः । तत्र 'अफलम्' इत्युक्तन्यायं, तत्फलप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षेपति -

नच प्रयोजनाभावोऽकर्तृत्वे कारणम् । अशोकर्तृत्वापादकश्-च । फलापेक्षिणस्त्वपूर्णत्वादेव । न सर्वकर्तृत्वादिशक्तिः इतरस्य पूर्णत्वादेवानन्तशिाक्तत्वाल्लीलयैव कर्तृत्वम् ।। ९ ।।

।। नच प्रयोजनाभाव इति ।। तथाच प्रयोजनाभावे, प्रवृत्तेरेवाद्दयत्वेन तस्याकर्तृत्वे कारणत्वात्, यदीश्-वरस्य, 'न प्रयोजनवत्त्वात्' इति प्रयोजनाभावोऽप्युपेयते, तर्हि कर्तृत्वमेव न स्यात्, कुत: सर्वकर्तृत्वमिति भाव: । कुत इत्याकाङ्क्षायां 'अफलम्' इत्युक्तमेव न्यायं सिद्धान्तसम्बन्धितया विवृणोति- अशेति ।। चो हेतौ । यस्मात्प्रयोजनाभाव:, अशेाकर्तृत्वापादक:, तस्मादकर्तृत्वे कारणं न । न केवलं प्रयोजनाभावोऽकतर्ृत्वे न कारणम्, किन्तु, अशे-ाकर्तृत्वापादकसमुच्चयवाचकश्-चशब्द: । कथं फलाभावोऽशेाकर्तृत्वापादक इत्यत आह- फलापेक्षिणस्त्विति ।। इतरस्य फलापेक्षारहितस्य । कर्तृत्वं अशेाकर्तृत्वम् । इदमुक्तं भवति । ईश्-वर: अशेाकतर्ा, अनन्तकर्तृत्वात् व्यतिरेकेण देवदत्तवत् इति । नच स्वŽ पासिद्धे: ईश्-वरोऽनन्तशक्ति:, पूर्णत्वात् इति तत्साधनात् । नच व्याप्त्यभाव:, अपूर्णस्य सर्वकर्तृत्वादिशक्तयभावदशर्नेन, व्यतिरेकव्याप्तिसत्त्वात् । नच तत्राप्यसिद्धे:, फलापेक्षिणोऽपूर्णत्वनियमेन, फलापेक्षाशून्यचेतनत्वपूर्णत्वस्यापि साधनात् सति प्रयोजनाभाव: परम्परयाशेाकर्तृत्वस्यापादक इति । भगवत: प्रयोजनानुद्देशे, कीदृशी प्रवृत्तिरिति प्रश्-नपरिहाराय लीलयैवेत्युक्तम् । नहि लीला प्रयोजनाय भवति । अफलŽ पन्यायस्य पूर्वोत्तरपक्षफलसम्बन्धो मूल एव सय: । (अत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायावनेनैव सूत्रेणोक्तौ ।) । ९ ।। ॐ वैाम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ।। इत्यत्र, जगत्कर्तृत्वादिविाये, श्रुत्या, वैाम्यादिविरोधदर्शनेन च जगज्जन्मादिकर्तृत्वमीश्-वरस्य युक्तमयुक्तं वेति सन्देहे, न युक्तमिति पूर्व: पक्ष:, युक्तमेवेति सिद्धान्त: । तत्र,

"<™ÎÎÜôÎÜ€ù:' <t™ÎŢEuÎ™ÎÎ™Îţ ÎŅŗÎÊÎKÎôÎ˜–ÎĻŒÎtÎ™ÎÎ ÜŗÎŗÎĻsŗÎÎĻŪtÎŪKÎÎŪtÎ-

नेशस्य पूर्णत्वासिद्धे: । कर्मसापेक्षत्वेनीशत्वमनपेक्षत्वे श्रुतेरप्रामाण्यमिति ।

।। नेशस्येति ।। पूर्णत्वं, पूर्णकर्तृत्वम्, अशेाकर्तृत्वमिति यावत् । युक्तिविरोधादिति भाव: । अनेन, इयस्य अशे-ाकर्तृत्वस्य, असिद्धेरिति न्यायो विवृतो भवति । कुत ईशस्याशेाकतर्ृत्वं युक्तिविरुद्धमिति चेत्, 'ईश्-वर: किं तत्प्राणिकर्मसापेक्ष: सन् सुखदु:खादि सर्वं करोति, उत तदŽारपेक्ष:' इति विकल्पं मनसि निधाय, आद्ये दोामाह - कर्मसापेक्षत्व इति ।। अत्र, निर्निमित्तं प्राणिनां सुखदु:खादिदानेन वैाम्यनैघर्ृण्ये स्यातामित्यपि ग्राह्यम् । यदीश्-वर: कर्मानपेक्षया फलादिप्रदाता, तर्हि ज्योतियोमयागादे: स्वर्गादिसाधनत्वं न स्यात्, तदभावेऽपि भगवतस्तत्कार्यत्वायोगात् । तथाच, 'ज्योतियोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतेरप्रामाण्यं स्यादित्यर्थ: । अतो नेत्यत:, 'इयासिद्धे:' इत्युक्तमेव न्यायं सिद्धान्तसम्बन्धितया विवरितुं, कर्मसापेक्षत्वमभ्युपेत्य, तत्रोक्तदोापरिहारार्थमाह-

कर्मणोऽपि तदधीनत्वम् । तथापि तदनुसारेण फलदानमित्यनङ्गीकार एवेयश्रुतिप्रामाण्यासिद्धे: ।। १० ।।

।। कर्मणोपीति ।। न केवलं फलादे:, किन्तु कर्मणोऽपि इत्यपिशब्दार्थ: । तथाचापेक्ष्यकर्मणोऽपि स्वाधीनत्वात् नानीशत्वमिति भाव: । ननु, स्वनियम्यापेक्षा नामानपेक्ष्यैव, तथाच, किमीश्-वर: कर्ता कर्मापेक्ष्य करोतीत्यङ्गीकार्यम् इत्यतो न्यायं विवृणोति- तथाऽपीति ।। यद्यपि, कर्मणस्तदधीनत्वेन तदपेक्षा नामानपेक्षैवेति शेा: । तदनुसारेण कर्मानुसारेण, फलस्य शुभाशुभलक्षणस्येश्-वरकर्तृकदानमित्यनङ्गीकार एव इयस्य 'ज्योतियोमेन स्वगर्कामो यजेत' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यस्यासिद्धे:, नतु तथाङ्गीकार इत्यर्थ: । तथाचेश्-वरस्य कर्मानपेक्षश्रुतिप्रामाण्यŽ पेयासिद्धे:, कर्मापेक्षा । ततश्-च न वैाम्यादिदोा: । अपेक्ष्यकर्मणश्-चेशाधीनत्वात् नेशत्वासिद्धेदोाोऽपीति, युक्तमीश्-वरस्य सवर्जगत्कर्तृत्वमिति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्यायो 'वैाम्यनैर्घृण्ये न' इत्यनेन सूचित: । यद्वा, 'उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' इति सूत्रेण पक्षद्वयेऽपि दोापरिहारात् 'कर्मापेक्षत्वे, अस्वातन्त्र्यम्, कर्मनिरपेक्षत्वे वैाम्याद्यापात:' इति सूचनेन सूचितो भवति । सिद्धान्तन्यायश्-च 'उपलभ्यते च' इत्यनेन वेदाप्रामाण्यकारणस्य वैाम्यादेरुपलभ्यमानत्वादिति प्रतिपादयता

सूचितः ।) ।। १० ।। ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ ।। इत्यत्र, समन्वया€यायान्यत्रादर्शनाभ्यां, पूर्णत्वं विणोर्युक्तमयुक्तं वेति सन्देहे, न युक्तमिति पूर्वः पक्षः, युक्तमेवेति सि€न्तः । तत्र 'नियमः' इत्युक्तन्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धितया विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

सर्वचेतना अपूर्णगुणा इति नियमो न । स्वतन्त्रस्य पूणर्गुणत्वनियमात् । 'ैअपूर्णोऽयं जीवसङ्घोऽस्वतन्त्रः पूणर्ो हरिर्यः स्वतन्त्रः सदैव । नहि स्वतन्त्रोऽपूर्णतां कामयति, पूर्णो यदि स्यादस्वतन्त्रः कुतः सः ।। इति श्रुतेः ।। ११ ।।

।। इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।।

।। सर्वचेतना इति ।। अत एव व्यभिचारशङ्कापरिहारार्थं सर्वेत्युक्तम् । तथाचेश्वरस्यापि चेतनत्वेनापूर्णतया अवश्यम्भावित्वाŽा जगत्कर्तृत्वं युक्तमिति पूर्वपक्षो नेत्यर्थः । कुतो नेत्यतो 'नियमः' इत्युक्तमेव न्यायं सि€न्तसम्बन्धित्वेन विवृणोति- स्वतन्त्रस्येति ।। स्वतन्त्रस्य पूर्णगुणत्वेन व्याप्तिरित्यर्थः । अनेन पूर्वपक्ष्युक्तानुमाने, अस्वातन्त्र्यमुपाधिरित्यपि सूचितम् । नन्वेवं, सत्प्रतिपक्षत्वेनानिर्णयः स्यादिति चेŽा, अस्मदुक्तानुमानस्य श्रुतिसि€व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतत्वेन प्रबलत्वात्, इति भावेन तत्प्रतिपादकश्रुतिमुदाहरति - अपूर्णोऽयमिति ।। अनेनानुमाने व्यतिरेकव्याप्तिः, उपाधावन्वयव्याप्तिरुक्ता भवति । अयमित्यपूर्णत्वस्य जीवेऽनुभवसि€तामाह । एवं व्याप्तिमुक्त्वा पक्षधर्मताप्रदर्शनपूर्वकं प्रतिज्ञां दर्शयति । अनेन, 'हरिः पूर्णः, स्वतन्त्रत्वात्' इति प्रयोग उक्तो भवति । यच्छब्देन हरेः पूर्णत्वस्वातन्त्र्ययोः श्रुतिप्रसि€माह- सदैवेति ।। स्वातन्त्र्यादेरनागन्तुकत्वमुक्तम् । अपूर्णस्यास्वातन्त्र्येण व्याप्त्यनङ्गीकारे बाधकमाह- नहीति ।। हि यस्मात्, स्वतन्त्रः स्वस्यापूर्णतां न कामयीत, ततः पूर्ण इत्यर्थः । इदानीमस्वातन्त्र्यस्यापूर्णत्वेन व्याप्तिमुपपादयति- पूर्ण इति ।। सः जीव इति सम्बन्धेन, भावः । (अत्र, पूर्वपक्षन्यायः 'उपपत्तेः' इत्यनेन, सर्वचेतनानामपूर्णत्वनियमात्परमात्मनोऽपि चेतनत्वात्पूर्णत्वस्यानुपपत्तिरिति सूचितः । सि€न्तन्यायश्च श्रुतिसूचकेन समुच्चायकचशब्देन स्वातन्त्र्यादिलक्षणयुक्तेः सूचनात् स्वातन्त्र्यादिमतः पूर्णत्वनियम इति सूचनेन सूचितः । तदुक्तं तत्वप्रकाशिकायाम्- न केवलं युक्तया सर्वधर्मोपपत्तिः, किन्तु 'गुणाः श्रुताः' इति सर्वधर्मोपपादकश्रुतेश्चेति भावः इति ।) ।। ११ ।।

।। इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।।

उक्तविरोधिनस्तत्तत्समयसि€ाः पूर्वपक्षन्यायाः तद्विरोधिनोऽन्ये इति प्रसि€ा एव ।। १ ।।

।। इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।

समयपादीयात्रदकरणानां सर्वेामनुव्याख्याने व्याख्यातत्वात्, न तत्पूर्वपक्षसि€ान्तन्यायाः सङ्ग्रहेणोक्ताः । यद्यपि सङ्ग्रहेणोक्तयभावेऽपि न्यायानां प्रथमाध्यायगताद्यपादद्वये विवरणं कृतम्, तथाप्येतत्पादीयाधिकरणेाु न्यायानां सयमुक्तत्वाद्विवरणं न कृतमित्याशयेनाह- उक्तविरोधिन इति ।। उक्तजगत्कारणत्वादौ, विरोधिनो विरु€ार्थसाधकाः; तत्तत्समयसि€ाः साङ्ख्यचार्वाकादिसि€ान्तोत्प्रेक्षिताः, पूर्वपक्षन्यायाः, तद्विरोधिनः, तत्साध्यविरु€ार्थसाधकाः, अन्ये सि€ान्तन्यायाः । इतिशब्दः प्रकारार्थः । ततश्चोक्तविरोधित्वेन प्रकारेण पूर्वपक्षन्यायाः, तद्विरोधित्वेन प्रकारेण सि€ान्तन्यायाः, अनुव्याख्याने प्रर्कोण सि€ा एव, नतु विवरणमर्हन्तीत्यथर्ः ।

।। इति श्रीमŽायविवरणे भावबोधे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।

विणोर्जगत्कारणत्वादौ, अधिभूतादिवियश्रुतीनां परसरविरोधपरिहारायायं तृतीयः पादः प्रवृत्तः ।

एतत्पादीयाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायाः, अनुव्याख्यायां सङ्ग्रहेणोक्ताः 'अनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यं च ततोऽधिकम् । एतत्सर्वं सतः साम्यं द्वारवैयर्थ्यमेव च । दृययुक्तयनुसारित्वमुक्तान्याथर्ाविरोधतः । प्रसिद्धनामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तिता । लोकदृययनुसारित्वं जीवसाम्यमनादिता । तत्रतत्र परिज्ञानं गुणसाम्यश्रुती तथा । उत्पत्तिमत्त्वं स्वगुणाननुभूत्यल्पकल्पने । नानाश्रुतिश्च वैचित्र्यं युक्तयः पूर्वपक्षगाः ।। व्यवस्थानुपपत्तिश्च स्वातन्त्र्यमनुसारिता । मुख्यताशक्तिमत्त्वं च वैदृष्यं सर्वसङ्ग्रहः । गत्यादिरीशशक्तिश्च सर्वमानविरोधिता । अभीयासिद्धसुव्यक्ती शास्त्रसिद्धिर्विपर्ययः ।। विशेाकारणं चेति सिद्धान्तस्यैव साधिकाः इति । ॐ न वियदश्रुतेः ॐ ।। इत्यत्र 'आत्मन आकाशः सम्भूतः', 'अनादिर्वायमाकाशः' इति श्रुतिविप्रतिपत्त्या, आकाश उत्पत्तिमादावेति सन्देहे, वियदनुत्पत्तिमदेवेति पूर्वः पक्षः, नेति सिद्धान्तः । तत्र 'अनुभूतियुक्तिबहुवाग्वैलोम्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं, अर्थात्तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच वियत उत्पत्तिमत्त्वेऽनुभूतियुक्तिबहुवाग्विरोधोऽस्ति व्यवस्थाऽयोगात् ।

।। नच वियत इति ।। उत्पत्तिमत्त्वे, अङ्गीकृत इति शेाः । अवकाशपाकाशस्यानुत्पत्तेः साक्ष्यनुभवसिद्धत्वेन तदुत्पत्तेरनुभवविरोधः । तथा वियदनुत्पत्तिमत्, विभुत्वात्, सम्प्रतिपन्नावदित्यादियुक्तिविरोधः, 'अनादिर्वायमाकाशः' इत्यादिबहुवाग्विरोधश्च । एवंचानुभूत्यादिविरोधेनाकाशस्योत्पत्त्यभावात्, तदुत्पत्तिप्रतिपादकश्रुतिवज्ञगत्कर्तृत्वश्रुतेरप्यप्रामाण्यात्, न विणोजर्गत्कारणत्वं युक्तमिति नेत्यर्थः । तदुक्तत्वेन 'व्यवस्था' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- व्यवस्थेति ।। उत्पत्तिश्रुतेराकाशपदार्थसर्वविायत्वसम्भवेन मुख्यार्थत्वं, अनादिश्रुतेः कतिपयाकाशपदार्थविायत्वेन गौणत्वमिति व्ययस्थायोगादित्यर्थः । तामेव व्यवस्थां दर्शयति-

अवकाशमात्रस्याव्याकृतात्मकत्वादनुत्पत्तिवचनानां तद्विायत्वं उत्पत्तिवचनानामसितवर्णभूततदभिमानिशरीरविायत्वं पराधीनविशेावत्त्वमात्रविायत्वं चेति व्यवस्था । आकाशो नीलिमोदेति न प्रदेशः कथञ्चन । अभावो हि प्रदेशस्य नह्यत्राभाव इत्यपि इति पैङ्गिश्रुतेः ।। १ ।।

।। अवकाशमात्रस्येति ।। दिग्रूपावकाशस्याव्याकृतात्मकत्वेन कूटस्थत्वात् 'अनादिवर्ा' इत्यनुत्पत्तिवचनानां तद्रूपावकाशपदार्थैकदेशविायत्वमित्यनादित्वस्यामुख्यत्वम् । 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' इत्याद्युत्पत्तिवचनानां, असितवर्णत्वेनानुमितोत्पत्तिमद्भूताकाशतदभिमानिविनायकोत्पत्तिमज्जडशरीरविायत्वम् । तथा, अवकाशतदभिमानिभूततदभिमानिपाणां चतुर्णामप्याकाशपदवाच्यानां पराधीनविशेावत्त्वमात्रपोत्पत्तिविायत्वं चेति व्यवस्था । अनेन, 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' इत्याद्युत्पत्तिप्रतिपादकवाक्यगताकाशशब्दस्य सर्वविायत्वम्, सम्भूतादिशब्दोक्तोत्पत्तेरुक्तप्रकारेण सर्वत्राकाशशब्दवाच्ये सत्त्वात् । 'अनादिर्वा अयमाकाशः' इत्यादिवाक्यगताकाशशब्दस्य सर्वाकाशपदवाच्यविायत्वम्, भूते कथमप्यसम्भवात्, तस्य स्वपेणात्पत्तेरित्युक्तं भवति । भूताकाशस्यासितवर्णत्वे श्रुतिमाह- आकाश इति ।। नीलिमा नीलपविशियः । प्रदेशः अवकाशः । कथञ्चन स्वपेण, विकृतपेण वा, नोदेतीति सम्बन्धः । अनुत्पत्तौ युक्तिमाह- अभावो हीति ।। यस्य चोत्पत्तिः, तस्य प्रागभावेन भाव्यम् । नच प्रदेशस्य प्रागभावः सम्भवति । अनुत्पत्तिप्रतीतिकत्वादिति भावः । तत्कथमित्यत आह- न ह्यत्रेति ।। अपिपदेन नञोऽनुर्काः । अभावो हि प्रतीयमानः 'अस्य, अत्र' इति प्रतीयते, नतु निराश्रयः । नच प्रदेशाभावस्याश्रयप्रतीतिरुपपद्यते, यदेव 'अत्र' इति निर्दिश्यते, तस्यैव प्रदेशत्वादित्यर्थः । तथाचाकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योरुक्तमार्गेण व्यवस्थोपपत्तेः,

प्रामाण्यसम्भवाद्युक्तं हरेर्वियदादिजगत्कतर्ृत्वमिति भावः । (अत्र, पूर्वपक्षन्यायः, 'गौण्यसम्भवात्' इति सूत्रेणानुत्पत्तिश्रुतिगतिं वदतोपलक्षणत्वेन सूचितः । सिद्धान्तन्यायश्चाननैव सूत्रेणोक्तः ।) ।। १ ।। ॐ एतेन

मातरिश्वा व्याख्यात: ॐ ।। इत्यत्र, 'तासां वायुर्वत्स: सावा एा देवतानादिर्योऽयं पवते' इति विगानेन मुख्यो वायुरुत्पत्तिमाŽा वेति सन्देहे, अनुत्पत्तिमानेवेति पूर्व: पक्ष:, मुख्यावायुरुत्पत्तिमानेवेति सि€न्त: । तत्र, 'ततोऽधिकमेतत्सर्वम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायमर्थात्तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

ततोऽधिकमेतत्सर्वमनुभूत्यादिविरु€त्वं वायूत्पत्ताविति न वायोरेव मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्ते: ।।

।। ततोऽधिकमिति ।। एतच्छब्दपरामृयं दर्शयति- अनुभूत्यादिविरु€मिति ।। आदिपदेन युक्तिबहुवाग्ग्रहणम् । अधिकमित्येनेनाभ्यधिकाशङ्कामाह । तथाहि । नचाकाशानुत्पत्तिश्रुतिवद्वाप्यनादित्वश्रुतेगर्ौणार्थत्वम् । तथा सत्याकाशादिवन्मुख्यवायोरुत्पत्त्यनुत्पत्तिमत्त्वे, तेजोऽबŽाकाशादीनां, 'अथ ह नित्याश्चानित्याश्च तेजोऽबŽान्याकाश इति तान्यनित्यानि' इत्यनित्यत्वमुक्त्वा, 'वायुर्वा व नित्य:' इति वायोर्नित्यत्वोक्तिरयुक्ता स्यात् । किंच वायोरनुत्पत्तेर्गौणत्वं नाम स्वŽ पमात्रवियत्वमिति वक्तव्यम् । तथा सति तस्य सर्वचेतनसाम्येन 'अथ चेतनाश्चाचेतनाश्च तेजोऽबŽान्याकाश इति तान्यचेतनानि' इति तेज:प्रभृतीनामचेतनत्वमुक्त्वा, 'वायुर्वा व चेतन:' इत्युक्तं वायोरतिशयचेतनत्वमयुक्तं स्यात् । 'कुविदङ्ग:' इति ऋगुक्तसर्वदेवोपास्यता च नोत्पत्तिमत्त्वे घटते । तस्योदयनिग्लोचाभावे च कुतो जन्मसम्भव: । एवंविधस्य चोत्पत्त्यङ्गीकारेऽनुभूत्यादिव्याकोप: स्यात् । (ततोऽधिकमेतत्सर्वं अनुभूतियुक्तिबहुवाग्विरु€, वायूत्पत्तावङ्गीकृतायामित्यर्थ: ।) युक्तयश्च 'वायुर्नोत्पत्तिमान् परमनित्यत्वात्, परमचेतनत्वात्, इत्यादिŽ पा द्रयव्या । बहुवाचश्च भायोदाहृता एव । एवं चानुभूतिविरोधेन मुख्यवायोरुत्पत्त्यभावाद् वायूत्पत्तिप्रतिपादकश्रुतिवज्ञगत्कर्तृत्वश्रुतेरप्रामाण्याŽा विणोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति नेत्यर्थ: । कुतो नेत्यतस्त€तुत्वेन 'अनुपपत्ति:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति-

वायोरेवानुत्पत्त्यनुपपत्ते: पराधीनविशेवत्त्वमात्रं ह्युत्पत्ति: । तदभाव उभयो: स्वातन्त्र्यं विरु€मेव ।

।। वायोरेवेति ।। अनुत्पत्तिश्रुतेर्ब्रह्मण्येव मुख्यत्वाद्वायोरनित्यत्वव्यापिप्तविभक्तशक्तिमत्त्वाच्चानुत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थ: । एवशब्दस्य प्राबल्यादिद्योतकत्वेनानुपपत्तेरेवेति सम्बन्ध: । यद्वा वायोरनुत्पत्तिं वदन् प्रयव्य: 'किं वायुरेवानादि:, ईश्वरोऽपि वा' इति । तत्राद्यं पक्षं दूायति- वायोरेवेति ।। ईश्वरानादित्वप्रतिपादकप्रमाणविरोधेन, वायोरेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेनानुत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थ: । द्वितीये, द्वयोरपि स्वातन्त्र्ापात इति दूाणमभिप्रेत्य तदुपपादयति- पराधीनेति ।। हि यस्माद्वायोरुत्पत्ति: पराधीनविशोलाभŽ पा विवक्षिता, अत: तदभावे पराधीनविशोलाभाभावे, उभयो: वायुविण्वो: स्वातन्त्र्यं स्यात् । नच तदस्त्विति वाच्यमित्याह- विरु€मेवेति ।। उभयो: स्वातन्त्र्यं विरु€मेव, नतु केनापि प्रकारेण घटनीयमित्यर्थ: । तत्कथमित्यत आह-

सर्वोत्तमत्वानुपपत्ते: । उभयोरपि पराधीनत्वप्राप्तेश्चान्योन्यानुरोधे अननुरोधे तु न सर्वेश्वर्यम् । ज्ञानाविस्मृत्या वायावपि व्यवस्थेत्यतिदेश: । अनुपपत्तिस्तु तत्प्रापिका ।

।। सर्वेति ।। उभयोरिति, अत्रापि सम्बध्यते । तदपि कथमित्यत आह- उभयोरपीति ।। वायुविण्वोरन्योन्यानुरोधे, उभयोरपि पराधीनत्वप्राप्ते:, अननुरोधे तु वायोरीश्वरनियामकत्वाभावादीश्वरस्य च वायुनियामकत्वाभावाŽा तयो: सर्वेश्वर्यमित्यर्थ: । ननूक्ताभ्यधिकाशङ्कानिरासाय 'एतेन' इति 'गौण्यसम्भवात्' इत्युक्तव्यवस्थाया अतिदेशो न युज्यते, अकाशाद्यपेक्षया स्वŽ पातिरिक्तस्यानादित्वश्रुतिवियस्यानादिभूतस्याभावात् । स्वŽ पवियत्वेन व्यवस्थाया: पूर्वमेव सि€त्वादित्यत आह- ज्ञानाविस्मृत्येति ।। ज्ञानस्य वृत्तिŽ पस्य, स्वŽ पातिरिक्तस्याविस्मृत्यापरिलोपेन, वायावपि शरीराद्युत्पत्तिस्वŽ पानुत्पत्तिभ्यामाकाशपदवाच्यदेवतासमानयोगक्षेमे, प्रवाहतो वृत्तिज्ञानं स्वŽ पातिरिक्तमादाय व्यवस्था

सम्भवतीति हेतो: 'एतेन' इत्यदिदेशो युक्त इत्यर्थ: । नन्वेवं तर्हि, अनुव्याख्याने व्यवस्थां विहाय कथमनुपपत्ति: सिद्धान्तयुक्तित्वेनोक्ता । 'एतेन' इति सूत्रानुगुणत्वादित्याह- अनुपपत्तिस्त्विति ।। तत्प्रापिकाव्यवस्थाप्रापिका । साक्षात्सिद्धान्तयुक्तिर्व्यवस्थैव । तदभ्युपगमे 'अथैतान्युत्पत्तिमन्ति च प्राण:' इत्याद्यवगतोत्पत्त्यनुत्पत्तिविशिये वायौ मुख्यानुत्पत्यनुपपत्ति: कारणत्वेनोक्तेत्यर्थ: । नन्वनुपपत्तेर्व्यवस्थाप्रापकत्वं पूर्वाधिकरणेऽपि वक्तव्यमेव । तत्र मुख्यवायोरिव भूताकाशाभिमानिनो देहोत्पत्तिमत्त्वेन मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तावपि, अव्याकृताकाशचित्प्रकृत्यो: कथं मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्ति:, देहोत्पत्तेरप्यभावादित्याह-

पराधीनविशेवत्त्वमात्रं त्वव्याकृतकाशस्य तदभिमानिप्रकृतेश्-च सममेव ।। २ ।।

पराधीनविशेोति ।। मुख्यवायौ पराधीनविशेावत्त्वमपि मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तिहेतुत्वेन विवक्षितम्, तन्मात्रं तु देहाद्युत्पत्तिरहितयोरवकाशचित्प्रकृत्योश्-च सममेव । तादृशोत्पत्तिमादाय मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्ते: सत्त्वाद्युक्तमनुपपत्तेर्व्यवस्थाप्रापकत्वं पूर्वाधिकरणेऽपीति भाव: । यद्वा, ननु किमनेन, वायूत्पत्तिश्रुति: शरीरोत्पत्तिवाया, अनुत्पत्तिश्रुतिर्ज्ञानविपरीतलोपवायेति व्यवस्थाङ्गीकारेण, वायूत्पत्तिश्रुति: पराधीनविशेावत्त्वमात्रवाया, तदनुत्पत्तिश्रुतिस्तु देहाद्यनुत्पत्तिवायेति व्यवस्था कुतो नाङ्गीकार्या, पूर्वाधिकरणसिद्धव्यवस्थाविलक्षणत्वादित्यत आह- पराधीनेति ।। भवेदेवं यदीयं व्यवस्था पूर्वाधिकरणसिद्धव्यवस्थाविलक्षणा स्यात् । नचैवम् । भूताकाशतदभिमानिनोरिव पूर्वाधिकरणेऽ व्याकृताकाशतदभिमानिनोरपि वियच्छब्देन विवक्षितत्वात्, तयोश्-च शरीरादितोऽप्युत्पत्त्यसम्भवेन पराधीनविशेावत्त्वमात्रेण व्यवस्थाया वाच्यत्वेन, अस्या: पूर्वाधिकरणसिद्धव्यवस्थावैलक्षण्याभावात् । अत एवोक्तं तदधिकरणीयतत्त्वप्रकाशिकायाम्- 'आकाशपदेन भूतावकाशतद्देवता उच्यतन्ते' इति, अवकाशतदभिमानिनोरप्यस्ति पराधीनविशेालाभलक्षणोत्पत्ति:' इति च । अत एतदधिकरणवैयर्थ्यायोक्तविधैव व्यवस्थाङ्गीकार्यैवेति भाव: । एवंच वायोर्मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्ते: पूर्ववद्वयवस्थया श्रुतिप्रामाण्यसम्भवाद्युक्तं विणोजर्गत्कारणत्वमिति हृयदम् । (अत पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायावप्यतिदेशेनैव पूर्वाधिकरणत्वसूचितौ ज्ञातव्यौ ।) ।। २ ।। ॐ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्ते: ॐ ।। इत्यत्र, 'असत: सदजायत, सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुतिविभागेन, ब्रह्मोत्पत्तिमŽावेति संशये, उत्पत्तिमदेवेति पूर्व: पक्ष:, नेति सिद्धान्त: । तत्र (सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिविभागेन) 'सत: साम्यम्' इत्युक्त पूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच सत: पराधीनविशेावत्त्वम् स्वातन्त्र्यात् ।। ३ ।। नच विणोरेव तेजस उत्पत्तौ द्वारकारणवैयर्थ्यम् ।

।। नच सत इति ।। अस्त्येव सत: परब्रह्मण: उत्पत्ति: । न चानादित्वश्रुतिविरोध: । अनादित्वेऽप्यनादिभूतयोरपि नभोनभस्वतोरुत्पत्तिवत्, स्वŽ पलाभाद्युत्पत्त्यसम्भवेऽपि पराधीनविशेावत्त्वŽ पोत्पत्त्यङ्गीकारात् । तथा चोत्पत्तिमत्त्वेनाकाशादिना साम्याद्ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वमिति पूर्व: पक्षो नेत्यर्थ: । कुतो नेत्यतस्तद्धेतुत्वेन 'स्वातन्त्र्यम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- स्वातन्त्र्यादिति ।। गगनपवनादीनामस्वातन्त्र्यादेवोत्पत्तिरिति भाव: । एवंच ब्रह्मण: स्वातन्त्र्येणानुत्पत्त्युपपत्तेर्नोत्पत्तिमत्त्वेनाकाशादिसाम्यमिति युक्तं जगत्कारणत्वमिति हृदयम् । (अत्र, पूवर्पक्षन्याय एवशब्दार्थेन तुशब्देन सूचित: । सिद्धान्तन्यायश्-च 'सत:' इत्यनेन सूचित: ।) ।। ३ ।। ॐ तेजोऽतस्तथा ह्याह ॐ ।। इत्यत्र, 'वायोरग्निस्तेजोऽसृजत' इति श्रुतिविगानेन, तेज: किं वायोर्जायते, ब्रह्मणो वेति सन्देहे, वायोरिति पूर्व: पक्ष:, ब्रह्मण इति सिद्धान्त: । तत्र 'द्वारवैयर्थ्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति - नच विणोरिति ।। एवेति वाय्वपेक्षाराहित्यमुच्यते । तथाचायमर्थ: । 'वायोरग्नि:' इति श्रुतिप्रामाण्यनिर्वाहार्थं तेजसो वायुद्वारा परमात्मजातत्वं वदन्प्रयव्य: ब्रह्म किं वायुद्वारमन्तरेण स्रयुमीये, नवेति । द्वितीये, ब्रह्मवायूभयकारणत्वापत्त्याद्य एव पक्ष: स्वीकार्य: । तत्र च विणोरेव वाय्वनपेक्षया तेजस उत्पत्तावङ्गीकृतायां वायुŽ पद्वारकारणवैयर्थ्यम् । तथाच द्वारवैयर्थ्यात्तेजसो वायुब्रह्मोभ-

ायकारणकत्वमिति न ब्रह्मण एव प्राधान्येन कर्तृत्वमिति नेत्यर्थः । कुतो नेत्यतस्तत्वेन 'अनुसारिता' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति-

द्वारमनुसृत्यैव विणेः प्रवृत्तेः ।। ४ ।। नच तेजस एवापामुत्पत्त्यङ्गीकारे धर्मात्स्वेदादिदृययनुसारित्वमिति गुणाधिक्यम् ।

।। द्वारमिति ।। तेजआदिकं प्रति वाय्वादेरकारणत्वेऽपि वाय्वादिद्वारमनुसृत्यैव विणोरिच्छयैव लीलया तेजःप्रभृतिसर्जनार्थं प्रवृत्तेः श्रुत्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः । एवं (च)शक्तत्वेऽपि ब्रह्मणः, श्रुतिसिद्धत्वेन द्वारानुसाराद्युक्तं सर्वकर्तृत्वमिति भावः । (अत्र पूर्वपक्षन्यायो वायुद्वारा तेजसो ब्रह्मजातत्वमिति सिद्धान्तयता द्वारवैयर्थ्यादुभयकारणत्वमिति सूचनेन सूचितः । सिद्धान्तन्यायश्च 'तथा ह्याह' इत्यनेन विणोर्वायुद्वारा तेजसो जनकत्वमशेाश्रुत्यनुसारीत्यर्थकेन सूचितः ।) ।। ४ ।। ॐ आपः ॐ इत्यत्र, 'अग्नेरापस्तदपोऽसृजत' इति श्रुतिविगानेन, तेजसोऽनन्तरं प्राप्ता आपः किं तेजसो जायन्ते, ब्रह्मणो वेति सन्देहे, तेजस इति पूर्वः पक्षः, ब्रह्मण इति सिद्धान्तः । तत्र, 'दृययुक्तयनुसारित्वम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच तेजस इति ।। द्वारकारणत्वव्यावृत्त्यर्थं एवशब्दः । ततश्च द्वारतामन्तरेण, स्वातन्त्र्येण च तेजस अपामुत्पत्त्यङ्गीकारे, धर्मात्स्वेदादिदृयेस्तदनुसारित्वं, दृयिमूलिका या, 'विमता आपस्तेजसो जायन्ते, अम्वात्, स्वेदादिवत्' इति युक्तिः, तदनुसारित्वमिति हेतोः 'अग्नेरापः' इति श्रुतेरुक्तयुक्तियुक्तत्वगुणयोगेन,

आधिक्यं प्राबल्यम् । यद्वा, इति शब्दः प्रकारार्थः । तदनुसारित्वमित्येवंऽ पगुणेनाधिक्यं प्राबल्यमित्यर्थः । 'युक्तयनुसारित्वम्' इति वक्तव्ये, यत् 'दृयिः' इत्युक्तमनुव्याख्याने तदभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनार्थम् । अन्यथा 'तेजोऽतस्तथाह्याह' इत्यनेन न्यायेन 'अग्नेरापः' इति श्रुतेरपि निर्णीतत्वाऽ पूर्वपक्षोत्थापकत्वम् । अत एव दृयेरेव प्राधान्यादत्र दृययनुसारित्वादपां साक्षात्तेजोजातत्वाऽ ब्रह्मणः सर्वकारणत्वमिति च नेत्यर्थः । कुतो नेत्यतस्तत्वेन 'मुख्यतः' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति-

मुख्यार्थपरित्यागप्राप्तेः ।। ५ ।।

।। मुख्यार्थेति ।। 'इदं सर्वमसृजत' इति, 'कर्ता सर्वस्य वै विणुः' इति श्रुतिस्मृतिगतसर्वशब्दस्यासङ्कुचितसर्वऽ पमुख्यार्थपरित्यागप्राप्तेरित्यर्थः । उक्तयुक्तयुपेतायाः 'अग्नेरापः' इति श्रुतेस्तेजसो द्वारकारणत्वप्रतिपादकत्वेन सावकाशत्वमिति भावः । ततश्च 'इदं सर्वमसृजत' इत्यादिवाक्यगतसर्वशब्दस्य सकलपदार्थग्रहणमुख्यतालाभात्सर्वजगत्कर्तृत्वं विणोर्युक्तमिति भावः । (अत्र पूर्वपक्षन्यायोऽपि शब्दप्रयोगादेव सूचितः । अथवा पृथगधिकरणारम्भात्सूचितः । सिद्धान्तन्यायश्च पूर्वसूत्रात् 'अतस्तथा ह्याह' इत्यनुवृत्तौ सत्यां, 'स इदं सर्वमसृजत' इति श्रुतिप्रदर्शकेन 'तथा ह्याह' इत्यनेन सूचितः ।) ।। ५ ।। ॐ पृथिव्यधिकारऽ पशब्दान्तरादिभ्यः ॐ ।। इत्यत्र, 'ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजायेम हीति । ता अऽामसृजन्त' 'अब्दयः पृथिवी' इति श्रुतिविगानेनाऽपः किमऽास्य द्वारकारणमुत पृथिव्या इति सन्देहे, नापः पृथिव्याः कारणं, नाप्यऽास्येति पूर्वः पक्षः, पृथिव्याः कारणमिति सिद्धान्तः । तत्र, उक्तान्यार्थाविरोधतः, प्रसिद्धनामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तिता' इत्युक्तं पूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचाब्दयो वाऽामुत्पद्यत इत्याद्युक्तप्रसिद्धाऽाख्यान्यार्थाविरोधेन प्रसिद्धाऽानामस्वीकारे बहुवाक्यानुवर्तितेति गुणः । अऽाशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यात्पृथिव्यामपि शक्तिमत्त्वात् ।

।। न चाब्दय इति ।। 'इत्याति' इत्यादिपदेन 'ता अऽामसृजन्त' 'ता आपोऽऽामसृजन्त' इत्यादिग्रहणम् । नापः

पृथिव्या: कारणं, नाप्यŽामय:, उदाहृतश्रुतिद्वयस्य परसरविरु€त्वात् । निरवकाशत्वेनान्यतरग्रहणायोगात् । नच 'ता अŽामसृजन्त' इत्यादिश्रुतिगताŽाशब्दस्य पृथिव्यर्थत्वेन तस्या: सावकाशत्वम् । 'ता अŽामसृजन्त' इत्यादिश्रुत्युक्त:, प्रसि€ž पोऽŽाख्य:, पृथिवीसकाशादन्योऽथर्ो य:, तदविरोधेन तद्वाचकत्वेनेति यावत्, प्रसि€स्य अŽामित्यस्य नाम्न: स्वीकारे, 'तस्माद्यत्र क्व च र्वाति तदेव भूयिष्ठमŽां भवति' 'अद्भय एव त€यŽाद्यं जायते' इत्यादिबहुवाक्यानुर्वतिता, तथा 'अŽामशितं त्रेधा विधीयते' इति प्रसि€ाŽालिङ्गप्रतिपादकबहुवाक्यानुर्वतितेति गुणलाभादित्यर्थ: । उपलक्षणमेतत् । नापि पृथिवीशब्दस्याŽाार्थत्वेन, 'अद्भय: पृथिवी' इति श्रुते: सावकाशता, अद्भय एवाŽासृययङ्गीकारे, 'अद्भय: पृथिवी, पृथिव्या ओाधय:, ओाधिभ्योऽŽाम्' इति विरोधात् इत्यपि ग्राह्यम् । एवंच श्रुतिद्वयस्याप्रामाण्याŽा तत्समन्वयेन विणोर्जगत्कारणत्वं सि€यतीति नेति भाव: । कुतो नेत्यतस्त€तुत्वेन 'शक्तिमत्त्वम्' इत्युक्तसि€ान्तन्यायं विवृणोति- अŽाशब्दस्येति ।। 'पृथिव्यामपि' इति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते । अपिपदेनाŽासमुच्चय: । 'आपश्च पृथिवी चाŽाम्' 'पृथिवी वा अŽाम्' 'ता आपोऽŽामसृजन्त' 'पृथिवी वा अŽाम्' इत्यादिश्रुतावŽा इव पृथिव्यामप्यŽाशब्दस्य प्रयोग৬ाहुल्यात्' प्रयोगबाहुल्यस्य शक्तिकल्पकत्वात्पृथिव्यामŽाशब्दस्य शक्तिमत्त्वात् 'ता अŽामसृजन्त' इत्यत्राŽाशब्देन पृथिव्येवोच्यत इत्यपां पृथिवीं प्रत्येव द्वारकारणत्वमित्यर्थ: । अनेन 'शब्दान्तरादिभ्य:' इति सौत्रो हेतुर्विवृत: । अŽाश৬दस्योभयत्रापि शक्तिसद्भावाविशेाात्पृथिवी(मात्र)परत्वे को विशेाहेतुरित्यत: 'अधिकारž प:' इति सूत्रोक्तं, 'शक्तिमत्त्वं च' इत्यनुव्याख्यानगतचशब्दोक्तन्यायमाह-

अधिकारादीनां निरवकाशत्वाच्च । बहुवाक्यानुरोधोऽप्यत्रैवेति ।। ६ ।।

।। अधिकारादीनामिति ।। 'तत्तेजोऽसृजत तदपोऽसृजत । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदित्यादेरस्य प्रकरणस्य भूताधिकारत्वात्, आदिपदोक्तस्य काण्र्यप्राचुर्यž पपृथिवीलिङ्गादे: प्रसि€ाŽा निरवकाशत्वाच्च 'ता अŽामसृजन्त' इत्यत्राŽाशब्देन पृथिव्येवोच्यत इत्यर्थ: । ननु, पूर्वपक्षे बहुवाक्यानुर्वतित्वस्योक्तत्वादनिर्णय इत्यत आह- बहुवाक्येति ।। अत्र सि€ान्ते । एवेति वदता पूर्वपक्षे बहुवाक्यानुर्वतित्वस्यासि€रुक्ता भवति, 'अद्भयो वाŽामुच्यते' इत्यादावŽाशब्दस्य पृथिवीपरत्वात् 'तदेव भूयिष्ठमŽां भवति' 'अŽामशितम्' इत्यादौ पार्थिवार्थत्वात् । एवंचाŽाशब्दस्य पृथिव्यामपि शक्तिमत्त्वेनाŽाश्रुते: पृथिवीपरत्वेन श्रुतिविरोधाभावादपां पृथिवीकारणत्वसि€र्युक्तं विणोर्वस्त्वन्तरद्वारा जगत्कारणत्वमिति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्याय: 'शब्दान्तर' इति 'आपश्च पृथिवी चाŽाम्' इत्यादिपृथिवीशब৬दोपेतश्रुत्यन्तरपरशब्दप्रयोगेन,

"tĪô˜ĪĪ†wĪ Jò ZĪ' <t™ĪĪŪzù ĪĻŪyĪŗĪŌ®Ī–
zùœúŪḍþtĪĪĪŢŪtĪŗ™ĪĪŗĪtĪÊ ĪĪtôĪN̲ŪZĪtĪ: * ŪôĪ€ùĪ tĪ ™ĪĪ™Ī®›ZĪ
"+Ī Ī®›ZĪ ĪĻŪyĪŗĪŌ ZĪĪŽĪ˜Īṃ' <t™ĪŪ—
ĪŒĪĪ ĪžüĪĪŢŪtĪ ĪœúĪtĪœú®Ī–zṢùĪ ôĪN̲ŪZĪtĪ: *
ZĪ®Ī–zùôĪN̲ŪZĪtĪôtŗĪŪŒĪFòĪœúžüĪṢt™ĪĪṢĪĪṢEuĪ: *) ** 6 ** $ tĪzùŪ—
ĪŒ™ĪĪĪĪzṢùŗĪ tĪŢ tĪŪīôWóĪtôĪ: $ ** <t™ĪwĪ, "™Īt ĪĻ™Ī t™ĪŪ
—ĪôĪţŪŗĪ®ĪL̲tĪ ûǂùĪṢ ˜ĪĪŪŗĪ®ĪĪ tĪFò:' <ŪtĪ ĪĪŢŪtĪŪŗĪOĪĪ ĪṢĪĪŪŒĪ
—ĪN̲tĪĪŪŒĪzGh̲ùŗĪĪŪ Ī ṚFò —ĪOĪŗĪtĪĪ āôŌ™Ī tĪṢ, ûǂṢùsĪ ŗĪṢŪtĪ
ôĪzṢùḍSþ, ûǂṢùsĪGh̲ŗĪṢŪtĪ ĪN̲ŗĪÊ: ĪKĪ:, —ĪOĪŗĪtĪGh̲ŗĪṢŪtĪ ŪôĪ€ùĪ tĪ: *

tĪwĪ, "āôĪṢFò‹ù™Ī™Ī℠ĪṬôĪĪŪœúṭ℟Ī˜Īṃ'
<t™ĪṬEuĪ℠ĪN̲℟ĪÊ℠ĪKĪ℠™ĪĪ™Ī˜ĪyĪĪÊuĪtôĪĪŒ™Ī℠ĪĻzù®ĪÊ℠Ī℠ĪN̲℟ĪÊFṭò
Ū℟Ī℟ĪĻs℟Ī℠℠ĪĻŪtĪŪKĪ℠ĪŪtĪ -

नच रुद्रादीनां लयकारित्वाङ्गीकारे, पितुरन्यस्यैव मारकत्वदृयेर्लोकदृययनुसारित्वमिति गुण: । लोकपितृवैŽ प्याद्वि-णोर्यथावाक्यमङ्गीकारोपपत्ते: । अन्यथा न विणोरन्येविलयकृŽा विणोरन्यो विमुक्तिद: इत्यादिश्रुतिविरोधात् ।

।। नच रुद्रादीनामिति ।। आदिपदेन यमादीनां ग्रहणम् ।। पितुरन्यस्येति ।। विणोस्तु जगदुत्पादकत्वेन पितृत्वादिति भाव: ।। लोकेति ।। लोके च पितुरन्यस्यैव मारकत्वदर्शनादित्यर्थ: । एवंच लोकदृययनुसारित्वात्सर्जकविणोरन्यस्यैव रुद्रादे: संहर्तृत्वेऽङ्गीकार्ये, विणो: संहारकत्वादिश्रुतेरप्रामाण्याŽा जगत्कतर्ृत्वादि तस्य युक्तमिति नेत्यर्थ: । त€तुत्वेन 'वैŽ प्यम्' इथ्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति - लोकेति ।। विणोमर्मत्वादिदोाराहित्येन लोकपितृविलक्षणत्वात्, 'इदं सर्वं विलापयति' ,'स्नया पाता च संहर्ता स एको हरिरीश्-वर:' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यमनतिक्रम्य विणोरेव संहर्तृत्वाङ्गीकारोपपत्तेरित्यर्थ: । ननु, रुद्रादीनामेव संहर्तृत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात्किमिति लोकवैलक्षण्यं विणो: कल्पनीयमित्यत आह- अन्यथेति ।। मुक्तेरपि लयविशोत्वात् 'न विणोरन्यो विमुक्तिद:' इति श्रुतिशोादाहरणम् । यद्वक्ष्यति 'विमुक्तिलययोविर्शोाभावाच्च' इति । ननु, 'रुद्रो माविशान्तक:' इत्यादिवाक्यानां का गतिरित्यत आह-

रुद्रस्य तु क्वचित्संहारद्वारत्वेनैव तद्वाक्यानां सावकाशत्वात् ।। ७ ।। नच लोकानुसारित्वम् । क्रमादुत्पद्यते, क्रमाद्विलीयते, क्रमेणैवोत्पत्तिर्विलयश्-च क्रमेणैवास्योत्पत्तिविलयौ इत्यादिलोकानुसारिबहुवाक्यानुरोधश्-च यथोत्पत्तिलये ।

।। रुद्रस्य त्विति ।। रुद्रादीनां त्वित्यर्थ: । संहारद्वारत्वमपि न सर्वत्रेति क्वचिदित्युक्तम् । ततश्-च वि-णोर्लोकपितृवैŽ प्याद्युक्तं तस्यैकस्यैव सृयिसंहारादिकर्तृत्वमिति भाव: । (अत्र, पूर्वपक्षन्याय: 'स:' इत्युपादकत्वेन प्रकृतपरमात्मपरामर्शकेन, तस्यसंहारकतर्ृत्वोक्तया सूचितो भवति । सि€न्तन्यायश्-च, एवकारार्थकतुशब्देनोत्पादकस्यैव संहर्तृत्वोक्तया सूचित: । अथवा विशोार्थकतुशब्देनोक्त: ।) ।। ७ ।। ॐ विपर्ययेण तु क्रमोऽत्र उपपद्यते च ॐ ।। इत्यत्र 'अत एव हीदं परात्क्रमादुत्पद्यते क्रमाद्विलीयते', 'अक्षरात्परमादेव सर्वमुत्पद्यते क्रमात् । व्युत्क्रमाद्विलयश्-चैव' इति श्रुतिविगानेन, अधिभूतादीनि किमुत्पत्तिक्रमानुसारेण लीयन्ते, व्युत्क्रमेण वेति सन्देहे, उत्पत्तिक्रमेणैव (लय:) इति पूर्व: पक्ष:, व्युत्क्रमेणैवेति सि€न्त: । तत्र 'लोकदृययनुसारित्वम्' इति प्रागुक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच लोकेति ।। लोके उत्पत्तिक्रमानुसारेणैव लयस्य प्रायिकत्वादिति भाव: । न्यायं प्रकारान्तरेण विवृणोति- क्रमादुत्पद्यत इति ।। अत एव लोकानुसारीत्युक्तम् । यथोत्पत्तिक्रमेणैव लये । एवंच लोकदृययनुसारिक्रमश्रुतिविरोधेन व्युत्क्रमश्रुतेरप्रामाण्यवत् श्रुत्यन्तरस्याप्यप्रामाण्याŽा वि-णोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति च नेत्यर्थ: । त€तुत्वेन 'वैŽ प्यम्' इत्युक्तमेव सि€न्तन्यायं पूर्वपक्ष्युदाहृतश्रुते: श्रुत्यैव सावकाशत्वं वदन्विवृणोति-

द्विविध: क्रम उद्दियो व्युत्क्रमोऽनुक्रमस्तथा । सृयावन्यो लये चान्य इति वेदविदो विदु: । इति श्रुते: क्रमवाक्यस्य सावकाशत्वाद्वैŽ प्यं बहुप्रकारत्वं क्रमस्य ।। ८ ।।

।। द्विविध इति ।। अत्र 'वैŽ प्यम्' इत्यनुवादेन 'बहुप्रकारत्वम्' इति व्याख्यातम् । अनेकप्रकारत्वमित्यर्थ: । अनेन, Ž पशब्द: प्रकारवचन:, द्वि(वि)विधं अनुक्रमत्वव्युत्क्रमत्वाख्यं, Ž पं यस्येति विŽ पम्, तस्य भावो वैŽ प्यमिति न्यायो विवृतो भवति । अधिभूतादि, उत्पत्तिक्रमवैपरीत्येनैव लीयते, नच लोकानुसारिबहुवाक्यविरोध:, क्रमस्य व्युत्क्रमानुक्रम

भेदेनानेकप्रकारत्वात् 'क्रमाद्विलीयते' इति वाक्यस्य व्युत्क्रमपरत्वेन सावकाशत्वात् । नच, क्रमानेकत्वे मानाभाव:, द्विविध: इति श्रुते: इत्यर्थ: । कुतो नेत्यतस्तावत्पूर्वपक्ष्युदाहृतश्रुते: सावकाशत्वं प्रदर्शयति -द्विविध इति ।। व्युत्क्रमानुक्रमभेदेन क्रमस्य द्वैविध्यात् क्रमवाक्यस्य व्युत्क्रमपरत्वेन सावकाशत्वात्, यथोत्पत्तिविलये न बहुवाक्यानुरोध इत्यर्थ: । सावकाशत्वप्रकारमेव व्यञ्जयŽयायमनूद्य विवृणोति- वैŽ प्यमिति ।। बहुप्रकारत्वं अनेकप्रकारत्वमित्यर्थ: । एवंच क्रमस्य व्युत्क्रमानुक्रमभेदेन वैŽ प्याद्वयुत्क्रमेण लयेऽपि श्रुतिप्रामाण्योपपत्तेर्युक्तं विणोर्जगत्कर्तृत्वमिति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्याय: 'उपपद्यते च' इत्यनेन निोध्यतया सूचित: । सि€न्तन्यायश्च 'उपपद्यते' इत्यनेनैव सूचितो भवति ।) ।।

८ ।। ॐ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेŽाविशेाात् ॐ ।। इत्यत्र 'अक्षरात्परमादेव' इति श्रुत्या, 'प्राणान्मनो मनसश्च विज्ञानं, यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि' इति लिङ्गदर्शनेन च, किमधिभूतादीनि सर्वाण्युत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन लीयन्ते, कानिचित्क्रमेणापि वेति सन्देहे, सर्वेाां न व्युत्क्रमेण लय:, किन्तु केाां चित्क्रमात्के-ाञ्चिद्वयुत्क्रमादिति पूर्व: पक्ष:, सर्वेाां व्युत्क्रमेणैव लय इति सि€न्त: । अत्र लोकदृययनुसारित्वमिति प्रागुक्तमेव न्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति -

नच केाञ्चित्क्रमाल्लय: केाञ्चिद्वयुत्क्रमाल्लय इत्यङ्गीकारे लोकदृययनुसारदन्तरा विज्ञानमनसी व्युत्क्रम: । सर्वं वा एतत्क्रमादुत्पद्यते व्युत्क्रमाल्लीयते इति श्रुतौ सर्वस्यापि व्युत्क्रमाल्लयसङ्ग्रहात् । तल्लिङ्गस्य तु चराचरव्यापाश्रयविज्ञानादिवियत्वेनैव सावकाशत्वात् ।। ९ ।।

।। नच केाञ्चिदिति ।। लोकदृययनुसारादिति । लोके पितु: पुरत: पुत्रस्य, पुत्रस्य पुरत: पितुर्मरणदर्शनादित्यर्थ: । व्युत्क्रम: इत्यनेन 'अन्तरा विज्ञानमानसी क्रमेण' इत्यत्र क्रमशब्दो व्युत्क्रमपर इत्युक्तं भवति । नन्वेतत् सम्भावकमेवोक्तं, न निश्चायकमितिचेत्सत्यम्, तथापि 'प्राणान्मनो मनसश्च विज्ञानम्' इति मनस्तत्त्वोत्पŽास्य विज्ञानतत्त्वस्य, 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छज्ज्ञान आत्मनि' इति मनस्तत्त्वलयानन्तरमेव लयोक्तयन्यानुपपत्तिविलयनिश्चय इति । एवंच लोकदृययनुसारिलिङ्गदर्शनेन विरु€ाया: श्रुतेरप्रामाण्याŽा वि-णोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति च नेति भाव: । त€तुत्वेन 'सर्वसङ्ग्रह:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति- सर्वं वा एतदिति ।। ननूक्तलिङ्गबलात् 'सर्वं वा' इति श्रुतिगतसर्वशब्दस्यार्थसङ्कोच: क्रियत इत्यत आह- तल्लिङ्गस्य त्विति ।। तस्य विज्ञानमनसोर्यथोत्पत्तिविलयसाधकस्येत्यर्थ: । आदिपदेन मनोग्रहणम् । श्रुतिद्वयान्यथानुपपत्तिर्हि लिङ्गम् । तत्र, यद्यपि 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ:' इत्येव तत्त्वलयक्रम:, तथापि नायमुत्पत्तिक्रम: । नच 'मनसश्च विज्ञानं' इति श्रुतिविरोध:, तस्या: चराचरवियकवृत्तिŽ पज्ञानस्य, मनोŽ पेन्द्रियजन्यत्वप्रतिपादकत्वेनैव सावकाशत्वादित्यर्थ: । एवंच 'सर्वं वा' इति श्रुतौ, लीयमानस्य सर्वस्यापि सङ्ग्रहाद्वयुत्क्रमेणैव लयसि€: श्रुतिप्रामाण्याद्युक्तं विणोर्जगत्कारणत्वमिति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्याय: 'अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण' इति के-ाञ्चित्क्रमाल्लयस्य, केाञ्चिद्वयुत्क्रमाल्लयस्योक्तया सूचित: । अन्यथा 'विज्ञानमनसो: क्रमेण' इत्यवक्ष्यत् । सि€न्तन्यायश्च 'अविशेाात्' इत्यनेन सूचित: ।) ।। ९ ।। ॐ नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य: ॐ ।। इत्यत्र, 'नित्यो नित्यानां, अन्तस्तमसि निलीन:' इति श्रुतिविरोधेन, परमात्मा लीयते, न वेति सन्देहे, लीयत इति पूर्व: पक्ष:, न लीयत इति सि€न्त: । तत्र 'जीवसाम्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूवर्कं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच चेतनत्वेन साम्याद्विणोरपि देहलय: ।

।। नच चेतनत्वेनेति ।। साम्यात् जीवेनेति शेा: । विणोरित्यत्रापि सम्बध्यते । तथाच 'विणुर्लयवान्' चेतनत्वाज्जीववत्

इत्युक्तं भवति । स्वŽ पलयस्यासम्भवादहेत्युक्तम् । (अनेन सौत्र: प्रतिज्ञांशो 'नाम्ना देहतो लीयते' इति व्याख्यातो भवति ।) नच 'असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्ते:' इत्यत्र, स्वातन्त्र्यहेतुता परमात्मनोऽनुत्पत्तेरुक्तत्वात्कथं लय इति वाच्यम्, स्वतन्त्रस्य लीलया विग्रहग्रहणपरित्यागोपपत्त्याधिकाशङ्क्यैतदधिकरणोत्थानादिति भाव: । एवंच चेतनत्वेन जीवसाम्येनेश्-वरस्य लयसि€:, प्रबललयश्रुतिविरोधेन नित्यत्वश्रुतेरप्रामाण्यात्, न विणोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति च नेत्यर्थ: । कुतो नेत्यत:, तत्र साक्षा€तुप्रदर्शनपूर्वकं, तत्साधकत्वेन 'सर्वसङ्ग्रह:' इत्युक्तमेव सि€न्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

सर्वे वा एते चिदात्मनो ब्रह्मंल्लयमनुप्राप्य विणोरुदरे संविशन्तीति तस्योदरे सर्वसङ्ग्रहणादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमात्तद्देहस्य । अश्रुतत्वाच्चान्यथा ।। १० ।। नचानादित्वाज्जीवस्य पराधीनविशेाप्राप्ति: ।

।। सर्वे वा इति ।। ब्रह्मन् ब्रह्मणि, चतुर्मुखे । सर्वसङ्ग्रहणादिति ।। प्रलये विणोरुदरे सर्वेामपि चिदात्मनां सङ्गृहीतत्वप्रतिपादकश्रुतिभ्य इत्यर्थ: । विणुदेहस्यानित्यत्वे, प्रलये सर्वस्य तदुदरस्थत्वं न स्यादित्यर्थ: । (अनेन 'नित्यत्वाच्च' इति सौत्रो हेतुर्व्याख्यात: ।) साधकाभावाŽा देहलय इत्याह- अश्रुतत्वादिति ।। अन्यथा लयत्वेन, निलीनश्रुतेरपि हितत्वपरत्वात्, चेतनत्वयुक्ते: श्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यादित्यर्थ: । एवंच प्रलये विणोरुदरे सर्वसङ्ग्रहणात्तद्देहस्य लयाभावाद्युक्तं विणोर्जगत्कारणत्वमिति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्याय: 'श्रुते:' इति जीवाद्विशेाोक्तया सूचित: । सि€न्तन्यायश्-च 'नित्यत्वाच्च ताभ्य:' इत्यनेन सर्वसङ्ग्रहादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगमादिति प्रतिपादयता सूचित: ।) ।। १० ।। ॐ ज्ञोऽत एव ॐ ।। इत्यत्र, 'नित्यो नित्यानाम्' 'सर्व एते चिदात्मानो व्युच्चरन्ति' इति श्रुतिवि भागेन जीव: किमुत्पद्यते नवेति सन्देहे, नोत्पद्यत इति पूर्व: पक्ष:, उत्पद्यत इति सि€न्त: । तत्र 'अनादिता' इत्युक्त पूर्वपक्षन्यायं

तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नचानादित्वादिति ।। जीवस्येति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते । जीवस्य स्वŽ पोत्पत्त्यभावस्य सि€न्तिनाप्यङ्गीकृत्वाद्विवादविायप्रदर्शनार्थं पराधीनविशेाप्राप्तिरित्युक्तम् । नचाकाशादौ व्यभिचार:, तस्य पक्षसमत्वादिति भाव: । एवंच जीवस्यानादितयोत्पत्त्यसम्भवाŽा सर्वकर्तृत्वं विणोर्युक्तमिति च नेति भाव: । त€तुत्वेन 'सर्वसङ्ग्रह:' इत्युक्तमेव सि€न्तन्यायं विवृणोति -

इदं सर्वमसृजतेति सर्वस्मिन्गृहीतत्वात् । पराधीनविशेावत्त्वेऽप्यनादित्वस्याविरोधात् ।। ११ ।। नच सर्वदेहसर्शज्ञानाद्रसादीनां च तत्रतत्र परिज्ञानाज्जीवस्यानणुत्वम् । उत्क्रान्तिगत्यादे: ।

।। इदं सर्वमिति ।। गृहीतत्वात्, जीवस्येति शेा: । नन्वनादित्वबलात्सर्वशब्दसङ्कोच इत्यत आह- पराधीन इति ।। एवंच 'इदं सर्वमसृजत' इति सर्वपदार्थे सर्वस्मिन् जीवस्यापि सङ्ग्रहात्तस्योत्पत्तिसि€र्युक्तं विणोर्जगत्कर्तृत्वमिति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्यायोऽनादित्वेऽप्युत्पत्तिर्युज्यत इत्यर्थप्रतिपादकेन 'युक्तेश्-च' इति सूत्रेण सूचित: । सि€न्तन्यायश्-च 'अत एव' इत्यनेन सर्वसङ्ग्राहकश्रुतेरित्यर्थप्रतिपादकेन सूचित: ।) ।। ११ ।। ॐ उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ॐ ।। इत्यत्र, 'व्याप्ता ह्यात्मन:' 'अणुर्ह्यो आत्मा' इति श्रुतिविगानेन, जीव: किं व्याप्तोऽणुर्वेति सन्देहे, व्याप्त इति पूर्व: पक्ष:, अणुरिति सि€न्त: । अत्र, 'तत्रतत्र परिज्ञानम्' इत्युक्तपूवर्पक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति - नच सर्वदेह इति ।। जीवस्येति पूर्वेणोत्तरोण च सम्बध्यते । एवंच तत्रतत्र सर्वदेहे, जीवस्य सर्शज्ञानात्तत्रतत्र रसादीन्द्रियाधिष्ठानेाु रसादीनां युगपत्परिज्ञानाच्च जीवस्य अनणुत्वं अणुत्वाभाव: । एवंच 'आत्मा कार्त्स्न्यम्' इत्यत्र देहपरिमाणस्य निरस्तत्वात्परिशे-ासि€ व्याप्तत्वमिति च नेत्यर्थ: । त€तुत्वेन 'गत्यादि:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- उत्क्रान्तिगत्यादेरिति ।। अनेनानुव्याख्यानगतगतिशब्द उपलक्षणार्थं इत्युक्तं भवति । ननु, उत्क्रान्तिगत्यादिहेतो: (निराकृतमध्यमपरिमाणस्य)

जीवस्याणुत्वे, सर्वदेहादौ सर्शादिज्ञानोपपत्तिः कथमित्यत आह-

आदिशब्देन सूक्ष्मतेजोǁ पेण व्याप्त्या सर्शादिज्ञानोपपत्तिः । अतोऽणुत्वमनणुत्वं चेति भावः ।। १२ ।। नच जीवस्य बहुǁ पत्वशक्तावीशेन गुणसाम्यम् ।

।। आदिशब्देनेति ।। 'गत्यादि' इत्यनुव्याख्यानगतादिशब्देनेत्यर्थः । (अनेन 'अविरोधश्-चन्दनवत्' 'गुणाद्वा लोकवत्' इति सूत्रद्वयतात्पर्यमुक्तं भवति ।) सूक्ष्मतेजोǁ पेण चिद्गुणेन जीवस्य व्याप्त्या सवर्देहादौ युगपत्सर्शादिज्ञानोपपत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं सति 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्' 'गुणाद्वा लोकवत्' इति सूत्रयोर्विरुद्धार्थत्वं स्यादित्यतस्तदभिप्रायमाह- अत इति ।। सूत्रयोः (उक्त)क्रमेण स्वǁ पचिद्गुणवियत्वादित्यर्थः । एवंच स्वǁ पचिद्गुणाभ्यामणुत्वव्याप्तत्वसम्भवाǁ तच्छ्रुत्यप्रामाण्यमिति भावः । (अत्र पूर्वपक्षन्यायः 'अविरोधश्-चन्दनवत्' 'गुणाद्वा लोकवत्' इति सूत्राभ्यां तत्रतत्र परिज्ञानप्रदर्शकाभ्यां सूचितः । सिद्धान्तन्यायश्-च 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्' इति सूत्रेणोक्तः । आदिपदोक्तस्तु 'गुणाद्वा लोकवत्' इत्यनेन सूचितः ।) ।। १२ ।। ॐ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ॐ ।। इत्यत्र, 'स नित्यो निरवयवः स एकधा न सप्तधा' इति, 'स पञ्चधा स सप्तधा' इति च श्रुतिविगानेन जीवः किमेकǁ पः किं वाऽनेकǁ प इति सन्देहे, एकǁ प एवेति पूर्वः पक्षः, अनेकǁ प इति सिद्धान्तः । तत्र 'गुणसाम्यम्' इत्युक्तं विपक्षबाधकतर्कǁ पपूर्वपक्षन्यायं आपादकप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच जीवस्येति ।। शक्तौ, अङ्गीकृतायामिति शेषः । (तथा गुणसाम्यं स्यादिति शेषः ।)एवंच जीवस्याऽनेकǁ पत्वे, ईशेन गुणसाम्यं प्राप्नोतीति तर्कसहितैकǁ प्यश्रुतिविरोधेनाऽनेकश्रुतेरप्रामाण्याǁ श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति च नेति भावः । कुतो नेत्यतस्तद्धितुत्वेन 'ईशशक्तिः' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति-

ईशशक्तयैव बहुǁ पत्वादेः ।। १३ ।। नच श्रुत्या जीवेश्-वरैक्यम् । सर्वमानविरोधात् । श्रुतेः सादृश्यैक्यादिान सावकाशत्वात् । बहुमानविरोधे एकस्य दौर्बल्याच्च ।

।। ईशशक्तयैवेति ।। योगिनामपि योगाराधितेश्-वरप्रसादǁ पशक्तयायत्तत्वाद्बहुǁ पत्वादेः । आदिपदेनांशस्यापि अंशेनान्यत्र गमनं गृह्यते । ईशपदप्रयोगेन जीववत्परमात्मनोऽप्येतदशक्यमिति शङ्कां वारयति । एवं चेशशक्तयैव बहुǁ पत्वेन गुणसाम्याभावात् श्रुतेः स्वǁ पांशवियत्वेन विरोधाभावाद्युक्तं विणोर्जगत्कारणत्वमिति भावः । (अत्र पूर्वपक्षन्यायो योगशक्तेरपि, ईश्-वराधीनत्वप्रतिपादकश्रुतिप्रदर्शकेन सूचितः । सिद्धान्तन्यायश्-च 'दर्शयति च' इत्यनेनोक्तः) ।। १३ ।। ॐ पृथगुपदेशात् ॐ ।। इत्यत्र, 'तत्त्वमसि' अहं ब्रह्मास्मि इति 'नित्यो नित्यानां चेतनश्-चेतनानाम्' 'द्वासुपर्णा' इत्यादिश्रुतिविगानेन जीवः किं ब्रह्मणो भिǁ उताभिǁ इति सन्देहे, अभिǁ इति पूवर्ः पक्षः, भिǁ एवेति सिद्धान्तः । तत्र, 'श्रुतिः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच श्रुत्येति ।। 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि'

इत्यादिकया श्रुत्या जीवेश्-वरयोरैक्यमिति च नेत्यर्थः । कुतो नेत्यतः 'सर्वमानविरोधिता' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं तद्धितुत्वेन विवृणोति- सर्वमानेति ।। ऐक्यस्येति शेषः । सर्वैरनुभवǁ पैर्मानैरित्यर्थः । तर्ह्यपौरुषेयतयासम्भवदप्रामाण्यायाः श्रुतेः का गतिरित्यत आह- श्रुतेरिति ।। सादृश्यं च तदैक्यं चेति विग्रहः । आदिपदेन 'परेऽव्यये एकीभवन्ति' इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यस्थानैक्यमत्त्यैक्ययोर्ग्रहणम् । विपरीतं किं न स्यादित्यत आह- बहुमानविरोध इति ।। भेदग्राहकानुभवादिबहुमानविरोधेऽभेदप्रतिपादकत्वेनाभिमतस्य श्रुतिǁ पैकमानस्य दौर्बल्याच्च । सावकाशत्वकल्पने हेत्वन्तरं चाह-

धर्मिग्राहकविरोधाच्च ।। १४ ।। न चोत्पत्तिमत्त्वाद्विनाशित्वं जीवस्य । अनित्यत्वे तदभीयमोक्षाद्यसिद्धेः ।

।। धर्मिग्राहकेति ।। जीवेश्वरǍ पधर्मिग्राहकानुभवागमयो: परसरं भिǍात्वेनैव तद्ग्राहकत्वादिति भाव: । एवंच सर्वमनाविरोधाǍीश्वरेणैकीभूतो जीव:, किं तु पृथगेव वर्तत इति हृदयम् । (अत्र पूर्वपक्षन्याय: 'तद्गुणसारात्तद्व्यपदेश: प्राज्ञवत्' इत्यनेन 'तत्त्वमसि' इत्याद्यैक्यश्रुतिगतिं वदता सूत्रेण सूचित: । सिद्धान्तन्यायश्च 'पृथगुपदेशात्' इत्यनेनोक्त: । उपदेशग्रहणस्य प्रत्यक्षाद्युपलक्षकत्वात् ।। १४ ।। ॐ यावदात्मभावित्वाच्च न दोस्तद्दर्शनात् ॐ ।। इत्यत्र, 'ब्रह्मैवैतन्मय म्युपैति' 'आनन्त्याय कल्पते' इति श्रुतिविगानेन जीवो नित्योऽनित्यो वेति सन्देहे, अनित्य इति पूर्व: पक्ष:, नित्य एवेति सिद्धान्त: । तत्र 'उत्पत्तिमत्त्वम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नचोत्पत्तिमत्त्वादिति ।। 'ज्ञोऽत एव' इत्यत्र जीवस्योत्पत्तेर्निर्णीतत्वादिति भाव: । एवं चोत्पत्तिमत्त्वेन जीवस्यानित्यत्वमिति युक्तिसहितानित्यत्वश्रुतिविरोधेन, नित्यत्वश्रुतेरप्रामाण्याǍा श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कर्तृत्वं युक्तमिति च नेति भाव: । तदुत्तुत्वेन 'अभीयासिद्ध:' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- अनित्यत्व इति ।। जीवस्येत्यत्रापि सम्बध्यते । ननु तर्हि विनाशित्वव्याप्तोत्पत्ते: का गतिरित्यत आह-

नहि पराधीनविशोवत्त्वमात्रेण विनाशित्वम् तादृशानामेव नित्यत्वश्रुतिविरोधात् ।। १५ ।। नच स्वगुणाननुभूत्यनुपपत्ते: पूर्वज्ञानादीनां सामस्त्येनाभव: ।

।। नहीति ।। यद्विनाशित्वेन व्याप्तं, आत्मलाभलक्षणोत्पत्तिमत्त्वं, न तत् 'ज्ञोऽत एव' इत्यत्रोक्तम् । तत्र यदुक्तं पराधीनविशोलाभलक्षणोत्पत्तिमत्त्वं, न तद्विनाशित्वेन व्याप्तमित्यर्थ: । पराधीनविशोवत्त्वं कुतो न विनाशित्वेन व्याप्तमित्यत आह- तादृशानामेवेति ।। पराधीनविशोलाभलक्षणोत्पत्तिमतामेवेति युक्तं श्रुतिसमन्वयेन कर्तृत्वमिति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्यायो 'यावदात्मभावित्वात्' इत्यनेन निोध्यतया सूचित: । सिद्धान्तन्यायश्च 'न दोा:' इत्यनेन आनन्त्यानवाप्तिरुपदोाो नेत्यर्थकेन, अनित्यत्वे तदभीयमोक्षाद्यसिद्धिरिति विपक्षबाधकतर्कǍ प: सूचित: ।) ।। १५ ।। ॐ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॐ । इत्यत्र, 'विज्ञानात्मा सहदेवैश्च सर्वै: स आनन्द: सबल: सओज:' इति, 'स दु:खाद्विमुक्त आनन्दीभवति । सोऽज्ञानाद्विमुक्तो ज्ञानी भवति । सोऽबलाद्विमुक्तो बलीभवति' इति श्रुतिविगानेन जीवो ज्ञानादिǍ पो न वेति सन्देहे, ज्ञानादिीǍ पो नेति पूर्व: पक्ष:, ज्ञानादिǍ प इति सिद्धान्त: । तत्र स्वगुणाननुभूतिरित्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच स्वगुणेति ।। (अत्र स्वशब्दस्तन्त्रेणोपात्त: । तत्र जीवपरस्य ष्ठीतत्पुरु: ।) ज्ञानादीनाम् स्वǍ पभूतानाम् । तथाच न जीवो ज्ञानादिस्वǍ प:, स्वगुणानां ज्ञानादीनामननुभूतेरित्यर्थ: । ननु, मुक्तौ स्वगुणाननुभूतिसिद्धैव । मुक्ते: पूर्वं स्वगुणाननुभूतिरज्ञानादिप्रतिबन्धाद्युज्यत इति न तथा तदभाव: कल्पयितुं शक्यत इत्यत उक्तम्- पूर्वज्ञानादीनां सामस्त्येनेति ।। नार्ना भव्यक्तत्वमात्रेणाभाव:, किन्तु, सामस्त्येन, स्वǍ पेऽप्यभाव इत्यर्थ: । कुत इत्यत उक्तम्- स्वगुणेति ।। स्वस्याहमिति नित्याभिव्यक्तत्वेन स्वǍ पभूतत्वेनाननुभूत्यनुपपत्ते: । नच प्रतिबन्धात्तदुपपत्ति:, स्वǍ पस्याप्रतिबन्धत्वे, स्वǍ प भूतगुणानामननुभूतिर्येन प्रतिबध्येन, तस्याप्रतिबन्धस्यानुपपत्तेरिति भाव: । एवंच स्वगुणाननुभूत्या जीवस्यानन्दादिǍ पत्वा भावादानन्दादिश्रुतिरप्रमाणमेवेति न श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति च नेति भाव: । तदुत्तुत्वेन 'सुव्यक्ति:' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति-

पूर्वमव्यक्तानां पश्चात्सुव्यक्तयुपपत्ते: ।। १६ ।।

पूर्वमिति ।। मुक्ते: पूर्वं, अज्ञानावृतत्वेन अव्यक्तानां, पश्चात् मुक्तयनन्तरमज्ञाननिवृत्ते:, सु सम्यक् व्यक्तयुपपत्तेरित्यर्थ: । अनेन, स्वगुणाननुभूति:, स्वगुणानां प्रतिबन्धत्वेनाव्यक्तत्वाद्युज्यते, मुक्तयनन्तरमभिव्यक्तत्वेन सैव नास्तीत्युक्तं भवति । अव्यक्तीति वदता पूर्वमपि सुप्त्यादावीादभिव्यक्ति: सूचिता । नच सुखǍ पस्याप्रतिबन्धत्वेन तदभिǍज्ञानादीनां

प्रतिबन्धायोगः, विशोबलात्तदुपपत्तेरिति । एवंच मोक्षानन्तरमेव सुव्यक्तेस्तत्पूर्वमननुभूत्युपपत्तेर्युक्तं श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कर्तृत्वमिति भावः । (अत्र पूर्वपक्षन्यायोऽनुभवव्यपदेशयोरभिव्यक्तिहेतुतुकत्वं वदता 'अभिव्यक्तियोगात्' इत्यनेन निोध्यतया सूचितः । सिद्धान्तन्यायश्च 'अभिव्यक्तियोगात्' इत्यनेनैवोक्तः ।) ।। १६ ।। ॐ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॐ ।। इत्यत्र, 'नान्यः कर्ता' इति, यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते' इति श्रुतिविगानेन जीवः किं कर्ता नवेति सन्देहे, नेति पूर्वः पक्षः, कर्तेति सिद्धान्तः । तत्र 'अल्पकल्पनम्' इत्युक्तं पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यं सूचयन् विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचेश्वरस्यैव कर्तृत्वे कल्पनालाघवम् । जीवस्याकर्तृत्वे शास्त्रवैयर्थ्यात् । तस्यापि कर्तृत्वे शास्त्रार्थसिद्धेश्च ।। १७ ।।

।। नचेश्वरस्यैवेति ।। नच 'जीवस्यैव' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्किं विनिगमकमिति वाच्यम् । 'इतरव्यपदेशात्' इत्यदावीश्वरस्यैवानन्ययोगेन कर्तृत्वस्य श्रुत्यादिना समर्थितत्वादिति भावः । एवं चेश्वरस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारेऽल्पकल्पनमिति युक्तिसहिताकर्तृत्वश्रुतिविरोधेन, कर्तृत्वश्रुतेरप्रामाण्याऽऽ श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कर्तृत्वं युक्तमिति च नेति भावः । तदेतुत्वेन 'शास्त्रसिद्धेः' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं, विपक्षबाधकतर्कसाध्यं प्रदर्शयन्विवृणोति- जीवस्येति ।। जीवस्य सर्वथा कर्तृत्वाभावे 'प्रातः सन्ध्यामुपासीत' इत्यादिविधिनिोधऽ पशास्त्रस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तस्यापि जीवस्यापि, कर्तृत्वे, अङ्गीक्रियमाणे सति शास्त्रस्य उक्तलक्षणस्य, अर्थस्य प्रयोजनस्य सिद्धिरित्यर्थः । अनुग्राहकतर्कसहितस्यैव साधकत्वमिति चशब्दः । एवंच जीवस्य कर्तृत्वे, शास्त्रप्रयोजनसिद्धेर्युक्तं श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कर्तृत्वमिति भावः । (अत्र पूर्वपक्षन्यायोप्रामाणिकत्वपरिहारेण कल्पनागौरवस्यापि परिहारात् 'कर्ता' इत्यादिसूत्रे सूचितः । सिद्धान्तन्यायश्च 'शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यनेनैवोक्तः ।) ।। १७ ।। ॐ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा दाशक्तित्वादित्वमधीयत एके ॐ ।। इत्यत्र, 'अंशा एव हीमे जीवाः' इति, 'नैवांशो न सम्बन्धो' इति श्रुतिविगानेन जीवः किमीश्वरांशो न वेति सन्देहे, जीवो न हरेरंशो नाप्यनंश इति निर्णयो युज्यत इति पूर्वः पक्षः, अंशो भवत्येवेति सिद्धान्तः । तत्र 'नानाश्रुतिः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच नानाश्रुतेरप्रामाण्यम् । दृयभेदानुसारेण तासामर्थोपपत्तेः । अप्रामाण्यकल्पनस्य विपरीतज्ञानमूलत्वात् ।। १८ ।।

।। नच नानाश्रुतेरिति ।। नानाप्रकारेण श्रवणादित्यर्थः । अप्रामाण्यं श्रुतिद्वयस्येति शेाः । यद्वा, नानाश्रुतेः नियमेनांशत्वानंशत्वऽ पविरुद्धार्थप्रतिपादकश्रुतेः, विरुद्धार्थत्वऽ पनानात्वादेवाप्रामाण्यमित्यर्थः । एवंच श्रुतेर्नानात्वेन श्रुतिद्वयस्याप्रामाण्याऽऽ श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति च नेति भावः । कुतो नेत्यतस्तदेतुत्वेन 'विपर्ययः' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवरितुं श्रुतिगतिं तावदाह- दृयेति ।। जीवेश्वरप्रतियोगिकभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तदनुसारेण तासामंशत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनामंशत्वऽ पाभेदाख्यार्थोपपत्तेरित्यर्थः । किमर्थमेवं श्रुतिगतिः कल्पनीयेत्यतः सिद्धान्तन्यायं विवृणोति- अप्रमाण्येति ।। वेदे चापौरुोयत्वेन वक्तृविपरीतज्ञानमूलत्वासम्भवादित्यर्थः । एवंच वक्तुर्विपर्ययात् भ्रमाद्वाक्यस्याप्रामाण्यम्; वेदे च तदसम्भवादंशत्वश्रुतेरर्थान्तरे प्रामाण्यमेवेति युक्तं श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कर्तृत्वमिति भावः । (अत्र पूर्वपक्षन्यायोंऽशत्वमङ्गीकृत्यानंशत्वश्रुतेर्गतिं वदता 'प्रकाशादिवत्' इति सूत्रेण सूचितः । सिद्धान्तन्यायश्च 'प्रकाशादिवत्' इति श्रुतिगत्युक्तयानंशत्वप्रतिपादकश्रुतेरपौरुोयत्वेन वक्तृमिथ्याज्ञानमूलकाप्रामाण्यसम्भव इति सूचनेन सूचितः ।) ।। १८ ।। ॐ अदृयानियमात् ॐ ।। इत्यत्र, 'ऽ पं ऽ पं प्रतिऽ पो बभूव' इति श्रुतिविरोधपरिहारप्रकरणाऽऽ जीवः परमात्मनः प्रतिबिम्ब इति विकल्पितश्रुतिविगानेन जीवो भगवत्प्रतिबिम्बो न वेति सन्देहे, नेति पूर्वः पक्षः, प्रतिबिम्ब इति सिद्धान्तः । तत्र, 'वैचित्र्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच वैचित्र्यमनाभासत्वे कारणम् । जीवानां सामान्यत आभासत्वेऽपि विशेाादृयाद्वैचित्र्योपपत्तेः ।। १९ ।।

।। इति श्रीमŽयायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।।

।। नच वैचित्र्यमिति ।। जीवानां सुरासुरनरतिर्यक्तवादिŽ पं प्रमितं वैचित्र्यमनाभासत्वे अप्रतिबिम्बत्वे कारणमित्यर्थः । एवंच जीवानां वैचित्र्येणाविचित्रेश्र्वरप्रतिबिम्बत्वाभावात्, प्रतिबिम्बत्वश्रुतेरप्रामाण्याŽा श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कर्तृत्वं युक्तमिति च नेति भावः । तŠतुत्वेन 'विशेाकारणम्' इत्युक्तसिŠान्तन्यायं विवृणोति- जीवानामिति ।। सामान्यतः जीवत्वेन, Ž पेण, आभासत्वेऽपि भगवत्प्रतिबिम्बत्वेऽपि, अनाद्यविद्याकर्मादिŽ पविशेाादृयात् कारणाद्वैचित्र्योपपत्तेरित्यर्थः । एवंच विशेाकारणाद्वैचित्र्योपपत्तेजर्ीवस्येश्र्वरप्रतिबिम्बत्वसम्भवाद्युक्तं श्रुतिसमन्वयेन हरेर्जगत्कर्तृत्वमिति भावः । (अत्र, पूर्वपक्षन्यायो वैचित्र्यस्यान्यथासिŠ वदता सूचितः । सिŠान्तन्यायश्र्च 'अदृयानियमात्' इत्यनेनोक्तः ।) ।। १९

।।

।। इति श्रीमŽयायविवरणभावबोधे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।।

श्रुत्यादिप्रसिŠप्रबलयुक्तयुपेतश्रुतीनामध्यात्मवियाणां परसरविरोधपरिहारार्थमयं पादः प्रवृत्तः । एतत्पादीयाधिकरणपूर्वपक्षसिŠान्तन्याया: सङ्ग्रहेणानुव्याख्यायामुक्ताः 'तत्र सयार्थवच्छ्रुतिः । विशेाश्रुतिवैŽ प्यं माहात्म्यं व्यक्तसद्गुणः । दृया युक्तिः समानत्वं कर्तृशक्तिर्विमिश्रिता । युक्तयः पूर्वपक्षेाु सुनिर्णीतास्तु तादृशाः । युक्तयो निर्ण(यायै)यस्यैव स्वयं भगवतोदिताः ।।' इति । तत्र, ।। ॐ तथा प्राणाः ॐ ।। इत्यत्र, 'प्राणा एवेदमग्र आसुः, अथ प्राणा एवानादयः' इति 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति श्रुतिविगानेन, प्राणाः किमुत्पत्तिमन्तो नवेति सन्देहे, नोत्पत्तिमन्त इति पूर्वः पक्षः, उत्पत्तिमन्त इति सिŠान्तः । तत्र, 'सयार्थवच्छ्रुतिः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच प्राणानामुत्पत्त्यङ्गीकारे प्राणा एवानादयः इत्यादिसयाथर्वद्विशेाश्रुतिविरोधः । आत्मैवेदमग्र आसीत्स प्राणमसृजत स प्राणान् इत्यादिवचनादनादित्व एव सयार्थवद्विशेाश्रुतिविरोधात् ।

।। नच प्राणानामिति ।। स्वपक्षसाधकस्यैव परपक्षदूाकत्वमिति ज्ञापयितुं विरोधमुखेनैव न्यायो विवृतः । अन्यथा 'सयार्थवद्विशेाश्रुतेः प्राणानामनादित्वम्' इत्यवक्ष्यत् । यद्वा, 'सयार्थवच्छ्रुतिः' इत्यत्र 'विशेाश्रुतिवैŽ प्यम्' इत्यतो 'वैŽ प्य' पदमनुकार्णीयमिति भावेनैवं न्यायविवरणं कृतम् । एवमन्यत्रापि द्रयव्यम् । सयार्थवती- अनादित्वŽ पसयार्थप्रतिपादिका, विशेाश्रुतिः 'प्राणा एव' इति प्राणŽ पार्थविशेामधिकृत्य प्रवृत्ता, तया विरोधः प्राणानामुत्पत्त्यङ्गीकार इत्यर्थः । एवंच सयार्थवच्छ्रुत्या प्राणानामनादित्वेऽङ्गीकार्ये, न सवर्कर्तृत्वं विणोर्युक्तमिति नेति भावः । कुतो नेत्यतस्तŠतुत्वेन, 'सयार्थवच्छ्रुतिः' इत्युक्तमेव न्यायं सिŠान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति- आत्मैवेदमिति ।। अस्या अपि श्रुतेः 'आत्मैव' इत्यवधारणेनान्यानादित्वनिोधकत्वेन, 'असृजत' इति सयमुत्पत्तिप्रतिपादकत्वेन, 'प्राणं, प्राणान्' इत्यर्थविशेामधिकृत्य प्रवृत्तत्वेन च सयाथर्वद्विशेाश्रुतित्वं द्रयव्यम् । एवकारेण प्राणानादित्वश्रुतेः सावकाशत्वेन सिŠान्ताविरोधकत्वमाह । अत एव 'सावकाशायाः' इति वक्ष्यति । नच एवं सति श्रुतिद्वयस्यापि साम्यात्कथं निर्णय इत्यत आह-

इदं सर्वमसृजतेति सामान्यवचनस्याधिक्यं सिŠान्ते । विशेामात्रश्रुतेः सावकाशाया उभयश्रुतेः प्राबल्यात् ।। १ ।। नच नित्यं मनोऽनादित्वादिति विशेाश्रुतिविरोधः ।

।। इदं सर्वमिति ।। श्रुतित्वाविशेाात्कथमनया निर्णय इत्यत आह- विशेोति ।। विशेाश्रुतिमात्रादिति योजना । सूक्ष्मǎ पानादित्वप्रतिपादकत्वेन सावकाशाया: इत्यर्थ: । एवंच सामान्यश्रुतिसाहित्येन प्रबलसयार्थवद्विशेाश्रुत्या, प्राणोत्पत्तिसि€र्युक्तमीश्-वरस्य श्रुतिसमन्वयेन जगत्कर्तृत्वमिति भाव: । (अत्र पूर्वपक्षन्याय: 'गौण्यसम्भवात्' इत्यनेन, अनादित्वश्रुतेर्गतिं वदता सूचित: । सि€ान्तन्यायश्-च 'असम्भवात्' इत्यनेन, उत्पत्तिश्रुत्यसम्भवादित्यर्थकेन, 'प्रतिज्ञानुपरोधाच्च' इत्यनेन चोक्त: ।) ।। १ ।। ॐ तत्प्राक्श्रुतेश्-च ॐ ।। इत्यत्र, 'एतस्माज्जायते प्राणो मन:' इति, 'तत्र नित्यं मनोऽनादित्वात्' इति श्रुतिविरोधेन मन: किमुत्पत्तिमǎा वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, उत्पत्तिमदेवेति सि€ान्त: । तत्र 'विशेाश्रुतिवैǎ प्यम्' इत्युक्तं न्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतोधति- नच नित्यमिति ।। अनिश्-चितस्य हेतुत्वेन कथनासम्भवात्, हेतुतयानादित्वप्रतिपादकत्वेन 'नित्यं मन:' इति विशिय मनोवि-यत्वेन चास्या: श्रुतेर्विशेावियत्वं ज्ञातव्यम् । वैǎ प्यमित्यस्यार्थो विरोध इति । 'मनस उत्पत्तिमत्त्वे' इति शेा: । एवंच विशेाश्रुतेर्वैǎ प्यान्मनसोऽनादित्वेन सर्वकर्तृत्वं विणोर्युक्तमिति नेति भाव: । (अयं च न्यायोऽनादित्वश्रुतिगतिप्रदर्शकस्मृतिसमुच्चायकचशब्देन विपक्षबाधकतर्कǎ प: सूचित: ।) त€ुत्वेन 'विशेाश्रुतिवैǎ प्यम्' इत्युक्तमेव न्यायं सि€ान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति-

एतस्माज्जायते प्राणो मन: सर्वेन्द्रियाणि चेति विशेाश्रुते: ।। २ ।। नच वाग्वाव नित्येति विशेाश्रुतिविरोध: मनसो वा व वागुत्पद्यते वाचो व्याहरणमिति विशेाश्रुते: ।। ३ ।।

।। एतस्मादिति ।। अस्या: पृथङ्मनसो जन्माभिधायकत्वेन विशेाश्रुतित्वं द्रयव्यम् । श्रुते: श्रुतिविरोधात् । 'मनोऽनादित्वस्येति शेा: । नचानादित्वश्रुतिविरोध: तस्या: सूक्ष्मǎ पानादित्वपरत्वात् । एवंच मनस उत्पत्तिप्रतिपादकविशेाश्रुतिविरोधात्, न मनोऽनादित्वमिति युक्तं हरे: सर्वकर्तृत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'श्रुते:'

इत्यनेन विपक्षबाधकतर्कǎ प उक्त: ।)।। २ ।। ॐ तत्पूर्वकत्वाद्वाच: ॐ ।। इत्यत्र 'सर्वेन्द्रियाणि च' इति 'न ह्यो-ोत्पद्यत' इति च श्रुतिविगानेन वागिन्द्रियमुत्पद्यते न वेति सन्देहे, नोत्पत्तिमदिति पूर्व: पक्ष:, उत्पत्तिमदिति सि€ान्त: । तत्र 'विशेाश्रुतिवैǎ प्यम्' इत्युक्तमेव न्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच वाग्वावेति ।। अस्याश्-च वागिन्द्रियवियत्वे तस्य चानादित्वपरत्वे चास्यां हि श्रुतिरवतिष्ठत इति वाक्यशेाद्विशेाश्रुतित्वं ज्ञातव्यम् । वाक्यपदेन श्रुतिग्रहणे, श्रुत्याश्रयत्वासम्भवात् । नहि श्रुतौ श्रुतिरवतिष्ठते । उत्पत्तिमत्त्वे च वाचोऽनादित्वश्रुत्याश्रयत्वासम्भवादिति भाव: । विरोध:, वागुत्पत्तेरिति शेा: । एवंच विशेाश्रुतिवैǎ प्याद्वागिन्द्रियस्यानादित्वेऽङ्गीकार्येऽयुक्तमीशस्य सर्वकर्तृत्वमिति च नेति भाव: । (अयं च न्याय: नानुत्पत्तिरिति अनुत्पत्तिं निोधता अनुत्पत्तावुपन्यसनीयं किञ्चित्प्रमाणं सूचितम्, तच्चात्र प्रत्यक्षमनुमानं वा न सम्भवतीति श्रुतिरेव सूचिता, तद्वैǎ प्यलक्षणविपक्षबाधकतर्क इति सूचित: ।) त€ुत्वेन 'विशेाश्रुतिवैǎ प्यम्' इत्युक्तमेव न्यायं सि€ान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति- मनस इति ।। (वाक्यपदस्यात्र वागिन्द्रियपरत्वेनास्या विशेाश्रुतित्वोपपादनार्थं 'वाचो व्याहरणम्' इत्यंशोदाहरणम् ।) श्रुते: श्रुतिविरोधात्, वागनादित्वस्येति शेा: । न वागिन्द्रियस्यानुत्पत्तिमत्त्वात् , 'मनसो वा व वाक्' इति मनोजन्यत्वश्रुतिविरोधात् । नचात्र वाक्पदं व्याहरणपरमिति वाच्यम्, 'वाचो व्याहरणम्' इति व्याहरणहेतुत्वश्रवणात्, तस्य च वागिन्द्रियलिङ्गत्वादिति भाव: । वागिन्द्रियस्य श्रौतानादित्वानादिश्रुत्याश्रयत्वविरोधपरिहारस्तु, 'वागिन्द्रियस्य नित्यत्वं श्रुतिसिǎाधियोग्यता । उत्पत्तिर्मनसो यस्माǎा नित्यत्वं कुतश्-चन ।।' इति वचनेन ज्ञातव्य: । एवं चोदाहृतवचनसाहित्येन प्रबलविशेाश्रुत्या वागिन्द्रियस्योत्पत्तिसि€र्युक्तं हरेर्जगत्कर्तृत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'तत्पूर्वकत्वात्' इत्यनेन, 'मनसो वागुत्पद्यत' इति श्रुतिसूचनेन सूचित: ।) ।। ३ ।। ॐ सप्त गतेर्विशेाित्वाच्च ॐ ।। इत्यत्र, 'सप्त प्राणा:' इति, 'दशेमे पुरुो प्राणा:' इति च श्रुतिविगानेन प्राणा: सप्तेात दशेति सन्देहे, प्राणा: सप्तैव दशैवेति सङ्ख्यानिर्णयाभाव इति पूर्व: पक्ष:, दशैवेति

निर्णय इति सिद्धान्तः । तत्र, 'विशेाश्रुतिवैदर्ष्म्' इत्युक्तमेव पूर्वपक्षसम्बन्धितया विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच दशेमे पुरुो प्राणाः आत्मैकादशः' 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्माद्' इति सङ्ख्याविशेाश्रुत्योरेव परसरं विरोधः ।

।। नच दशेति ।। सङ्ख्याविशेाः प्राणगतदशत्वसप्तत्वदर्ष्म पः । तथाच, दशत्वसप्तत्वदर्ष्म पविशेाप्रतिपादकश्रुत्योः परसरवैदर्ष्म प्येणाप्रामाण्यादर्ीा श्रुत्येश्ऱ्वरस्य जगत्कर्तृत्वसिद्धिरिति नेति भावः । (अयं च न्यायः श्रुतिगतिप्रदर्शकस्मृतिसमुच्चायकचशब्देन सूचितः ।) तद्धितुत्वेन 'विशेाश्रुतिवैदर्ष्म प्यम्' इत्युक्तमेव न्यायं सिद्धान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणेाति-

गुहाशययां निहिताः सप्तसप्तेति सप्तभावस्य बुद्धीन्द्रियविायत्वेन विशेाितत्वात्सङ्ख्याश्रुत्योर्विायवैलक्षण्यात् ।। ४ ।।

।। गुहाशयामिति ।। न सङ्ख्याश्रुत्योः परसरविरोधेनाप्रामाण्यम्, दशत्वश्रुतेः पञ्चकर्मेन्द्रियपञ्चज्ञानेन्द्रियपरत्वम्, सप्तत्वश्रुतेर्मनोबुद्धिसहितश्रोत्रादिसप्तज्ञानेन्द्रियपरत्वमिति विायवैलक्षण्यात् । नच 'सप्त प्राणाः' इत्युक्तानां ज्ञानेन्द्रियत्वं कुत इति वाच्यम्, गुहा हृदयं, आशयः स्थानं, यस्या बुद्धेस्तामुद्दिश्य श्रोत्रसर्शनरसनघ्राणमनोबुद्धिदर्ष्म पाः प्रतिशरीरं सप्तसप्त निहिताः इति श्रुतौ सप्तभावस्य सप्तसङ्ख्याया बुद्धीन्द्रियविायत्वेन ज्ञानसाधनेन्द्रियनिष्ठत्वेन विशेाितत्वादित्यर्थः । अनेन, विशेाश्रुत्योः सङ्ख्याविशेाश्रुत्योः, वैदर्ष्म प्यात् विलक्षणविायोपेतत्वादिति न्यायो विवृतो भवति । एवंच ('गुहाशयामिति'वाक्यशेाण) विशेाश्रुति(त्योः वैलक्षण्यात्)वैदर्ष्म प्यादर्ीा श्रुत्योः परसरं विरोध इति सङ्ख्याविशेाानिर्णय इति, श्रुतिप्रामाण्योपपत्तेर्युक्तं हरेः सर्वकर्तृत्वमिति भावः । (अयं च न्यायो 'विशेाितत्वात्' इत्यनेनोक्तः ।) ।। ४ ।। ॐ अणवश्ऱ्च ॐ ।। इत्यत्र, 'दिवीव चक्षुराततम्' इति, 'अणुभिः पश्यति' इति श्रुतिविगानेन प्राणाः किं व्याप्ता उताऽणव इति सन्देहे, व्याप्ता इति पूर्वः पक्षः, अणव एवेति सिद्धान्तः । तत्र 'विशेाश्रुतिवैदर्ष्म प्यम्' इत्युक्तमेव न्यायं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- र्

नच दिवीव चक्षुराततमिति व्याप्त्याख्यविशेावाचकश्रुतिविरोधः अणूनि वा इन्द्रियाणि तेाां प्रकाशो व्याततः इति ततोऽप्यणुत्ववाचकविशेाश्रुतिविरोधात् ।। ५ ।।

।। नच दिवीवेति ।। विरोधः, प्राणाणुत्वस्येति शेाः । नन्वणुत्वेऽपि श्रुतिसद्भावात्कथं निर्णय इति चेत्(न), विणोर्व्याप्तत्वे दृयान्तत्वेन चक्षुर्व्याप्तेरुक्तत्वेन, एतच्छ्रुतेः प्राबल्यात् । अतिसुदृढस्यैव दृयान्तत्वेनोपपादनात् । एवंच विशेाश्रुतिविरोधादणुत्वाभावेनाणुत्वश्रुतेरप्रामाण्यादर्ीा श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति च नेति भावः । (अयं च न्यायो व्याप्तत्वसमुच्चायकचशब्देन, केवलाणुत्वाङ्गीकारे विशेाश्रुतिविरोध इति सूचनेन सूचितः ।) तद्धितुत्वेन

"ŪṛĪ®ĪṢĪĪ̱ĪṬŪtĪṛĪGhžü™Ī˜Īṃ' <t™ĪṬEuĪ˜ĪṢṛĪ ™ĪĪ™Īṭ ŪôĪ€ùĪtĪôĪ˜– ĪḺŒĪtṛĪṢĪĪŪĪ ŪṛĪṛĪĻsĪĪṢŪtĪ- +sĪṈŪĪŪtĪ ** +wĪ, "tĪṢĪĪṭ ĪĻFòĪ®ĪĪṢ ṛ™ĪĪtĪtĪ:' <ŪtĪ "ŪzùṛĪŌṛĪ' <ŪtĪ ĪĪṬŪtĪŪôĪ€ùṛ™ĪĪĪtṛĪ˜ĪWóŌFĻòt™ĪĪsĪṬtṛĪô™ĪĪṢEuĪtṛĪĪtĪṃ, tĪtĪĪṢ%ŪĪ "ŪzùṛĪŌṛĪ' <ŪtĪ ĪĪṬŪtĪtĪĪṢ%ŪĪ, +ô™ĪĪ ŪṛĪ®ĪṢĪĪĪṬŪtĪtṛĪṭ bĪĪtĪṛ™Ī˜Īṃ * ŪṛĪœúĪṢŒĪ: ôṛĪžüĪṢsĪ ZĪKĪṬœúĪŪzùĪĻĪsĪṛ™ĪĪĪtṛĪô™ĪṢŪtĪ ®ĪṢĪ: * DṛĪṭZĪ ŪṛĪ®ĪṢĪĪĪṬŪtĪŪṛĪœúĪṢŒĪĪtĪṃ ĪĻĪsĪĪĪĪ˜ĪsĪṬtṛĪŪôĪ€Ṣù™Īœṃú#ṬEuĪṭ ĪĪṬŪtĪôĪ˜ĪṛĪ™ĪṢĪ ŪṛĪ-

sĪĪṢ`ĪÊOĪtFòĪœúsĪtṛĪŪ˜ĪŪtĪ —ĪĪṛĪ: * (+™ĪṭZĪ ™ĪĪ™Ī: "+sĪṛĪ®›ZĪ' <t™ĪṢĪṢĪ FṢòṛĪāôṛ™ĪĪ™ĪWóŌFòĪœṢú +sĪṬtṛĪḶĪṬŪtĪŪṛĪœúĪṢŒĪ <ŪtĪ ôĪN̲ZĪṢĪṢĪ ôĪN̲ŪZĪtĪ:*) ** 5 ** $ ḶĪṢêö®›ZĪ $ ** <t™ĪwĪ, "ṢĪG̲hĪ ṢĪḶĪsĪ =zṢùŪtĪ' <ŪtĪ, "+Īt˜ĪtĪ DĪ ṢĪḶĪsĪĪṢ `ĪĪ™ĪtĪṢ' <ŪtĪ ḶĪṬŪtĪŪṛĪOĪĪṢĪṢĪ, ˜ĪṬL™ĪṢĪḶĪsĪ =tṢĪŪuĪ˜ĪĪŽĪ ṛĪṢŪtĪ ôĪzṢùḍṢþ ṢĪṢŪtĪ ṢĪN̲ṛĪÊ: ṢĪKĪ:, =tṢĪŪuĪ˜ĪĪṢĪṢṛĪṢŪtĪ ŪôĪ€ùĪṢtĪ: * tĪwĪ "˜ĪĪḍþĪt˜™Ī˜Īṃ' <t™ĪṬEuĪṢ™ĪĪ™Īṭ ṢĪN̲ṛĪÊṢĪKĪôĪ˜–ĪL̲ŒĪtṛĪṢĪ, ṛĪĪ™ĪṬṢĪḶĪṢEuĪṛĪZĪṢĪ˜ĪṬzùĪsþt™Ī ôĪĪŒ™ĪṢĪḶzù®ĪÊṢĪ˜ĪN̲ṛĪÊFṭò ŪṛĪṛĪḶsṛĪṢĪṃ ṢĪḶŪtĪŪKĪṢĪŪtĪ-

नच यत्प्राप्तिर्यत्परित्याग उत्पत्तिर्मरणं तथा । तस्योत्पत्तिमृतिश्-चैव कथं प्राणस्य युज्यते । इत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्य नोत्पत्तिरिति वाच्यम् । महत्त्वान्महतां विणु: कर्ता प्राणस्य चैकराट् । किं नाम न सृजेदेा येन शक्तयेदमावृतम् । इति श्रुतेस्ततोऽपि माहात्म्याद्विणो: ।। ६ ।।

नच यत्प्राप्तिरिति ।। एवंच सर्वजन्मादिहेतुत्वŽ पमाहात्म्यŽ पयुक्तिसहितानादित्वश्रुतिविरोधेनोत्पत्तिश्रुतेरप्रामाण्याŽा श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति च नेति भाव: । (अयं च न्याय: श्रेष्ठपदप्रयोगेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'माहात्म्यम्' इत्युक्तमेव न्यायं सि€न्तसम्बन्धित्वेनापि श्रुत्युदाहारणपूर्वकं विवृणोति- महत्त्वादिति ।। प्राणकर्तृत्वे सर्वकतर्ृत्वŽ पं हेत्वन्तरमाह- किं नामेति ।। येन स्वशक्तयेदं सवर्ं जगत् आवृतं वशीकृतमेव, एव विणु: किं नाम न सृजेत्? सर्वं सृजेदेवेत्यर्थ: । ततोऽपीत्यनेन सि€न्तन्यायस्य प्राबल्यमाह । एवंच प्राणस्य प्राणोत्पादकत्वŽ पातिमाहात्म्यवद्विणुजातत्वोपपत्तेर्युक्तं श्रुतिसमन्वयेन हरेजर्गत्कारणत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'न वायुक्रिया' इति सूत्रगेन 'मुख्यप्राण: परमाच्च' इति स्मृतिसूचकेन 'उपदेशात्' इत्यनेन सूचित: ।) ।। ६ ।। ॐ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिययादिभ्य: ॐ ।। इत्यत्र 'न प्राण: किञ्चिदाश्रित:' 'प्राणस्यैतद्वशे सर्वं प्राण: परवशे स्थित:' इति श्रुतिविगानेन मुख्यप्राण: स्वतन्त्र: परन्त्रो वेति सन्देहे, स्वतन्त्र एवेति सि€न्त: । अस्मिŽाप्यधिकरणे 'माहात्म्यम्' इत्यनेनैव पूर्वपक्षसि€न्तन्यायावभिहितौ । 'यदाश्रयादस्य चेया सोऽन्यं कथमुपाश्रयेत्' इत्युक्तसर्वचे-यकत्वŽ पमाहात्म्येन पूर्वपक्षोत्थानात्, सर्वकर्तापि सन् प्राण: परमाधारत: स्थित:' परमत्वरपूमाहात्म्येनैव सि€न्तितत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं तत्वप्रकाशिकायाम् - 'अखिलजगज्ज्ञेयकत्वमाहात्म्यवत्त्वेन' इति, 'ननु स्वातन्त्र्ं युक्तियुक्तश्रुतिसद्भावाŽा श्रुतिमात्रेण निर्णय इत्यत आह- सर्वेति' इति(च) अत्र विवरणं तु पूर्वाधिकरणसम्ब न्धिविवरणेनैव कृतम् । अत एव पूर्वाधिकरणे 'इत्यादिमाहात्म्यवचनात्' इति आदिपदप्रयोग: । पृथगविवरणं तु प्रमाणमात्रभेदेन सर्वसाम्यादिति ज्ञातव्यम् । (अत्र 'अकरणत्वाच्च' इत्यनेन अकरणत्वादिमाहात्म्यं पूर्वपक्षन्याय इत्युक्तं भवति ।) ।। ७ ।। ॐ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॐ ।। इत्यत्र 'सर्वे वा एते मुख्यदासा:' इति, 'मुख्यस्यैव स्वŽ पाणि' इति श्रुतिविगानेन प्राणादय: पञ्च किं मुख्यप्राणस्य दासा:, उत स्वŽ पाणीति सन्देहे, दासा एवेति वा, स्वŽ पाण्येवेति वा अन्यतरपक्षनियम एवेति पूर्व: पक्ष:, उभयŽ पा इति सि€न्त: । तत्र, 'व्यक्तसद्गुणा:' इत्युक्तन्यायं द्वितीयपूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच प्राणादिपञ्चकस्य व्यक्तसद्गुणत्वान्मुख्यप्राणवृत्तित्वमेव ।

।। नच प्राणादिपञ्चकस्येति ।। प्राणोऽपानो व्यान उदान: समन इति प्राणादिपञ्चकस्य, 'पायूपस्थे अपानं चक्षु:श्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राण: स्वयं प्रतिष्ठते । मध्ये तु समान एाह्येतद्ध्रुतमŽां समं नयति तस्मादेता: सप्तर्चिाो भवति

नाडीसहस्राण्यासु व्यानश्-चरत्यथैकयोर्ध्व उदान: पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापं पृथिव्या या देवता सैाा पुरु-
ास्यापानमवयभ्य' इत्यादिव्यक्तसद्गुणत्वान्मुख्यप्राणस्य वृत्तिमत्त्वमेव स्वŽ पत्वमेव, नतु दासत्वमित्यर्थ: । दासानामपि
व्यक्तसद्गुणत्वे मुख्यप्राणसाम्येन दासत्वमेव न स्यात् । एवंच व्यक्तसद्गुणेभ्य: प्राणादिपञ्चकस्य मुख्यप्राणस्
वŽ पत्वेऽङ्गीकार्ये दासत्वश्रुतेरप्रामाण्याŽा श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति च नेति भाव: । त€तुत्वेन
'व्यक्तसद्गुणा:' इत्युक्तत्वेन न्यायं सि€न्तसम्बन्धित्वेन श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

अशेागुणपूर्णानि मुख्यŽ पाणि पञ्च च । तद्दासा: पञ्च चान्येऽपि प्राणाद्या: सद्गुणैर्युता: । इति श्रुतेर्मुख्यप्राणस्य ततोऽपि
व्यक्तसद्गुणत्वात् ।। ८ ।। न चाणुत्वे प्राणस्य महान्वै मुख्यप्राणो येन व्याप्तं चराचरम् । इति दृयायुक्ति: ।

अशेाति ।। गुणपूर्णानि इति दासापेक्षया मुख्यप्राणस्वŽ पेाु गुणानामाधिक्यमाह- अत एव 'दासा:' सद्गुणैर्युता'
इत्येवोक्तम् । मुख्यप्राणस्य प्राणादिस्वŽ पस्य, ततोऽपि दासेभ्योऽपि व्यक्तसद्गुणत्वादित्यर्थ: । ततश्-च दासानां
व्यक्तसद्गुरत्वेऽपि न

मुख्यप्राणसाम्यापत्ति: । एवंच दासेभ्योऽपि स्वŽ पाणामधिकव्यक्तसद्गुणत्वेनाधिक्योपपत्तेर्दासत्वस्वŽ पत्वसम्
भवाच्छ्रुतिप्रामाण्योपपत्तेर्युक्तं श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कर्तृत्वमिति भाव: । (इमौ च न्यायौ 'व्यपदिश्यते' इत्यनेन 'अशे-
ागुणपूर्णानि' इति श्रुतौ अशेाव्यक्तसद्गुणŽ पत्वेन, व्यक्तसद्गुणŽ पपञ्चदासकत्वेन व्यपदिश्यत इत्युक्तै: सूचितौ ।) ।।
८ ।। ॐ अणुश्-च ॐ ।। इत्यत्र, 'प्राण एवाधस्तात्' इति, 'अणुनैतत्सृज्यते' इत्यादिश्रुतिविगानेन मुख्यप्राणो व्याप्तो न
वेति सन्देहे, व्याप्त एव मुख्यप्राण इति पूर्व: पक्ष:, अणुरेवेति सि€न्त: । तत्र 'दृयायुक्ति:' इत्युक्ततर्कŽ पपन्यायं
आपादकप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- ।। नचाणुत्व इति ।। महान् वै व्याप्तो वा इति प्रतिज्ञा ।
येन मुख्यप्राणेन, चराचरं सर्वं जगद्व्याप्तमिति हेतु: । उपलक्षणं चैतत् । 'सप्तस्कन्धगतो लोकान्यो बिभर्ति महाबल:' इति
हरिवंशवचनमपि ग्राह्यम् । ततश्-च इत्यादिŽ पप्रमाणेन दृयस्य निश्-चितस्य सकलजगद्व्यापकस्य, अयुक्ति: अयोग:,
प्राणाणुत्व इत्यर्थ: । एवंच दृयायुक्तया मुख्यस्य व्याप्तिसि€रणुत्वश्रुतेरप्रामाण्याŽा श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कर्तृत्वं
युक्तमिति च नेति भाव: । (अयं च न्याय: केवलाणुत्वाङ्गीकारे, 'महान्वै मुख्यप्राण:' इति दृयस्य श्रुत्युक्तस्य
व्यापकत्वस्यायुक्ति: स्यादित्यस्मान्महात्त्वसमुच्चायकशब्देन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'दृयायुक्ति:'
इत्युक्ततर्कपरन्यायमापादनप्रदर्शनपूर्वकं सि€न्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति-

अणुर्वै मुख्यप्राणो य उत्क्रामति नाडीभि:' इतिदृयायुक्तिरनणुत्वे प्राणस्य ।। ९ ।।

।। अणुर्वा इति ।। अत्रापि प्रतिज्ञाहेतुŽ पत्वं द्रयव्यम् । इति प्रमाणदृयस्याणुत्वस्य प्राणस्यानणुत्वे, व्याप्तत्वे,
अयुक्तेरयोगादित्यर्थ: । नच 'महान्वै' इत्यादिश्रुतिविरोध:, यतो बहिर्देहाद्वर्तमानेन मुख्यवायुŽ पेण व्याप्तत्वं तदर्थ इति
भाव: । एवंच महत्त्वे, प्रमाणदृयस्याणुत्वस्यायुक्तेरणुत्वस्याङ्गीकार्यमाणत्वाद्युक्तं श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कर्तृत्वमिति
भाव: । (अयं च न्याय: केवलमहत्त्वाङ्गीकारे, 'अणुर्वै मुख्यप्राण:' इति दृयस्य नाडीसञ्चरितत्वस्यायुक्ति: स्यादिति
सूचकेन 'अणु:' इत्यनेन सूचित: ।) ।। ९ ।। ॐ ज्योतिरद्यधिष्ठानं तु तदामनात् ॐ ।। इत्यत्र 'जीवस्य करणान्याहु:
प्राणान्' इति, 'ब्रह्मणो वा एतानि करणानि चक्षु: श्रोत्रं मनो वागिति' इति श्रुतिविगानेनेन्द्रियाणि जीवकरणान्युत
ब्रह्मकरणानीति सन्देहे, जीवकरणानीति पूर्व: पक्ष:, ब्रह्मकरणानीति सि€न्त: । तत्र 'दृयायुक्ति:' इत्युक्तं तर्कŽ पं
न्यायं आपादकप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचेन्द्रियाणां जीवाकरणत्वे दृयायुक्ति: । क्वचिदतद्वशत्वस्यापि दृयत्वात् । यच्चक्षुाि तिष्ठŽात्यादिद्द-

यायुक्तेरीशाधीनत्वाङ्गीकारे । लौकिकदृयेस्त्वीशेनैव जीवानुसारित्वकॢप्तस्योपपत्ते: ।। १० ।।

।। नचेन्द्रियाणामिति ।। जीवाकरणत्वे जीवाप्रयोजत्वे, अनुभवेन दृयस्य जीववशत्वस्य, अयुक्ति: अयोग: । एवंच जीवाकरणत्वे दृयायुक्तेर्ब्रह्मकरणत्वाभावाद्ब्रह्मकरणत्वश्रुतिरप्रमाणमेवेति न श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कर्तृत्वमिति च नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'प्राणवता शब्दात्' इत्यनेन, 'तस्य च नित्यत्वात्' इत्यनेन वा जीवकरणत्वश्रुतेर्गतिं वदता, ईश्-वरकरणत्वाङ्गीकारे, दृयस्य 'जीवस्य करणान्याहु:' इति श्रुत्युक्तस्य जीवकरणत्वस्याऽयुक्ति: स्यादिति सूचकेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'दृयायुक्ति:' इत्युक्ततर्कŽ पं न्यायं पूर्वपक्षनिरासकत्वेन विवृणोति- क्वचिदिति ।। 'इन्द्रियाणाम्' इत्यनुवर्तते । क्वचित् वायविशो कालविशो वा, अतद्वशत्वस्य जीवानधीनत्वस्यापि दृयत्वात् अनुभवसि€त्वाŽा जीवकरणत्वमित्यर्थ: । तदुक्तं 'उपलब्धिवदनियम:' इति । ततश्-च जीवकरणत्वे दृयस्यातद्वशत्वस्यायुक्तेरिति विवृतं भवति । अनेन पूर्वपक्षहेतोरसि€रुक्ता भवति । इदानीं स्वपक्षसाधकत्वेनापि विवृणोति- यच्चक्षुीति ।। आदिपदेन 'यो वाचि तिष्ठन्' इत्यादे: सङ्ग्रह: । इत्यादिश्रुत्या, दृयस्य प्रमितस्य, ईशाधीनत्वस्य ईशकरणत्वस्यानङ्गीकारेऽयुक्तेरित्यर्थ: । तर्हि 'चक्षुाा पश्यामि' इत्याद्यनुभवस्य, 'जीवस्य करणशन्याहु:' इति श्रुतेश्-च का गतिरित्यत आह- लौकिकदृयेस्त्विति ।। श्रुतेरित्यपि ग्राह्यम् । जीवानुसारित्वं जीवाधीनत्वम् । तथा चेन्द्रियाणां नियमेन जीवानधीनत्वम्; इदमहं चक्षुाा पश्यामि' इत्यादीच्छायामपि तद्वये: । क्वचित्तद्वयिस्तु ईश्-वरदत्तजीवाधीनत्वविायकत्वेनोपपŽीति भाव: । यथोक्तं - 'स्वातन्त्र्यं तु जडान्प्रति' इति । एवं च दृयायुक्तेर्ब्रह्मकरणत्वमेवाङ्गीकार्यमिति युक्तं श्रुतिसमन्वयेन जगत्कारणत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'तदामननात्' इत्यनेन, जीवकरणत्वाङ्गीकारे 'य: प्राणे तिष्ठन्' इत्यादिश्रुत्युक्तस्येश्-वरकरणत्वस्यायुक्ति: स्यादिति सूचनेन सूचित: ।)।। १० ।। ॐ त इन्द्रियाणि तद्वयपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॐ ।। इत्यत्र 'अथेन्द्रियाणि प्राणा वा इन्द्रियाणि' इति 'द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुर्मनोबु€ी तु द्वादशे' इति श्रुतिविगानेन

सर्वेाां त्रयोदशानामपि प्राणानामिन्द्रियत्वमुत द्वादशानामेवेति सन्देहे, सर्वे प्राणा इन्द्रियाणीति पूर्व: पक्ष:, मुख्यप्राणमृते द्वादशैवेति सि€ान्त: । तत्र 'समानत्वम्' इत्युक्तन्यायं साध्यप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचेशवशत्वसाम्यान्मुख्यप्राणस्याप्यन्यसाम्यम् यदस्मिŽादं सर्वमध्याग्नोत् प्राणस्यैतद्वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् इत्यादि श्रुतेरीशसाम्यस्यापि भावात् ।

।। नचेशवशत्वसाम्यादिति ।। अन्यसाम्यं अन्येन चक्षुरादिना, इन्द्रियत्वादिना साम्यमित्यथर्: । एवंच मुख्यस्यापि चक्षुरादिना समानत्वेनेन्द्रियत्वात् त्रयोदशत्वश्रुतिविरोधेन द्वादशत्वश्रुतेरप्रामाण्याŽा श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कर्तृत्वमिति च नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'वैलक्षण्यात्' इत्यनेन ईश्-वरवशत्वसाम्येऽपि एवं तावद्वैलक्षण्यादिति वदता सूचित: ।) त€तुत्वेन 'समानत्वम्' इत्युक्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं सि€ान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति- यदस्मिŽाति ।। यत् किञ्चिज्जगत्प्रसि€, इदं सर्वं अस्मिन् प्राणेऽध्याग्नोत्, त्रिदिवे स्वर्गलोके, यत्प्रतिष्ठितमेतत्सर्वं प्राणस्य वशे तिष्ठतीत्यादे: प्रमाणादीशसाम्यस्यापि भावाŽान्यसाम्यमित्यर्थ: । अपिपदेनेशवशत्वेन चक्षुरादिसाम्यं समुच्चिनोति । ननु प्राणस्येशसाम्ये, 'एतेन मातरिश्-वा' इत्युक्तविरोध इत्यत आह- प्राणस्येति ।। नन्वीशसाम्यमीशवशत्वं च मुख्यप्राणस्य विरु€मित्यतो वाह- प्राणस्येति ।। एवंच मुख्यप्राणस्य सर्वजगत्कर्तृकारयितृत्वेनेशसमानत्वेनेन्द्रियत्वाभावात् द्वादशत्वश्रुतेरप्रामाण्यासम्भवाद्युक्तं श्रुतिसमन्वयेन जगत्कर्तृत्वमिति भाव: । (अयं च न्यायो 'भेदश्रुते:' इत्यनेन 'स्थित एव हीदम्' इतीश्-वरसाम्यश्रुतेरिति वदतोक्त: । 'श्रेष्ठात्' इत्यनेन वा सूचित: ।) ।। ११ ।। ॐ सङ्ज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॐ ।। इत्यत्र 'विरिञ्चो वा इदं विरेचयति' इति, 'अथ कस्मादुच्यते परम इति, परमा€येते नामŽ पे व्याक्रियेते' इति श्रुतिविगानेन, शरीरादिकं किं विरिञ्चसृयं परमात्मसृयं वेति सन्देहे, विरिञ्चसृयमिति पूर्व: पक्ष: परमात्मसृयमेवेति सि€ान्त: । तत्र 'कर्तृशक्ति:' इत्युक्तन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच

विरिञ्चस्येति ।। आदिपदेनेश्-वरसङ्ग्रह: । कर्तृत्वशक्ते: । नामǍ पात्मकदेहादिसजर्कत्वशक्ते:, स एव विरिञ्च एव, स्वातन्त्र्ेण, न त्वीश्-वरकृतसृयिद्वारत्वेन । एवंच विरिञ्चस्यापि कर्तृत्वशक्तेर्विद्यमानत्वेन 'विरिञ्चो ह वा' इति प्रबलश्रुतिविरोधेन 'अथ कस्मादुच्यते' इति श्रुतेरप्रामाण्याǍा श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कतर्ृत्वं युक्तमिति च नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'त्रिवृत्कुवर्त:' इत्यनेन त्रिवृत्कुर्वत इत्यस्य सावधारणत्वाङ्गीाकारेण परमात्मन एव देहादिस्त्र-यृत्वं नान्यस्येति वदता निोध्यतया सूचित: ।) तŁतुत्वेन 'कर्तृशक्ति:' इत्युक्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं सिŁान्तसम्ब न्धित्वेनापि विवृणोति- त्रिवृत्क्रियेति ।। त्रिवृत्क्रिया यतो विणो:, अतो Ǎ पस्य, नाम्नश्-चेत्यन्वय: । तदुपपादनं 'Ǎ पञ्च' इत्यादि । हरिरेव कर्ता यत:, अत: पितेत्यर्थ: । तस्यैव 'हरिरेव' इति सावधारणत्वादित्यर्थ: । 'विरिञ्चो वा' इत्यादे: का गतिरित्यत आह- विरिञ्चस्य त्विति । एवंच विणोरेव कर्तृशक्ते: श्रुतिप्रामाण्यसम्भवाद्युक्तं विणोर्जगत्कर्तृत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्' इत्यनेनोक्त: ।) ।। १२ ।। ॐ मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्-च ॐ ।। इत्यत्र, 'अद्भ्यो हीदमुपपद्यते आपो वा व मांसम्' इति, 'पृथिवी शरीरम्' इति, 'सोऽग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्यो हिरण्यशरीर:' इति, 'इमास्तिस्रो देवता:' इति श्रुतिविगानेन, देह: किमाप्य:, किं वा पार्थिव:, किं वा तैजस:, उत भूतत्रयात्मको वेति सन्देहे, आप्य एव, पार्थिव एव, तैजस एवेति वा पूर्व: पक्ष:, भूतत्रयात्मक इति सिŁान्त: । तत्र विमिश्रतेत्युक्तन्यायं साध्यप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

Ǎ पापेक्षं तथा नाम व्यवहारस्तदात्मक: । अतो Ǎ पस्य नामनश्-च व्यवहारस्य चैकराट् । हरिरेव यत: कर्ता पिताऽतो भगवान्प्रभु: । इत्यादेस्तस्यैव कर्तृत्वशक्ते: ।। १२ ।। नच विमिश्रितत्वाद्भूतानां विमिश्रितायामविशो: ।

।। नच विमिश्रतत्वादिति ।। भूतानामिति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बŁयते । शरीरगतभूतानां अग्नेज: पृथिवीǍ पाणां परसरमिश्रतायामभ्युपेतायां मिश्रत्वादेव अविशो: । 'आप: शरीरम्' इत्यादि शरीरस्य आप्त्वादिना विशोोक्तिर्न स्यादित्यर्थ: । एवंच भूतानां विमिश्रितायां विशोोक्तययोगात्तत्प्रतिपादकश्रुतिरप्रमाणमेवेति न श्रुतिसमन्वयेन विणोर्जगत्कारणत्वं युक्तमिति च नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'वैशेयात्तु तद्वादस्तद्वाद:' इत्यनेन विमिश्रितत्वेऽपि 'इदं पार्थिवमिदमाप्यम्' इति विशोोक्तेनिर्मित्तकथनेन सूचित: ।) तŁतुत्वेन विमिश्रितेत्युक्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं सिŁान्तसम्बन्धित्वेनापि विवृणोति-

अǍामशितं त्रेधा विधीयत इत्यादिना मिश्रतायामपि विशोोक्ते: । 'सर्वं च भौतिकं मिश्रं मिश्रत्वेऽपि विशेाीता । भौमं मांसमसृग्वारि तेजो मज्जा विशोात: । इत्यादेश्-च ।। १३ ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमǍायविवरणे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ: पाद: ।।

।। अǍामशितमिति ।। मिश्रितायामपि विशोोक्तेरित्यनेन विमिश्रितेत्यत्र 'वि' इत्युपसर्गार्थ उक्तो भवति । ततश्-च विशोण सह मिश्रतेति न्यायविवरणं कृतं भवति ।) ननु, 'अǍाम्' इत्यादिविशोोक्तेर्भूतानाममिश्रत्वेऽपि सम्भवात्कथं मिश्रितायामपि विशोोक्ति:, कथं वा कारणविशोमन्तरेण मिश्रतयां विशोोक्ति:, नहि कारणविशोमन्तरेण, बह्वु सत्सु, 'देवदत्तोऽत्राऽस्ति' इति विशोोक्तिर्दृयेत्यत आह- सर्वं चेति ।। आदिपदेन 'पार्थिवानां शरीराणामर्धेन पृथिवी स्मृता' इत्यादिभायोदाहृतप्रमाणसङ्ग्रह: । एवंच विमिश्रतया देहस्य पांचभौतिकत्वेऽपि श्रुतिप्रामाण्योपपत्तेर्युक्तं हरे: श्रुतिसमन्वयेन जगत्कर्तृत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: - यथाशब्दमितरयोश्-च इत्यनेन भूतानां विमिश्रत्वात्तज्जन्यस्य शरीरस्याऽप्यनेकभूतकार्यत्वमिति वदता सूचित: । अत एव तद्व्याख्यातं तत्वप्रकाशिकायां - 'न मांसादीनां केवलपार्थिवादित्वं, किं नाम, तत्राऽग्नेजसोश्-च कार्यमङ्गीक्रियते शब्दवशात्, अतो मांसस्याऽऽप्यत्वोक्तिर्युक्तेति भाव:' इति ।) ।। १३ ।।

।। इति श्रीमŽयायविवरणभावबोधे, श्रीरघूत्तमयतिकृते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ: पाद: ।।

ॐ वैराग्यसाध्योपास्तिसाधनभक्ते: पुरुाप्रयत्नाऽवियत्वेनाऽविधेयत्वात् तदुत्पत्त्यर्थं भगवत्प्रीतिसाधनविचारपरतृतीयाध्याये, मोक्षसाधनेा वैराग्यस्य प्राथमिकत्वात्तत्प्रतिपादनाय प्रथम: पाद: प्रवृत्त: । तदन्तर्गताऽधिकरणपूर्वपक्षसि€न्तन्याया अनुव्याख्यायां सङ्ग्रहेणोक्ता: । 'स्वाभाविकाऽन्यथानाम सहाभावान्यथोक्तय: । अविशेाविशेाौ च सहभावौ विमिश्रता । विरु€क्ति: सहस्थानं वैयर्थ्यं चान्यथागति: । युक्तय: पूर्वपक्षस्य, गुणाऽऽधिक्याऽर्थतो भवौ । उपपत्तिर्द्विŽ पत्वमाधिक्यमनुमानता । योग्यता बलवत्त्वं च विभाग: कारणाभव: । क्लृप्तिरन्याऽगतिश्चैव सि€न्तस्यैव साधका: ।।' इति ।

ॐ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहतिसम्परिवक्त:, प्रश्ननिŽ पणाभ्याम् ॐ ।। इत्यत्र 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रगताथशब्देन वैराग्यादेर्मोक्षसाधनतोक्तया वैराग्यादेर्मोक्षाऽन्वव्यतिरेकदर्शनाद्वैराग्यादिकं मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं न वेति सन्देहे, नाऽनुष्ठेयं मुमुक्षुणेति पूर्व: पक्ष:, अनुष्ठेयमेवेति सि€न्त: । तत्र 'स्वाभाविक:' इत्युक्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति - भूतबन्धस्त्विति ।। मरणस्य स्वाभाविकत्वं नाम 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु:' इत्यादिप्रमाणोक्तनियतत्वम् । तादृशमरणेऽपि सर्वात्मना भूतवियोगो भवतीति पूर्वपक्ष्यभिप्राय इति ज्ञातव्यम् । एवंच भूतवियोगŽ पमरणस्यैव मोक्षत्वात्, मरणस्य स्वाभाविकत्वेन वैराग्याऽनपेक्षणात्, 'जिज्ञासा' सूत्राऽनुपपत्तिरिति न मन्तव्यमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'तदन्तरप्रतिपत्तौ' इत्यनेन, स्वाभाविकमरणमेव मुक्तिरिति सूचित: ।) त€तुत्वेन 'गुणाऽऽधिक्य' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- मुक्तिसाधनत्वेनेति ।। गुणानामाधिक्यं अपरोक्षत्वादिŽ पम् । नन्वपरोक्षज्ञानाद्यभावेऽपि स्वाभाविकमरण एव भूतवियोगस्य जायमानत्वात्तस्यैव च मोक्षत्वादुपदियमपि ज्ञानादिकं न मुक्तिसाधनं, व्यभिचारादित्यत आह-

भूतयुक्त: परंलोकमिमं लोकं च गच्छतीत्यादिवचनाच्च ।। १ ।। इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप: पुरुावचसो भवन्तीत्यत्र भूतानीति सामान्यनामानुक्तवापामिति विशेानामकथनादपामेव सहगतिरिति न वाच्यम् ।

।। भूतयुक्त इति ।। भूतेत्यत: पूर्वं सर्वात्मनेति शेा: । मरण एव सर्वात्मना भूतवियोगे गुणाधिक्योपदेशो न स्यात् । एवं च मुक्तयर्थं गुणाऽऽधिक्योपदेशेन स्वाभाविकमरणस्य मुक्तित्वाऽभावादनुष्ठेयमेव मुमुक्षुणा वैराग्यादिकमिति न जिज्ञासासूत्रानुपपत्तिरिति भाव: । (अयं च न्याय: मरणं विना देहान्तरप्राप्तेरयोगात् 'सम्परिवक्त:' इत्यनेन, मुक्तिव्यतिरिक्तमरणे भूतपरिवङ्ग: मुक्तिŽ पे तु तदभाव:, इत्यत्र ज्ञानादिगुणाधिक्यस्यैव नियामकत्वात्सूचित: ।) ।। १ ।।

ॐ त्म्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॐ ।। इत्यत्र 'भूतपरिवक्तो रंहति' इति साधारणवचनस्योभयथाप्युपपत्त्या, मरणे सर्वभ्ाूतानि किं जीवं परिवज्य गच्छति, उत नेति सन्देहे, न सर्वाणीति पूर्व: पक्ष:ा, सर्वाणीति सि€न्त: । तत्राऽन्यथानामेत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- इति तु पञ्चम्यामिति ।। उदाहृतश्रुतौ 'भूतानि' इत्यनुक्तवा, 'आप:' इत्येव वचने अपामपि भूतत्वात्पूर्वपक्षसाधकत्वं न स्यादित्यत: सामान्यनामाऽनुक्तवेत्युक्तम् । सामान्या(नामा)पेक्षया विशेा(नामनो)स्याऽन्यथात्वा(त्त)द्वयाख्यानार्थं विशेानामेत्युक्तम् । अपामेवेत्येवकारसामर्थ्येन न सर्वभूतानां जीवेन सहगमनमिति साध्यसि€: । एवंच श्रुतौ 'आप:' इत्यन्यथानामोक्ते: समस्तभूतपरिवङ्गाऽभावादेकस्य च शरीराऽनारम्भकत्वान्मरण एव मोक्षसि€र्व्यर्थं वैराग्यादीति न वाच्यमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'भूयस्त्वात्' इत्यनेन अप्शब्दप्रयोगगतिं वदता सूचित: । सामान्यनामाऽपेक्षया विशेानाम्नोऽन्यथात्वात् ।) त€तुत्वेन 'अर्थतोभव'

इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति-

त्र्यात्मकत्वादपामर्थतः सर्वभूतानां गतिप्राप्तेः ।। २ ।। नच भूतानि गच्छन्तीति सहैवानुक्तेस्तदभावः ।

।। त्र्यात्मकत्वादिति ।। सर्वभूतानां गतीति शेाोक्तिः । भव, शब्दस्यार्थः प्राप्तेरिति । एवंच सर्वभूतगतेरर्थतो भवान्मरणस्यैव मुक्तित्वाभावेनानुष्ठेयमेव वैराग्यादीति भावः । (अयं च न्यायः 'त्र्यात्मकत्वात्' इत्यनेन अपां भूतत्रयात्मकत्वादपां सहगमनेन भूतानां सहगतिरपि सिद्धेवेति सूचितः ।) ।। २ ।। ॐ प्राणगतेश्च ॐ ।। इत्यत्र साधकबाधकप्रमाणाभावेन भूतानां जीवेन सहगत्यगतिसम्भवाद्भूतानि, मरणे जीवेन सह गच्छन्ति न वेति सन्देहे, न गच्छन्तीति पूर्वः पक्षः, गच्छन्तीति सिद्धान्तः । तत्र, सहभावेत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच भूतानीति ।। 'भूतानि' इत्यतः परं, अध्याहृतेन जीवेनेत्यनेन सहैवेत्यस्य सम्बन्धः । एवकारस्य गच्छन्त्येवेति वा सम्बन्धः । अनुक्तेः उक्तयभावादित्यर्थः । एतेन 'सहाभाव' इत्येतज्जीवेन सह गत्युक्तयभाव इति विवृतं भवति । नच प्रश्नव्याख्यानयोर्पोक्तेः सद्भावादसिद्धो हेतुरिति वाच्यम् । तयोरपि भूतैः सहगमनस्यानुक्तत्वात्, आर्थिककल्पनायाश्च विशेाप्रमाणमन्तरेणासम्भवादिति तदुपमर्देन प्रत्यवस्थानादिति भावः । एवंच सहगत्युक्तयभावाद्भूतानां सहगमनमिति पूर्वपक्षेा नेति भावः । (अयं च न्यायः 'प्राणगतेः' इत्यनुमाने भूतपतिं साधतया, जीवेन सहगत्युक्तेरभाव इति सूचितः ।) तदुत्तुत्वेन 'उपपत्तिः' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायमुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं विवृणोति-

प्राणगतेरुपपत्तित उक्तत्वात् ।। ३ ।। नच अग्निं वागप्येतीत्याद्यन्यथोक्तेः प्राणानां च न सहगतिः द्विर्पत्वात्प्राणानाम् ।। ४ ।।

।। प्राणगतेरिति ।। प्राणगतेरुपपत्तित इति सामानाधिकरण्यम् । 'अनुक्तेः' इति पूर्वपक्षदूाणाय उक्तत्वादित्युक्तम्, वस्तुतः सिद्धत्वादित्यथर्ः । अयं भावः । अस्ति तावद्भूतानामिन्द्रियैरविनाभावः, 'यत्र वा व भूतानि तत्र करणानि' इति श्रुतेः । अतो व्यापकप्राणगतेस्तद्व्याप्यभूतानां चास्ति जीवेन सहगतिः । तथाच प्रयोगः- भूतानि जीवेन सहगमनवन्ति, तत्सहगन्तृप्राणाविनाभूतत्वात्, यद्येन सह यत्राविनाभूतं, तत्तेन सह गच्छति, यथा राज्ञा सहगन्तृमात्याविनाभूतभृत्यः इति । तथाचोपपत्तितो भूतगतिसिद्धेः प्रागुक्तं युक्तमिति । (अयं च न्यायोऽविनाभावसूचकचशब्दशिरस्केन 'प्राणगतेश्च' इत्यनेनोक्तः ।) ।। ३ ।। ॐ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेर्दा भाक्तत्वात् ॐ ।। इत्यत्र, निर्णायकप्रमाणाभावेन, मरणे प्राणा जीवेन सह गच्छन्ति न वेति सन्देहे नेति पूर्वः पक्षः, गच्छन्तीति सिद्धान्तः । तत्र 'अन्यथोक्तिः' इत्युक्तन्यायं साध्यप्रदर्शनपूर्वर्ंक विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- ।। नचाग्निमिति ।। आदिपदेन 'वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रमसं दिशः श्रोत्रम्' इति श्रुतिशेाग्रहणम् । जीवेन सहागत्युक्तयपेक्षया वागादीनामग्न्यादिगत्युक्तेरन्यथात्वम् । ततश्च प्राणाविनाभूताभ्भूतानामपि जीवेन सहगतिरिति चशब्दः । एवंच प्राणगतेरन्यथोक्तेः प्राणानां जीवेन सहगत्यभावात्तद्व्याप्तभूतानामपि सहगत्यभावान्मरणमेव मोक्ष इति वैराग्यादिवैयर्थ्यमिति नेति भावः । (अयं च न्यायोऽग्न्यादिगतिश्रुतेः' इत्यनेनोक्तः ।) तदुत्तुत्वेन 'द्विर्पत्वम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- द्विर्पत्वादिति ।। 'पुरुास्य मृतौ ब्रह्मन्प्राणा भागत एव तु । अधिदैवं प्रापनुवन्ति' इति प्रमाणबलात्प्राणानां भागेनाग्न्यादीन्प्रति गतेर्विद्यमानत्वेन तत्रास्येति श्रुतेस्तद्व्यायत्वादित्यर्थः । एवंच प्राणानां द्विर्पत्वादेकेन र्पेण जीवेन सहगतिसद्भावात्तद्व्याप्तभूतानाप्यस्ति जीवेन सहगतिरिति न वैराग्यादिवैयर्थ्यमिति भावः । (अयं च न्यायो 'भाक्तत्वात्' इत्यनेनोक्तः ।) ।। ४ ।। ॐ प्रथमेऽश्रवणादिति चेर्दा ता एव ह्युपपत्तेः ॐ ।। इत्यत्र, मरणे सति जीवेन सहगतिमत्प्राणानामनेवंविधानां च वस्तुनां दर्शनेन, भूतानि जीवेन सह गच्छन्ति न वेति सन्देहे, नेति पूर्वः पक्षः, गच्छन्तीति सिद्धान्तः । तत्र अविशेात्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच प्रथमतो भूतानि जुव्हतीति विशेाानुक्तेर्भूतानामसहगतिः भूतानि जह्वतीत्युपक्रमादपि इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुावचसो भवन्तीत्युपसंहारस्याधिक्यात् तदनुसारेणोपक्रमोक्तश्रद्धाशब्दस्यापि ता एवार्थ इत्यापत्तेः ।

।। नच प्रथमत इति ।। सूत्रे प्रथमे इति अत्र प्रथमतः इति प्रथमाग्नौ उपक्रमे इति चोभयार्थकं तन्त्रेणोपात्तम् । विशेाानुक्तेरित्यनेन अविशेात्येतत्, विशेाोक्तयभाव इति विवृतं भवति । यदि भूतानां मरणकाले जीवेन सहगतिः स्यात्, तर्हि तस्मिँतस्मिँाग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति इत्युपक्रमवाक्ये, द्वयाख्यप्रथमाग्नौ श्रद्धेयेवत उत्क्रान्तस्य 'श्रद्धां जुह्वति' इति श्रद्धासाहित्येन होमश्रवणवत्, 'भूतानि जुह्वति' इति भूतसाहित्येन होमश्रवणं स्यादिति भावः । एवंच ('श्रद्धां जुह्वति' इतिवद्भूतानि जुह्वतीति विशेाोक्तयभावात् ।) अविशेााद्भूतानां सहगत्याभावेन मरणस्यैव मोक्षत्वाद्वयर्थं वैराग्यादिति नेति

भावः । (अयं च न्यायः 'प्रथमेऽश्रवणात्' इत्यनेनोपक्रमे 'भूतानि जुह्वति' इति विशेाोक्तयभावादित्युक्तः ।) तद्धेतुत्वेन 'आधिक्यम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं तत्साध्यत्वेन 'ता एव ह्युपपत्तेः' इति सौत्रसिद्धान्तांशार्थप्रदर्शनपूर्वकं विवृणोति- भूतानीति ।। अत्र 'श्रद्धाम्' इति वक्तव्ये 'भूतानि' इत्युक्तिः, 'किमु 'श्रद्धां जुह्वति' इत्युपक्रमात्' इति कैमुत्यद्योतनार्था । अत एव अपिपदं, अन्यथा तद्वयर्थं स्यात् । यद्वा, भूतानां सहगतौ 'भूतानि जुह्वति' इत्युपक्रमः स्यादिति यदुक्तं तँा, 'भूतानि जुह्वति' इत्युपक्रमादपि 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः' इत्युपसंहारस्यैवाधिक्यादिति । ततश्चैवमुपक्रमाभावेऽपि प्रबलोपसंहारबलाद्भूतानां सहगतिः सिद्धयतीति भावः । (आधिक्यादिति ।। एकप्रकरणे प्रथमेनार्थे धीस्थे, चरमस्य तद्विायस्य प्रथमस्थाचारस्य, विरोधेनाप्यवैयर्थ्यायावश्यकल्पनीयक्रमव्याख्यानस्य प्राबल्यादित्यर्थः । अनेन सौत्रहिशब्दाभिप्राय उक्तो भवति ।) ता एवेत्येवकारेण सौत्रेणानूदिते अपां, प्रस्तुतत्वं श्रद्धाशब्दार्थत्वस्यावश्यकत्वं चाह, नतु श्रद्धाशब्दस्य, तद्वयतिरिक्तार्थान्तरव्यावृत्तिम्, श्रद्धाशब्देनाजहल्लक्षणया श्रद्धयाद्धिश्च विशियस्य जीवस्य विवक्षितत्वात् । ननूपसंहारस्य व्याख्यानत्वेन प्राबल्येऽपि कुतस्तदनुसारेणात्रोपक्रमोक्तश्रद्धाशब्दस्यार्थकत्वोपपत्तिरित्यतः 'उपपत्तेः' इति सूत्रांशाभिप्रायमाह-

उपक्रमविरोधेनोपसंहारानुपपत्तेः । उपक्रमप्रामाण्याथर्मेवोपसंहारित्वमङ्गीकार्यम् । व्याख्यानस्य पश्चात्तनत्वनियमात् ।

।। उपक्रमविरोधेनेति ।। उपसंहारानुसारेणोपक्रमार्थकल्पन एव प्रबलोपसंहारोपपत्तेः, अन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । यद्वा, दुर्बलोपक्रमविरोधेन प्रबलोपसंहारस्यार्थान्तरकल्पनस्यानुपपत्तेरिति व्याख्येयम् । यद्युपक्रमगतश्रद्धाशब्दस्य तन्मात्रार्थत्वं, तर्ह्यापामप्राप्तत्वेन 'आपः, पुरुावचसो भवन्ति' इति अपामनुवादो न स्यात् । अप्राप्तानुवादस्यासम्भवेन विरुद्धत्वात् । नच 'पर्जन्यो वा व गौतमाग्निः' इत्यादिवाक्यानां मध्येमागर्प्राप्तसोमादिविायत्वात् 'आपः पुरुावचसो भवन्ति' इत्युपसंहारस्य मध्येमार्गं प्राप्ताब्विायकत्वेनागमनमात्रविायकत्वं वाच्यम्, 'भूतानि त्यजति' इत्यनुक्तवा 'सोमो राजा सम्भवति' इत्यादिवत्, 'आपो भवन्ति' इत्यनुक्तवा 'आपः पुरुावचसो भवन्ति' इत्यनुवादादिति । ननु तथापि, उपसंहारानुसारित्वमुपक्रमस्य कुत इत्यत आह-

उपक्रमप्रामाण्यार्थमिति ।। एवशब्देनाङ्गीकारस्यावश्यकत्वमाह । तथा चोपसंहारस्योपक्रमव्याख्यानँ पत्वेन प्राबल्यादुपक्रमप्रामाण्योपपत्त्यर्थमेवोपसंहारानुसारित्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । व्याख्यानाननुसारिव्याख्येयस्य तदर्थे प्रामाण्यादर्शनादित्यर्थः । अनेन 'उपपत्तेः' इत्येतदुपक्रमप्रामाण्योपपत्तेरिति प्रकारान्तरेण व्याख्यातं भवति । नन्ववैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानं व्याख्यानत्वपरस्योपसंहारस्यैव नोपक्रमस्येत्यत्र को विशेाहेतुरित्यत आह- व्याख्यानस्येति ।। नोपक्रमस्य व्याख्यानँ पत्वं कल्प्यम्, तस्य पश्चात्तनत्वनियमात्- तद्वयाख्यानं तत्पश्चात्तनमिति व्याप्तेः । अतः परिशेाादुसंहारस्यैव पश्चात्तनस्य व्याख्यानँ पत्वं कल्प्यमिति भावः । ननु 'अथ कस्मात्' इत्यादौ व्याख्यानस्य पश्चात्तनत्वेऽपि 'वानात्सूतेर्देवनाद्वासुदेवः' इत्यादौ व्याख्यानस्य पूर्वतनत्वस्यापि दर्शनेन व्यभिचारात्कथं

व्याख्यानस्य पश्-चात्तनत्वनियम इति चेŽा, यतोऽत्र पश्-चात्तनत्वं नाम पश्-चात्पाठो न विवक्षित:, किं तु पश्-चादुपस्थितम् । लोके व्याख्येयोपस्थितिं विना तद्वयाख्याने प्रवृत्तेरेवादर्शनादसम्भवाच्च । तथाच लोकानुसारेण व्याख्येयव्याख्यानयोस्तद्भावोपपत्तये पूवर्ोपस्थितत्वनियमस्यावश्यकत्वे, 'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्' इति न्यायेन वानात्सूतेरित्यत्रापि व्याख्यानस्यैव पश्-चादुपस्थितत्वमङ्गीकार्यम् । उपोद्घातप्रक्रियया पूर्वपाठोपपत्ते: । ननु 'वानात्सूते:' इत्यादौ पश्-चात्पठितस्यापि व्याख्येयस्य वासुदेवादिपदस्य पूर्वमुपस्थितिवत्, पश्-चात्पठितस्याप्युपसंहारस्य पूर्वमुपस्थितिसम्भवेन व्याख्यानत्वप्रयोजकपश्-चादुपस्थितत्वलक्षणपश्-चात्तनत्वमुपसंहारस्यासिद्धमिति चेŽा, 'वानासूते:' इति पूर्वकायस्य पश्-चात्पठितवासुदेवपदव्याख्यानत्ववत् उपक्रमस्योपसंहारव्याख्यानŽ पत्वस्याक्लृप्तत्वेन पाठक्रमापवादका भावाŽायतस्वाध्यायदशायां पाठक्रमानुसारेण जातयोरुपक्रमोपसंहारविषयकोपस्थित्यो: पूर्वतनत्वपश्-चात्तनत्वनियमस्यैव उपस्थितिविरोधकत्वŽ पोपसङ्गातविरोधित्वसम्भवात् । उपस्थितिश्-च पौरुषेयवाक्ये प्रणेतु: पुरुषस्य, वेदेत्वीश्-वरस्य । तत्रेश्-वराभिप्रायप्रवेशेन तस्येश्-वरवाक्यत्वात् । यथोक्तं तत्वनिर्णयटीकायां - 'पुरुषाभिप्रायप्रवेशेऽपि' इति । कर्मनिर्णयटीकायां च - 'वेदोऽपौरुषेय इत्यस्माकं, परेषां च यद्यपि समम् तथापीश्-वरवाक्यत्वं समस्तस्यापि वेदस्य वयमङ्गीकुर्मो, न परे इति । ननु तथाप्युपक्रम एवोपसंहारापेक्षया प्रबल इत्यङ्गीकर्तव्यम् । उपक्रमाभावे, उपसंहारस्वŽ पनिपत्तेरेवाभावेन उपसंहारस्योपजीवकत्वात् । येन विना हि यस्यानुत्थापनं, तत्तस्योपजीव्यम् । नह्यनुपक्रान्तस्योपसंहारोऽस्तीत्याशङ्क्य परिहरति-

उपक्रमानुसारित्वनियमेऽप्युपसंहारस्योपसंहारेणैवोपक्रमार्थो ज्ञायते ।। ५ ।। नच विशेषाश्रवणनियम एव बलवान् स्थानान्तरश्रवणस्याप्येतदनुŽ पत्वात् ।

।। उपक्रमेति ।। अनुसारित्वं सापेक्षत्वम् । 'अपि' पदेन 'येन विना यस्यानुत्थानं तत्तस्योपजीव्यम्' इत्यस्य भ्रमबोधादौ व्यभिचारं सूचयति । तथाच यद्यपि स्वŽ पेणोपसंहारारस्योपक्रमसापेक्षत्वनियम: , तथापि 'नदं व ओदतीनाम्' इत्यादिमन्त्रस्य, 'ता नदेन विहरति' इत्यादिनिश्-चितप्रामाण्यनिर्णयादावुपक्रम एवोपसंहारसापेक्ष इत्यर्थप्रतीत्या(दौ)उपसंहारस्यैव प्राबल्यमित्यङ्गीकार्यमिति भाव: । एतेनैवोपक्रमोपसंहारयोरनुपसङ्गातविरोधित्वाभ्यां प्राबल्यदौर्बल्ये इत्यपि परास्तम् । भ्रमबोधादौ व्यभिचारादिति भाव: ।
तस्मादुपक्रमापेक्षयोपसंहारस्यैवाधिक्यात्तदनुासारेण मरणे भूतगतिसिद्धेर्न वैराग्यवैयर्थ्यमिति । (अयं च न्याय: 'उपपत्ते:' इत्यनेन 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप:' इत्युपसंहारोपपत्तेरिति सूचित: । अन्यथा 'ता एव' इत्यवधारणानुपपत्ति: ।) ।। ५ ।। ॐ अश्रुतत्वादिति चेŽायादिकारिणां प्रतीते:' ॐ ।। इत्यत्र पूर्ववत् उभयविधवस्तुदर्शनेन मरणे भूतानि जीवेन सह गच्छन्ति न वेति सन्देहे, न गच्छन्तीति पूर्व: पक्ष:, गच्छन्तीति सिद्धान्त: । तत्र 'अविशो:' इत्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच विशेषाश्रवणेति ।। यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्य वागग्निमप्येति प्राणानामग्न्यादीन् प्रति गतिप्रतिपादकप्रत्यक्षश्रुतिवत् भूतानां जीवेन सह गतिप्रतिपादकप्रत्यक्षश्रुत्यभावनियम एवेत्यर्थ: । बलवानिति 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप:' इति अबगतिश्रवणŽ पभूतगतिगोचरार्थिकश्रवणाद्व्यापकगतौ व्याप्यगतिरावश्यकीति न्यायेन भूतव्यापकप्राणगतिश्रवणŽ पभूतगतिगोचरार्थिकश्रवणादपीति भाव: । अत एव 'त्-यात्मकत्वात्' 'प्राणगतेश्-च' इत्यादिना निर्णीतत्वाŽावं संशयाद्यवकाश इति न वाच्यम्, तदुपमर्देनाभ्यधिकाशङ्काया: प्रत्यवस्थानम् । एवंच विशे-षाश्रवणŽ पाविशेषाŽा भूतानां सहगतिरिति वैराग्यादिवैयर्थ्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'अश्रुतत्वात्' इत्यनेन विशेषश्रवणाभाव इत्युक्त: ।) तदुक्तत्वेन 'अनुŽ पता' इति सिद्धान्तन्यायं विवृणोति- स्थानान्तरेति । 'अथैनं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव भूतैरेव गच्छति' इति स्थानान्तरे जीवेन सह भूतानां गतिश्रवणस्यापि,
एतदनुŽ पत्वादार्थिकश्रवणानुकूलत्वात्, आर्थिकश्रवणमेवाश्रवणनियमापेक्षया प्रबलमित्यर्थ: । नत्वार्थिकश्रवणस्य नेयादिकारिणामिति स्थानान्तरश्रवणानुकूल्यकथनं व्यर्थम् । आर्थिकश्रवणास्यैवाश्रवणवाचकत्वोपपत्ते: । नच

आर्थिकश्रवणस्य बाधकत्वोपयोगिप्राबल्याय संवादित्वेन तत्कल्पनमिति वाच्यम् । संवादकप्रमाणाभावेऽपि प्राणगतिŽ पयुक्तेर्व्याप्तिपक्षधर्मतयो: श्रुतिसि€त्वेनापां गतेरुपसंहारŽ पप्रमाणसि€त्वेनार्थिकस्य प्राबल्योपपत्तौ तदर्थं तस्यावक्तव्यत्वादित्यत आह-

आर्थिकश्रवणमप्यनुक्तिं बाधत एव किमु स्थानान्तरगतं सयश्रवणमिति । कैमुत्यार्थमेव नेयादिकारिणां प्रतीतेरिति परिहारान्तरमुक्तम् ।। ६ ।।

।। आर्थिकश्रवणमिति ।। अनुक्तिं बाधत एवेति युक्तेरपि व्याप्तिलिङ्गग्राहकप्रामाण्येनैव भवितव्यम् । तच्च भूतानां प्राणव्याप्तत्वेन, प्राणानां जीवेन सहगतौ श्रुतिŽ पम्, अपां सर्वभूतात्मकत्वेन जीवेन सहगतौ श्रुत्युपसंहारŽ पमस्तीति, आर्थिकश्रवणस्यापि विशोश्रवणवदश्रवणबाधकत्वमित्यर्थ: ।) एवंच रथान्तरश्रवणस्यार्थिकश्रवणानुŽ पत्वात्, भूतानां सहगतिरुपपŽीवेति न वैराग्यादि वैयर्थ्यमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'इयादिकारिणां प्रतीते:' इत्यनेन 'अथैनं यजमानमिति स्थानान्तरश्रवणस्यापीत्येतदनुŽ पत्वमित्युक्त: ।) ।। ६ ।। ॐ भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ॐ ।। इत्यत्र, फलार्थमवश्यानुष्ठेयाननुष्ठेयसाधदर्शनाद्वैराग्यसाधनं किं मुमुक्षुणावश्यकमुनुष्ठेयं नवेति सन्देहे, नावश्यमनुष्ठेयमिति पूर्व: पक्ष:, अवश्यमनुष्ठेयमिति सि€न्त: । तत्र विशो इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वक विवृण्वन्प्रतिक्षिपति -

नच अपामसोममृता अभूमेति विशोात एव मोक्षफलस्याप्युक्ते: कर्मैव मोक्षसाधनमिति न मन्तव्यम् ।

।। नच अपामसोमेति ।। अपामिति श्रुतौ 'अमृता अभूम' इति विशोाकारेणैव मोक्षŽ पफलस्य साक्षात्कर्मसाध्यतोक्ते: स्वर्गादेरिव मोक्षस्यापि ज्ञानद्वारमन्तरेण कर्मैव साधनमित्यर्थ: । एवंच 'अपामसोमम्' इति वचनविशोात्कर्मैव मोक्षसाधनमिति वैराग्यादिवैयर्थ्यमिति न मन्तव्यमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'भाक्तम्' इत्यनेन 'अपाम्' इति श्रुतेर्गतिकथनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'योग्यता' इत्युक्तसि€न्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

नान्य: पन्था अयनाय विद्यते स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते यावदिन्द्रो यावन्मनुरित्यादि श्रुतिबलादमृतशब्दस्य यथायोग्यमेवार्थकल्पनोक्ते: ।। ७ ।।

।। नान्य: पन्था इति ।। यथायोग्यमिति सोमयागादिकर्मण: काम्यस्य बहुकालीनत्वगुणयोगेन स्वर्गाख्यगौणामृतत्वस्य काम्यत्वेऽपि, जिज्ञासुकृतकर्मणो ज्ञानद्वारा पारम्पर्येणैव मुख्यामृतत्वस्य तदेकदेशलक्षणया, ज्ञानिकृतस्य तु लक्षणयामृतत्वसाधनेन (ज्ञानŽ पामृतत्वस्य वा) आत्मज्ञानलब्धमोक्षे आनन्दाभिवृ€लक्षणातिशयŽ पामृतत्वस्य (वा) श्रुतिगतामृतशब्दार्थत्वेन योग्यत्वात्तस्यैवार्थस्य कल्पनोपपत्ते: । स(र्वथा)र्वात्मना न कर्मणा साक्षात्संसारनिवृत्ति: श्रुत्यर्थ: (इत्यर्थ:।) कुतो नैवं श्रुत्यर्थ इत्यत उक्तम् - नान्य: पन्था अयनाय विद्यत इति ।। अमृतशब्दस्य, आनन्दाि भवृ€Ž पमुक्तयर्थत्वे श्रुतिमाह- स य इति ।। स्वर्गाख्यगौणमुक्तयर्थत्वे च तामाह- यावदिन्द्र इति ।। आदिपदेन पारम्पर्येण मोक्षसाधनीभूतज्ञानसाधनत्वे च 'कर्मणा ज्ञानमातनोति' इति द्रयव्या । अत्र सौत्रभाक्तशब्देन प्रथम: पक्ष:, वाशब्दात्पक्ष(द्वयं)त्रयं ज्ञापितमिति ज्ञातव्यम् । यद्यपि भायतट्टीकयो: पक्षद्वयमेव वाशब्दार्थत्वेनोक्तम्, तथापि कर्मनिर्णयटीकायां 'अमृतशब्दस्य तत्साधनज्ञानलक्षणया' इति पक्षान्तरमप्येतत्सूत्रार्थतयोक्तमिति । एवंच श्रुत्यर्थतयानेकेाां योग्यतया वैराग्याद्यनुष्ठानमन्तरेण मोक्षासि€र्न वैराग्यादिवैयर्थ्यमिति भाव: । (अयं च न्यायो 'भाक्तं वा' इत्यनेन श्रुतेर्यथायोग्यमर्थवर्णनेन सूचित: ।) ।। ७ ।। ॐ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृयस्मृतिभ्याम् ॐ ।। इत्यत्र, पूर्वाधिकरणोक्तन्यायतदनपेक्षफलनिपत्तिदर्शनाभ्यां वैराग्यादिकं मुमुक्षुणावश्यमनुष्ठेयं न वेति सन्देहे, नानुष्ठेयमिति पूर्व: पक्ष:, अवश्यमनुष्ठेयमिति सि€न्त: । तत्र, 'सहभाव' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचानुशयस्य सहभावात्स्वर्ग एव फलदत्वम् भुक्तशेाानुशयवानित्यादिवचनाद्यथायोग्यमेव फलदानोपपत्तेः ।। ८ ।। नच मार्गस्यापि सहभावाद्यथागतमेवागमनमिति नियमः ।

।। नचानुशयस्येति ।। अनुशयस्य, (भुक्तकर्मशेास्य) कर्मणः, स्वर्गं गच्छता जीवेन सहभावात्, स्वर्गेऽकिञ्चित्फल(द)त्वाङ्गीकारादेवेत्युक्तम् । एवंच कर्मणः सहभावेन स्वर्ग एव फल(द)त्वोपपत्तेः, तत्र कर्मान्तरोपादानाभावात् कर्माभावे च तन्मूलसंसारोच्छेदः स्वयमेव भवतीति न मुमुक्षुणावश्यमनुष्ठेयं वैराग्यादीति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'कृतात्ययेऽनुशयवान्' इत्यनेन कर्मणा सहभावादिति सूचितः । सहभावाऽभावे, अत्ययेऽनुशयवत्त्वं च न स्यात् ।) त€तुत्वेन 'योग्यता' इत्युक्तसि€ान्तन्यायमेव विवृणोति- भुक्तशेाेति ।। आदिपदेन 'यतः शेाण' इति श्रुतिग्रहणम् । स्मृतेः श्रुत्यपेक्षया विवक्षिताशेाार्थप्रतिपादकत्वात्प्रतीकेन न्यायः 'अनुशयवान्' इत्यनेनैव कर्मणा यथायोग्यमेव फलदत्वमिति सूचितः । यद्वा 'दृयस्मृतिभ्याम्' इति प्रमाणे विशेाेक्तया सूचितः ।) ।। ८ ।। ॐ यथेतमनेवं च ॐ ।। इत्यत्र, यथागमनमन्यथा च गमनदर्शनात्सर्वं गतः किं गतिप्रकारेणागच्छत्यन्यथा वेति सन्देहे, गतिप्रकारेणैवेति पूर्वः पक्षः, अन्यथा चेति सि€ान्तः । तत्र 'सहभावः' इति पूर्वोक्तमेव पूवर्पक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच मार्गस्येति ।। 'सह' इत्यतः पूर्वं 'मन(सि)सः' इति शेाः । सि€ान्तिना गमनस्योभयथाप्यङ्गीकारात् एवेत्युक्तं तस्यैव विवरणं नियमः इति । नहि विज्ञातं पन्थानं विहायाविज्ञातेन गमने प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । एवंच गमन(मागर्)स्य स्मृतिविायतया मनसि सहभावेन, तेनैव गमनसम्भवे, स्वर्गफलस्यापि क्लेशानुङ्गाभावाद्वैराग्यादिवैयर्थ्यमिति नेति भावः । अयं च न्यायः 'यथेतम्' इत्यनेन मार्गस्य संस्कारविायत्वेन मनसि सहभाव इति सूचितः ।) त€तुत्वेन पूर्वोक्तमेव 'योग्यता' इति सि€ान्तन्यायं विवृणोति-

वचनबलाद्यथायोग्यमेवागमनोपपत्तेः ।। ९ ।। नच इयापूतर्े दत्तमित्युपासत इत्युपशब्दे नेयादिभिराचारस्य सहपाठाच्चरणफलं पुनरावृत्तिं करणफलत्वेन भ्रमाद्वदन्तीति वाच्यम् ।

।। वचनबलादिति ।। 'धूमादभ्रम्' इति विशेावचनबलाद्याेग्यं मार्गमनतिक्रम्यैवागमनोपपत्तेरित्यर्थः । (नच सहभावŽ पयुक्तिविरोधः, आगमने जीवस्यास्वातन्तर्ेण तत्स्मरणस्यागमनानुपयोगित्वेनाप्रयोजकत्वात् । अत एव यथायोग्यमेवेति नियमव्यवच्छेदायावधारणम् ।) एवंच मार्गद्वयस्यापि योग्यतया स्वर्गादागमनस्यातिक्लेशानुङ्गाŽा वैराग्यादिवैयर्थ्यमिति भावः । (अयं च न्यायः 'यथेतमनेवं च' इत्यनेन यथायोग्यमेवागमनमिति सूचितः ।) ।। ९ ।। ॐ चरणादिति चेŽा तदुपलक्षणार्थेति कार्णाजिनिः ॐ ।। इत्यत्र, गतागतनिमित्तयोरुभयोरपि सहभावदर्शनेन यज्ञादिकं गतागतसाधनं न वेति सन्देहे, नेति पूर्वः पक्षः, साधनमिति सि€ान्तः । अत्रापि सहभाव इत्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नचेयापूर्तेति ।। न गतागतं यज्ञादि कर्मफलम्, किन्तु चरणफलमेव, 'रमणीयचरणाः, कपूयचरणाः' इति श्रुतेः । नच तयोरभेदः, 'अचार इति सम्प्रोक्तः कर्माङ्गत्वेन शु€िदः' इति स्मृतेरङ्गाङ्गिभावेन भेदात् । ननु, 'अथ य इमे ग्रामा इयापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इत्युपक्रम्य,

"tĪL̲ô˜Ī™ĪĪṝĪtôĪ˜ĪĪtĪ˜ĪṬŪĪtṝĪĪ™ĪGh̲tĪ˜ĪṢṝĪĪŒṝĪĪṭ ĪṬĪœúĪṝĪtĪÊtĪṢ' <ŪtĪ ĪĪṬtĪṢOĪtĪÊtĪĪOĪtĪô™Ī ™ĪbĪĪŪzù•òāôtṝĪĪĻtĪŌtĪṢœú™ĪṬEuĪṭ ZĪœúsĪ•òāôtṝĪFòŸĪĪŪ˜Īt™ĪtĪ =EuĪ˜Īṃ- ZĪœúsĪ•òāôŪ˜ĪŪtĪ ** ĪṬĪœúĪṝĪĻŪuĪŪ˜Īt™ĪṢFòzṢù®ĪĪṢtFòŌtĪÊĪṭ, "OĪ˜ĪĪ˜ĪŪĪ' <t™ĪŪĪ OĪĻĪẏ˜Īṃ * ™Ī†™ĪĪĪ™ĪĪ ĪĪṬt™ĪĪ OĪtĪĪOĪtĪô™Ī ™ĪbĪĪŪzù•òāôtṝĪĪĻtĪŌŪtĪ`Īœṃú#Ī™ĪtĪṢ, tĪyĪĪŪĪ ôĪĪ —ĪĻĪL̲tĪœṢúṝĪ,

OĪtĪĪOĪtĪô™Ī ZĪœúsĪ•òāôtṛĪĪŪzùt™ĪyĪÊ: * ĪĪṬ FĻòtĪ:,
—ĪĻĪĻtĪŪĪŪ˜ĪuĪĪ—ĪĪṛĪĪŪzùt™ĪtĪ =EuĪ˜Īṃ- <ēõĪŪzùŪ
—ĪœúĪZĪĪœúô™ĪṢŪtĪ ** =ĪāôKĪsĪ˜ĪṢtĪtĪṃ, ôṛĪOĪGHsĪ OĪtĪĪOĪtĪô™Ī
ôĪḍþĪĪlöĪŪzùt™ĪŪĪ ‡ù™ĪṛĪ™Ī˜Īṃ * tĪyĪĪZĪ <™ĪĪŪzùŪ
—ĪœúĪZĪĪœúô™Ī, ôṛĪOĪGHsĪ OĪtĪĪOĪtĪô™Ī ZĪ ôĪḍþĪṢĻEuĪœṢúṛĪ
—ĪĻĪĻtĪŪĪŪ˜ĪuĪŪ˜Īt™ĪyĪÊ: * ô™ĪĪzṢùtĪtĪṃ, ™Ī†wĪ <™ĪĪŪzùŪ
—ĪœúĪZĪĪœúô™Ī ôĪḍþĪĪlö DṛĪ —ĪṛĪṢtĪṃ, ôĪ DṛĪ FṬòtĪ:,
tĪ^ùĪZĪFòĪzùĪĻĪṛĪsĪĪŪzùt™ĪtĪ =EuĪ˜Īṃ- <™ĪĪĪNtĪGHŪtĪ ** tĪyĪĪZĪ
"=Ī'®Ī–zùô™Ī ôĪ˜ĪŌĪṛĪṚtĪṛĪôtĪṬṛĪĪZĪFòtṛĪĪzùĪZĪĪœúô™Ī ZĪ
™ĪbĪĪŪzùôĪ˜ĪŌĪṛĪṚtĪtṛĪĪtĪṃ "=ĪĪŪôĪtĪ:' <ŪtĪ "=Ī'®Ī–zṢùĪ, <™ĪĪŪzùŪ
—ĪœúĪZĪĪœú: ôĪḍþĪŪlötĪ <t™ĪyĪÊ: * ĪṛĪṢṛĪ˜ĪŪĪ –ĪĪŒĪFòĪ
—ĪĪṛĪĪtFṬòtĪĪṢ —ĪĻĪĻtĪtṛĪŪ˜ĪŪtĪ ZĪṢŽĪ, ZĪœúsĪĻĪṬtĪṢṚṛĪĪ™ĪĪtĪœúĪ
—ĪĪṛĪṢĪĪĪĻĪ˜ĪĪs™Īô™ĪGhṛĪ –ĪĪŒĪFòtṛĪĪŪzùŪtĪ * DṛĪṭ ZĪṢ-
™ĪĪŪzùĪzùĪṢŪzùtĪ™Ī`ĪĪĪŪzùžüĪ®Ī–zùĪṢEuĪZĪœúsĪô™Ī
ôĪḍþ—ĪĪṛĪĪŪĪŪ˜ĪuĪĪZĪœúsĪ•òāô˜ĪṢṛĪ OĪtĪĪOĪtĪŪ˜Ī-
™ĪĪŪzùFòœúsĪ•òāôŪ˜Īt™ĪṬtĪŽĪbĪĪĪô™Ī —ĪĻ˜ĪtṛĪĪŽĪṢ™ĪĪŪzù
OĪtĪĪOĪtĪôĪĪŒĪĪṭ, ṚFò tĪṬ +ĪṬĪœúĪṛĪĻŪuĪ•òāôôĪĪŒĪĪŪ˜ĪŪtĪ ĪĪ tĪzùyĪĀ
ṛĪGhœúĪO™ĪĪŪzù ôĪ˜ĪĪzùĪŌ™ĪŪ˜ĪŪtĪ ĪṢŪtĪ —ĪĪṛĪ: * (+™Īṭ ZĪ
™Ī™Ī: "ZĪœúsĪĪĪṃ' <t™ĪĪ™IyĪĪŪôĪ€ùḍṢþtĪṬṭ ṛĪzùtĪĪ "+yĪ ™Ī <˜ĪṢ
OĪĻĪ˜ĪĪ:' <ŪtĪ ĪĪṬtĪĪGh, FòœúsĪZĪœúsĪ™ĪĪṢ:
ôĪḍþĪĪlöŪĪŪ˜ĪuĪFòOĪtĪĪOĪtĪô™Ī FòœúsĪ•òāôtṛĪĪĻtĪŌŪtĪ
—ĪĻĪÊĻtĪŪœúŪtĪ –ĪĪŒĪFòĪṢ€ùĪœúĪṢ%ŪĪ ôĪNŪZĪtĪĪṢ —ĪṛĪŪtĪ <ŪtĪ
ôĪNŪZĪtĪ: *) tĪ€ṢùtĪṬtṛĪṢĪ ĪNṛĪĪGHEuĪ˜ĪṢṛĪ "™ĪĪṢO™ĪtĪĪ' <ŪtĪ
ŪôĪ€ùĪtĪ™ĪĪ™Īṭ ḍṢþtĪṬĪĻzù®ĪÊĪĪNṛĪÊFṭò ŪṛĪṛĪĻsĪĪṢŪtĪ-

नान्य: पन्था इत्यादिवचनादेवोभयरोरपि चरणशब्देनैवोक्तेयर्ोग्यत्वात् ।। १० ।। नच भयफलकामादिमिश्रबुर्€त्वादि-यादिकारिणां संसार: अनियादिकारिणां तदभावान्मुक्तिरिति वाच्यम् ।

।। नान्य: पन्था इति ।। न चरणश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या गतागतस्य यज्ञादिफलत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरिति कल्प्यम्, तस्या अन्यथोपपत्ते: । चरणशब्देनैवाजहल्लक्षणया मुख्यवृत्त्या चोभयो:, कर्माचरणयोरप्युक्ते:, प्रतिपादनस्य, योग्यत्वात्, सम्भवादित्यर्थ: । ननु, उभयोरपि किमर्थं कर्मण इत्येव वक्तव्यमिति चेŽī, कर्मकर्तृणां रमणीयत्वादेश्-चरणसापेक्षत्वेन चरणाग्रहणे तदलाभात् । ननु, गतागतस्य चरणफलत्वमेव किं न स्यात्, बाधकाभावादित्यत उक्तम्- नान्य इति ।। एवकारेण श्रुतेर्निरवकाशत्वमाह । आदिपदेन 'इयापूर्तम् मन्यमाना:' 'अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति' इत्यादिश्रुति:, 'त्रैविद्या माम्' इत्यादिस्मृतिश्-च ग्राह्या । तथाच 'नान्य: पन्था:' इत्यादि श्रुत्या कर्मण: पुनरावृत्तिशून्यफलकत्वस्य निर्€त्वात् 'त्रैविद्या:' इत्यादिस्मृत्या तत्फलकत्वदर्शनाच्च, 'अथ य:' इत्यादिसमाख्यानाच्च

युक्तं चरणश्रुतिव्याख्यानमित्यर्थः । एवंच गतागतस्य कर्मफलत्वात्क्लेशसाधने, तस्मिन्साध्ये च विरक्तेन भाव्यमिति भावः । (अयं च न्यायः 'तदुपलक्षणार्थः' इत्यनेन 'नान्यः पन्थाः' इति बाधकवशेन करणचरणयोश्चरणशब्देनोक्तेर्योग्यत्वादित्युक्तः ।। १० ।। ॐ अनियादिकारिणामपि च श्रुतम् ॐ ।। इत्यत्र, इयापूत्यर्ादिविशेषोक्तयज्ञानित्वाभ्यां गतागतं किमियादिकारिणामेवोत सर्वाज्ञानिनामपीति सन्देहे, इयादिकारिणामेवेति पूर्वः पक्षः, सर्वाज्ञानिनामिति सिद्धान्तः । तत्र, विमिश्रतेत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिबोधति- नच भयेति ।। भयेत्यतः पूर्वं 'प्रत्यवायः' इति ग्राह्यम् । कामादीति आदिपदेन विधिप्रतिबोधबन्धपरिग्रहः । संसार इति 'बिभ्यत्पतति पादपात्' इति न्यायादिति भावः । मुक्तिरिति स्वर्गमुक्तयतिरिक्तं फलान्तरं नास्तीति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः । एवंच विमिश्रबुद्धित्वादियादिकरिणामेव गतागतमिति नियमो नेति भावः । (अयंच न्यायः 'अनियादिकारिणामपि' इत्यनेन प्रत्यवाय भयेन फलकामनया यजनादिकर्म कुर्वतां समुच्चयेन सूचितः ।) तदतुत्वेन 'बलवत्त्वम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति-

तेाां प्रबलदोाश्रुतेः ।। ११ ।। नच नरकभोगस्यानित्यत्वकथनार्ाँत्यनरकोक्तिर्विरुद्धा ।

।। तेाामिति ।। प्रबलेत्यनेन संयमने त्वनुभूयेत्यादिसूत्रोक्तदुःखादिदोासङ्ग्रहोऽपि कृतः । (एवंच भयकामनाद्य भावविरोधः । बिभ्यता फलकामशून्येनाप्युक्तविायस्य मरणहेतुत्वादर्शनात् ।) एवंच बलवद्दोाश्रुत्याज्ञानां सर्वेाां गतागतमस्तीति भावः । (अयंच न्यायः प्रथमसूत्रार्थचशब्देन द्वितीयतृतीयसूत्राभ्यां च दोाबलवत्त्वमित्युक्तः ।) ।। ११ ।। ॐ अपिसप्त ॐ ।। इत्यत्र 'अवरोहः' इति पूर्वोक्तया, लोकदृयया च नरकं नित्यदुःखप्रदमुत नेति सन्देहे, पुनरावृत्तिप्रदमेवेति पूर्वः पक्षः, नित्यदुःखप्रदमिति सिद्धान्तः । तत्र 'विरुद्धोक्तिः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच नरकभोगस्येति ।। अनित्यत्वकथनात् - 'यावदिन्द्राश्चतुर्दश । चकार नरकं शून्यम्' इत्यादावित्यर्थः । एवंच नरकस्यानित्यत्वे प्रमिते, तर्ाँत्यत्वोक्तेर्विरुद्धत्वेन, नित्यनरकाद्धकवद्द्वेाणामप्यनित्यं नरकमिति न भगवद्द्वेाादौ,

अतिशयेन वैराग्याद्यापाद्यमिति पक्षो नेति भावः । (अयं च न्यायो नरकाणां नित्यत्वानित्यत्वविभागकथेनेनानित्यत्वोक्तया नित्यत्वोक्तिर्विरुद्धेति सूचितः ।) तदतुत्वेन 'विभागः' इति उक्तसिद्धान्तन्यायं स्मृत्युदाहारणपूर्वकं विवृणोति-

रौरवोऽथ महाँश्चैव वह्निर्वैतरणी तथा । कुम्भीपाक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि तु । तामिस्रश्चान्धतामिस्रो द्वौ नित्यौ सम्प्रकीर्तिताविति विभागात् ।। १२ ।। नच सहस्थानादीशस्यापि नरकदुःखप्राप्तिः । स्वातन्त्र्यात्कारणाभावात् ।। १३ ।।

।। रौरव इति ।। विभागात् नरकाणां नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामित्यर्थः । एवंच नरकाणां विभागार्ँा नित्यत्वोक्तिर्विरुद्धेति भावः । (अयं च न्यायो 'अपि सप्तः' इति सूत्रेणैवोक्तः ।) ।। १२ ।। ॐ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॐ ।। इत्यत्र, दुःखयुक्ततद्रहितजाग्रदादिद्विविधावस्थादर्शनार्ँारकं किं सदुःखं, न वेति संशये, नेति पूर्वः पक्षः, सदुःखमिति सिद्धान्तः । तत्र सहस्थानमित्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच सहस्थानादिति ।। ईशस्येति वदता 'सर्वं रमयति' इति श्रुतिबलेन नरकेऽपि नारकिजननियमनार्थं ईशेन स्थातव्यमिति सहस्थानं नासिद्धमिति सूचितं भवति । यद्वा, 'ईशस्यापीति' सिद्धान्त्यनियत्वमाह । एवंच नरकस्य सदुःखत्वे, ईशस्यापि सदुःखसहस्थानात् सदुःखत्वं स्यादिति, नरकं निर्दुःखमेवेति भावः । (अयं च न्यायः 'तत्रापि' इत्यनेन सूचितः ।) तदतुत्वेन 'कारणाभावः' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं हेतुप्रदर्शनपूर्वकं विवृणोति- स्वातन्त्र्यादिति ।। अस्वतन्त्रे ह्यनपेक्षितान्यज्ञानादिदुःखकारणानि सम्भवन्ति, ईश्वरस्य स्वतन्त्रत्वात्सर्वज्ञत्वेनाज्ञानादिदुःखकारणाभावादिति भावः । एवंच दुःखकारणाभावादीश्वरस्य नरके सहस्थानेवपि, न दुःखप्राप्तिरिति भावः । (अयं च न्यायो दुःखानुभवसमुच्चायकचशब्देन सूचितः ।) ।। १३ ।। ॐ

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॐ ।। इत्यत्र, लौकिकमार्गे स्वातन्त्र्यदर्शनेनालौकिकत्वेन च, पितृयानदेवयानौ किं भूतैः स्वातन्त्र्येण गम्यौ, न वेति सन्देहे, स्वातन्त्र्येण गम्यौ, इति पूर्वः पक्षः, नेति सिद्धान्तः । तत्र 'सहस्थानम्' इत्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच साधनेन सह श्रुतेस्तद्वत्फलेऽपि जीवस्य स्वातन्त्र्यम् । अविहितत्वेन कारणाभावात् ।

।। नच साधनेनेति ।। 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते' 'तेऽर्चिमभिसम्भवन्ति' 'अथ य इमे ग्रामा इ-यापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इति श्रुतौ, विद्येयादिसाधनेन सह, अर्चिरादिधूमादिभावलक्षण(स्य)फलस्य श्रवणात्, तद्वत्साधन इव, फलेऽपि स्वातन्त्र्यमङ्गीकार्यम्, साधने स्वातन्त्र्याभावे तु, वैराग्यादिसाधनमपि नोत्पादयितुं शक्यं स्यादिति तद्विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । एवंच (फलस्यैव साधयितुं शक्यत्वात्) फलार्थं न वैराग्यादिकमापाद्यमिति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'प्रकृतत्वात्' इत्यनेन देवयानपितृयाणवत् विद्याकर्मणोः प्रकृतत्वादिति सूचितः । अत एव भाये 'तयोरपि' इत्यपिशब्दः ।) तत्तुत्वेन 'कारणाभावः' इत्युक्तमेव सिद्धान्तन्यायं विवृणोति- अविहितत्वेनेति ।। फलस्ये(त्यर्थः)ति शेषः । अनेन स्वातन्त्र्यविहितत्वं कारणं, तच्च वैराग्यादिसाधने ब्रह्मणो निर्वेदमायादीत्यादिना प्रमितं विध्यादिशास्त्राऽवैयर्थ्याय हि, तत्रेश्वरः स्वातन्त्र्यं ददातीति 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्यत्रोक्तम् । फले तु विहितत्वाभावात् न साधनप्रतिबन्दिग्रहणं युक्तमित्युक्तं भवति । ननु तर्हि, 'अथैतयोः पथोः' इति श्रुतौ 'नैकतरेण' इति कथं मार्गेण गतिनिषेधः, नहि पुरुषप्रयत्नाविायेन(ण)गच्छन्तीति प्रयोगो युज्यत इत्यत आह-

अथैतयोः पथोरित्यस्य च साधनार्थत्वात् ।। १४ ।। नच दुःखसहस्थायित्वादन्धेतमस्यपि सुखम् । ईशस्याप्रियत्वेनैव कारणाभावात् ।। १५ ।।

।। अथैतयोरिति ।। साधनार्तत्वादिति देवयानपितृयाणरूपमार्गद्वयसाधनतया प्रकृतविद्याकर्मविायत्वादित्यर्थः । एवंच विहितत्वरूपकारणाभावात्फले जीवस्य स्वातन्त्र्याभावेन तदर्थं वैराग्यादिकमापाद्यमेवेति भावः । (अयं च न्यायः, तुशब्देन विद्याकर्मणोर्विहितत्वरूप विशेषस्योक्तत्वादेव देवयानपितृयाणयोः फलभूतयोर्विहितत्वरूप पकारणाभावसूचनेन सूचितः ।) ।। १४ ।। ॐ न तृतीये तथोपलब्धेः ॐ ।। इत्यत्र, दुःखवतः सुखदर्शनेन, अलौकिकत्वेन (च), अन्धन्तमः सुखयुक्तं न वेति सन्देहे, सुखयुक्तमेवेति पूर्वः पक्षः, नेति सिद्धान्तः । अत्रापि 'सहस्थानम्' इत्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच दुःखेति ।। (सुखस्येति शेषः) दुःखस्य सुखेन सहावस्थायित्वात् व्याप्तत्वादित्यर्थः । तथाच नाप्रयोजकता । नच वक्तव्यं सवर्सुखदुःखयोरप्रत्यक्षत्वाद्व्याप्तिग्रहणानुपपत्तिरिति, 'यत्र दुःखं सुखं तत्रा' इत्यागमेन व्याप्तिग्रहणोपपत्तिरिति भावः । एवंच दुःखस्य सुखेन सहावस्थानात् तमः प्राप्तानामपि सुखसम्भवात्तत्साधने भगवद्द्वेषादौ नातिशयेन वैराग्यमापाद्यमिति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'तथोपलब्धेः' इत्यनेन, तृतीयतमोव्यतिरिक्तनरकेषु सुखदुःखयोः सहस्थानप्रतिपादकश्रुतिग्राहकेण सूचितः ।) तत्तुत्वेन 'कारणाभावः' इत्युक्तमेव सिद्धान्तन्यायं विवृणोति-

ईशस्येति ।। कारणेत्यतः पूर्वं ईशेच्छारूपेत्यध्यहार्यम् । इदमुक्तं भवति- विप्रतिपन्ना न सुखवन्तः, तथात्वेनेश्वरानि-यत्वात्, यद्यथेश्वरानियं तत्तथा न भवति, यथा शशो विषाणित्वेन इति । हेत्वसिद्धिपरिहारार्तमुक्तम् - अप्रियत्वेनैवेति ।। अप्रियत्वहेतोः अत्यप्रिये सुखमपि' इति स्मृतिसिद्धत्वेन प्राबल्यमेवकारोणाह । अयमर्थः नैते सुखित्वेनेश्वरेयाः, तदप्रियत्वात् । यो यस्याप्रियः स सुखित्वेन न तदियः, यथा राजविरोधी राज्ञ इति । नच व्याप्तिवचनविरोधः, तस्य तमोव्यतिरिक्तविायत्वेन सावकाशत्वादिति । एवं चेश्वरेच्छारूप पकारणाभावावच्छिन्धन्तमः प्राप्तानां सुखमिति भावः । (अयं च न्यायो 'लोके' इत्यनेन ईशाप्रियत्वाख्यः सूचितः ।) ।। १५ ।। ॐ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॐ ।। इत्यत्र, शब्दास्य शक्तयाद्यनेकवृत्तिसद्भावात्, 'धूमो भूत्वा' इत्यत्र भवनशब्दार्थः किं धूमादिदैवतैक्यं, उत तत्पदप्राप्तिः, अथ

तत्स्वाभाव्यापत्तिरिति सन्देहे, तदैक्यं, तत्पदप्राप्तिर्वेति पूर्व: पक्ष:, तत्स्वाभाव्यापत्तिरिति सि€ान्त: । अत्रापि सहस्थानमित्युक्तमेव न्यायं द्वितीयपूर्वपक्षसाधकत्वेन तावद्विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच धूमादिदेवतासहावस्तानात्कर्मिणोऽपि तत्पदप्राप्ति: ।

।। नच धूमादीति ।। अयं भाव: 'धूमो भूत्वा' इति सामानाधिकरण्यश्रुतिरुक्तोभयरीत्या युज्यते, अन्यथा तद्विरोध: । नच श्रुतेरन्यथात्वं कल्पनीयम्, बाधकमन्तरेण मुख्यार्थत्यागायोगात् । नच कर्मिणो दैवतैक्यवत् देवतापदप्राप्तिरप्यसम्भाविता, धूमादिदेवताभि: सहावस्थानात् स्नेहादिवशेन ताभिरेव स्वपदादेर्दानस्यापि युक्तत्वात् । एवंच कर्मिणो धूमादिदेवताभि: सहावस्थानादाकल्पसमाप्ति परममुख्यसाधनतत्पदप्राप्तिसम्भवाŽा कर्मणि वैराग्यमापाद्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'तत्स्वाभाव्यापत्ति:' इत्यनेनैव सूचित: ।) त€तुत्वेन पूर्वोक्तमेव 'कारणाभाव:' इति न्यायं विवृणोति-

तŽामित्तविद्याख्यकारणाभवात् ।। १६ ।। नच तैस्तै: सहावस्थानादतिचिरत्वम् ।

।। तŽामित्तेति ।। विद्येत्युपलक्षणम् । 'अधिकार:' इत्यपि ग्राह्यम् । कर्मिप्राप्यत्वे, युगपदनेककर्मिसमवायेऽनेकाां युगपदनेकपदप्राप्तिप्रसङ्ग: । नच श्रुतेर्नैरर्थ्यम्, तत्स्वभावप्राप्तेरेव भवनशब्दार्थत्वात् । नचास्यापि पदप्राप्तिपर्यायत्वम्, 'तद्गतौ गति:' इत्याद्येकदेशस्वाभावत्वात् । नच शब्दार्थत्याग: सादृश्ये च सामानाधिकरण्यप्रयोगदर्शनादिति भाव: । एवंच विद्यादिकारणाभावात् न कर्मिणां धूमादिदेवतापदप्राप्तिरिति आपाद्यमेव वैराग्यादिति भाव: । (अयं च न्याय: 'उपपत्ते:' इत्यनेन विद्याख्यकारणाभावेन तत्पदप्राप्तेरिति सूचनेन सूचित: ।) ।। १६ ।। ॐ नातिचिरेण विशेाात् ॐ ।। इत्यत्र, चिराचिरगमनविशिय(द्विविध)पान्थदर्शनेन, कर्मिण: स्वर्गाŽार्गत्य किं चिरेण गर्भवासं प्राप्नुवन्ति, उताचिरेणेति सन्देहे, चिरेणैवेति पूर्व: पक्ष:, अचिरेणेति सि€ान्त: । अत्रापि सहस्थानमित्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच तैस्तैरिति ।। धूमादिदेवैरित्यर्थ: । 'आकाशाद्वायुम्' इति श्रुतौ बहूनामुक्तत्वात्, 'तैरेतै:' इति वीप्सा । ततश्चातिचिरत्वमागमनस्योपपादितं भवति । उपलक्षणं चैतत् । तत्रतत्र तत्स्वाभाव्येनातिमहासुखे सम्भवति, तद्विहायागमने प्रयोजनाभावादित्यपि द्रयव्यम् । एवंच धूमादिदेवै: सहावस्थानात्, कर्मिणस्तल्लोकादागमनस्यातिचिरत्वेन, तत्रैव महासुखत्वसम्भवात्, न तत्र वैराग्यमापाद्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'नातिचिरेण' इत्यनेन, निोध्यतया पूर्वपक्षसाध्यनिर्देशशात्त€तुरेव सूचित: ।) त€तुत्वेन पूर्वोक्तमेव 'कारणाभाव:' इति सि€ान्तन्यायं विवृणोति-

वत्सरात्पूर्वमेव त्विति क्लृप्तकालादधिकावस्थाने कारणाभावात् ।। १७ ।। नच व्रीह्यादिजीवै: सहानवस्थानाद्दु:खप्राप्ति: । शब्दविहितत्वेन पापाख्यकारणाभावात् ।। १८ ।।

।। वत्सरादिति ।। नच महासुखप्राप्तेरियत्वेन कारणमिति वाच्यम् । न कर्मिणां महासुखप्राप्तिरिति भाव: । (अयं च न्याय: विशेाादित्यनेन वत्सरात्पूर्वमेव तु इति प्रमाणविशेाक्लृप्तकालादधिककालावस्थाने कारणाभाव इति सूचित: ।) ।। १७ ।। ॐ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलपात् ॐ ।। इत्यत्र, लोके ग्रामान्तरगमनस्य दु:खहेतुत्वदर्शनात्, अस्य स्वर्गमार्गस्य पुरुाार्थत्वेन कर्मिण: स्वर्गादागमने दु:खवन्तो न वेति सन्देहे, दु:खवन्त इति पूर्व: पक्ष:, नेति सि€ान्त: । अत्रापि सहस्थानमित्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच व्रीह्यादीति ।। न चेश्वरे व्यभिचार:, अस्वातन्त्र्यस्य हेतुविशेाणत्वात् । नचासि€:, 'त इह व्रीहियवा:' इति तेाां व्रीह्यादिभावदर्शनात् । न चाप्रयोजकता, व्रीह्यादिसहावस्थाने च तच्छेदनादिना दु:खनियमात् । नहि दु:खिना सहावस्थानेऽपि दु:खप्राप्तावीश्वरवत्स्वातन्त्र्यं प्रमितमस्तीति भाव: । तच्च दु:खं यज्ञादिफलमेव, आगमनादेर्यज्ञादिफलत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । नच दु:खकारणाभाव:, यज्ञानां हिंसायुक्तत्वेन तत: पापस्य सम्भवादिति पूर्वपक्षशेाो द्रयव्य: । एवंच सुखसाधनतया वेदोक्तस्य कर्मणो यथा दु:खसाधनत्वं, तथा वैराग्यस्यापीति न वैराग्यमापाद्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'अन्याधिष्ठित:' इत्यनेन सूचित:

।) त€तुत्वेन

प्रागुक्तमेव 'कारणाभाव:' इति सि€ान्तन्यायं विवृणोति- शब्दविहितत्वेनेति ।। 'यज्ञादे:' इति शो: । यज्ञादेर्हिंसायुतत्वेऽपि न पापहेतुत्वम्, निहि€हिंसाया एव तथात्वात् । यमाहिंसाया: 'अग्नीोमीयं पशुमालभेत' इति शब्दविहितत्वादित्यर्थ: । पापान्तरनिमित्तकदु:खानुभवस्य नायमवसर इति हृदयम् । नास्वातन्त्र्ये सति, दु:खिसहावस्थानमात्रं दु:खप्राप्तौ हेतु:, जीवनियामकदेहेा व्यभिचारात् , किन्तु पापविशोवत्त्वम् , तच्च नास्तीति भाव: । एवंच सुखसाधनतयोक्तस्य कमर्णो दु:खसाधनत्वाभावात्, वैराग्यमापाद्यमेवेति भाव: । (अयं च न्याय: 'शब्दा:' इत्यनेन शब्दविहितत्वेन न पापसाधनत्वमित्युक्त: ।) ।। १८ ।। ॐ रेत:सिग्योगोथ ॐ ।। इत्यत्र, 'यो वा रेत: सिञ्चति तमेवानुविशति' इति श्रुत्या पितृप्रवेशे प्रयोजनादर्शनेन च कर्मी पितरं न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, प्रविशतीति सि€ान्त: । तत्र 'वैयर्थ्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच वैयर्थ्यं पितृशरीरगमने ईशक्लृप्त्यैव पितरं प्रविश्यायाति मातरमितीशक्लृप्तत्ववचनात् ।। १९ ।।

।। नच वैयर्थ्यमिति ।। एवंच पितृप्रवेशस्य वैयर्थ्यादागमने महाप्रयासाभावेन नातिवैराग्यं कर्मादावापाद्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'रेत:सिग्योग:' इत्यनेन पितुरनुपयोगं परिहरता सूचित: । अन्यथा पितृयोग इत्येवावक्ष्यत् ।) त€तुत्वेन 'क्लृप्ति:' इत्युक्तसि€ान्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- ईशक्लृप्त्यैवेति ।। ननूक्तस्य वैयर्थ्यमिति चेŽा, शरीरपरिणामार्थं रेतसोऽपेक्षितत्वेन, पितृप्रवेशस्यावश्यकत्वात् । अत एव सूत्रे, लाघवात् 'पितृयोग:' इति वक्तव्ये 'रेत:सिग्योगोऽथ' इत्युक्तमिति । एवंचेशक्लृप्त्यैव पितृप्रवेशस्यावश्यकत्वात् । आपाद्यमेव वैराग्यमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'अथ' इत्यनेन 'ईशक्लृप्त्यैव पितरम्' इति प्रमाणसूचकेन सूचित:, ल्यपैवानन्तर्यप्रतिपादनात् ।) ।। १९ ।। ॐ योने: शरीरं ॐ ।। इत्यत्र,पितृद्वारा मातृयोनिप्रवेशाप्रवेशयोरनुपपत्त्यदर्शनेन, पितृद्वारा मातृयोनिं प्रविश्याथ शरीरं प्राप्नोति, न वेति सन्देहे, पितृद्वारा मातृयोनिं प्रविश्यैव शरीरं प्राप्नोतीति नियमो नास्तीति पूर्व: पक्ष:, पितृद्वारा मातृयोनिं प्रविश्यैव शरीरं प्राप्नोतीति सि€ान्त: । तत्र 'अन्यथागति:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच पितु: सकाशादन्यतो वौदर्यगर्भस्थशरीरमेव प्रवेयुमुपपत्तेर्योनिप्रवेशाभाव इति वाच्यम्, योनिद्वारेण देहं च प्राप्नोति प्रायशो नर: इति वचनात्सामान्यतो गत्यन्तराभावात् ।

।। नच पितुरिति ।। अन्यतोऽŽादे: । अयं भाव: । मातृयोनिप्रवेश एव तावŽा विद्यते, 'देहं गर्भस्थितम्' इति वचनात् । मातृप्रवेशसद्भावेऽपि पितृद्वारैवेति न नियम:, अन्यतोऽŽादेरपि प्रवेशोपपत्ते: । ननु शरीरपरिणामार्थं रेतसोऽपेक्षितत्वेन पितृप्रवेशस्यावश्यकत्वं पूर्वाधिकरणे समर्थितमिति चेŽा, अन्यथा मातृस्थरेतसैव परिणामोपपत्ते: । प्रागसि€शरीरप्राप्ति(प्य)नुपपŽा, 'देहं गर्भस्थितं क्वापि' इति वचनेन, मातुरुदरस्थितगर्भस्थितेर्वा बहिर्निर्गते वा पूर्वसि€देहप्रवेशस्योक्तत्वात् । एवंच शरीरप्राप्तावतिप्रयासाभावाŽातिवैराग्यमापाद्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्यायोऽनुव्याख्यानोक्तरीत्या पूर्वसूत्रादनुवृत्तेनाथशब्देन प्रकारान्तरेण जननस्योक्ते: सूचित: ।) त€तुत्वेनान्यागतिरित्युक्तसि€ान्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- योनिद्वारेणेति ।। अन्येनान्येनप्रकारेणागतिर्गत्य भाव: । गत्यन्तराभाव इति यावत् । गतिशब्देन देहप्राप्तिरुच्यते । ततश्च सामान्यत उत्सर्गत: अन्येनाŽाद्वारादिलक्षणप्रकारान्तरेणागतिर्देहप्राप्त्यभाव इति विवृतं भवति । यद्वा अŽादिद्वारेण मातृशरीरप्राप्त्यादिलक्षणविशोजनने वरादिŽ पान्या गतिरस्ति सामान्यतो जनने तु तादृशगत्यन्तराभावादिति न्यायविवरणाभिप्राय: । ननु गत्यन्तराभावात् कथमेतदित्यत आह-

विशोकारणादेव विशोाज्ञनिरियते । सामान्यजननं चैव नृणां सामान्यहेतुत इति वचनाच्च ।। २० ।।

।। इति श्रीमŽयायविवरणे तृतीयाध्यायस्य प्रथम: पाद: ।।

।। विशोकारणादिति ।। विशोकारणात् वरादिŽ पादित्यर्थ: । अत एवोदाहृतप्रमाणेऽपि 'प्रायश:' इत्युक्तम् । एवंचान्येन प्रकारेण गत्यभावात्पितृद्वारा मातृयोनिप्रवेशेनासि€शरीरप्राप्तिरिति शरीरप्राप्तौ महादु:खसद्भावादापाद्यमेव वैराग्यमिति भाव: । (अयं च न्यायो 'योने: शरीरम्' इत्यनेन सामान्यजननस्य सामान्यतोऽन्येन प्रकारेणागतिरिति सूचित: ।) ।। २० ।।

।। इति श्रीमŽयायविवरणे तृतीयाध्यायस्य प्रथम: पाद: ।।

वैराग्यसाध्योपास्तिसाधनभक्ते: पुरुाप्रयत्नाविायत्वेनाविधेयत्वात्तदुत्पत्त्यर्थं भगवन्माहात्म्यप्रतिपादनार्थोऽयं पाद: प्रवृत्त: । एतत्पादीयाधिकरणपूर्वपक्षसि€न्तन्याया अनुव्याख्यायां सङ्ग्रहेणोक्ता: । 'पश्-चाददृययविज्ञानकालदु:खपृथग्भवा: । स्थानभेदो विरु€त्वं न्यायसाम्यं सतो भव: । गुणसाम्यमयोगश्-च तर्कबाधो विलोमता । नानाभाव: प्रलोभश्-च युक्तय:

पूर्वपक्षगा: । अशक्यकर्तृताशक्ति: स्वतोऽबोधस्तदेव च । अमानक्लृप्ति: सन्मानव्यवस्थात्यल्पताभव: । विशोदृयिवाक्ये च पुंशक्ति: सुनिदर्शनम् । अलौकिकत्वमाधिक्यं स्वातन्त्र्यं निर्णयप्रभा: ।।' इति ।। ॐ सन्ध्ये सृयिराह ॐ ।। इत्यत्र, वादिविप्रतिपत्त्या, स्वप्नो भगवदधीनो न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, भगवदधीन इति सि€न्त: । तत्र पश्-चाददृ-यरित्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-पश्-चाददृये: स्वप्नविायस्यासत्त्वं न वाच्यम् ।

।। पश्-चाददृयेरिति ।। उपलक्षणमेतत् । पूर्वमपीत्यपि ग्राह्यम् । स्वप्नो नामार्थज्ञात्मक: । तत्र तावत् स्वाप्नानां करितुरगादीनां परमेश्-वरायत्तता नोपपद्यते, असत्यत्वात् । न तावदिमेऽनादिनित्या:, स्वप्नावस्थान्त: प्रागूर्ध्वं चोपलब्धिप्रसङ्गात् । नहि विद्यमाना अप्युपलब्धिसाधनेा चक्षुरादिवनुपरतेा, नोपलभ्यन्ते, उपलभ्यन्ते चोपरतेविति सम्भवति । नचान्यत्रगता:, अन्यैरप्यनुपलम्भात्, । स्वाप्ना: पदार्था नानादिनित्या:, मध्यमपरिमाणोपेततया दृश्यमानत्वात् घटवदित्यनुमानविरोधाच्च । नाप्युत्पत्तिविनाशवन्त:, तथात्वेऽपि, घटादिवत्प्रागूर्ध्वमुपलम्भप्रसक्ते: । नच वाच्यं विद्युदादिवत्तदैवोत्पत्तिर्विनाशश्-चात: प्रागूर्ध्वमनुपलम्भो न दोाायेति, इत्थम्भावे प्रमाणाभावात्, प्राङ्मृदादीनामूर्ध्वं कपालादीनामनुपलम्भापत्तेश्-च । नचैवाां तत्कालीने जन्मनि उपादानं निमित्तं च पश्याम: । कर्ता च न तावज्जीवात्मा, द्र-युर्निव्यापारत्वात् । अपरस्य चादर्शनात् । तथाच यावद्विशोबाधे सामान्यबाधाŽा सत्त्वं तेाम्, अविद्यमानानेकतुरगकर्यादीन् पश्यामीत्युत्तरकालीनानुभवविरोधाच्च । 'स्वप्नमायासŽ पा' 'स्वप्नमनोरथो यथा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्चेति । तदेवं न स्वाप्नानामर्थानामीश्-वराधीनत्वम्, नापि ज्ञानस्य, तस्यापि निमित्ता भावेनापरमार्थत्वात् । इन्द्रियप्रवृत्तीनामुपरतत्वात् । मनसो बाह्यार्थेवस्वातन्त्र्ादिति । एवंच स्वप्नस्यासत्वादसतश्-चेश्-वराधीनत्वायोगाŽा तस्य महामहिमत्वमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'सन्ध्ये सृयि:' इत्यनेन सूचित: । तेन पश्-चाददृयेर्गत्युक्ते: पश्-चाददृयि: पूर्वपक्षन्याय इत्युक्तं भवति ।) त€तुत्वेनाशक्यकर्तृताशक्ति:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति-

अशक्यक(का)रणशक्तिमत्त्वादीश्-वरस्य, संस्कारेण सृष्ट्वा, पुन: संस्कारमात्रतामापाद्य, तस्यापि तिरोधानोपपत्ते: । जाग्रत्त्वप्रतीतिमात्रस्य भ्रान्तित्वात् ।। १ ।।

।। अशक्यकारणेति ।। सृष्ट्वा संसारमात्रतामापद्येत्यत्र स्वप्नकाल एवेत्युपस्कर्तव्यम् । तथाच सृष्ट्वेत्यनेनानादित्वपक्षदोाा अनभ्युपगमेनैव निरस्ता: । तत्काल एव सृष्ट्वेत्यनेन, प्रागुपलम्भप्रसङ्ग: संस्कारमात्रतामापाद्येत्यनेन, पश्-चादुपलम्-भप्रसङ्गश्-च निराकृत: । संस्कारेत्युपादानकीर्तनम् । नच तस्य गुणत्वेनोपादानत्वानुपपत्ति:, मनोवृत्तित्वेन द्रव्यत्वात् ।

संस्काराणां चातीन्द्रियत्वेन, त्र्यणुकजन्मविनाशयोर्द्वर्यणुकस्यैव प्रागूर्ध्वर्ं चानुपलम्भो न दोाय । न चात्र प्रमाणाभाव:, 'मनोगतास्तु संस्कारान्' इति स्मृतिवचनस्यैव प्रमाणत्वात् । एतेनैतदपि प्रत्युक्तम् । यत्प्रतीतिकारणाभाव इत्युक्तं, मनस एव तत्कारणत्वेन स्मृत्युक्तत्वात् । ईश्-वरस्येति कर्तृनिर्देश: । ननु कर्तृस्तदैव सृयिसंहारकराणत्वमसम्भावितमित्यत उक्तम्- अशक्येति ।। एवंच सत्यदृयादिकं निमित्तं प्रसिद्धमेव । न केवलमर्थानां सत्यत्वसम्भवेन भगवदधीनत्वम्, किन्तु ज्ञानस्येत्यभिप्रेत्याह- तस्यापीति । सृष्ट्वेत्यनन्तरं 'प्रदर्श्य' इत्युपस्कर्तव्यम् । तेनात्र तच्छब्देन तत्प्रदर्शनं परामृश्यते । तथाच न केवलमीश्-वर: स्वाप्नान् गजादीन् सृष्ट्वा, संस्कारतामापादयति, किन्तु तान् प्रदर्श्य, तस्य दर्शनस्य तिरोधानमपि करोतीत्यर्थ: । नत्वेतत्स्वप्नस्य सत्यत्वे, 'अविद्यमानानेव करितुरगादीनपश्यम्' (इत्युत्तरकालिक)तिरोधानानुभवविरोध इत्यत आह- जाग्रत्त्वेति ।। मात्रेति पदार्थस्वर्ं पं व्यावर्तयति । जाग्रत्त्वं नाम जागरानुभूतपदार्थैरेकत्वम् । तथाच स्वाप्न एवायं, न जागरानुभूत इत्यनुभवात्, जाग्रत्त्वप्रतीतिरेव भ्रान्तिर्न स्वापनपदार्थस्वर्ं पप्रतीति:, नायं गज इति बाधाभावादिति भाव: । ननु जाग्रत्त्वस्यापि सोपादानत्वसम्भवात्कथं तत्प्रतीति भ्रान्तिरित्युच्यत इति चेर्ंा । नहि वयं कारणसामग्रीसम्पादनसम्भवमात्रेणार्थानां सत्यतामातिष्ठामहे किं तु बाधाभावेनैव सामग्र्यभावेनासत्त्वं ब्रुवाणं प्रति तु तदसिद्धेरुक्ता । अस्ति च जाग्रत्त्वप्रतितेर्बाध: 'स्वाप्न एवायं, न जागरानुभूत:' इत्याद्युदयादिति भाव: । नन्वेवं स्वाप्नपदार्थानां सत्यत्वे, कथं श्रुतिस्मृतिभ्यां तदसत्त्वमावेद्यत इत्यत आह- जाग्रत्त्वेति ।। जाग्रत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वात्तद्वायं श्रुत्यादिकमिति भाव: । एवं चेश्-वरस्याशक्यकर्तृतायां शक्ते:, स्वाप्नपदार्थानामीश्-वरसृयत्वेन तदधीनत्वात्, युक्तं तस्य महामहिमत्वमिति भाव: । (अयं च न्यायो 'निर्मातारम्' इत्यनेन सूचित: ।) ।। १ ।। ॐ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॐ ।। इत्यत्र, सर्वस्य भगवदधीनत्वोक्तया, विशेाानुक्तया, स्वप्नतिरोभावो भगवदधीनो भगवदधीनो न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, भगवदधीन इति सिद्धान्त: । तत्र 'अविज्ञातम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं

विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचाविज्ञानमात्रेण स्वप्नप्रतीत्या ज्ञानशक्तयैव स्वप्नतिरोधानं नेशेनेति वाच्यम् बोधे जीवस्यास्वातन्त्र्र्यात् ।

।। न चाविज्ञानेति ।। बाह्याविज्ञानादेव हि स्वप्न: प्रतीयते, अतो ज्ञानशक्तयैव तिरोभावोऽप्युपद्यते । शक्तिरेाा ज्ञानस्य, यत्समानविायाज्ञानं नाशयतीति । एवंच न तस्य महामहिमत्वमिति नेति भाव: । तद्धेतुत्वेन 'स्वतोऽबोध:' इत्युक्तं सिद्धान्तन्यायं विवृणोति- बोध इति ।। बोधे प्रबोधे । अनेनानुव्याख्याने, 'स्वत:' स्वातन्त्र्र्येण 'अबोध:' प्रबोधाभाव इति अकारप्रश्-लेा इत्युक्तं भवति । नन्वज्ञाननिमित्तत्वात्स्वप्नस्य, ज्ञाननैव स्वप्नतिरोधासम्भवाज्जीवस्यास्वातन्त्र्यकथनं क्वोपयुक्तमित्यतो ज्ञानाज्ञानयोजर्र्ीवभिर्ंत्वं वा, तत्स्वर्ं पत्वं वा, भिर्ंाभिर्ंत्वं वा, भिर्ंत्वाभिर्ंत्वो भयराहित्यर्ं पानुभयत्वं वेति विकल्पान् हृदि निधाय, क्रमेण सर्वत्रापि दोामाह-

ज्ञानाज्ञानयोस्तदन्यत्वे जडत्वात्कैमुत्येनास्वातन्त्र्यम् । तत्स्वर्ं पत्वे तेनैव व्याख्यातत्वात् । उभयात्मकत्वे दोाद्वयापातात् । अनुभयात्मकत्वे स्वव्याहते: ।

।।ज्ञानाज्ञानयोरित्यादिना ।। तच्छब्देन जीव: परामृश्यते । अज्ञानाज्ञानाभ्यामेव स्वप्नतिरोधानसम्भवात्किमीश्-वरेणेति वदता पूर्वपक्षिणा ज्ञानाज्ञानयरोरीश्-वरभिर्ंत्वमङ्गीकृतमेवेति तर्ंोक्तम् । तथा चेश्-वरलक्ष्मीभिर्ंत्वे सति, जीवाभिर्ंत्वं जडत्वे हेतुरिति नेश्-वरादौ व्यभिचार: शङ्कनीय: । यदा चेतनस्य जीवस्यास्वातन्त्र्यम्, तदा किं वाच्यं जडर्ं पज्ञानाज्ञानयोरित्यभिप्रेत्य, कैमुत्येनेत्युक्तम् । तेनैवास्वातन्त्र्यतयोक्तजीवेनैव । ज्ञानाज्ञानयोरपि जीववदस्वातन्त्र्र्यात्प्रबोधहेतुत्वानुपपत्तिरिति भाव: । दोाद्वयापातादिति ।। भिर्ंत्वमादाय जडत्वात्कैमुत्येनास्वातन्त्र्यं,

अभिŽात्वमादाय जीवगतास्वातन्त्र्यमिति दोद्वयापातादित्यर्थः । व्याहतेरिति ।। भिŽां न भवतीत्युक्ते, अभिŽामित्येवोक्तं स्यात्, भिŽाभिŽाऽभिŽात्वराहित्याभावात्, पुनर्न भवतीत्युक्ते, व्याहतिः । एवमभिŽां न भवतीत्युक्ते, भिŽामित्येवोक्तं स्यात् भिŽाभिŽा भेदराहित्याभावात्, पुनर्भिŽां न भवतीत्युक्ते, व्याहतिरित्यर्थः । अज्ञानादेः स्वप्नादिनिमित्तत्वस्य प्रमाणसिद्धतवादुक्तानुपपत्तिः कथं चित्परिहर्तव्येत्यत आह-

तावन्मात्रनिमित्तत्वे मानाभावात् । सर्वस्येशवशत्वे मानाच्च ।। २ ।। नच कालापेक्षयैव जागरितम् अचेतनत्वादेव कालस्य ।

।। तावन्मात्रेति ।। अनुभवस्य विद्यमानत्वात्कथं मानाभाव इत्यत उक्तम्- मात्रेति ।। अनुभवस्य, ज्ञानाज्ञानयोर्निमित्तत्वमात्रवियत्वमिति भावः । न केवलं स्वप्नादेरज्ञानादिमात्रनिमित्तत्वे मानाभावादेमङ्गीकारः किं तु ईशहेतुत्वे मानसद्भावाच्चेत्याह- सर्वस्येति ।। अनेन जीवादेरस्वातन्त्र्यमपि प्रमापितं भवति । अत एव 'स्वप्नादेः' इत्यनुक्तवा, सर्वस्येत्युक्तम् । एवंच जीवस्य स्वतः स्वातन्त्र्ेण प्रबोधाभावात्, ज्ञानादीनां जडत्वेन सुतरां स्वातन्त्र्ा भावादीश्वरस्यैव स्वप्नतिरोधानहेतुत्वमिति भावः । (अत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायौ 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' इत्यनेन दृयान्तास्वातन्त्र्यज्ञानाज्ञानाधीनबन्धमोक्षयोः परमात्माधीनत्वोक्तया, 'अविज्ञानम्', 'स्वतो बोधः' इति क्रमात्सूचितौ ।) ।। २ ।। ॐ देहयोगाद्वासोऽपि ॐ ।। इत्यत्र, पूवर्ोक्तरीत्या, जाग्रदवस्था किमीश्वराधीना, न वेति सन्देहे नेति पूर्वः पक्षः, ईश्वराधीनेति सिद्धान्तः । तत्र 'कालः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच कालेति ।। एवंच कालापेक्षया जागरणस्य जायमानत्वाŽीश्वरस्य महामहिमत्वमिति नेति भावः । (अयं च न्यायो - 'वासोऽपि' इत्यपिपदात् 'पराभिध्यानात्तु' इत्यस्यानुर्कादवधारणार्थकतुशब्देन कालनिोधात्कालाधीनत्वं जाग्रदवस्थाया इति सूचितः ।) तद्धतुत्वेन 'तदेव' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- अचेतनत्वादेवेति ।। एतदनन्तरं 'अस्वातन्त्र्ात्' इति ग्राह्यम् । तथाच 'तदेव' इत्यनुव्याख्याने, तच्छब्देन 'स्वतोऽबोधः' इत्यत्राभिप्रेतास्वातन्त्र्यस्य निमित्तीभूताचेतनत्वस्य परामर्श इति भावः । कालस्यास्वातन्त्र्े कैमुत्यद्योतनार्थं अचेतनत्वादेवेत्येवकारः तदेवोपपादयति- चेतनान्तरस्येति ।। ईश्वरव्यावृत्त्यर्थमन्तरग्रहणम् । कालस्य निमित्तमात्रत्वमिति भावः । अत एव पूर्वपक्षे 'कालापेक्षयैव' इत्युक्तम् । ननु मास्तु कालस्याचेतनत्वेन, जागरणस्य तदधीनत्वम्, तथापि नेश्वराधीनत्वं सम्भवति, जीवस्य तदधीनत्वात् । जागरणे हि जीवस्य स्वातन्त्र्यं प्रतीयत इत्यतो वाह-

चेतनान्तरस्याप्यस्वातन्त्र्ात् ।। ३ ।। नच परमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने दुःखित्वप्राप्तेर्नाडीषु सुप्तिर्न भवति ।

।। चेतनान्तरस्यापीति ।। न केवलं कालस्येत्यपिशब्दः । एवंच कालस्याचेतनत्वादीश्वरस्यैव जाग्रदवस्थाप्रेरकत्वमिति, युक्तं तस्य महामहिमत्वमिति भावः । (अयं च न्याया निोधहेत्वाकाङ्क्षायामस्वातन्त्र्यस्यैव

तद्धतुत्वसम्भवात्तत्प्रयोजकमचेतनत्वमित्यवधारणार्थक तुशब्देन सूचितः ।) ।। ३ ।। ॐ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ॐ ।। इत्यत्र, 'सता सोम्य तदा सम्पŽो भवति' , 'यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसŽीः स्वप्नं न विजानात्यासु नाडीषु सुप्तो भवति' इति श्रुतिभ्यां सुप्तिः किं भगवति, नाडीषु वेति सन्देहे, भगवत्येव, न नाडीविति पूर्वः पक्षः, नाडीस्थपरमात्मनीति सिद्धान्तः । तत्र 'दुःखम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच परमात्मन इति ।। दुःखित्वप्राप्तेरिति जाग्रत्स्वप्नयोः परमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने दुःखित्वदर्शनादित्यर्थः । न्यायस्य पूर्वपक्षफलसम्बन्धस्तु मूल एव सयः । विपक्षबाधकैतŽयायोत्प्रेक्षामूलं च सूत्रे 'नाडीषु' इति पदम् । तेन हि नाडीस्थपरमात्मनि सुप्तिरिति, सिद्धान्तप्रदर्शनेन, नाडीषु सुप्तिर्नेति पूर्वपक्षन्यायं पूर्वपक्षसाध्यं द्योत्यते । तत्र दुःखाभावो हेतुः । तस्याप्रयोजकतापरिहारायान्यथा 'दुःखं स्यात्' इति विपक्षबाधकतर्कोŽायनात् । (अयं च न्यायः 'आत्मनि' इत्यनेन

नाडीाु सुप्त्यङ्गीकारे, दु:खप्राप्तिपरिहारकेण सूचित: ।) त€तुत्वेन 'अमानक्लृप्ति:' इत्युक्तसि€ान्तन्यायं विवृणोति-

उभयस्वीकारोपपत्तौ मानस्य क्लृप्त्यकारणमित्यनवस्थितिदोाादतिप्रसङ्गात् ।। ४ ।। नच प्रबोधस्य पृथगपि कारणदृये: क्वचित्तदेव ।

।। उभयेति ।। नाडीस्थपरमात्मनि सुप्त्यङ्गीकारेण, नाडीाु, परमात्मनि चेत्युभयस्वीकारेण प्रमाणभूतस्य 'सता सोम्य तदा सम्पŽा:' ,'नाडीाु सुप्तो भवति' इति श्रुतिद्वयस्य व्यवस्थोपपत्तौ सत्यामपि, मानस्योदाहृतिŽ पस्य या क्लृप्ति: नाडीस्थपरमात्मनि सुप्तिरिति, तदकारणमिति कृत्वा, तदनभ्युपगम इति यावत् । अव्यवस्थितिदोाात् सर्वत्र प्रमाणेन प्रमेयव्यवस्थित्यभावŽ पाद्दोाात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणसि€स्यापि परित्यागŽ पादतिप्रसङ्गादित्यर्थ: । एवंच परमात्मन्येव सुप्त्यङ्गीकारेऽमानक्लृप्तिप्रसङ्गाŽाडीस्थपरमात्मन्येव सुप्तिरिति युक्तं तस्य माहात्म्यमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'तच्छ्रुते:' इत्यनेन परमात्मन्येव सुप्त्यङ्गीकारे, 'आसु तदा' इति 'सता सोम्य' इति श्रुतिलक्षणमानक्लृप्त्यभाव: स्यादिति सूचित: ।) ।। ४ ।। ॐ अत: प्रबोधोऽस्मात् ॐ ।। इत्यत्र, सर्वस्य भगवदधीनत्वोक्तया, सुप्तिप्रबोधो भगवधीन इति विशोाानुक्तया च, सुप्तिप्रबोधो भगवदधीनो न वेति सन्देहे, नेश्वरैकाधीन इति पूर्व: पक्ष:, ईश्वरैकाधीन इति सि€ान्त: । तत्र 'पृथग्भाव:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच प्रबोधस्येति ।। एवंच प्रबोधे पृथगपि कारणस्य भेरीताडनादे:, भावात् सद्भावाŽा तस्य माहात्म्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: सावधारणेन 'अस्मात्' इत्यनेन प्रतोाध्यतया प्रबोधस्य कारणान्तरदृष्टिरिति सूचित: ।) त€तुत्वेन 'सन्मानम्' इत्युक्तसि€ान्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति- न ऋत इति ।। श्रुते: सम्यङ्ज्ञानादिति सामानाधिकरण्येन सम्बन्ध: । श्रुते: स-यार्थादिज्ञापनार्थं सम्यगित्युक्तम् । यद्वा 'यतस्तस्मिन्' इति भायदिशा श्रुत्युपोद्बलितŽ पसम्यक्तवयुक्तयुक्तिŽ पसम्यङ्ज्ञानादित्यर्थ: । अस्मिन्पक्षे, उपोद्बलश्रुते: सत्वाद्युक्तिŽ पसम्यङ्ज्ञानादिति वैयधिकरण्येन योजना । अत एव व्यवधारणकारणम् । तत्रापीति ।। यत्र भेरीताडनादीनां कारणत्वं परेणोच्यते, तत्रापीत्यथर्: । एवंच सम्यङ्ज्ञानादीश्वरस्यैव सुप्तप्रबोधकत्वमिति युक्तं तस्य माहात्म्यमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'अस्मात्' इत्यनेनान्यनिोधेन, परमात्मन एव प्रबोधकत्वोक्त्या, न ऋत इति निरवकाशत्वापौरुोयत्वŽ पसम्यक्तवयुक्तेन 'न ऋत:' इति श्रुतिमानेनेश्वरस्यैव प्रबोधकत्वमिति सूचित: । यद्वा 'अत:' इत्यनेन, 'यतस्तस्मिन्' इति भायदिशा श्रुत्युपोद्बलितत्वŽ पसम्यक्तवयुक्तयुक्तिŽ पं मानं सन्मानमिति सूचित: ।) ।। ५ ।। ॐ स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्य: ॐ ।। इत्यत्रावस्थादीनां भगवदधीनत्वप्रतिपादकवाक्यस्योभयथाप्यर्थसम्भवात्, किं सर्वजीवानां सर्वकालीनावस्था: भगवदधीना:, किं वा केाञ्चित् किञ्चित्कालीना इति सन्देहे, केाञ्चित्किञ्चित्कालीना एव भगवदधीना:, इति पूर्व: पक्ष:, सर्वेाां सवर्कालीना: इति सि€ान्त: । तत्र 'पृथग्भाव:' इत्युक्तमेव पूवर्पक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच राजादीनामिति ।। पृथग्दर्शनात्- पृथक्तवदर्शनात् खण्डेशत्वदर्शनादित्यर्थ: । देशकालादिभेदेन नियामकान्तरकल्पनेत्यर्थ: । अनेनेश्वर: खण्डेशो भवितुमर्हति, अधिपतित्वात्, राजादिवदिति प्रयोग: सूचितो भवति । (एवंच राजादीनां पृथगपि दर्शनात्, तद्वदीश्वरानेकत्वसम्भवाŽा सर्वावस्थाप्रेरकत्वŽ पं सर्वेश्वर्यमिति नेति भाव: । अयं च न्याय: पक्षान्तरनिोधार्थक एवशब्देन निोध्यतया राजादीनां पृथग्दर्शनाŽा सर्वावस्थाप्रेरकत्वमिति सूचित: ।) त€तुत्वेन 'सन्मानम्' इत्युक्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

तिरस्कर्ता च कर्ता च न खण्डेश: स राजवत् इति श्रुतिमानात् ।। ६ ।। नच मोहे ब्रह्मप्राप्तिरेव पृथगवस्थात्वादिति वाच्यम् परिशोामानादर्धप्राप्तित्वावगमात् ।। ७ ।।

।।देशेति ।। खण्डेश: कदाचिदेव कस्याञ्चिदवस्थायामेव कांश्चिर्चŽायमयतीत्यर्थ: । सच्छब्दार्थ:- श्रुतीति ।। ततश्चानुमानं

बाधितविायमिति भाव: । एवंच सन्मानादीश्-वरस्यैव सर्वावस्थाप्रेरकत्वमिति युक्तं तस्य माहात्म्यमिति भाव: । (अयं च न्याय: शब्दपदेन श्रुतिमानाद्विणो: सर्वावस्थाप्रेरकत्वमिति सूचित: ।) ।। ६ ।। ॐ मुग्धेऽर्धसम्पत्ति: परिशेाात् ॐ ।। इत्यत्र, द्विविधावस्थादर्शनात्, मोहावस्था किमीश्-वरे, तदन्यत्र वेति सन्देहे, ईश्-वर एवेति पूर्व: पक्ष:, ईश्-वरेऽर्धप्रि ाप्तिरिति सि€ान्त: । तत्र 'पृथग्भाव:' इत्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नचेति ।। एवकारेण परमात्मविदूरत्वं सामीप्यार्धप्रवेशात् व्यावतर्यति । जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिति शेा: । नन्वेवं सुप्तिसङ्करापत्तिर्दो: । मोहस्य सुप्तिसमानधर्मतया तत्साङ्कर्यस्येयत्वात् । अत्र पृथग्भाव: पृथक्त्वमिति न्यायो विवृतो भवति । अत एव पृथगवस्थात्वादित्युक्तम् । एवंच पृथग्भावान्मोहस्य जाग्रत्स्वप्नाभ्यां पृथक्त्वात्, परमात्मनि समग्रप्रवेशेन सुप्तिसाङ्कर्येण, पृथङ्मोहावस्थेति भगवतस्तत्प्रवर्तकत्वं नेति न वाच्यमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'परिशेाात्' इत्यनेन, परिशेाण पृथगवस्थात्वमित्यपि वदता सूचित: । अत एवोक्तं तत्वप्रकाशिकायां, 'परिशेाप्रकारान्तरप्रदशर्नं वै तत्' इति ।) त€तुत्वेन 'सन्मानम्' इत्युक्तमेव सि€ान्तन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृणोति- परिशेाति ।। अर्धप्राप्तित्वावगमात्, 'मोहस्य' इति शेा: । अयमर्थ: । न तावन्मोहस्य सुप्त्यन्तर्भावो युक्त:, मोहे 'एतावन्तं कालमहं दु:खमनुभवामि' इति दु:खानुसन्धानात् । तदुक्तं, 'दु:खमात्रप्रतिस्मृते:' इति । सुप्तौ दु:खानुसन्धानाभावात् । नापि जाग्रत्स्वप्नयोरन्तर्भाव:, मोहे दु:खात्मकालाद्वयतिरिक्तविायादर्शनात् । दु:खमात्रप्रतिस्मृतेरित्यत्र, दु:खशब्दस्य यावदनुभूतोपलक्षकत्वात् । तयोस्तदतिरिक्त(त्व)स्यापि दशर्नात् । तथाच मोह: प्रसि€ावस्थाभ्य: पृथक्, अनुपपŽान्तर्भावे सत्यवस्थात्वादिति परिशेाानुमानेन, मोहावस्था पृथगेव । मोहस्य पार्थक्ये, कीदृशेाऽसाविति चेत्, अर्धप्राप्तिरिति ब्रूम: । नच तत्र प्रमाणाभाव:, परिशेास्यैव प्रमाणत्वात् । न तावन्मोहे समग्रप्राप्ति: सम्भवति, दु:खानुसन्धानात् । नाप्यप्राप्ति: अन्यार्थादर्शनात् । तस्मादधर्प्राप्तिŽ पमेवाङ्गीकर्तव्यमिति । एवंच परिशेाख्यसन्मानात्, मोहस्यार्धप्राप्तित्वŽ पपृथगवस्थात्वावगमाद्युक्तमेव हरेस्तत्प्रवर्तकत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'परिशेाात्' इत्यनेनोक्त: ।) ।। ७ ।। ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ ।। इत्यत्रानेकस्थानस्थितानां घटादीनां भिŽात्वस्याकाशादीनामभिŽात्वस्य दर्शनात्प्रतिशरीरं जाग्रदादिस्थानेाु स्थित: ईश्-वर: किमन्योन्यं भिŽा:, उताभिŽां इति सन्देहे, भिŽा एवेति पूर्व: पक्ष:, अभिŽा एवेति सि€ान्त: । तत्र 'स्थानभेद:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच स्थानभेदाद्विणोरपि भेद: अयमेव स: नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि श्रुतिबलात्स्थानानां भेदस्तस्याभेद इति व्यवस्थोपपत्ते: ।। ८ ।।

।। नच स्थानभेदादिति ।। स्थानानां सुरासुरनरादिशरीराणां, अत्रापि दक्षिणाक्ष्यादीनां, भेदादित्यर्थ: । अनेन, सूत्रे स्थानशब्दस्तद्भेदोपलक्षक इत्युक्तं भवति । अपिपदेन घटादिदृयान्तं समुच्चिनोति । इदमुक्तं भवति । प्रतिशरीरं जाग्रदादिस्थानेाु स्थित: परमात्मा, अन्योन्यं भिŽा:, भिŽास्थानत्वात्, घटपटवदिति । न चैकस्यैव घटस्य कालभेदेन भिŽास्थानत्वोपपत्तेर्व्यभिचार इति वाच्यम्, युगपदित्यस्य हेतुविशेाणत्वेन विवक्षितत्वात् । तथाप्याकाशे व्यभिचार इति चेŽा, समग्रŽ पेणानेकस्थानत्वस्य विवक्षितत्वात् । आकाशस्यैकदेशतोऽनेकस्थानत्वेन, समग्रŽ पेणानेकस्थानत्वाभावात् । नच स्वŽ पासि€:, 'सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुख:' इत्यादिश्रुतिसि€त्वात् । नच 'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते' इति श्रुतिविरोधोऽनुमानस्येति वाच्यम् । तस्या: 'कार्यकारणब€ौ ताावियेते विश्-वतेजसौ । प्राज्ञ: कारणब€स्तु द्वौ तु तुर्येन सि€यते' इत्यादिश्रुतिसि€त्वेनाप्रामाण्यात् । एवंच स्थानभेदादीश्-वरस्यापि भिŽात्वाद्भिŽानां च गुणतारतम्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावस्य दर्शनाŽा तस्य महामहिमत्वमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'स्थानतोऽपि' इत्यनेन स्थानभेदात्परमात्मनोऽपि भेद इत्युक्त: ।) त€तुत्वेन 'व्यवस्था' इत्युक्तसि€ान्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति- अयमेव स इति ।। अभेद एवेत्येवकारेण भेदाभेदनिरास: । इदमुक्तं भवति । यदुक्तं अभेदश्रुतेर्भेदश्रुति॰ ाधितत्वेनाप्रामाण्याŽा तद्बाधोऽनुमानस्येति, तदयुक्तम्, भेदश्रुते: स्थानभेदविायत्वेन सावकाशत्वात् । 'भिŽोऽभिŽाु

संस्थिते:' इति वचनात् । अभेदश्रुतेस्तु, वियान्तरभावेन निरवकाशत्वात् । निरवकाशानुसारेण सावकाशस्य नेयत्वात् । नच भेदाभेदाङ्गीकारेण तदुपपत्ति:, 'अयमेव स:' 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिप्रमाणविरोधात् । अत्राद्येनैवकारेण Ž पाणां परसरं भेदो निि€यते । द्वितीयेन तु, 'नेह नानास्ति' इति सयोऽस्य भेदाभेदनिोध इति । एवंचा भेदश्रुतेर्निरवकाशत्वेन बलवत्त्वात्तदनुसारेण भेदश्रुते: स्थानभेदवियत्वमेवेति व्यवस्थोपपत्तेरनुमानस्याभेदश्रुतिबाधितत्वाद्वि-णो: स्थानतोऽपि भेदाभावेनानुग्राहकत्वाभावात्सि€ महामहिमत्वमिति । (अयं

च न्याय: 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि' इति 'प्रत्येकमतद्वचनात्' इति 'अपिचैवमेक:' इति सूत्रै:, स्थानानां भेद:, परमात्मनोऽभेद:, इति व्यवस्थोपपत्तेरिति सूचित: ।) ।। ८ ।। ॐ अŽ पवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॐ ।। इत्यत्र, युक्तायुक्तयो: साधनत्वोक्तिदर्शनाद्विणुप्राप्तिसाधनत्वोक्तिर्युक्ता, न वेति सन्देहे, न युक्तेति पूर्व: पक्ष:, युक्तैवेति सि€न्त: । तत्र 'विरु€त्वम्' इत्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच Ž पवत्त्वाŽ पवत्त्ववचनयोर्विरोधादप्रामाण्यम् । अप्राकृतŽ पवत्त्वमिति व्यवस्थोपपत्ते: ।। ९ ।।

।। नच Ž पवत्त्वेति ।। विणु: किं Ž पवान् स्यादुताŽ पवान् वा । नाद्य: । 'तदŽ पमनामयम्' इत्याद्यŽ पत्वाि भधायकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अनित्यत्वप्राप्तेश्-च । न द्वितीय: । 'रुग्मवर्णं कर्तारम्'इत्यादिŽ पप्रतिपादकश्रुत्यप्रामाण्यापत्ते: । सौन्दर्याद्यभावप्रसङ्गाच्चेत्यर्थ: । एवंच श्रुत्यो: परसरं विरोधात्, Ž पाद्यसि€ौ, सौन्दर्याद्ययोगेन न परमात्मनि भक्तिर्युक्तेति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम्' इत्यनेन श्रुतिव्यवस्थाप्रदर्शनेन, Ž पवत्त्वाŽ पवत्त्ववचनयोर्विरु€त्वमिति सूचनेन सूचित: ।) त€तुत्वे 'व्यवस्था' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- अप्रकृतेति ।। विणोरिति शेा: । नञोऽभावार्थत्वेन, प्राकृतŽ पत्वाभाव इत्यपि व्याख्येयम् । तथाच 'रुग्मवर्णम्' इत्यादिश्रुतेरप्राकृतŽ पवत्त्वप्रतिपादकत्वं 'तदŽ पम्' इत्यादिश्रुते: प्राकृतŽ पा भावप्रतिपादकत्वमित्यनेन प्रकारेण व्यवस्थोपपत्तेविरोधाभावेन न वचनयारप्रामाण्यम् । नापि सौन्दर्याद्य भावोऽनित्यत्वप्राप्तिश्-च, अप्राकृतŽ पवत्त्वाङ्गीकारात् । अनित्यत्वप्राकृतŽ पानङ्गीकारादित्यर्थ: । एवंच व्यवस्थया श्रुतिप्रामाण्यात्सौन्दर्यादिसम्भवेन, युक्ता परमात्मनि भक्तिरिति भाव: । (अयं च न्याय: 'प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम्' इत्यनेन विलक्षणाप्राकृतŽ पवत्त्वेन प्राकृतŽ पराहित्यमिति सूचित: ।) ।। ९ ।। ॐ अत एव चोपमासूर्यकादिवत् ॐ ।। इत्यत्र, युक्तायुक्तसाधनदर्शनेन, हरौ भक्तिर्युक्ता, नवेति सन्देहे, न युक्तेति पूर्व: पक्ष:, युक्तेति सि€न्त: । तत्र 'न्यायसाम्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच परमात्मनोऽचेतनत्वन्यायसाम्येन जीवस्यापि अभेद: अल्पगुणत्वादिविरोधात् ।। १० ।।

।। नच परमात्मनेति ।। परमात्मनाभेद इत्यन्वय: । चेतनत्वेऽप्युपलक्षणम् । अपिशब्दो दृयान्तीभूतमत्स्यादिसमुच्चयार्थ: । यद्वाऽभेदोऽपीति सम्बन्ध: । तेन 'भेदव्यपदेशाच्च' इत्यादिना जीवपरमात्मभेदस्य प्रतिपादितत्वात्, कथं तदभेदेन पूर्वपक्षोत्थापनमित्याशङ्का परिहृता भवति । एतदधिकरणपूर्वपक्षिणा जीवब्रह्मणोरंशांशिभावेन, भेदा भेदाङ्गीकाराद्भेदाविरोधात् । एवंच जीव:, परमात्माभिŽा:, चेतनत्वात्, अंशवत्, मत्स्यादिवत् इत्यनुमानेन जीवस्य परमात्माभिŽात्वात्स्वस्मिंश्-च व्यक्तययोगाŽा भक्तिर्युक्तेति नेति भाव: । (अयं च न्याय: भेदनिरासकचशब्देन प्राप्तस्य निरासायोगादिति तत्प्रापकत्वेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'अल्पता' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- अल्पगुणत्वादिति ।। 'जीवस्य' इत्यनुवर्तते । आदिपदेन परमात्मप्रतिबिम्बत्वं गृह्यते । यद्वा परमात्मन: पूर्णगुणत्वमादिशब्दार्थ: । तथाच जीव: परमात्माभिŽो न भवति, तद्विरु€धर्माधिकरणत्वात्, प्रतिबिम्बत्वात्, सम्प्रतिपŽावदिति अनुमानविरोधाŽा जीवस्य परमात्माभेद: । नच पूर्वोत्तरकालावस्थायिभिŽाभिŽा देहादौ व्यभिचार:, देशकालपुरुाावस्थादिभेदानिब

ार्धविरुद्धधर्माधिकरणत्वस्य हेत्वर्थात् । नच चेतनांशत्वन्यायविरोध:, श्रुत्यादिसिद्धतदनुमानेन तयोरेव बाधितत्वात् । एवंचाल्पगुणत्वाज्जीवस्य, अनन्तगुणेन परमात्मनाभेदाभावाद्युक्ता तत्र भक्तिरिति भाव: । (अयं च न्याय: तदधीनत्वाद्यथर्केण 'अत एव' इत्यनेन सूचित: । तदपेक्षयाल्पतां विना तदधीनत्वायोगात् ।) ।। १० ।। ॐ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वं ॐ ।। इत्यत्र, कर्तव्याकर्तव्यार्थदर्शनाद्भगवद्भक्ति: कर्तव्या, न वेति सन्देहे, न कर्तव्येति पूर्व: पक्ष:, कर्तव्येति सिद्धान्त: । तत्र 'सतोभव' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच सादृश्यस्य सत्वात्साधनं विनैव जीवस्य तादृक्तवव्यक्ति: अनादित: संसारस्यानिवृत्तत्वेन भावात् ।। ११ ।।

।। नच सादृश्यस्येति ।। सत्वाद्Ž्यत्यमिति शेा: । साधनं विनैवैति ।। विद्यमानस्य कदाचित्स्वयमेव सुप्ताविवाभव्यक्तिसम्भवादिति भाव: । तादृक्तवं ज्ञानानन्दादिसादृश्यम्, अनेन, 'सतो भव:' सत्त्वमिति न्यायो विवृतो भवति । एवंच ज्ञानानन्दादिसादृश्यस्यानादित: सत्वेन, भक्तिं विनैवाभिव्यक्तिसम्भवाद्Ž्ा तदर्थं माहात्म्यवर्णनमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'तथात्वम्' इत्यनेन विद्यमानस्याभिव्यक्तत्वमिति वदता सूचित: ।) तद्Ž्तुत्वेन 'भव:' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- अनादित इति ।। नचाप्रयोजको हेतु: । ज्ञानानन्दादिसादृश्यस्य साधनं विनैवाभिव्यक्तत्वेनानादिसंसारप्रवाहानुपपत्ते । एवंचानादित: संसारस्य सद्भावात्, ज्ञानानन्दादिसादृश्याभिव्यक्तयर्थं हरौ

भक्ति: कर्तव्येति भाव: । (अयं च न्यायो 'न तथात्वम्' इत्यनेन सतोऽप्यनभिव्यक्तत्वं वदता सूचित: ।) ।। ११ ।। ॐ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॐ ।। इत्यत्र, एकप्रकारेण चेतनत्वादीनां तारतम्योपेतज्ञानादीनां धर्माणां दर्शनेन, भगवद्भक्ति: किं भक्तेवेकप्रकारा, उत वृद्धिह्रासवतीति सन्देहे, एकप्रकारैवेति पूर्व: पक्ष:, वृद्धिह्रासवतीति सिद्धान्त: । तत्र गुणसाम्यमित्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच मुक्तत्वादिगुणसाम्याद्ब्रह्मादीनां भक्तयादिगुणसाम्यम् । यथायथाधिकारो विशियते एवं ज्ञानं भक्तिर्बलं च विशियते ।

।। नच मुक्तत्वादिति ।। तत्र मुक्तत्वं नाम संसारनिवृत्ति: । तस्या: सर्वत्र साम्यम् । आदिशब्देनानन्दत्वादि ग्राह्यम् । अत्र, गुणसाम्यमित्येतत् साध्यहेतुप्रतिपादकत्वेन द्वेधा विवृतमिति ज्ञातव्यम् । नचाप्रयोजको हेतु:, कालसाम्येति, साधनातिशयेन स्ववैयर्थ्यं केाञ्चिदसम्यग्भक्तिर्वा स्यादिति । एवंच फलभूतमुक्तत्वादिसाम्यात्, साधनभूतभक्तयादेरपि न तारतम्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्यायो 'अदर्शनाच्च' इति सूत्रेण मुक्तत्वादिफलतारतम्यं प्रतिपादयता सूचित: । अन्यथा तत्कथनमसङ्गतं स्यात् ।) तद्Ž्तुत्वेन 'विशेाशेादृयि:' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- यथायथेति ।। अधिकार: श्रवणादौ । एते ज्ञानभक्तयादय: मुक्तावेतेाां फलत्वेनाङ्गीकारात् । ब्रह्मणे चतुर्मुखाय, विशेादृये: साध्यसाधनतारतम्यदर्शनादित्यर्थ: । एवंच साध्यसाधनतारतम्यदर्शनादित्यर्थ: । एवंच साध्यसाधनतारतम्यलक्षणविशेास्य श्रुत्या दृयेर्न भक्तयादिसाधनस्यैकप्रकारतेति भाव: । (अयं च न्यायो 'अदर्शनाच्च' इत्यनेनैव सूत्रेण विशेादृर्यिर्विशेाश्रुतिरित्युक्त: ।) ।। १२ ।। ॐ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिोधति ततो ब्रवीति च भूय: ॐ ।। इत्यत्र गुणानामपि च युक्तायुक्तत्वदर्शनाज्जगत्पालकत्वद्Ž पो गुणो विणोर्युक्तो न वेति सन्देहे, न युक्त इति पूर्व: पक्ष:, युक्त इति सिद्धान्त: । तत्र 'अयोग:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

मुक्तावानन्द एते च गुणा विशियन्त अत आहुर्ब्रह्मणे मुक्ता बलिं हरन्तीत्यादिविशेादृये: ।। १२ ।। नच संहारकर्तुरसंहारादन्यरक्षाया अयोग: स सृजति स पालयति स विनाशयति इत्यादिविशेावाक्यात् ।

।। नच संहारेति ।। अन्यस्य संहारे सति, तद्Ž्वारणादिद्Ž पो व्यापारोऽसंहार:, संहारान्यो रक्षाद्Ž प: सम्भवेत्, न चैवमिति भाव: । एवंच असंहारव्यतिरिक्तरक्षाया अयोगेन पालकत्वाभावाद्Ž्ा तस्य महामहिमत्वमिति नेति भाव: ।

(अयं च न्याय: ततो ब्रवीति च भूय: इत्यनेन, पालकत्वस्य सृयिसंहारकर्तृत्वाद्भिŽात्वं प्रतिपादयता सूचित: ।) त€तुत्वेन 'विशोवाक्यम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं तद्वाक्योदाहरणपूर्वकं विवृणोति- स सृजमिति ।। स पालयतीति पृथगुक्तेरस्य विशोवाक्यत्वं ज्ञातव्यम् । अनेन 'विशोदृयिवाक्ये' इत्यनुव्याख्याने विशोपदस्योभयत्राप्यन्वय इत्युक्तं भवति । वाक्ये चेति चशब्दसमुच्चितन्यायमाह-

अŽादानाद्युपपत्तेश्च ।। १३ ।। न चाव्यक्तस्वभावस्य दर्शने तर्कबाध: । अनन्तशक्तित्वाद्विणो: तच्छक्तयाव्यक्तस्यापि दर्शनोपपत्ते: ।। १४ ।।

।। अŽादानेति ।। अŽादानादिŽ पोपपत्तेरित्यर्थ: । असंहारव्यतिरिक्तपालनाभावेऽŽादानादि न स्यादिति भाव: । एवंच विशोवाक्यात् पालनादियुक्तेर्हरौ भक्तिर्युक्तेति भाव: । अयं च न्यायो 'ब्रवीति च' इत्यनेनोक्त: ।) ।। १३ ।। ॐ तदव्यक्तमाह हि ॐ ।। इत्यत्र, कतर्व्याकर्तव्यव्यापारदर्शनाद्भक्ति: कर्तव्या न वेति सन्देहे, न कर्तव्येति पूर्व: पक्ष:, कर्तव्येति सि€न्त: । तत्र 'तर्कबाध:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं अपेक्षितांशप्रदर्शनपूर्वकं विवृणोति- नचाव्यक्तेति ।। अव्यक्तस्वभावस्य ईश्वरस्य, दर्शने, ईश्वरो न प्रतीयते, अव्यक्तस्वभावत्वात्, अदृयवदिति तर्कबाध इत्यर्थ: । अत्र, नेश्वरे भक्ति: कार्या प्रयोजनाभावात् । नच तदापरोक्ष्यं प्रयोजनमिति वाच्यम् । तस्याव्यक्तस्वभावत्वेनापरोक्ष्यतर्कबाध इति पूर्वपक्ष्यभिप्राय: । एवंच तर्कबाधेन भगवदापारोक्ष्याभावेन, भक्तेर्निफलत्वाŽा युक्तं माहात्म्यवर्णनमिति नेति भाव: । (अयंच न्याय: 'तदव्यक्तमाह हि' इत्यादिसूत्रत्रयेण जीवशक्तया ज्ञानाभावेऽव्यक्तत्वŽ पहेतुं वदता सूचित: । तथा 'प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात्' इत्यनेन चकारेणीाव्यक्तत्वसमुच्चयादव्यक्तत्वेऽपि प्रकाशो भवतीत्यव्यक्तत्वस्याप्रयोजकत्वोक्तया सूचित: ।) त€तुत्वेन 'पुंशक्ति:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृणोति- अनन्तशक्तित्वादिति ।। अव्यक्तस्वभावस्य स्वप्रसादेनापि प्रत्यक्षता न युज्यते । नहि प्रसŽोऽपि नरो वानरो भवितुमीय इत्याशङ्कापरिहाराथर्मेतदुक्तम् । तच्छक्तया विणुशक्तया, अनेन 'पुंशक्ति:' इत्यत्र पुंशब्दो विणुवाचक इत्युक्तं भवति । एवं चाव्यक्तस्यापि पुंशक्तयापरोक्ष्यसम्भवाद्युक्ता तत्र भक्तिरिति भाव: । (अयं च न्याय: 'अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्' इत्यनेनानन्तशक्तित्वाद्विणोस्तच्छक्तया प्रकाशोपपत्तेरित्यर्थ: ।) ।। १४ ।। ॐ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॐ

।। इत्यत्र, पूर्वाधिकरणवत् सबीज: सन्देह:, पूर्व: पक्ष:, सि€न्तश्च । तत्र 'विलोमता' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच गुणानां गुणिस्वŽ पत्वं विरु€म् कालादिदृयान्तात् ।। १५ ।।

।। नच गुणानामिति ।। एवंच गुणानां गुणित्वस्वŽ पत्वविलोमतयेश्वरस्य गुणित्वाभावाŽा युक्ता तत्र भक्तिरिति नेति भाव: । (अयंच न्याय: 'उभयव्यपदेशात्' इत्यनेनानादित्वमानन्दत्वं च साधयता गुणस्य गुणिस्वŽ पत्वं विरु€मिति सूचित: ।) त€तुत्वेन 'सुनिदर्शनम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- कालादीति ।। यथा कालस्य पूर्वेणाभेदेऽपि, 'काल:' इति विशेय:, 'पूवर्:' इति विशोको भवति । यथा वा प्रकाशात्मकस्याप्यादित्यस्य प्रकाशित्वम्, यथा वा कुण्डलात्मस्याप्यहे: कुण्डलित्वम्, (एवं) विशोबलादेव, गुणात्मकस्यापि ब्रह्मण: आनन्दवत्त्वादिकं युज्यत इति भाव: । अत्राहिकुण्डलदृयान्तस्य स्थूलमतीनां बु€यारोहनिमित्तत्वेन, द्वितीयतृतीययोस्तेजोŽ पत्वातिसूक्ष्मत्वाभ्यां ब्रह्मण आदित्यकालसाम्यात्, अनुŽ पत्वेन बहुŽ पत्वेन च, दृयान्तानां सुष्ठुत्वमनुव्याख्यायां सुशब्देनोक्तम् । तच्चानन्तरोक्तस्यापि कालदृयान्तस्य प्रथमं ग्रहणेन बहत्वप्रदर्शकेणादिपदेन विवृतम् । अहिकुण्डलदृयान्तस्य भेदाभेदवि-षयत्वेन, कालादिवदानुŽ प्याभावात् । एवंच कालादिनिदर्शनेन गुणस्वŽ पस्यापि हरेर्गुणित्वेन, युक्ता तत्र भक्तिरिति

भाव: । अयं च न्याय: 'अहिकुण्डलवत्' 'प्रकाशाश्रयवद्वा' 'पूर्ववद्वा' इत्यनेनोक्त: ।) ।। १५ ।। ॐ परमत: सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्य: ॐ ।। इत्यत्र, भगवदानन्दादिगुणानां लौकिकत्वालौकिकत्वस्य न सम्भवाल्लौकिकत्वालौकिकत्वसन्देहे, लोकसदृशमेवानन्दादिकमिति पूर्व: पक्ष:, अलौकिकमिति सिद्धान्त: । तत्र 'विलोमता' इत्यनेन पूर्वपक्षोक्तन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच ब्रह्मादीनामन्यथात्वात्तदतच्छब्दत्वं तच्छब्दत्वे लोकोपमत्वं चेति विलोमता अलौकिकास्तस्य शब्दास्तथार्था अलौकिको ह्यो विणु: परत्वात् । तथापि शब्दा लौकिका अप्यमुमिन् प्रवर्तमाना अधिकार्थान् वदन्तीत्यादि श्रुति भ्योऽलौकिकत्वावगमात् ।। १६ ।।

।। नच ब्रह्मेति ।। तत्र अन्यथात्वादित्यलौकिकलक्षणापादकमेव हुेतुतयोक्तम् । अतच्छब्दत्वं आनन्दादिशब्दवाच्यत्वा भाव: स्यादित्यर्थ: । तच्छब्दत्वे, आनन्दादिशब्दवाच्यत्वे, लोकोपमत्वं स्यादिति शेा: । एवं चालौकिकत्वे आनन्दादिशब्दवाच्यत्वाभाव:, लौकिकेवेव सङ्गतिग्रहणात् । आनन्दादिशब्दवाच्यत्वे च, लौकिकत्वमिति, अलौकिकत्वानन्दादिवाच्यत्वयोर्विलोमतया, सहानवस्थानलक्षणविरोधितया, आनन्दादिशब्दवाच्यत्वेन लौकिकानन्दादिगुणे परमात्मनि भक्तिर्न युक्तेति नेति भाव: । (अयं च न्यायो 'बुद्धयर्थ: पादवत्' इत्यनेन अलौकिकत्वानन्दादिशब्दवाच्यत्वयोर्विरोधं परिहरता सूचित: ।) तदुत्त्वेन 'अलौकिकत्वम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- अलौकिका इति ।। शब्दानामलौकिकत्वं नाम वैदिकत्वम् । अर्थानामलौकिकत्वं नामाप्राकृतत्वम् । अर्था: न्यायं विवृणोति- अलौकिका इति ।। शब्दानामलौकिकत्वं नाम वैदिकत्वम् । अर्थानामलौकिकत्वं नामाप्राकृतत्वम् । अर्था: आनन्दादिगुणा: । कुत इत्यत उक्तम्- अलौकिको हीति । तदपि कुत इत्यत उक्तम्- परत्वादिति ।। उत्तमत्वादित्यर्थ: । लौकिका: पौरुषेयागमा: अधिकार्थान् लोकविलक्षणानन्दादीन् अलौकिकत्वावगमात्, 'ब्रह्मानन्दादीनाम्' इति शेा: । एवंचैतच्छ्रुतिविरोधादलौकिकत्वानन्दादिशब्दवाच्यत्वयोर्न विरोध इति ब्रह्मानन्दादेरलौकिकत्वेऽपि, आनन्दादिशब्दवाच्यत्वमुपपद्यामिति भाव: । (अयं च न्याय: 'परमत:' इत्यनेन 'दर्शनात्' इत्यनेन चोक्त: ।) ।। १६ ।। ॐ स्थानविशेाात्प्रकाशादिवत् ॐ ।। इत्यत्र, पदार्थानां किञ्चित्प्रतिबिम्बत्वाप्रतिबिम्बत्वदर्शनेन, चतुर्मुखाद्यानन्दादि भगवदानन्दादिप्रतिबिम्बं भवति न वेति सन्देहे, प्रतिबिम्बं न भवतीति पूर्व: पक्ष:, भगवदानन्दादिप्रतिबिम्बमिति सिद्धान्त ;। तत्र 'मानाभाव:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच ब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्ये बिम्बभूतविण्वानन्दवैचित्र्यम् आदित्यादिवदाधिक्यात् ।

।। नच ब्रह्मेति ।। अत्र ब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्यस्याप्रयोजकत्वं वदता पूर्वपक्षे प्रतिबिम्बभूतब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्ये, ब्रह्मभूतविण्वानन्दवैचित्र्यं स्यात्, अन्यथा ब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्यं न स्यादिति तर्क: 'नाना भाव:' इत्यनेनोक्त इति विवृतं भवति । एवंच प्रतिबिम्बभूतब्रह्मानन्दादीनां नानाभावाद्विचित्रत्वाद्बिम्बभूतविण्वानन्दादेरपि वैचित्र्यापातेन, न तत्र भक्तिरुपपद्येति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'स्थानविशेाात्' इत्यनेन, ब्रह्मानन्ददीनां नानाभावस्यान्यथासिद्धिं प्रतिपादयता सूचित: ।) तदुत्त्वेन 'आधिक्यम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- आदित्यादिवदिति ।। आदिपदेन, सूर्यकान्तादिस्थानं

गृह्यते । आधिक्यादिति बिम्बभूतविणोरैश्वर्यस्य पाधिक्याद्ब्रह्मादिस्थानानां भक्तयादिगुणैराधिक्यादित्यर्थ: । स्थानशक्तयपेक्षया बिम्बशक्तेर्मुख्यत्वात्सौत्रक्रमोल्लङ्घनम् । सौत्रक्रममनुसृत्यादिपदोक्तदृयान्तमुपपादयति-

नहि सूर्यकान्तप्रतिबिम्बस्याग्निजनकत्वशक्तिर्न जलगतस्येत्येतावता सूर्ये वैचित्र्यम् । आधिक्यं हि तत्र निमित्तम् । सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बं विनान्यत्र तथा विशेाादृये: ।। १७ ।।

।। नहीति ।। मध्यमपदलोपेन, सूर्यकान्तादिगतादित्यप्रतिबिम्बस्येत्यथर्: । तथाच, यथा सूर्यकान्तादिगतसूर्यप्रतिबि

म्बस्याग्निजनकत्वं न जलगतस्येति प्रतिबिम्बवैचित्र्येति, न बिम्बे सूर्ये वैचित्र्यम्, तथा ब्रह्मद्यानन्दवैचित्र्येऽपि न भगवदानन्दवैचित्र्यमिति भाव: । अनेन सूर्यकान्तादिगतसूर्यप्रतिबिम्बसूवर्यकान्तादौ मिथो विचित्रत्वहेतोर्व्यभिचार उक्तो भवति । ननु बिम्बवैचित्र्याभावात्सूर्यकान्तगतसूर्यप्रतिबिम्बस्याग्निजनकत्वशक्तिर्न जलगतस्येत्यत्र किं निमित्तमित्यत आह- आधिक्यं हीति ।। 'सूर्यादिगतमित्यर्थ: । तदुपपादयति- सूर्येति ।। सूर्यचन्द्रादे: प्रतिबिम्बं विनान्यत्र सूर्यकान्तादिगतमुखेऽग्निजनकत्वँ पविशेाादृयेरित्यर्थ: । अनेन आदित्येत्युक्तदृयान्त उपपादितो भवति । एवंच बिम्ब भूतविण्वैश्-वर्याद्याधिक्यात्स्थानभूतब्रह्मादीनां भक्तयादिगुणाधिक्याद्ब्रह्माद्यानन्दवैचित्र्येऽपि न विण्वानन्दवैचित्र्यमिति युक्ता तत्र भक्तिरिति भाव: । (अयं च न्याय: 'स्थानविशेाात्' इति ब्रह्मादिस्थानाधिक्यं वदता 'उपपत्तेश्-च' इत्यनेन, भगवत ऐश्-वर्यँ पाधिक्यं वदता चोक्त: ।) ।। १७ ।। ॐ तथान्यत्प्रतिोधात् ॐ ।। इत्यत्र, व्यक्ताव्यक्तपदार्थदर्शनाद्ब्रह्म किमव्यक्तं, व्यक्तमिति सन्देहे, व्यक्तमिति पूवर्: पक्ष:, अव्यक्तमिति सिद्धान्त: । तत्र 'मानाभाव:' इत्युक्तपूवर्पक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच नानाभावाद्विणोश्-चित्तप्रतिबिम्बँ पता आधिक्यादेव । प्रतिबिम्बे हि दोाश्-च प्रतीयन्ते । अतो हि श्रुति: प्रतिोधति 'नेदं यदिदमुपासत इति ।। १८ ।।

।। नच नानाभावादिति ।। ँ पाणामिति शेा: । विणोरित्यस्य ँ पाणामित्याध्याहृतेनापि सम्बन्ध: । चित्तप्रतिबिम्बँ पता ध्यानकाले प्रतीतचित्तोपादानकत्वेत्यर्थ: । ततश्-चायमर्थ: । विणो: स्वँ पभेदाभावेऽपि ध्यातृबहुत्वेन, ध्यानकाले प्रतीतँ पाणां बहुत्वेन, तेाां विणुत्वाङ्गीकारे विरोधाभावाद्विणोश्-चित्तप्रतिबिम्बँ पतेत्यव्यक्तत्वाभावाद्वयर्था भक्तिरिति भाव: । (अयं च न्याय: 'अन्यत्' इत्यनेन विणुचित्तप्रतिबिम्बयोर्भेदं समर्थयता नानाभावाद्विणोश्-चित्तप्रतिबिम्बतत्वं सम्भवतीति सूचित: ।) तदतुत्वेन 'आधिक्यम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- आधिक्यादेवेति ।। एवशब्देन सूत्रगततथाशब्दाभिप्राय उक्तो भवति । यथा खलु जीवानन्दादीनां अल्पत्वादिना कारणेन ब्रह्मानन्दादेरुन्मानत्वादाधिक्यात्ततो वैलक्षण्यम् तथा प्रकृतस्य चित्तप्रकृतिबिम्बस्य दुर्लक्षणत्वादिकारणेन विणोर्निदोे-ात्वाद्याधिक्यादेव तद्वैलक्षण्यमिति । विणोराधिक्येऽपि, कुतो न चित्तप्रतिबिम्बँ पतेत्याह- प्रतिबिम्बे हीति ।। अत्र श्रुत्यवयम्भमप्याह- अतो हीति ।। हिशब्द: श्रुते: प्रसिद्धतां द्योतयति । निर्दोादोात्वैलक्षण्येन ब्रह्मोपासाप्रकृतयोरैक्यानुपपत्तेरित्यर्थ: । ऐक्ये श्रौतनिोधो न स्यादिति भाव: । एवंच विणोर्निर्दोात्वाद्याधिक्याच्चित्तप्रतिबिम्बँ पत्वाभावाद्युक्तमव्यक्तत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'तथा' इत्यनेन, चित्तप्रतीतस्य दुर्लक्षणयुक्तत्वाद्विणोर्निर्दो-ात्वेनाधिक्यादिति सूचित: । अत एव तत्वप्रकाशिकायां दृयान्तदार्यान्तिकयो: सहेतुकयोर्व्याख्यानं कृतम् ।) ।। १८ ।। ॐ अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्य: ॐ ।। इत्यत्र, 'जन्माद्यस्य' यत इत्यादिजगत्कर्तृत्वाद्युक्ते: यत्किञ्चिज्जगत्कर्तृत्वे सकलजगत्कर्तृत्वे वा सम्भवात्परमेश्-वर: किं सर्वदेशकालीनसृययादिकर्ता, न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, सर्वदेशकालीनसृययादिकर्तेति सिद्धान्त: । तत्र 'नानाभाव:' इत्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं तत्फलप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच नानावतारकौतुकदर्शनाद्विणो: क्वचिद्देशकालान्तरे कौतुकादेव सृययादि कुर्वन् अन्यमेव सामस्त्येन नियोजयति सर्वत्र सर्वमेतस्मादित्यादिश्रुत्या क्रीडायामपि स्वातन्त्र्यात् । स्वातन्त्र्यात्क्रीडते विणुर्न च स्वातन्त्र्यमन्यगम् । करोति क्वापि नियता क्रीडा सृययादिकास्य च ।।

।। नच नानावतारेति ।। अनेकावतारे कौतुकस्य कृणाद्यवतारेा लीलाँ पकौतुकस्य, दर्शनात् कौतुकादेव लीलयैव, सामस्त्येन स्वातन्त्र्यादिना, तद्दत्वेति यावत् । नियोजयति सृययादावित्यर्थ: । एवंच विणोरवतारेा नानाकौतुकदर्शनाज्जगत्सृययादिकर्तृत्वमप्यन्यस्मै दास्यतीति न तस्यैव महामहिमत्वमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय:

सावधारणेन 'अनेन' इत्यनेनान्यस्य जगत्सृययादि निराकुर्वता ईश्-वरावतारेु नानाभावदर्शनादन्यस्मै जगत्सृ-ययादिकर्तृत्वदानोपपत्तेरिति सूचित: । अत एव भाये 'अनेनैव' इति ।) त€तुत्वेन 'स्वातन्त्-यम्'

इत्युक्तसि€न्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति- सर्वत्रेति ।। आदिपदेन 'सर्वदा सर्ववस्तु' इति वाक्यशेाो ग्राह्य: । स्वातन्त्र्ात् स्वातन्त्र्ावगमादित्यर्थ: । सर्वत्र सर्ववस्तु, सर्ववस्तुविायं सर्वसृययाद्येतस्माद्भवतीति शेा: । तथा यदि क्रीडयान्यस्मै दद्यात्तर्हि त्तकालीनसृययादिकर्तृत्वाभावप्राप्त्या, सर्ववस्तुविायसर्वदेशकालीनसृ-ययादिकर्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिविराध: स्यादित्यर्थ: । अत्रार्थे सयश्रुतिं चाह- स्वातन्त्र्ात्क्रीडत इति ।। क्वापि देशे काले च, नियतास्येति सम्बन्ध: सृययादिकासृययादिविाया इति । नियतं सृययादिविायं, एवंच स्वातन्त्र्ात्तस्यैव सकलदेशकालीनजगत्सृययादिकर्तृत्वाद्युक्ता तत्र भक्तिरिति भाव: । (अयं च न्याय: 'सर्वगत:' इति पदेनैव सर्वेश्-वर्यादिŽ प: सूचित: ।) ।। १९ ।। ॐ फलमत उपपत्ते: ॐ ।। इत्यत्र, वादिविप्रतिपत्त्या किं हरि: फलदाता, किं वा कर्म दात्रिति सन्देहे, कमर्ैव फलदात्रिति पूर्व: पक्ष:, ईश्-वर: फलदातेति सि€न्त: । तत्र 'प्रलोभ:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं सहेतुकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नियतक्रीडनादेव कर्ता नान्योऽस्ति कस्यचित् । अस्वतन्त्रो हि चलति चलचित्तादशक्तित: । स्वतन्त्र: पूर्णशक्ति: सन्कुतोऽसौ नियतिं त्यजेदिति श्रुतेश्-च ।। १९ ।। नच कर्मान्वयव्यतिरेकात्फलस्येश्-वर: । फलदातेति प्रलोभमात्रम् तस्यैव स्वातन्त्र्ात् । कर्माण्यनन्तानि यथेयमीश: सम्पाद्य तेाां फलमिच्छयैव ।

।। नच कर्मान्वयेति ।। अन्वयव्यतिरेकादिति समाहारद्वन्द्व: । एवंचेश्-वर: फलप्रदातेत्यत्र प्रलोभनमात्रत्वाŽा निरतिशयैश्-वर्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्यायो 'धर्मं जैमिनिरत एव' इत्यनेन फलदातु: कर्मणोऽपि भगवदधीनत्वोक्तया, कर्मान्वयव्यतिरेकात्फलस्य, ईश्-वरस्य फलदातृत्वं प्रलोभनमात्रमिति सूचित: ।) त€तुत्वेन 'स्वातन्त्-यम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- तस्यैवेति ।। ईश्-वरस्यैव कर्माप्रयोज्यत्वेन फलदात्रे कर्तृत्वात् इत्यथर्: । स्वातन्त्र्ादित्यनेन कर्मेश्-वरयो: साम्यं निोधति । तेन कर्मण: फलनिमित्तकारणत्वेनान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासि€रुक्ता भवति । अत्र प्रमाणमाह-

क्वचिद्ददाति क्व च नोददाति नह्यानन्त्यात्कर्मणां भोगनाश: । स्वातन्त्-यं चेत्कर्मणां सर्वभोग: स्याŽाह्येवं क्वापि तत्केन चित्स्यात् ।

क्वाख्ङ्क क्वाख्लृक्उ'ङ्घप-ङ्कङ्कङ्कत्त्ङ्ख्ङ्ख्ट'ऊअतो हि स स्वेच्छया किं चिदेव फलं कुर्याद्विफलं प्रायशश्-च । क्वचिदज्ञानं जनयन्भस्म कुर्यात्स्वेच्छावृत्तिस्तस्य विणो: सदैवेति ब्रह्माण्डे । स्वतन्त्र: ईश एवैकस्तद्वशं कर्म सर्वदा । अत ईशत्वमीशस्य नहीशोऽन्य: कथञ्चनेति श्रुते: । अत: प्रलोभकल्पने श्रुतहानिरश्रुतकल्पना चेति हरिरेव फलप्रद: ।। २० ।।

।। इति श्रीमŽायविवरणे तृतीयाध्यायस्य द्वितीय: पाद: ।।

।। कर्माणीति ।। क्वच नो ददातीत्यत्र हेतु:- न हीति ।। कर्मणामित्यस्य पूर्वोत्तरेणापि सम्बन्ध: । भोगेन नाशो भोगनाश: । अस्वातन्त्-यं विपक्षबाधकमुखेनोपपादयति-

स्वातन्त्-यं चेति ।। अतोऽपि स्वातन्त्र्ादपि, किञ्चिदेव कर्मफलं फलवत्, कर्मणामित्यनुवर्तते वा । विफलं फलरहितं, प्रकरणात्कर्मेति लक्ष्यते । अज्ञानव्यतिरिक्तेन प्रायश्-चत्तादिनिमित्तान्तरेणेति ज्ञातव्यम् । ज्ञानं अपरोक्षम्, तस्य विणो: सदैव स्वेच्छावृत्ति: स्वेच्छायावर्तनमित्यर्थ: । ब्रह्माण्डपुराणवचनस्य विवक्षिताशेाार्थप्रतिपादकत्वाच्छ्रुत्यपेक्षया प्रथममुदाहरणम् । श्रुत्युदाहरणस्य फलान्तरं दर्शयन् सि€न्तकालं दर्शयति- अत इति ।। एवंचेश्-वरस्यैव

स्वातन्त्र्ात्स एव फलदातेति निरतिशयैश्ऱ्वयर्वत्त्वेन युक्ता तत्र भक्तिरिति भाव: । (अयं च न्याय: "=ाीाीuीऽ:' <t™ीाीऽीऽीं —ीOीृीtôृीीtीtœmú#ऽsीं ाीीृीीLu™ीTाीाीuीऽŪœúŪtीं ृीzùtीी ôीNŪZीtीं: *) ** 20 **

।। इति श्रीमŽयायविवरणभावबोधे तृतीयाध्यायस्य द्वितीय: पाद: ।।

भक्तिसाध्यापरोक्षज्ञानसाधनोपासनाप्रतिपादकोऽयं पाद: प्रवृत्त: । एतत्पादान्तर्गताधिकरणपूर्वपक्षसि€न्तन्याया अनुव्याख्यायामुक्ता: । 'पृथग्दृयिरशक्यत्वमनिर्णीति: समुच्चय: । विशोदर्शनं कार्यलोपो नानोक्तिराशुता । विभ्रमोऽपाकृतिर्लिङ्गमनवस्थाविशेाीता । अप्रयोजनता चातिप्रसङ्गोऽदूरसंश्रय: । विशियकारणं चेया दृयवैŽ प्यमुŽाति: । अनुक्तिरप्रयत्नत्वं दृढबन्धपराभवौ । पुंसाम्यं प्राप्तसन्त्याग: कारणानिर्णयो भ्रम: । विशोदर्शितालापो गुणसाम्यं पृथग्दृशि: । अगम्यवर्त्म सन्धानमियं फलमकल्पना । शु€वैŽ प्यमङ्गत्वमविशोदृशि: क्रिया । युक्तय: पूर्वपक्षस्य' सुज्ञेयत्वं विधिक्रिया । माहात्म्यमल्पशक्तित्वं यथायोग्यफलं भव: । फलसाम्यं विशोश्ऱ्च गुणाधिक्यं प्रधानता । यथाशक्तिक्रिया सन्धि: प्रमाणबलमानति: । कारणं कार्यवैशेयं स्वभावो वस्तुदूाणम् । प्रतिक्रियाविरोधश्ऱ्च प्रतिसन्धिरनूनता । संस्कारापाटवं स्वेच्छानियतिर्वस्तुवैभवम् । विशोाक्तिरमानत्वं प्राधान्यं प्रीतिरागम: । सुस्थिरत्वं कृतप्राप्तिरनादिगुणविस्तर: । साधनोत्तमता नानादृयि: शियिरनूनता । अविघ्नत्वाविरोधौ च गुणवैशेयमागम: । सि€न्तनिर्णये ह्येता युक्तयोऽव्याहता: सदा ।। ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशोात् ॐ ।। इत्यत्र श्रवणादिकर्तव्यतोक्ते: साधारणत्वाद्ब्रह्म किमेकैकेन सर्वशाखोक्तं ज्ञातव्यमुत स्वशाखोक्तमिति सन्देहे, स्वशाखोक्तमेव ज्ञेयमिति पूर्व: पक्ष:, सर्वशाखोक्तमेव ज्ञेयमिति सि€न्त: । तत्र 'पृथग्दृयि:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्ववात्तत्तच्छाखिभिरेव तत्रतत्रोक्तं ज्ञेयमिति नियम: ।

।। नच प्रतिशाखमिति ।। पृथक्त्ववात् भिŽाप्रकारत्वेन दर्शनादित्यर्थ: । तत्रतत्रोक्तम् तस्यांतस्यां शाखायामुक्तम्, इतिशब्द: प्रकारे, तत्तच्छाखिभिरेव तत्रतत्रोक्तं ज्ञेयमिति नियम: । तथाहि, एकं हि वस्तुत्वेन ज्ञातव्यम्, नहि सर्वशाखोक्तं वस्त्वेकम् । कस्याञ्चिच्छाखायां 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति विज्ञानानन्दŽ पवस्तूच्यते । क्वचिच्च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति सत्यज्ञानानन्तŽ पम् । क्वचित् 'श्रोता मन्ता' इति श्रोतृमन्त्रादिŽ पम् । 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्यन्यत्र । एवंच सर्वशाखोक्तार्थानां पृथक्त्ववादेकस्यैव ज्ञातव्यत्वात्, स्वस्वशाखोक्तमेव ज्ञातव्यमिति सर्वश्रुतिनिर्णायकस्य न सर्वोपादेयतेति नेति भाव: । (अयं च न्यायो 'भेदाŽाति च' इत्यनेन, प्रतिशास्त्रमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्ववात्तत्रतत्रोक्तं तत्तच्छाखिभिरेव ज्ञेयमिति प्रतिपादयतोक्तो भवति ।) त€त्तुत्वेन 'सुज्ञेयम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

नानावेदैरितिहासै: पुराणै: सुज्ञेय एको भगवान्युक्तिभिश्ऱ्चेति श्रुते: सुष्ठु ज्ञेयत्वाद्विणो: ।। १ ।।

।। नानावेदैरिति । सुज्ञेयत्वादिति सर्वशाखोक्तप्रकारेण ज्ञानं विना ब्रह्मण: सुज्ञेयत्वं न सम्भवतीति भाव: । अनेन पूर्वपक्षहेतोर्बाधितविायत्वमुक्तं भवति । किञ्च तत्तच्छाखोक्तार्थानां पृथक्त्ववेऽनेकाशयत्वे, एकशाखोक्तार्थानामपि ॐ ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्यादौ पृथक्त्ववदर्शनेन, तत्तच्छाखोक्तस्यापि तेन तेनाज्ञेयत्वप्रसङ्ग इति । एवंच सर्ववेदोक्तत्वेन विणो: सुज्ञेयत्वाच्छास्त्रं सर्वोपादेयत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: सर्ववेदैर्विणोरेव सुज्ञेयत्वं प्रतिपादयता 'सर्ववेदान्तप्रत्यय:' इत्यनेन उक्तो भवति ।) ।। १ ।। ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशोवत्समाने च ॐ ।। इत्यत्र, ध्यानविधेरुभयथा

पर्यवसानात्, परमात्मा किं सर्ववेदोक्तगुणानुपसंहृत्य, ध्यातव्योऽन्यथा वेति सन्देहे, अन्यथैवेति पूर्व: पक्ष:,

सर्ववेदोक्तगुणानुपसंहृत्य, ध्यातव्य इति सिद्धान्त: । तत्र, 'अशक्यत्वम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचाशक्यतया कस्यापि सर्वगुणोपसंहारो नास्ति सर्वे गुणा: सर्वदैव ह्युपास्यास्तेनैव विद्वान् विधिकृज्ञान्यथा स्यादिति श्रुते: विहितक्रियालोपप्रसङ्गात् ।। २ ।।

।। नचाशक्यतयेति ।। सिद्धान्तेऽपि न सर्वेाां सर्वगुणोपसंहार इत्यत उक्तम्- कस्यापीति ।। चतुर्मुखस्यापीत्यर्थ: । नास्तीत्यत: परं 'इति सर्ववेदोक्तप्रकारेण न ध्यातव्य:' इति वाक्यशेाो द्रयव्य: । एवंच सर्वगुणोपसंहारेण ध्यातुमशक्यत्वात्तदर्थं सर्वपरिज्ञानं व्यर्थमिति नेति भाव: । (अयं च न्यायोऽनुपसंहारं समर्थयता 'न वा प्रकरण भेदात्परोवरीयस्त्वादिवत्' इत्यन्तेन सूचितो भवति ।) तत्तुत्वेन 'विधिक्रिया' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति- सर्वे गुणा इति ।। तेनैव सर्वगुणोपासनेनैव, विधिकृद्विहितत्वादिति भाव: । श्रुतेरित्यत: परं 'सर्वगुणोपसंहारा भाव:' इति भाव: । लोपप्रसङ्गादिति । ततश्चानर्थप्राप्तेरिति भाव: । अनेन सर्वगुणोपसंहार: कर्तव्य:, विहितक्रियात्वात्, ज्योतियोमादिवदिति न्यायोऽप्यर्थाद्विवृतो भवति । न चाशक्यत्वविरोध:, विध्यन्यथानुपपत्त्यैव केाां चिच्छक्तानां कल्पनात् । वक्ष्यति च । 'सर्वगुणोपासकस्याप्यधिकारिणरोऽभावात्' इति । एवंच सर्वगुणोपसंहारेणोपासनाक्रियाया विहितत्वेन, कर्तव्यत्वात्सार्थकमेव सर्वपरिज्ञानमिति भाव: । (अयं च न्याय:, यथाविहितत्वात्सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते तथोपसंहारेऽपि कर्तव्य इति वदता 'विधिशेावत्' इत्यनेन सूचितो भवति । अत एव 'विधिविशे:' इत्युक्तम् । अन्यथा कमर्वदित्येवावक्ष्यत् ।) ।। २ ।। ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ ।। इत्यत्र, कर्तव्यताप्रतिपादनविरोधाभ्यां गुणोपसंहारानुपसंहारौ युज्येते न वेति सन्देहे, न युज्येते इति पूर्व: पक्ष:, युज्येत इति सिद्धान्त: । तत्र, अनिर्णीतिरित्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

केाञ्चित्सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे, सर्वेाामपि तथा स्यात् अनेनोपसंहर्तव्या इति अनेनोपसंहर्तव्या इति अनिर्णीतेरिति न मन्तव्यम् । यस्य यावद्गुणा: सयं प्रतिभासन्त्युपासने । युगपत्स्वभुजौ यद्वत्तायेत्तावत एव स: । युगपद्ब्रह्मण: सर्वे भासन्ते हि गुणा हरे: । तदन्येाां यथायेाग्यं स्वमाहात्म्यानुसारत इति श्रुतेर्युगपद्गुणप्रतीत्यादिमाहात्म्यार्णयोपपत्ते: ।। ३ ।।

।। केाञ्चिदिति ।। न सर्वगुणोपसंहारौ एकस्यैवाङ्गीकर्तुं शक्यौ, विरोधात् । किन्तु पुरुाभेदेनेति वक्तव्यम् । तत्रेदमुपतिष्ठते । ऋजूनां बहुत्वात् केाञ्चिदित्युक्तम् । उपसंहारस्येत्यत: परं 'तथोपसंहृत्य ध्यानस्य च' इत्यपि ग्राह्यम् । अन्यथा सिद्धान्तसंश्लेाात् । सर्वेाामपीति ऋजुव्यतिरिक्तानामपीति । कुत इत्यत आह- अनेनेति ।। एवंचाधिकार्यनिर्णीतेरुपसंहारानुपसंहारयोरनुपपत्त्वस्य तदर्थं सर्वपरिज्ञानमपेक्षितमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय उपसंहारानुपसंहारयोर्निर्णयं पं सामञ्जस्यं वदता 'समञ्जसम्' इत्यनेन सूचितो भवति ।) तत्तुत्वेन 'माहात्म्यम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं प्रमाणोदाहारणेन विवृणोति- यस्येति ।। सयप्रतिभासनमेवाह- युगपदिति ।। माहात्म्यानुसारत: निर्णयोपपत्तेरित्यनेन, पूर्वपक्षहेतोरसिद्धरुक्ता भवति । एवंच ब्रह्माद्यधिकारिणां योग्यतां पमाहात्म्यादुपसंहारानुपसंहारयोर्युक्तत्वाद्युक्तं सर्वपरिज्ञानमिति भाव: । (अयं च न्यायो युगपत्प्रतीत्यादिमाहात्म्यार्णयोपपत्तेरिति वदता प्राप्तेरित्यनेन सूचित: ।) ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ ।। इत्यत्र, कर्तव्याकर्तव्यक्रियादर्शनाद्बहुगुणोपसंहार: कर्तव्यो न वेति सन्देहे, न कर्तव्य इति पूवर्: पक्ष:, कर्तव्य इति सिद्धान्त: । तत्र 'अनिर्णीति:' इत्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच फलानिर्णीतिः माहात्म्येनैवान्यत्फलं महतामिति निर्णयोपपत्तेः ।। ४ ।।

।। नच फलेति ।। 'सर्वगुणोपसंहारः' इति शेाः । फलानिर्णीतिः अल्पगुणोपसंहर्तृफलादतिशयितफलस्यानिर्णीतिरित्यर्थः । फलातिशयनिर्णयाभावे सर्वगुणोपसंहारे तेाां प्रेक्षावत्त्वं न स्यादिति भावः । एवंच फलानिर्णीतेरुपसंहारस्याकर्तव्यत्वाŽा युक्तं सर्वपरिज्ञानमिति नेति भावः । (अयं च न्यायोऽनुपसंहतर्ृफलादन्यत्र फले ब्रह्मादय इति फलनिर्णयं कुर्वता 'अन्यत्र' इत्यनेन सूचितो भवति ।) त€तुत्वेन 'माहात्म्यम्' इत्युक्तमेव सि€ान्तन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृणोति- माहात्म्येति ।। बहुगुणोपासनालक्षणमाहात्म्येनेत्यर्थः । अन्यत् अनुपसंहतर्ृफलात् । महतामिति तादृशगुणोपसंहारयोग्यताŽ पमाहात्म्यवतामित्यर्थः । अत्रापि पूर्वपक्षहेतोरसि€रुक्ता वेदितव्या । एवंच माहात्म्येनानुपसंहर्तृफलाद्विलक्षणमेव फलं महतामिति निर्णयोपपत्तेर्युक्त एवोपसंहार इति भावः । (अयं च न्यायो माहात्म्यवत्त्वेन प्रसि€ा ब्रह्मादय इत्यर्थकेन 'इमे' इत्यनेन सूचितः ।) ।। ४ ।। ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ ।। इत्यत्र,

विशेाानुक्तयोपास्यतयोक्ताः भगवद्गुणाः किं सर्वमुमुक्षूपास्याः सङ्ख्यानिर्देशाभ्यां पृथक् क्लृप्ताः सन्ति, न वेति सन्देहे, नेति पूर्वः पक्षः, सन्तीति सि€ान्तः । तत्र, 'समुच्चयः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

आनन्दादीनां केाञ्चित्समुच्चये प्राप्ते सर्वगुणसमुच्चयः सर्वेाां स्यादिति न मन्तव्यम् । अल्पशक्तित्वात्तेाां पुंसाम् ।। ५ ।।

।। आनन्दादीनामिति ।। न सर्वमुमुक्षूपास्याः गुणाः सङ्ख्यानिर्देशाभ्यां क्लृप्ताः सन्ति । यदि सन्ति, तर्हि वक्तव्यम् केाां, क्रियतां च समुच्चय इति । तत्रेदमुपतिष्ठते । आनन्दादीनामिति निर्देशक्लृप्तिः, केाञ्चिच्चतुः पञ्चाण्णामिति सङ्ख्याक्लृप्तिः । सर्वेाां मुमुक्षूणां, सर्वगुणसमुच्चयः स्यादिति न चतुपञ्चाा एवेति सङ्ख्याक्लृप्तिः स्यादिति भावः । उपलक्षणमेतत् । आनन्दादीनामिति निर्देशक्लृप्तिरपि न, नैते, किन्तु अन्य एवेत्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्यपि द्रयव्यम् । एवंच मुमुक्षुर्भिर्नियमेनोपास्यगुणानिर्णयाŽा कस्याप्युपासनोपपत्तिरिति नेति भावः । (अयं च न्यायश्चतुर्गुणसमुच्चयप्रतिपादकेन 'आनन्दमयः' इत्यनेन, केाञ्चित्समुच्चयेऽन्येाां समुच्चयः स्यादिति सूचितः ।) त€तुत्वेन 'अल्पशक्तित्वम्' इत्युक्तसि€ान्तन्यायं विवृणोति - अल्पशक्तित्वादिति ।। तेाां प्रागुक्तसर्वमुमुक्षूणां सन्ति सङ्ख्यानिर्देशाभ्यां क्लृप्ताः सर्वमुमुक्षुभिः सर्वथोपास्या आनन्दो, ज्ञानं, सत्, आत्मेति चत्वार एव, न त्वधिकाः । नच केाञ्चित्समुच्चये, सवर्गुणसमुच्चयापत्तिः, ब्रह्मादीनां केाञ्चित्तदधिकगुणोपासनसमर्थत्वेऽपि तेाां पुंसां सर्वमुमुक्षूणामल्पशक्तित्वेन, तदधिकगुणोपासनासमर्थत्वात् । नच निर्देशविपर्ययः आनन्दादीनामेवावश्यं सर्वापेक्षितत्वादपेक्षितफलानुसारेणैवेश्वरस्योपास्यत्वात्, 'तं यथायथोपासते' इति श्रुतेः । एवंच सर्वोपास्यगुणनिर्णयाद्युक्तं उपासनमिति भावः । (अयंच न्यायः 'आनन्दादयः' इत्यस्य सावधारणादानन्दादय एव सर्वमुमुक्षूपास्याः अल्पशक्तित्वेन सर्वेाां, तदधिकोपासनस्याशक्यत्वादिति सूचितः । अत एवोक्तं तत्वप्रकाशिकायां, 'सर्वमुमुक्षुभिः सर्वथोपास्या गुणाः आनन्दादयश्चत्वारो नत्वधिकाः सर्वमुमुक्षूणां तदधिकोपासनासमर्थत्वात्' इति ।) ।। ५ ।। ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिŽ पचयापचयौ हि भेदे ॐ ।। इत्यत्र, सर्वमुमुक्षूपास्यानुपास्यगुणप्रतीत्या, 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादौ प्रियशिरस्त्वादिगुणाः किं सर्वमुमुक्षूपास्याः न वेति सन्देहे, सर्वोपास्या इति पूर्वः पक्षः, नेति सि€ान्तः । तत्र 'विशेादर्शनम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादिविशेावत्वेनैव दर्शनात्तेाामपि सर्वोपसंहार्यत्वमिति न मन्तव्यम् यथायोग्यान् गुणपूगानुपास्य फलं भवेन्मुक्तिगं नान्यथा स्यात् ।

।। प्रियशिरस्त्वादीनामिति ।। दर्शनात्, 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादाविति शेाः । प्रथमादिपदेन सार्वज्ञादेः द्वितीयेन

ज्ञानादेश्‍च ग्रहणम् । प्रियशिरस्त्वादीनामपि देवोपास्यत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यङ्गीकारात् सर्वेत्युक्तम् । अन्यथा, आनन्दादीनां सम्यगनुपासनेन मोक्षभावप्रसङ्गादिति भाव: । अत्र विशेात्वादित्येव हेतु: । तस्य प्रामाणिकत्वं वक्तुं दर्शनमित्युक्तम् । एवंच प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दविशेात्वेन, सर्वोपास्यत्वमिति नेति भाव: । (अयंच न्या: प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादिविशे-ात्वेऽपि, सर्वानुपास्यत्वप्रतिपादकेन 'प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्ति:' इत्यनेन सूचित: ।) तदेतुत्वेन 'यथायोग्यफलम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- यथायोग्यानिति ।। अत्र प्रियशिरस्त्वादीनां सर्वानुपसंहार्यत्वे, 'सैाानन्दस्य मीमांसा भवति' इत्यादिश्रुतिसिद्धफलभेदसिद्धयर्थं गुणोपासनेऽपि तारतम्यापेक्षितत्वादिति हेतुर्बहिरेव द्रयव्य: । तत्र प्रियशिरस्त्वाद्यनुपासने, मोक्षो न स्यादिति उक्तविपक्षबाधकतर्कनिरासार्थमिदमुपतिष्ठते । तथाच प्रियशिरस्त्वादिविशे-ाकारेणानुपासनेऽपि न मोक्षाभावापत्ति:, आनन्दत्वादिसामान्याकारेणोपासितै: सीवयोग्यैरानन्दादिगुणैरेव मोक्षŽ पफलसम्-भवात् । तथाच विपक्षबाधकाभावेन विशेात्वमप्रयोजकमिति भाव: । यद्वा सर्वेाां प्रियशिरस्त्वाद्युपासने योग्यताभावात् योग्यगुणोपासनेनैवापरोक्षज्ञानद्वारा मुक्तिŽ पं फलमन्यथानर्थप्राप्तेरिति न प्रियशिरस्त्वादीनां सर्वोपास्यत्वमिति साक्षादेव हेतुहेतुमद्भाव: । अत्र तु, पूर्वपक्षहेतोर्बाधिि◌ीवायत्वं द्रयव्यम् । यथायोग्यानिति श्रुतौ उपास्य 'स्थितस्य' इति शेा: । तेन समानकर्तृत्वोपपत्ति: । मुक्तिगं फलं 'अपरोक्षद्वारा' इति शेा: । अत्र हेतुमाह-

नित्यैकाग्र्यव्यङ्ग्यताहेतुतश्‍च साक्षाद्दृशिनो तद्विशेौ: । स्मृतेश्‍चेति श्रुते: स्वयोग्यगुणैरेव भावात् ।। ६ ।।

।। नित्येति ।। आद्यश्‍चशब्दो हेत्वर्थे । द्वितीयोऽप्यर्थे । ततश्‍च यस्मादानन्दादीनां नित्यैकाग्र्ये नियतध्याने युगपद्वयङ्ग्यत्वलक्षणहेतुतस्तद्गुणविशियपरमात्मापरोक्षदृशिर्भवति नत्वयोग्यैरानन्दादिविशेौ: प्रियशिरस्त्वादिभि: स्मृतैरपि तस्मादिति पूर्वेण सम्बन्ध: । स्मृतैरित्यनेनायोग्यानां ज्ञानमात्रमभिप्रैति । अन्यथा 'सर्ववेदान्तप्रत्ययम्' इत्युक्तिविरोध: । एवंच यथायोग्यचतुर्गुणोपासनेनैव फलसद्भावाŽा प्रियशिरस्त्वादिसवर्◌ोपास्यमिति भाव: । (अयं च न्यायो

महदल्पोपासनया महदल्पं फलं भवतीति वदता 'उपचयापचयौ हि भेद:' इत्यनेन सूचित: ।) ।। ६ ।। ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॐ ।। इत्यत्र, फलाधिक्यविशेाहेत्वदर्शनाभ्यां भगवद्गुणे चतुर्गुणातिरिक्ता गुणा देवादिभिरुपास्या: न वेति सन्देहे, चत्वार एव विरिञ्चेतरदेवादिभिरुपास्या:, न त्वधिका:, इति पूर्व: पक्ष:, चतुर्भ्य: सर्वेभ्यश्‍चेतरे मध्यमगुणा देवादिभिरुपास्या इति सिद्धान्त: । तत्र 'कार्यलोप:' इत्युक्तन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति -

तर्हि ब्रह्मणोऽन्येाां देवादीनामपि बहुगुणोपासनया कायर्◌ं नास्ति मध्ये नियमात्सिद्धेरिति न मन्तव्यम् । तेाां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमोपदेशोपपत्ते: ।

।। तर्हीति ।। यद्येवं स्वयोग्यगुणैरेव फलसद्भावोऽङ्गीक्रियते, तर्हीत्यथर्: । बहुगुरोपासनया कार्यं नास्ति । फलं नास्ति, 'बहुगुणोपासना न कार्या स्यात्' इति शेा: । कुत इत्यत आह- मध्य इति ।। सर्वचतुर्गुणापेक्षया मध्यमगुणेवित्यर्थ: । इदमुक्तं भवति । न देवादिभिर्बहुगुणोपासना कार्या । योग्यतानिर्णयाभावेन फलाभावात् । योग्या एव खलु गुणा उपास्या: । अन्यथानर्थप्राप्ते: । तत्र चतुर्मुखस्यास्तु सर्वगुणोपसंहार:, तस्य तद्योग्यतया, 'युगपद्ब्रह्मण: सर्वे प्रति भास्यन्त्युपासने' इत्युक्तत्वेन निर्णीतत्वात् । तथा मनुयोत्तमानामप्यस्तु चतुर्गुणोपसंहार:, तेाां तद्योग्यतयापि निणर्◌ीतत्वात् । तथोक्तम्, 'सच्चिदानन्द आत्मेति मानुै:' इति । मध्यमवर्तिदेवादीनां कथं बहुगुणोपसंहार: स्यात् । तद्योग्यतानिर्णायकप्रमाणाभावात् । नच 'यस्य यावद्गुणा: सयं प्रतिभासन्त्युपासने' इत्युक्तत्वेनोपासनाभ्यासे यस्य यावद्गुणप्रतीति:, तस्य तावती योग्यतेति निर्णय: प्राक् योग्यताज्ञानेऽयोग्योपासनाप्रयत्नप्रसङ्गेनानर्थप्राप्तेरिति । एवंच योग्यतानिर्णयाभावेन बहुगुणापासनासम्भवात्, सर्वेाां चतुर्गुणोपासनायोग्यतया एव निर्णीतत्वाच्च, देवादिभि: बहुगुणोपसंहारो न कर्तव्य:, किं तु चतुर्गुणोपास्तिरेवेति नेति भाव: । (अयं च न्याय: सिद्धान्ते फलसद्भावं वदता 'अर्थसामान्यात्' इत्यनेन सूचित: ।) तदेतुत्वेन, 'भव:' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- तेाामिति ।। तदभिज्ञस्य

भाव्युत्कर्साधकोपासनाविायगुणनियमाभिधस्य । ब्रह्मण इत्युपलक्षणम्, 'तोां विशोमाचार्यो वेत्ति सर्वज्ञतां गतः' इति प्रमाणानुसारेणान्यस्य, सर्वज्ञस्य वा गुरोरित्यपि ग्राह्यम् । नचावधारणविरोधः, तस्योपदेयृदौर्ल भ्यमात्रनिवराकत्वेनान्ययोगव्यवच्छेदकाभावात् । तथाच, 'मध्ये नियमात्सि€ः' इति, तत्र तत्तत्प्राप्यफलापेक्षया योग्यतानिर्णयोपपत्तेः । नच, भाविफलानिर्णयेन पुनर्योग्यतानिर्णय इति वाच्यम्, सर्वज्ञगुŽ पदेशेन तŽार्णयोपपत्तेरिति भावः । अत्र प्रमाणमाह-

यो यो भावो देवतानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ सुगुणानीशितुश्च । ब्रह्मा दिशत्यथताँस्ते विचिन्त्य तत्तद्भावं प्राप्नुवन्त्यात्मशक्तयेति श्रुतेः ।। ७ ।। नच नानास्थानोक्तगुणानामनुपासनार्थत्वम् ।

।।य इति ।। भावः उत्कर्ाः, सुगुणान् पूर्णत्वाविरोधिनः, आत्मशक्तया विचिन्त्येत्यन्वयः । एवंच योग्यतानिर्णयान्मध्यमगुणा देवादिभिरुपास्या इति भावः । (अयं च न्यायः, 'अर्थसामान्यात्' इत्यनेनोक्तः ।) ।। ७ ।। ॐ अध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॐ ।। इत्यत्र, कर्तव्याकर्तव्यक्रियादर्शनात्प्रागुक्तगुणोपसंहारौ कर्तव्यौ न वेति सन्देहे, न कर्तव्याविति पूर्वः पक्षः, कर्तव्याविति सि€ान्तः । तत्र, सर्वगुणोपसंहारस्याकतर्व्यत्वेन उक्तिः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूवर्कं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच नानेति ।। नानास्थानोक्तेति हेत्वर्थगर्भं विशोणम् । नोपसंहारः कर्तव्यः, प्रमाणाभावात् । नच 'संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि' इति सर्वविद्यानां भगवŽामत्वस्योपसंहारे प्रमाणत्वेनोक्तत्वात्कथं प्रमाणाभाव इति वाच्यम्, गुणानां स्थानोक्तत्वेन, तदभिधानस्योपसंहारार्थत्वाभावात् । उपसंहारार्थत्वे च, सर्वेऽप्येकत्राच्येरन् । किञ्च सर्वगुणोपसंहाराभावेऽपि 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्युक्तन्यायेन मोक्षसम्भवात्, फलान्तरस्य च मुमुक्षोरनपेक्षितत्वात्, न कतर्व्य एव सर्वगुणोपासंहारः, वैफल्यात् । एतेन 'विधिशोवत्' इत्युक्तविहितत्वमपि परास्तम्, व्यर्थविधेरनवधेयत्वादिति । एवंचागुणाभिधास्योपसंहारार्थत्वाभावात्प्रमाणाभावेन च, सर्वगुणोपसंहारः कर्तव्य इति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'अध्यानाय' इत्यनेन विप्रकीर्णगुणाध्ययनस्य सदृशफलसद्भावात्तत्तद्गुणोक्तिरिति नानोक्तेर्गतिं वदता सूचितः ।) त€तुत्वेन 'फलसाम्यम्' इत्युक्तसि€ान्तन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृणोति-

विप्रकीर्णान् गुणान् पिण्डीकृत्योपासितुस्तत्सदृशफलप्राप्तेस्तथा ध्यानार्थमेव गुणानामुक्त्युपपत्तेः ।। ८ ।।

।।विप्रकीर्णेति ।। नानास्थानोक्तगुणानित्यर्थः पिण्डीकृत्य एकज्ञानविायीकृत्य, तत्सदृशफलप्राप्तेः तदनुसारिमुक्त्यानन्दातिशयलक्षणफलप्राप्तेरित्यर्थः । तथा ध्यानार्थमेव पिण्डीकृत्योपासनार्थमेव, गुणानां नानास्थानेाक्तिरित्यनेन प्रकारेणोपपत्तिः । नानास्थानोक्तगुणानामुक्तेरित्यर्थः । विप्रकीर्णगुणोपसंहर्तुः फलविशोसद्भावात्तस्य दौर्ल भ्याय नानास्थानोक्तिरिति भावः । एवंच नानास्थानोक्तेरन्यथासि€र्विफलत्वस्यासि€श्च,

द्विविधाया अपि शङ्काया निरासादुक्तं प्रमाणद्वयमपि समर्थितं भवतीति प्रामाणिकत्वात्कर्तव्य एवोपसंहार इति स्थितम् । (अयं च न्यायः 'अध्यानाय' इत्यनेन सूचितः । एकस्थानोक्तगुणध्यानेन मोक्षगतफलविशोस्य साम्याभावात् ।) ।। ८ ।। ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ ।। इत्यत्र, 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इति, 'आत्मशब्दाच्च' इत्युभयथोक्तया, किमानन्दादयश्चत्वरोऽपि सर्वमुमुक्षूपास्याः, उतात्मत्वमेवेति सन्देहे, आत्मत्वमेव

सर्वमुमुक्षूपास्यमिति पूर्वः पक्षः, चत्वारोप्युपास्या एवेति सि€ान्तः । अत्र आशुतेत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचाश्वापरोक्ष्यायानन्दादीनामपि लोपेनात्मेत्येतावता पूयर्ते आत्मशब्दार्थविशोत्वादानन्दादीनाम् ।। ९ ।। ।। नचाश्विति ।। आश्वापरोक्ष्यायेत्यनेन, अनुव्याख्याने अपरोक्षज्ञानस्येति सम्बन्धः प्रदर्शितो भवति । आनन्दादीनामित्यादिपदेन,

सत्वज्ञानयोर्ग्रहणम् । आत्मेत्येतावता पूर्यते आत्मेत्येवोपासीतेति सावधारणश्रुतेरिति भाव: । एवंचानन्दादीनां लोपेनात्मत्वस्यैवोपासनेऽपरोक्षज्ञानस्याशुतया, 'आनन्दादय: प्रधानस्य' इत्युक्तबाध इति नेति भाव: । (अयं च न्याय:, आनन्दादिगुणोपासनाविधायकश्रुत्यादे: 'आत्मैव' इति श्रुतिविरोधं परिहरता 'आत्मगृहीति:' इत्यनेनानन्दादिलोपेनात्मत्वमात्रोपासनविधायकस्यात्मेति वाक्यस्य आश्‍वपरोक्षसि€यादियुक्तियुक्तत्वेन पूर्वपक्षप्राबाल्यसूचनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'विशो:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- आत्मशब्दार्थेति ।। आत्मशब्दार्थ: आत्मत्वं, आनन्दादीनामात्मत्वे विशोत्वं नाम, तत्प्रभेदत्वमिति ज्ञातव्यम् । नायं श्रौत आत्मशब्द: स्वामित्वमात्रवाचक:, येन तस्य सावधारणत्वेनानन्दादित्रयलोपेनात्मत्वमेवोपास्यं स्यात् । किं त्वानन्दादीनामपि वाचक: । तोमात्मत्वविशोत्वात् । तथाच स्मृति: । आनन्दानुभवत्वाच्च भण्यते । नित्यत्वाच्च तथात्मेति' इति । नचाश्‍वापरोक्ष्यसि€गुणलोभेन तल्लोप: कार्य इति वाच्यम् तथात्वे, तोां सम्पूर्णमोक्षाभावापत्ते: । 'नोत्क्रामन्ति कदाचन' इति स्मृते: । एवंचानन्दादीनामात्मशबदार्थविशोत्वात्, 'आत्मेत्येव' इत्यवधारणेऽपि नानन्दादिचतुर्गुणोपासनानियमभङ्ग इति भाव: । (अयं च न्याय: 'आत्मगृहीति:' इत्यनेनोक्त: ।) ॐ अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॐ ।। इत्यत्र, उपास्यानुपास्यगुणदर्शनादात्मशबदोक्ता गुणा: सर्वोपास्या न वेति सन्देहे, न सर्वोपास्या इति पूर्व: पक्ष:, सर्वोपास्या इति सि€न्त: । तत्र, 'विभ्रम:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचात्मशब्दो विभ्रमकर: गुणाधिकानामधिकारिणां भगवद्गुरानधिकान्प्रकाशयतीत्यवधारणत्वोपपत्ते: ।। १० ।।

।। नचात्मशब्द इति ।। अयं भाव: । आनन्दादीनां त्रयाणां गुणानामात्मत्वेऽन्तर्भावादात्मशब्दोक्ता एव गुणा: सर्वोपास्या इति यदुक्तम्, तŽा । आनन्दादीनामिव तदन्योामपि गुणानां 'आत्मव्याप्तेरात्मशब्द: परमस्य प्रयुज्यते' इति वचनादात्मत्वेऽन्तर्भावात् । यथा चात्मशब्द: श्रुतचतुर्गुणोपासनस्य पुंसो विभ्रमकर एव भवति, नत्वेवमुपासनं कार्यमिति निश्‍चायक: । नचात्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वेऽपि तदुक्तं स्वयोग्यमेवोपास्यमिति वाच्यम्, तथात्वे, 'आत्मेत्येव' इत्ययोगव्यवच्छेदपरावधारणविरोधापत्तेरिति । एवंचात्मशब्देनैतावतो गुणा: प्रतिपाद्यन्त इति निर्णयाभावेन विभ्रमकरत्वाŽात्मशब्दोक्ता: गुणा: सर्वोपास्या इति नेति भाव: । (अयं च न्याय:, आत्मशब्देन सर्वगुणान्तर्भावं वदता 'अन्वयादिति च' इत्यनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'गुणाधिक्यम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- गुणाधिकानामिति ।। अधिका गुणा उपास्या येाां ते तथोक्ता: । अधिकगुणोपासकानामिति यावत् । गुणैरधिकानामिति वा तात्पर्यं पूर्ववत् । अधिकारिणां ब्रह्मादीनां अनेन 'गुणाधिक्यम्' इत्यनुव्याख्याने अधिकारिणामिति सम्बन्ध: प्रदर्शित: । अन्योामल्पानेव प्रकाशयतीत्यर्थ: । इदमुक्तं भवति । यदुक्तमात्मशब्द: सर्वगुणाभिधायक:, तत्तथा स्यादेव । किन्तु बहगुणोपासकब्रह्मादीन् प्रत्येव सर्वगुणाभिधायको न सवर्ान्प्रति, तथानुभवात् । 'सर्वान्गुरानामात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीनामितरेाां न वेति' श्रुतेश्‍च । एवंच सत्यात्मेत्येवेत्ययोगव्यवच्छेदपरमवधारणमप्युपपद्यते । आत्मशब्दस्य सर्वान्प्रति सर्वगुणाभिधायकत्वमङ्गीकृत्य, तदुक्तं स्वयोग्यमेवोपास्यमित्यङ्गीकारे हि तद्विरोध: स्यात्, नचैवमिति । एवंच चतुर्मुखाद्यधिकारिणां गुणाधिक्याद्युक्तं तदुपास्यगुणाभिधायकत्वमात्मशब्दस्येति । (अयं च न्याय: 'अयोगव्यवच्छेदपरावधारणात्' इत्यनेन सूचित: ।) ।। १० ।। ॐ कार्याख्यानादपूर्वं ॐ ।। इत्यत्र, ध्येय भगवद्गुणानामलौकिकत्वोक्तया, लोकदृयया च किं भगवद्गुणा: लौकिका उतालौकिका इति सन्देहे, लौकिका एव ध्येया इति सि€न्त: । तत्र, 'अप्राकृति:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

अलौकिकगुणानामप्रतीतेर्लौकिकगुणाध्याने तदपाकृतिरेव भवतीति न मन्तव्यम् लौकिकविलक्षणा अत्त्युत्तमा इति ध्यानस्यैव

प्राधान्यात् ।। ११ ।।

।। अलौकिकेति ।। अप्रतीते: अलौकिकगुणानां पूर्वमननुभवेन, ध्यानकाले स्मृतिŽ पप्रतीत्यभावात्, तदपाकृति: ध्यानाभाव इत्यर्थ: । भवति स्यादित्यर्थ: । ध्यानं चावश्यकम्, अतो लौकिका एव ध्येया इति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'अपूर्वम्' इत्यनेन सि€न्ते लौकिकगुणध्यानोक्तया, पूर्वपक्षे लौकिकगुणध्यानसूचनेन सूचित: ।) त€तुत्वने 'प्रधानस्य' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- लौकिकविलक्षणा इति ।। वैलक्षण्यमेवाह- अतीति ।। प्राधान्यात् अलौकिकमोक्षŽ पकार्यजनकत्वेनेत्यर्थ: । तथाचोपासनस्य स्वानुसारिफलप्रदत्वनियमेनालौकिकमोक्षार्थमलौकिका एव ते ध्येया: । नचाप्रतीतिदोा:, इन्द्रादाविवोपदेशेन प्रतीत्युपपत्तेरिति भाव: । ततश्च पूर्वपक्षहेतोरसिसि€रित्यवधेयम् । एवंचालौकिकगुणध्यानस्य प्रधानतयालौकिका एव ध्येया इति भाव: । (अयं च न्याय: समस्तसूत्रेण सूचित: ।) ।। ११ ।। ॐ समान एवं चाभेदात् ॐ ।। इत्यत्र, कृयादिक्रियासु स्वानुसारिफलप्रदत्वतदभावदर्शनात्, भगवद्गुणोपासनं किं स्वानुसारिफलप्रदम्, न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, स्वानुसारिफलप्रदमिति सि€न्त: । 'लिङ्गम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

ब्रह्मणश्च ब्रह्माण्याश्च स्थानैक्यं गुणतारतम्यं च यथा गुणोपसनं मुक्तावाधिक्यं न भवतीत्यत्र लिङ्गम् समवि-ामोपासनायुक्तेरिति न मन्तव्यम् ।

।। ब्रह्मण इति ।। स्थानैक्यमुभयोरपि, सायुज्यभाक्तवादिति भाव: । गुणै: आनन्दादिभि:, तारतम्यं च लिङ्गमित्यन्वय: । यथा गुणोपासनं क्रियते, तथा मुक्तावाधिक्यं न भवतीत्यत्र, ब्रह्माणीब्रह्मणोरुपासनस्य तदभावात् । तयोरुपासनं किं समं विामं वा स्यात् । न हि फलं तादृशं स्थानैक्यस्य गुणतारतम्यस्य सद्भावेन फलस्य समविामत्वादित्यर्थ: । ननु, फलवदुपासनमपि समविाममेव किं न स्यादित्यत आह- समविामेति ।। गुणक्रिययो: साम्ये, वैाम्यायोगेन, वैाम्ये च, साम्यायोगेन, तयोर्विरोधादिति भाव: । एवंच ब्रह्माणीब्रह्मणो: स्थानैक्यगुणतारतम्यŽ पलिङ्गादन्येाामपि यथोपासनं मुक्तौ फलमिति भाव: । (अयं च न्याय: स्थानैक्यस्य गुणतारतम्यस्य च क्रियासङ्कोचद्वारा समविामोपासनसाध्यत्वं वदता 'समान एवं चाभेदात्' इत्यनेन सूत्रेण सूचित: ।) त€तुत्वेन 'यथाशक्तिक्रिया' इत्युक्तसि€न्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

यथाशक्तिस्मृतान् धात्रा गुणान्विणो: सरस्वती । स्मरेत्त्रैविक्रमाद्यांस्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वकै: । कदाचिल्लोपयेद्देवी स्थानैक्यं न गुरैस्तत: । साम्यं तयोर्यथा विणोर्गुणोपासा फलं भवेदित्यध्यात्मवचनाद्यथाशक्तिक्रिया देव्या: ।। १२ ।।

।। यथाशक्तीति ।। यतो देवी सरस्वती, धतात्रा स्मृतान् ध्यातान् विणो: गुणान् नित्यविक्रान्तिपूर्वकै: सामान्यक्रियाभि: सह यथाशक्ति स्मरेत्, त्रैविक्रमान्यान् क्रियाशेाान् तु, त्रैविक्रमत्वाद्यशेाकारेण कदाचिल्लोपयेत्, न स्मरेत्, ततश्च तयो: धातृसरस्वत्यो: स्थानैक्यं गुणैर्न साम्यं यतोऽतो यथाशक्ति विणोर्गुणोपासना धर्मोपासा, तथा फलं भवेदिति योजना । यथाशक्तिक्रिया देवा इत्येनेनोदाहृतवचनगतयथाशक्तीत्यस्य नित्यविक्रान्तिपूर्वकैरित्यनेन सूचितो भवति । देव्या क्रिया यताद्यक्ति उपास्या, सामान्यक्रियोपसंहार एव कर्तव्यो न त्रिविक्रमत्वादिविशेाक्रियोपसंहार: । सर्वगुणोपसंहारस्तूभयो: सि€ एव । अतो भिŽावियत्वेन समविामोपासनस्य विरोधाभावेन युक्तत्वाल्लिङ्गपदोक्तपूर्वपक्षहेतोरन्यथासि€त्वेन, युक्तमेव यथागुणोपासनं मुक्तावाधिक्यं भवतीत्येतदिति भाव: । (अयं च न्याय: 'समान एवं च' इत्यनेन सूचितो भवति ।) ।। १२ ।। ॐ न वा विशेाात् ॐ ।। इत्यत्र, सर्वोपास्यानुपास्यगुणदर्शनादात्मशब्दोक्तगुणा: सर्वोपास्या न वेति सन्देहे, न सर्वोपास्या इति पूर्व: पक्ष:, सर्वोपास्या इति सि€न्त: । तत्र, 'अनवस्था' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचात्मशब्देनास्य पुरुास्यैतावन्तो गुणा उच्यन्त इति व्यवस्थित्यभाव: यस्य यावन्तोऽर्था युगप€यातुं शक्यन्ते, तस्य तावन्त इति सन्धे: ।। १३ ।।

।। नचात्मशब्देनेति ।। नात्मशब्दोक्तगुणा: सर्वोपास्या: आत्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायकत्वात् । सर्वगुणोपासने च, सर्वोां योग्यताभावात् । ननु, 'अन्वयादिति चेत् स्यादवधाणात्' इत्यत्रात्मशब्द उत्तमाधिकारिण: प्रत्येव सर्वगुणाभिधायक इति निणर्ीतत्वात्कथं पूर्वपक्षोत्थानमित्यत उक्तम्- अस्येत्यादि ।। यद्यप्युक्तमात्मशब्द उत्तमाधिकारिण: प्रत्येव सर्वगुणाभिधायको न सर्वान् प्रतीति । तथाप्यस्य पुरुास्यैतावन्तो गुणा: आत्मशब्देनोच्यन्त इति प्रातिस्विकनियमनŽ पव्यवस्थितिर्नास्तीत्युत्पत्तिवैशद्यावैशद्यानुसारेण बह्वल्पगुणाभिधायकत्वसम्भवादित्यर्थ: । एवंच व्यवस्थित्यभावादात्मशब्दोक्तगुणानां सर्वोपास्यत्वाभाव इति नेति भाव: । (अयं च न्यायो 'नव' इत्यनेन

सर्वगुणगृहीतिनिोधाङ्गीकारसूचनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन, 'सन्धि:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- यस्य यावन्त इति ।। अर्था: गुणा:, ध्यातुं शक्यन्ते ध्यानकाले प्रतीयन्त इत्यर्थ: । तावन्तो ध्यातव्या: । सन्धे: अभिसन्धे: । एवंचात्मशब्देन गुणप्रतीतेरेवमेव विवक्षितत्वादयोग्यप्रतीतेश्चोपासनानुपयोगित्वादुक्तं युक्तमिति भाव: । (अयंच न्यायो यस्य यावन्तो गुणा युगपत्प्रतीयन्त इत्येवंŽ पाद्विशाात्तस्य तावतो गुणान्प्रतिपादयतीति इदमेवात्मशब्देन गुणाभिधानर्मा भसंहितमिति वदता 'विशाात्' इत्यनेन सूचित: ।) ।। १३ ।। ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यति चात: ॐ ।। इत्यत्र, पूर्वोक्तसन्देहबीजात् 'उक्षा सद्यावापृथिवी बिभर्ति, एा हि सर्वोु लेकेाु भाति' इत्यादौ प्रतीतभगवद्गुणान्तर्गतसम्भृतिद्युव्याप्ती किं सर्वमुमुक्षूपास्या न वेति सन्देहे, सर्वमुमुक्षूपास्येति पूर्व: पक्ष:, नेति सि€न्त: । तत्र, 'विशोात:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच मुमुक्षव इव इत्यविशाद्धरणस्य द्युतेश्च सर्वाामपेक्षितत्वाच्च सम्भृतिद्युव्याप्ती अपि सामान्ये सत्यो ज्ञानं परमानन्दŽ प आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यात् । नान्यत्किं चित्समुपासीत धीर: सर्वैगुणैर्देवगणा उपासते । गुण्याकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं प्रतीयते ।

।। नच मुमुक्षव इति ।। मुमुक्षव इव इत्यविशाात् मुमुक्षुत्वविशाात् मुमुक्षुत्वसाम्यादिति यावत् । ननु, सम्भृत्याद्युपासनेऽप्यानन्दाद्युपासनमात्रेणैवापेक्षितमोक्षसम्भवाŽा मुमुक्षुत्वोपपत्तिरित्यत उक्तम् - भरणस्येति ।। 'मोक्ष:' इति शो: । भरणस्य स्वाधमभरणस्येत्यर्थ: । फलस्योपासनानुसारित्वनियमादिति भाव: । अनेन भरणद्युत्यपेक्षावन्त इत्यविशाादित्यविशोतेति प्रकारान्तरेण विवृतमिति ज्ञातव्यम् । एवंच मुमुक्षुफलापेक्षितत्वयोरविशाात्सम्भृतिद्युव्याप्ती अपि सर्वोपास्ये इति नेति भाव: । (अयं च न्याय: अत एव योग्यताविशाादेव उपासनानियमेन मुमुक्षुत्वाविशाादिति वदतावधारणार्थकचशब्दसहितेन अत इत्यनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'प्रमाणबलम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- सत्यो ज्ञानमिति ।। अन्यत् सम्भृत्यादि, तर्हि 'उक्षा स द्यावा' इत्यादेर्वैयर्थ्यमत उक्तम्- सर्वैरिति ।। बहुभिरित्यर्थ: तर्हि अपेक्षितभरणद्युत्यप्राप्तिर्मुक्तानामित्यत आह- गुण्याकारस्मृतेरिति ।। मात्रपदव्यावर्त्यमाह-

न व्याप्तिर्जगदस्मृत्या नानाशक्तिर्यतो मता । देवानां युगपज्ज्ञानं मनुयाणां तथा न तु । पर्यायेणैव सत्या: स्युर्नैवान्योां कथञ्चनेत्यादिप्रमाणबलात् ।। १४ ।। क्वचिद्बहुगुणा: क्वचिदल्पगुणा: श्रुतिवेवोच्यन्त इत्युपसंहारस्य अप्रयोजनतेति न वाच्यम् ।

।। न व्याप्तिरिति ।। प्रतीयत इति सम्बन्ध: । तत्र हेतुमाह- जगदस्मृत्येति ।। जगत एव द्युव्याप्तिकर्मत्वादिति भाव: । जगत्स्मृत्याभावोऽपि कुत इत्यत आह- नानाशक्तिरिति ।। तदेव विवृणोति- देवानामिति ।। ज्ञानसम्भृत्यादीनाम् । तथा युगपत् किन्तु पर्यायेण क्रमेणैव, सत्या: प्रमिता: । युगपत्प्रतीतस्यैव ध्येयत्वात् । अन्योां अधिकारिणां, अत्र योग्यतैव उपास्तिनियमप्रयोजिका, न फलापेक्षेत्यविशोतेति पूर्वपक्षहेतोरप्रयोजकत्वमुदाहरणप्रमाणबाधितत्वं चाभिप्रेतमिति ज्ञातव्यम् । एवंच, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिप्रमाणबलात्सम्भृतिद्युव्याप्ती न सर्वोपास्ये इति नोक्तनियमभङ्ग इति भाव: ।

(अयं च न्यायो भायन्यायविवरणोदाहृतप्रमाणबलावगतयोग्याविशेाादित्यर्थकेन अत इत्यनेन सूचितः ।) ।। १४ ।। ॐ पुरुविद्यायामपि चेतरेाामनाम्नानान् ॐ ।। इत्यत्र, कर्तव्याकर्तव्यक्रियादर्शनात्सार्वत्रिकगुणोपसंहारः कर्तव्यो न वेति सन्देहे, न सर्वतो गुणोपसंहारः, कर्तव्य इति सिद्धान्तः । तत्र 'अप्रयोजनता' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- क्वचिदिति ।। क्वचित् विद्यायां, श्रुतिवेवेत्यनेन सम्बन्धः । अप्रयोजनतेत्यनन्तरं 'न सर्वतो गुणोपसंहारः कार्यः' इति शेाः । ननु स्वयोग्यगुणोपासनाय सर्वत उपसंहारस्य कर्तव्यत्वात्, कथमप्रयोजनत्वमित्यत उक्तम्- क्वचिदिति ।। तथाच ये बहुगुणोपास्तियोग्याः, तेाां बहुगुणाभिधायकैकविद्यया, ये चाल्पगुणोपास्तियोग्यास्तेाामल्पगुणाभिधायकैकविद्ययोपास्तिसम्भवात्, सार्वत्रिकगुणोपसंहारमन्तरेणापि, स्वयोग्यगुणोपासनं सम्भवतीति भावः ।) एवंचोपसंहारस्याप्रयोजनतया न सर्वपरिज्ञानोपयोग इति नेत्याशयः । (अयं च न्यायः सर्वगुणप्रतिपादकविद्यां निोधता सूत्रेण सर्वगुणप्रतिपादकविद्यापूर्वपक्षिणोऽभिमतेति सूचनेनैतद्विद्यापरिज्ञाननैव सर्वगुणोपासनोपपत्तौ तत्रतत्रोक्तगुणोपसंहारस्याप्रयोजनतेति सूचितः ।) तदतुत्वेन 'अनुक्तिः' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

गुणाः सर्वे ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैमर्नुयेरित्यादिश्रुतेः । सर्वगुणोपासकस्याप्यधिकारिणोऽभावादेकत्रापृथक्सर्वगुणानुक्तेश्च बलादुपसंहारानतेः ।। १५ ।।

।। गुणा इति ।। अवधारणव्यावर्त्यप्रदर्शनार्थं नान्यैरिति श्रुतिशेाोदाहरणम् । ननूक्तसर्वगुणोपासकस्यापि सर्वगुणाधिभायकैकैककविद्याभिरेवोपास्तिः सम्भवतीति तत्राह- एकत्रेति ।। ननु तर्ह्येकस्यामेव विद्यायां सर्वगुणानुक्तेरस्तु चतुर्मुखस्य सर्वगुणोपसंहारः । अन्येाां महदल्पगुणाभिधायकैककविद्याभिरेवोपास्तिसम्भवात्सर्वत उपसंहारो व्यर्थ इत्यत उक्तम्- अपृथगिति ।। सङ्ख्यासाम्यसम्भवेऽप्यपृथक् एकस्यामेव विद्यायां सर्वगुणानुक्तिरित्युभयान्यथानुपपत्तिर्बाद्वलादित्यर्थः । सर्वत उपसंहारस्य अनतेः प्राप्तेः, एवं चान्यथानुपपत्त्या सर्वगुणोपसंहारस्यानतेस्तदर्थं सर्वगुणोपसंहारज्ञानोपयोग इति भावः । (अयं च न्याय एतेनैव सूत्रेण सूचितः ।) ।। १५ ।। ॐ वेद्याद्यर्थभेदात् ॐ ।। इत्यत्र, उपास्यानुपास्य भगवद्गुणदर्शनात्, 'अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि', 'तं प्रत्यञ्चमर्चिाावियमर्मन्', 'परा णु हि तपसा यातुधानान्' इत्यादौ श्रुता वेधादयो भगवद्गुणाः सर्वोपास्या न वेति सन्देहे, सवर्ोपास्या इति पूर्वः पक्षः, नेति सिद्धान्तः । एतदधिकरणसम्बन्धित्वेन पृथक्पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायविवरणमेतदधिकरणस्य 'सम्भृतिः' इत्यधिकरणसमानयोगक्षेमत्वात्तत्सम्बन्धितया विवृतयोरविशेाीताप्रमाणबलाद्बाद्वलपूर्वपक्षसिद्धान्तन्याययोरेतदधिकरणसम्बन्धोऽपि ज्ञातुं शक्यत इत्यभिप्रेत्येवधेयम् । एवंच तत्र पूर्वपक्षन्यायविवरणे, 'द्युतेश्च' इति चशब्दो न केवलं समुच्चयार्थः किन्तु, अनुक्तवेधादिसमुच्चयार्थश्चेति । सम्भृतिद्युव्याप्तिशब्दौ वेधाद्युपलक्षकाविति व्याख्येयम् । एवंच फलापेक्षितत्वाविशेााद्वेधादि सर्वोपास्यमिति पूर्वपक्षफलम् । अत एवोक्तं तत्वप्रकाशिकायाम्, तस्य च सर्वसज्ञनापेक्षितत्वादिति । (अत्र 'वेधात्' इत्यनेन वेधादिसर्वोपास्यमिति पूर्वपक्षसूचनात् दुष्टनिग्रहस्य सवर्सज्ञनापेक्षितत्वविलक्षणाविशेाीता पूर्वपक्षन्यायः सूचितः ।) सिद्धान्ते तु, 'भिन्धि विद्धि श्रृणु हि' इति भायोदाहृतप्रमाणसङ्ग्रहायेत्यादिप्रमाणबलादिति आदिपदप्रयोगः । एवंच प्रमाणबलाद्वेधादि न सर्वोपास्यमिति सिद्धान्तफलम् । (अत्र, 'अर्थभेदात्' इत्यनेन भायोदाहृतप्रमाणबलेन वेधाद्युपासनाजनितफलस्य यत्याद्ययोग्यत्वाद्वेधादि न सर्वोपास्यमिति प्रमाणबलाद्बाद्वलपः सिद्धान्तन्यायः सूचितः । यद्वा, 'वेधात्' इत्यनेन वेधाद्युपासनानिोधं कुर्वता वेधादिकं सर्वापेक्षितत्वाद्विहितत्वादुपास्यं, सर्वापेक्षितस्याप्यनुपासने, तथाभूतानन्दादयो नोपास्या इत्यतिप्रसङ्गपूर्वपक्षन्यायः सूचितः । अत एवोक्तं तत्वप्रकाशिकायां, 'श्रुतिस्मृत्योर्विधानाच्च' इति । अर्थभेदादित्यनेन फलवैलक्षण्यात्कारणात्, वेधादि नोपास्यमिति फलवैलक्षण्यलक्षणं कारणं, सिद्धान्तन्यायः सूचितः ।) ।। १६ ।। ॐ हानौ तूपायनशब्दशेात्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॐ ।। इत्यत्र, प्राप्तकालत्वक्रियान्तरश्रुतिभ्यां भगवदुपासनां मुक्तेन क्रियते नवेति सन्देहे, नेति पूर्वः पक्षः, क्रियत इति सिद्धान्तः । तत्र, 'अतिप्रसङ्गः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच मुक्तावुपासनाभावे फलादिकमपि स्यादित्यतिप्रसङ्गः उपासनायाः संस्काराख्यकारणस्य सत्वात् । न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धत इत्यवृ€प्रमाणभावाच्च ।। १७ ।।

।। नच मुक्ताविति ।। आदिपदेनापूर्णतादिग्रहणम् । किं मुक्तेनोपासना विहिता वा क्रियते, उताविहिता वा, नोभावपि विकल्पौ, फलप्राप्तिप्रसङ्गात् । तथाचापूर्णताप्राप्तेः । किं चाद्ये विधब€त्वेन मुक्तेः संसारसमानधर्मत्वप्राप्तेः । द्वितीये, अविहितत्वादेव करणानुपपत्तिः । एवं चातिप्रसङ्गाŽा मुक्तावुपासनं कार्यमिति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'साम्पराये कर्तव्याभावात्तथाह्यन्ये' इत्यनेन सूचितः । विधिबन्धवत्त्वाभावेऽपि, फलार्थमुपासनं स्यादिति शङ्कापरिहारकेणोपासनासद्भावे फलं स्यादिति सूचितः ।) त€तुत्वेन 'कारणम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- उपासनाया इति ।। तथाचाविहितैव मुक्तेनापासना क्रियते । नचैवं कारणानुपपत्तिः, प्राक्कृप्तोपासनसंस्कारादेव तत्कारणोपपत्तेरित्यर्थः । अत्र, संस्कारः स्वभावविशो एव, नतु अनुभवजन्यः स्मृतिजनको गुणः । तेाु तदभावादिति ज्ञातव्यम् । एवमुत्तरत्रापि । ननु मुक्तावुपासनाभावे, फलं स्यादित्युक्तमेवेत्यत आह- न हीयत इति ।। फलाभावस्यैव प्रकृतोपयोगादवृ€त्येवोक्तम् । फलŽ पैव सोपासना, नतु साधनŽ पेति भावः नतु कुतः फलाभावमङ्गीकृत्य, तदीयोपासनस्य संस्कारबन्धनत्वं कल्पनीयम् । किन्तु मक्तौ तदातदा प्राप्तानियपरिहारार्तमानन्दाभिवृ€यथर्ं वा किं न स्यादित्यत आह- न हीयत इति ।। अवृ€त्युपलक्षणम्, अहानीत्यपि ग्राह्यम् । अत्र पूर्वपक्षे आपादकस्यान्यथासि€रुक्ता भवति । एवंच फलाभावेऽपि, संस्काराख्यकारणसद्भावादुपासनं मुक्तौ सम्भवतीति भावः । (अयं च न्यायः 'कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्' इत्यनेन संस्कारवशादिच्छयैवोपासनादिकरणोक्तया सूचितः ।) ।। १७ ।। ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॐ ।। इत्यत्र, करणाकरणयोर्विरोधान्मुक्ताः किमुपासनावŽायमेन कर्म कुर्वन्ति, न वेति सन्देहे, नियमेन कुर्वन्तीति पूर्वः पक्षः, नेति सि€न्तः । तत्र, 'अदूरसंश्रयः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच कर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात्तत्संश्रयनियमः उपासनाख्ये कायर्े नित्यकृतिसंस्कारो न तथा कर्मणीति कार्यवैशेयात् ।। १८ ।।

।। नचेति ।। अपिपदेन, शक्तिसद्भावेऽपि, कर्मकरणनियमाभावे उपासनस्यापि नियमो न स्यादविशोादिति विपक्षे बाधकं सूचितम् । अदूरत्वात् सŽाहितत्वात्, सद्भावादिति यावत् । तत्संश्रयः कर्मकारणम्, बु€या विवेकेन तच्छब्देन कर्मणः परामर्शात् । एवंच कर्मकरणशक्तैरदूरत्वात्कर्मापि नियमेन कर्तव्यमिति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'छन्दत उभयविरोधात्' इत्यनेन कर्मणि नियमाभावोक्त्या, कर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात्तत्संश्रयनियम इति सूचितः ।) त€तुत्वेन, 'कार्यवैशेयम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- उपासनाख्येति ।। नित्यकृतिसंस्कार इति सदाकरणेन संस्कार इत्यर्थः । तथाच न मुक्ताः किमनेन कर्म कुर्वन्ति, कर्मणि नित्यकरणेन संस्काराभावात् । नचैवमुपासनायामपि नियमो न स्यादिति वाच्यम् । उपासनाख्यकार्ये नित्यकृतसंस्कारस्य सत्वादित्यर्थः । अनेनादूरत्वस्याप्रयोजकत्वमुक्तं भवति । एवंच कायर्योरुपासनाकर्मणोः संस्काराख्यकारणसत्वासत्वŽ पवैशेयाŽा कर्मनियम इति भावः । (अयं च न्यायः 'तल्लक्षणार्थोपलब्धेः' इत्यनेन कर्मणो विशोहेत्वभावे सति प्राप्तफलत्वादुपासनस्य सद्भावादिति वदता सूचितः । यद्वा, 'उभयाविरोधात्' इत्यनेन कर्मकरणाकरणयोर्विरोधाभावादिति वदतोपासनाकरणे विरोधोऽस्तीति सूचनाŽात्यज्ञानस्वŽ पत्वादिकायवैशेयं सूचितम् ।) ।। १८ ।। ॐ अनियमः सर्वाामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ॐ ।। इत्यत्र, ज्ञानादेस्तत्साधकप्राप्यत्वाप्राप्यत्वŽ पदर्शनान्मोक्षŽ पं फलं किं अनियमेन सर्वज्ञानिप्राप्यमुत केाञ्चित्प्राप्यं केाञ्चिŽात नियम इति सन्देहे, केाञ्चिदेवेति नियम इति पूर्वः पक्षः, अनियमेन सर्वज्ञानिप्राप्यमिति सि€न्तः । तत्र, 'विशियकारणम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचायोग्यताख्यविशियकारणाङ्ज्ञानिवपि केाञ्चिन्मोक्षो न भवतीति नियम: ज्ञानिनां मोक्षं ददात्येवेश्-वर: स्वभावात् ।

।। नचायोग्यताख्येति ।। अयोग्यताया आगन्तुकज्ञानापेक्षया प्राबल्यद्योतनार्थं विशियेत्युक्तम् । एवंच ज्ञानिवपि के-ाञ्चिन्मोक्ष इति न नि:शङ्कमुपासनं कार्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्यय: सर्वेामपि गुणोपसंहारयोग्यताङ्गीकारे, प्रमाणविरोधाभावादिति वदता 'विरोधात्' इत्यनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'स्वभाव:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृणोति- ज्ञानिनामिति ।। ददात्येवेत्यवशब्देनानियमं सूचयति । प्रसŽो हीश्-वरो मोक्षस्य चरमकारणम्, 'यस्य प्रसादात्' इति श्रुते: । ईश्-वरप्रसादश्-चापरोक्षज्ञानेनैव, ईश्-वरस्य ज्ञानिप्रियत्वस्वभावात् । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्' इति श्रुते: । तथाच सर्वेामप्यपरोक्षज्ञानिनामीश्-वरप्रसादŽ पचरमकारणसद्भावात्, मोक्षो भवत्येवेति भाव: । नन्वीश्-वरोऽप्ययोग्यानां ज्ञानिनां कथं मोक्षं दद्यात्, वैाम्याद्यापत्तेरित्यत आह-

अयोग्यानां ज्ञानस्यैवोत्पत्त्यनुपपत्ते: ।। १९ ।। नच प्रयत्नानुसारिणो मुक्तावाधिकारिकानन्दादय: ।

।। अयोग्यानामिति ।। 'स्वभावात्' इत्यस्यात्रापि सम्बन्ध: । अनेन, विशियकारणमिति पूर्वपक्षहेतोरसि€रुक्ता भवति । एवंचेश्-वर: स्वभावात् सर्वेां ज्ञानिनां मोक्षं ददातीति नि:शङ्कमुपासनं कतर्व्यमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'तस्मादाहु: सृतिहेति' इति ईश्-वरस्य मुक्तिदानस्वभावप्रतिपादकश्रुतिग्राहकेण शब्दपदेन सूचित: । 'सृतिहेति' इत्यस्य ताच्छीलिकक्किबन्तत्वात् ।) ।। १९ ।। ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ ।। इत्यत्र, उपासनाया अधिकारिनियमोक्तया, लौकिकक्रियायां च तददृयया ब्रह्मोपास्तिमन्त उपासनाधिकारनियतिमन्तो न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, अधिकारनियतिमन्त इति सि€न्त: । तत्र, 'चेया' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच प्रयत्नेनेति ।। अनेन चेयाशब्द: प्रयत्नपर इति व्याख्यातव्यम् । तथाच नोपास्तिमन्तोऽधिकारनियतिमन्त: । तत्र प्रमाणाभावात् । ननु 'वृ€ह्रासभाक्त्वम्' इत्युक्तरीत्या मुक्तिगतानन्दतारतम्यस्यैव साधनतारतम्ये प्रमाणत्वेन, कथं तदभाव इत्यत उक्तम्- प्रयत्नानुसारिण इति ।। स्यादेतदेवं, यद्यधिकारिणां ब्रह्मादीनां मुक्तावानन्दादयोऽधिका: स्यु: । नचैवम् । तेामुपासनादिप्रयत्नानुसारेणैवान्यथासि€त्वादिति भाव: । एवंच चे-यानुसारेणानन्दादितारतम्योपपत्तेरधिकारिनियमाभावात् 'प्राप्तेश्-च समञ्जसम्' इत्युक्तमिति नेत्याशय: । (अयं च न्यायो 'यावदधिकारम्' इत्यनेन, अधिकारानुसारेणैवानन्दादीनां स्थितिर्न प्रयत्नानुसारेणेति प्रयत्नस्याप्रयोजकत्वसूचनात्सूचित: ।) 'वस्तुदूाणम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं सङ्गमयितुमाह-

अधिकारानुसारित्वात्प्रयत्नस्य कथं चिदधिके यत्ने तत्साधनादिवस्तूनां दूाणप्राप्ते: । स्वाधिकाराधिको यत्न: प्रायशो नोपपद्यते । कथं चिदधिके यत्ने दोा: कश्-चित्समापतेदिति वचनाच्च ।। २० ।। न चैकस्मादेको विशियो दृय एवेति

प्राणाद्विशियजीवाभावे दृयवैŽ प्यमिति दोा: ।

।। अधिकारेति ।। ततश्-चाधिकारिनियमानभ्युपगमे, प्रयत्नस्यैवासि€र्न तदनुसारित्वे मुक्तावानन्दतारतम्यस्यान्यथासि€रित्यर्थ: । ननु स्वाधिकारापेक्षयाधिकोपासनादेर्दर्शनात्, कथमेतदित्यत: सि€न्तन्यायं विवृणोति- कथञ्चिदिति ।। अत्र प्रमाणमाह- स्वाधिकारेति ।। एवंचाधिकाराधिकप्रयत्ने, वस्तुदू-ाणादुपासनाधिकारनियमसद्भावादुक्तं युक्तमित्यर्थ: । (अयं च न्याय: 'आधिकारिकाणाम्' इत्यनेन, अधिकाराधिकप्रयत्नराहित्यं सूचितम् । तच्चाधिकप्रयत्नाकरणेन वा कृतस्य दूाणाद्वा सम्भवतीति सूचित: ।) ।। २० ।। ॐ इयदामननात् ॐ ।। इत्यत्र, अनुक्तेर्वस्तुविद्यमानत्वाविद्यमानत्वसाधारण्यदर्शनादुपासनाधिकारिण: किं प्रमाणावसाना नवेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, प्रमाणावसाना इति सि€न्त: । तत्र, 'दृयवैŽ प्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायमर्थात्तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नचैकस्मादिति ।। प्राणाद्विशियस्य लक्ष्म्ादे:

सि€ान्तिनाप्यङ्गीकाराज्जीवेत्युक्तम् । तेन च तस्याधिकारसूचनेन पूर्वपक्ष्यभिमतसिर्€: । अत्रैतत्तर्कानुगृहीतमनुमानम् । प्राण:, स्वोत्तराधिकारिक:, जीवत्वात्, नामादिवदिति ज्ञातव्यम् । एवंच प्राणादुत्तमाधिकार्यभावे दृयवैŽ प्यात् प्राणादुत्तमसद्भावात् प्राण एव सर्वगुणोपास्तियोग्य इत्ययुक्तमिति नेति भाव: । (अयंच न्याय: 'अन्तराभूतग्रामवत्' इत्यनेन भूतसमूहे एकस्मादेकस्याधिकस्य दृयत्वात्, प्राणादधिकस्याभावे दृयविरोध: स्यादिति वदतोक्त: ।) त€ुत्वेन 'प्रतिक्रियाविरोध:' इत्युक्तसि€ान्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

य: सर्वमवजानीयाद्दते देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियम् । स प्राणानवरुध्येमं मन्त्रमावर्तयीत । आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव ए: । घोाा इदस्य श्रृण्विरे न Ž पं तस्मै वाताय हविाा विधेमेति । स ह्योां भूतानां वरिष्ठो न ह्येतस्मात्कश्चनोपरि विना देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियमिति प्रतिक्रियाविधानादिविरोधात् ।। २१ ।।

।। य: सर्वमिति ।। सर्वं प्राणसहितम्, स: वातावज्ञाकर्ता, प्राणानवरुध्य प्राणायामं कृत्वा, मन्त्रमावर्तयीत, वतावज्ञाप्रतिक्रियात्वेन देवानां आत्मा स्वामी, भुवनस्य गर्भ: गर्भ इवान्तर्गत:, यथावशं यथेयम्, इयदेव ृण्विरे श्रूयन्ते, Ž पं प्रतिमा, 'न दृश्यते' इति शो: । य ए चरति । यस्यास्य रथघोाा एव अशरीरवाग्रूपा: श्रूयन्ते, न Ž पं दृश्यते, तस्मा इत्यथर्: । कुतो वातावज्ञाप्रतिक्रियात्वेनैवैतन्मन्त्रजपकरणमित्यत उक्तम्- स ह्योामिति ।। वरिष्ठत्वे हेतु: । न ह्येतस्मादिति ।। कञ्चनेति अस्यापवाद: । विधानादेवमिति ।। विधानादित्यादिपदेन, 'प्राणो वा व सर्वेभ्यो भूयात्' इत्यादिश्रुतिग्रहणम् । अनेन, 'प्रतिक्रियाविरोधाश्च' इत्यनुव्याख्यानगतश्चशब्दार्थ उक्तो भवति । तथाचोक्तानुमानस्य बाधितवावियत्वमुक्तं भवति । तथाचोक्तानुमानस्य बाधितवावियत्वमुक्तं भवति । एवंच, प्रतिक्रियाविधानादिविरोधात्, प्राण एव सर्वाधिकायुत्तम इति स एव सर्वगुणोपास्तियोग्य इति भाव: । (अयं च न्याय: प्रथमे 'आमनानत्' इति द्वितीये 'तदुक्तम्' इति तृतीये' उपदेशवत्' इत्यन्तै: सूत्रांशैर्न्यायविवरणानुसारेण प्रतिक्रियाद्यभिधायकश्रुतिग्राहकै: सूचित: ।) ।। २१ ।। ॐ व्यतिहारो विशिंान्ति हीतरवत् ॐ ।। इत्यत्र, वादिविप्रतिपत्त्या विणु: प्राणादुत्तमो न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, उत्तम इति सि€ान्त: । तत्र, 'उŽाति:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

अस्ति भगव: प्राणाद्भूय इति प्रश्नाद्यभावात्प्राणस्यैवोŽातिप्रतीतेर्न विणोरपि तत: परत्वमिति न मन्तव्यम् ए तु वा अतिवदतीति विशोाणात्प्रश्नप्रतिवचनप्रतिसन्धानोपपत्ते: ।। २२ ।।

।। अस्ति भगव इति ।। अत्रापि सत्यपदेन प्राण एवोच्यते, न विणु: । नामादिप्रकरणवत् अस्ति भगव: प्राणाद्भूय: इति प्राणाद्वा व भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति सत्यं वा व प्राणाद्भूय: इति प्रकरणभेदकप्रश्नाद्यभावात् । नहि कारणविशोामन्तरेण प्रकरणभेद: कल्पयितुं शक्यत इति भाव: । एवंच प्रकरणभेदकप्रश्नाद्यभावात्, सत्येनेत्यस्यापि प्राणपरत्वेन, प्राणस्यैव सर्वोत्तमत्वाŽा विणूपासनं सर्वै: कार्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'विशिंान्ति' इत्यनेन प्राणात्परमात्मन उत्तमत्वस्योक्तत्वादिति वदता सूचित: ।) त€ुत्वेन 'प्रतिसन्धि:' इत्युक्तसि€ान्तन्यायं विवृणोति- ए तु वेति ।। प्रश्नप्रतिवचनप्रतिसन्धाने हेतुप्रदर्शनार्थमेतदित्युक्तम् । प्रतिसन्धानं अध्याहार: । अयं भाव: । यदुक्तम्, 'प्रतिवाद्याभावात्सत्यशब्दोक्तो न विणु:' इति । तŽा, प्रश्नाद्यध्याहारसम्भवात् । नचात्र कारणाभाव:, 'स वा ए एवं पश्यŽावं मन्वान एवं विजानŽातिवादो भवति' इति प्राणवादिनोऽतिशयितवस्तुवादित्वेनातिवादित्वमुक्तवा, 'ए तु वा अतिवदति य: सत्येनातिवदति' इति सत्याख्यवस्तुवदतोऽप्यतिशयितवस्तुवादित्वमुच्यते । तत्र, प्राणातिवादिन: सत्यातिवादी तुशब्देन विशियते । तस्मात्प्राणसत्यवादिनोर्भिŽात्वात्प्राणसत्ययोर्भेद इति । एवं च प्रश्नप्रतिवचनप्रतिसन्धानात्,

सत्यपदोक्तस्य विणोरेव सर्वोत्तमत्वमिति युक्तं तदुपासनमिति भाव: । (अयं च न्यायो 'व्यतिहार:' इत्यनेनोक्त: ।) ।।

२२ ।। ॐ सैव हि सत्यादय: ॐ ।। इत्यत्र, प्राणाद्विणुरुत्तम इत्युक्तेस्तन्मात्रोत्तमत्वतदन्यानेकोत्तमत्वयोर्विरोधाभावात्, किं प्राणाद्विणुरेवोत्तम:, किं तदन्योऽपीति सन्देहे, तदन्योऽपीति पूर्व: पक्ष:, विणुरेवोत्तम इति सिद्धान्त: । तत्र, 'अनुक्ति:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच सत्यादीनामभेदानुक्तेरन्यत्वम् सत्यं पूर्णं विज्ञानं पूर्णं वृत्ति: पूर्णा निष्ठा पूर्णा श्रद्धा पूर्णा मति: पूर्णा सुखं पूर्णं भूमा पूर्णोऽहं पूर्ण आत्मा पूर्णो नात्र किञ्चिदूनं पूर्णमेवाधस्तात्पूर्णमुपरियात्पूर्णं मध्यम: पूर्णं सर्वत: । तदो श्लोको भवति पूर्णमद: पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशियत इति श्रुते: सर्वाामनूनत्वात् । सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणा: समुदीरिता: । तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यत इति वचनाच्च ।। २३ ।।

।। नच सत्यादीनामिति ।।आदिपदेन विज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठकृतिसुखभूमाहङ्कारात्मनां नवानां ग्रहणम् । अनुक्ते:, छन्दोगश्रुतावित्यर्थ: । एवंच सत्यादीनामभेदस्यानुक्तत्वेन, तेाां भिन्नत्वात्सत्यादुपरिपठितज्ञानादीनां सत्यपदोक्तविणूत्तमत्वप्राप्त्या, विणुं विना प्राणस्य सर्वोत्तमत्वं विणोर्निरुपचरितसर्वोत्तमत्वं च न युक्तमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'सैव' इत्यभेदोक्तया सत्यादीनामभेदस्यानुक्तत्वादिति सूचित: ।) तद्धेतुत्वेन, तनूनतेत्युक्तसिद्धान्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति- सत्यं पूर्णमिति ।। यदुक्तं, छन्दोगश्रुतौ सत्यादीनामभेदानुक्तेरन्यत्वमिति, तन्न । यतस्तच्छाखोक्तानेव सत्यादीननूद्यात्र तेाां पूर्णत्वमुच्यते । नहि तेाामन्यत्वे पूर्णत्वं सम्भवति । तस्य च विणुलक्षणत्वादिति भाव: । नचाभेदानुक्तिदोा:, 'सत्यं भगवो विजिज्ञास:' इति सत्याख्यस्य विणोर्गुणजिज्ञासायां, तद्गुणत्वेन तदविनाभूतज्ञानस्योक्तत्वात्तथोत्तरत्रापि तत्तद्गुणत्वोक्तया 'भेदो न' इत्यहङ्कारात्मनोस्तयारभेदस्यानुक्तेरित्यत उक्तम् । पूर्णमेवाधस्तादित्यादिना अहङ्कारात्मनोरुच्यत इति तयोरपि ब्रह्मस्वन पत्वसिद्धिरिति भाव: । तत्रैव वक्ष्यमाण: श्लोक: सम्मतित्वेन भवति । एतच्छ्लोकार्थोऽन्यत्र, टीकाकारैरुक्तो द्रयव्य: । प्रकारान्तरेणाप्येतां शङ्कां परिहरन् सत्यादीनां विणुस्वन पत्वे स्मृतिमाह- सत्याद्या इति ।। सत्यादिवदभेदानुक्तावप्यहङ्कारात्मनोरस्यैव भगवत्स्वन पत्वमित्यत्र हेतु:-यस्मादिति ।। 'स वा ए एवं पश्यन्नेवं विजानन्नात्मरति:' इत्यादिनाहङ्कारात्मज्ञानान्मोक्ष: श्रूयते । मोक्षस्तु भगवत्प्रसादादेवातश्च तरोरभेद इति भाव: । एवंच सत्यादीनामनूनतयाऽभेद एवेति स एव प्राणादुत्तम इति भाव: । (अयं च न्याय: हिशब्देन भायोदाहृतब्रह्मतर्कवाक्यवदत्रोदाहृतानूनताप्रतिपादकश्रुतेरपि सूचनात्सूचित: ।) ।। २३ ।। ॐ कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्य: ॐ ।। इत्यत्र, भगवदुपास्तावधिकार्यनधिकारिचेतनप्रतीत्या, श्रीरधिकारिणी, नवेति सन्देहे, अधिकारिणीति पूर्व: पक्ष:, नेति सिद्धान्त: । तत्र, 'अप्रयत्नत्वम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच श्रियोऽप्रयत्नत्वादनुपासनं संसारो वा ।

।। नच श्रिय इति ।। अनेन विपक्षे बाधकमुक्तवा, हेतुसिद्धि: समर्थिता । हेतुमाह- संसारो वेति ।। तदयमर्थ: । श्रीरधिकारिणी, साधुत्वे सति संसारित्वाभाव:, तथासति कृताथर्त्वेन मोक्षार्थं प्रयत्नराहित्यप्राप्तौ, प्रमाणसिद्धभगवदुपासनं न स्यादिति । यद्वा, श्रियोऽधिकाराभावं वदन् प्रयव्य:, सा कृतार्था, न वेति । आद्ये कृतार्थत्वादेव प्रयत्नशून्यत्वेन भगवदुपासनाभाव: स्यात् । अस्वतन्त्रायास्तस्या: कृतार्थत्वे कारणाभावाच्च । द्वितीये संसारप्राप्तिश्च । पक्षान्तरदूणत्वज्ञापनार्थं वशब्द: । एवं श्रियोऽप्रयत्नत्वे भगवदुपासनं न स्यादित्यकृतार्थत्वेन संसारित्वादधिकारोऽस्त्येवेति नाधिकारिणां प्राणावसानत्वमिति नेति भाव: । (अयं च न्यायो नित्यमुक्तत्वप्रतिपादकाभ्यां प्रथमतृतीयसूत्राभ्यां सूचित: ।) तत्र तावच्छ्रिय: कृतार्थत्वमङ्गीकृत्य, कारणाभावलक्षणदोापरिहारार्थं 'उपस्थितेस्तद्वचनात्' इति सूत्राथर्माह-

नित्यं भगवदुपस्थितेरतिप्रियत्वात्संस्कारपाटवान्नित्योपासापपत्तेश्च ।। २४ ।। नच बन्धदार्ढ्ये श्रवणादीनामफलता । अन्यथोपासां विनैव श्रवणादिज्ञानमात्रेण मुक्तिरिति दोा: ।

।। नित्यमिति ।। अतिप्रियत्वादित्यनन्तरं नित्यमुक्तत्वोपपत्तिरिति शेा: । तत्सम्बन्धित्वेन, 'श्रिय:' इत्यस्यानुवृत्ति: । चतुर्मुखादावनैकान्त्यपरिहाराय - अतीति ।। तदपि कुत इत्यत उक्तम्- नित्यं भगवदुपस्थिते: इति अत्रापि नित्यमित्यस्य अतीतस्येव सार्थक्यम् । तथाच श्रियोऽस्वातन्त्र्येऽपि, भगवत्प्रियत्वाख्यकारणसद्भावार्Ăित्यमुक्तत्वोपपत्तिरिति भाव: । इदानीं कृतार्थत्वपक्षेऽप्रयत्नत्वादनुपासनमित्युक्तदोपरिहारार्थं संस्कारपाटवमित्युक्तसिद्धान्तनायायं विवृणोति- संस्कारपाटवादिति ।। चशब्दो नित्यमुक्तत्वोपपत्तिसमुच्चयार्थ: । तथाच संस्कारस्यासिद्धत्वाĂाधिकारिणी श्रीरिति युक्तमधिकारिणां प्राणावसानत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'आदरादलोप:' इत्यनेन संस्कारपाटवादुपासनं सम्भवतीति

वदता सूचित: ।) ।। २४ ।। ॐ तĂिर्धारणार्थनियमस्तद्दृये: पृथग्ध्यप्रतिबन्ध: फलम् ॐ ।। इत्यत्र, 'श्रोतव्य:' इत्यादिश्रवणविधे: समस्तव्यस्तोपासनयो: साधारण्यात्किं समस्तमुपासनं कर्तव्यमुत व्यस्तमिति सन्देहे, व्यस्तं कर्तव्यमिति पूर्व: पक्ष:, समस्तं कर्तव्यमिति सिद्धान्त: । तत्र, 'दृयबन्ध:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच बन्धदार्ढ्यमिति ।। ध्यानं विना श्रवणमननमात्रानिवर्त्यस्य बन्धस्य ज्ञानप्रतिबन्धस्य, दार्ढ्येऽङ्गीक्रियमाणे, आवश्यकध्याननैनैव बन्धनिवृत्तिद्वारापरोक्षज्ञानसम्भवाच्छ्रवणादीनामफलता वैयर्थ्यम्, श्रवणमननातिब्ाहुल्यात्साधनान्तरापेक्षया वा, श्रवणादीनामिति बहुवचनम् । अन्यथा बन्धदार्ढ्याभावे, ध्यानĂ पमुपासां विनैव श्रवणादिज्ञानमात्रेण श्रवणमननमात्रजनितापरोक्षज्ञाने मुक्तिजनकत्वलाभार्थमपि न ध्यानजन्यत्वापेक्षेति सूचयति । एवंच दृढबन्धाद्ध्यानेनैवापरोक्षज्ञानमिति श्रवणादीनां वैयर्थ्याद्व्यस्तमेवोपासनं कर्तव्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: अप्रतिबन्ध: फलमित्येतेन श्रवणादे: प्रतिबन्धनिवृत्तिफलत्वोक्तया सूचित: ।) तद्वत्तुल्येन 'स्वेच्छानियति:' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं प्रमाणोदाहारणपूर्वकं विवृणोति-

श्रवणादित्रयोत्पĂादृययैव स्वेच्छया हरि: । प्रसĂाो मुक्तिदो नित्यमन्यथा न कथञ्चनेति ईश्वरेच्छानियतिश्रुते: ।। २५ ।। नच गुर्वधीनत्वे ज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानिनोऽपि कदाचिद्गुरुकोपाज्ज्ञानपराभावेनामुक्तिप्रसङ्गाĂा गुर्वधीनत्वमिति । ज्ञानिनो गुरुशापेऽपि नामुक्ति: संसृते: क्वचित् । आनन्दह्रासदोाण सैव मुक्तिर्विदूयतीति वचनान्मुक्तिदूाणेनैव गुरुकोपादे: कृतार्थत्वात् ।

।। श्रवणादीति ।। एवंचेश्वरेच्छानियत्या श्रवणादित्रितयजन्यापरोक्षज्ञाननैव मुक्तिरिति समस्तमेवोपासनं कर्तव्यमिति भाव: । (अयं च न्यायो हिशब्देन भायोदाहृतश्रुतिरिवेश्वरेच्छानियतिप्रतिपादकन्यायविवरणोदाहृतश्रुतेरपि ग्रहणेन सूचित: ।) ।। २५ ।। ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ।। इत्यत्र, श्रवणाद्युपासनाकतर्व्यताविधे: श्रवणादेरिति कर्तव्यतासाहित्ये वा पर्यवसानाच्छ्रवणादिकं किं यथा कथञ्चिदनुष्ठितं ज्ञानसाधनमुत गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानयुक्तमिति सन्देहे, यथा कथञ्चिदनुष्ठितमिति पूर्व: पक्ष:, गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानयुक्तमिति सिद्धान्त: । तत्र, 'पराभव:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच गुर्वधीनत्व इति ।। ज्ञानिनोऽपीत्यादौ ज्ञानिपदमुपासकस्य, ज्ञानपदमुपासनयो: अमुक्तिपदं ज्ञाना भावस्योपलक्षकमिति ज्ञातव्यम् । नच गुर्वधीनत्वमित्यत्रापि, ज्ञानमोक्षयोरित्येतत्सम्बध्यते । एवंच ज्ञाने गुर्वपेक्षाभावात्, न तदुक्तप्रकारेणोपासनं कर्तव्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'प्रदानवत्' इत्यनेन ज्ञानस्य गुरुप्रदानसाध्यत्वप्रतिपादकेन सूचित: ।) तद्वत्तुल्येन 'वस्तुवैभवम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति-

ज्ञानिनो ब्रह्मवस्तुवैभवेन मुक्ति: स्यादिति गुरोर्वरेण वा मुक्तयुपपत्ते: ।। २६ ।। शियस्यापि पुरुात्वसाम्याद्वारणादेस्तत्प्रयत्नस्य न दौर्बल्यमिति न मन्तव्यम् ।

।। ज्ञानिन इति ।। साक्षात्कृतब्रह्मसामर्थ्येन, तव मुक्तिर्भूयादिति शियं प्रति गुरोर्वरेण वा यदि मुक्तयुपपत्तिस्तर्हि गुरुशापादेर्वैयर्थ्यमित्यत: कृतार्थत्वादित्यन्तमुक्तम् । एवंच, ब्रह्माख्यवस्तुवैभवेन ज्ञानिनां मोक्षस्य

क्लृप्तत्वाच्छापादेरन्यथासिद्धबर्ाधकाभावेन गुरुप्रदानमावश्यकमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'तदुक्तम्' इत्यनेन ज्ञानादेर्गुरुप्रदानसाधनस्य प्रामाणिकत्वोक्तया, ज्ञानादेर्भगवर्दायतत्वेन गुरुशापेन पराभवासम्भवादिति सूचित: । यद्वा 'तदुक्तम्' इत्यनेन तत्वप्रकाशिकोदाहृतस्य 'ये ज्ञानविाया:' इति ज्ञानादेर्भगवर्दायतत्वप्रतिपादकप्रमाणस्यापि ग्रहणात्सूचित: ।) ।। २६ ।। ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ।। इत्यत्र, साधनेा क्वचिदितिकर्तव्यताप्राबल्यस्य, क्वचित्साधनप्राबल्यस्य, क्वचिदुभयसाम्यस्य च दर्शनात्, गुरुप्रसादो बलवानुत शास्त्रश्रवणादिर्द प: शियप्रयत्नो वा बलवानथ द्वयं सममेवमेवेति सन्देहे, शियप्रयत्न एव बलवान् सममेवेति पूर्व: पक्ष:, गुरुप्रसाद एव बलवानिति सिद्धान्त: । तत्र, 'पुंसाम्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- शियस्यापीति ।। न दौर्बल्यमित्यनेन, प्राबल्यं, साम्यं वेति पक्षद्वयं पूवर्पक्ष्यभिमतमिति सूचयति । अत एव पुरुात्वसाम्याच्छियप्रयत्नस्याधिक्यं साम्यं वा स्यादिति न गुरुप्रदानमावश्यकमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: गुरुप्रसादस्य प्राबल्यं वदता 'सिद्धं बलीय:' इत्यनेन सूचित: ।) तद्धितुत्वेन 'विशेाोक्ति:' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

गुरुप्रसादो बलवानित्यादिविशेाोक्ते: ।। २७ ।। न चोत्तमगुरुस्वीकारार्थत्वेन प्राप्तसन्त्यागनिमित्तदेा: ।

।। गुरुप्रसाद इति ।। 'गुरुप्रसादो बलवार्दा तस्माद्बलवत्तरम् । तथापि श्रवणादिश्च कतर्व्यो मोक्षसिद्धये' इति समग्रश्लोकार्थपर्यालोचनायां अस्य विशेाोक्तित्वं सयमवगम्यते । नच गुरुशिययो: साम्यात् तत्क्रिययो: साम्यमिति

वाच्यम्, तस्यैतत्स्मृतिबाधितत्वात् । गुरुशियभाववदेवोपपत्त्याप्रयोजकत्वाच्च । नापीतिकर्तव्यतात्वेन दौर्बल्यम् । यागीयहिंसायामितिकतर्व्यताया एव प्राबल्यदर्शनादिति । एवंच विशेाोक्तया गुरुप्रसाद एव बलवानिति गुरुप्रदानमावश्यकमिति भाव: । (अयं च न्याया 'लिङ्गभूयस्त्वात्' इत्यनेन श्रुतं ह्येतमेवेत्यादिविशेावाक्यादिति वदता सूचित: । यद्वा, 'गुरुप्रसादो बलवान्' इति स्मृतिसूचकहिशब्देन सूचित: ।) ।। २७ ।। ॐ पूर्वविकल्प: प्रकरणात्स्यात् क्रियामानसवत् ॐ ।। इत्यत्र, पूर्वप्राप्तगुरुत्यागेन गुर्वन्तरस्वीकारस्य तदभावस्य च दर्शनात्, किं पूवर्प्राप्ता एव गुरुरिति नियम उत पूर्वतनं त्यक्तवान्योऽपि ग्राह्य इति सन्देहे, प्रथमप्राप्त एव गुरुरिति पूर्व: पक्ष:, न पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति सिद्धान्त: । तत्र, 'प्राप्तसन्त्याग:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नचोत्तमेति ।। स्वीकारार्थत्वे स्वीकारप्रयोजनत्वे, प्राप्तगुरुत्यागस्येत्यर्थ: । पूर्वगुरुत्यागं विनान्यगुरुस्वीकारो न सम्भवतीति भाव: ।। दोा इति ।। 'गुरुमन्त्रपरित्यागी रौरवं नरकं व्रजेत्' इति वचनसिद्धं इत्यर्थ: । शुभादिप्राप्तिस्तु पूर्वप्राप्तगुरुणैव सम्भवादिति भाव: । एवंच प्राप्तसन्त्यागनिमित्तदोाप्राप्त्या, पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति क्वचित्सर्वज्ञस्य गुरो: प्राप्तौ प्रागुक्तं न युज्यत इति नेति भाव: । (अयं च न्याय: पूर्वस्य गुरोस्त्यागे विकल्पं वदता 'पूर्वविकल्पस्य' इत्यनेन दोावचनस्य गतिसूचनेन सूचित: ।) तद्धितुत्वेन 'अमानत्वम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति-

तत्र दोा मानाभावात् ।। २८ ।। नच विद्याकर्म वा संसारनिवृत्तिकारणमिति कारणानिर्णय: ।

।। तत्रेति ।। तत्र, पूर्वप्राप्तगुरुपरित्यागेन तदपेक्षया समग्रानुग्रहकतर्ु: पूर्वप्राप्तापेक्षयोत्तमस्य समस्य वा गुरो: स्वीकारविाये दोासत्वे मानाभावादित्यर्थ: । 'गुरुमन्त्रपरित्यागी' इति वचनं तु पूर्वप्राप्तादधमगुरुस्वीकारविायं पूर्वानुज्ञां विना समग्रानुग्रहकर्तु: समगुरो: स्वीकारविायं वेति भाव: ।) एवंच पूर्वप्राप्तगुरुत्यागनिमित्तदोास्यामानत्वात्सर्वज्ञगुरुस्वीकारोपपत्तेर्युक्तं तदुक्तप्रकारेणोपासनमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'अतिदेशाच्च' इत्यनेन 'तेभ्य: ृणु' इति गुर्वन्तरपरिग्रहस्य श्रुत्युक्तत्वादित्युक्तस्यैव सूचित: ।) ।। २८ ।। ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ।। इत्यत्र, कर्तव्याकर्तव्यक्रियादर्शनाद्भगवदुपासनं कर्तव्यं नवेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, कर्तव्यमेवेति सिद्धान्त: । तत्र, 'कारणानिर्णय:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच विद्येति ।। 'तरति शोकमात्मवित्' इति ज्ञानस्य

मोक्षसाधनत्ववत्, 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय:' इत्यादिना कर्मणोऽपि मोक्षसाधनत्वप्रतीतिरिति भाव: । नच 'भाक्तं वा नात्मवित्त्वात्' इत्यत्र निर्णीतत्वात्कथमनिर्णय इति वाच्यम्, 'कर्मणैव' इति तृतीयाया: साक्षात्कारार्थत्वात् । वाशब्दज्ञापितपरम्पराकारणत्वोपमर्देन संसिद्धिमित्यनेन साक्षान्मोक्षाभिधानात्, भाक्तमित्युक्तगौणमोक्षग्रहणं न सम्भवतीति, तदुमर्देनैव तत्पूर्वपक्षोत्थानादिति । एवंच मोक्षकारणानिर्णयाद्ज्ञानार्थमुपासनं कार्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'विद्यैव' इत्यनेन मोक्षकारणानिर्धारणेन सूचित: ।) तत्तुल्येन 'प्राधान्यम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

नान्य: पन्था अयनाय विद्यत इत्यवधारणात् विद्यावचनस्य प्राधान्यात् ।। २९ ।। नच विद्यावचनस्य प्राधान्यं भ्रम: प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इति भगवतस्तस्मिन्नाभ्यधिकप्रीतिवचनात् ।

।। नान्य: पन्था इति ।। विद्यावचनस्य विद्याया मोक्षसाधनत्ववचनस्य प्राधान्यात् प्राबल्यात्, विद्यैव मोक्षसाधनमिति निर्णयोपपत्तेर्न कारणानिर्णय इत्यर्थ: । नच 'कर्मणैव' इति स्मृतिविरोध:, 'लाङ्गलेन वयं जीवाम:' इति, परम्परया कारणत्वेऽपि, तृतीयोपपत्ति: । संसिद्धिपदस्य वा ज्ञानपरत्वाद्धेति भाव: । एवंच विद्यावचनस्य प्राधान्यात्, ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति तदर्थमुपासनं कर्तव्यमिति भाव: । (अयं च न्यायो 'निर्धारणात्' इत्यनेन 'नान्य: पन्था:' इति निर्धारणाद्विद्यावचनस्यैव प्राधान्यमिति सूचनेन सूचित: ।) ।। २९ ।। ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाध: ॐ ।। इत्यत्र, वादिविप्रतिपत्त्या मोक्ष: किं कर्मसाध्य उत ज्ञानसाध्य इति सन्देहे, कर्मसाध्य इति पूर्व: पक्ष:, ज्ञानसाध्य इति सिद्धान्त: । तत्र, 'भ्रम:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच विद्यावचनस्येति ।। प्राधान्यं भ्रम इत्यत्र, प्राधान्यमिति इति शब्दाध्याहारं वा भ्रमो भ्रमविाय इति वा द्रयव्यम् । 'नान्य: पन्था:' इति विद्यावचनस्य 'कर्मणैव' इति कर्मवचनस्य सावधारणत्वे समानेऽपि 'कर्मणैव' इत्यस्य भगवद्वाक्यत्वेन प्राबल्यादिति भाव: । एवंच 'विद्यावचनस्य प्राधान्यम्' इत्यस्य भ्रमत्वेन, ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानिर्णयाद्ज तदर्थोपासना कर्तव्येति नेति भाव: । (अयं च न्यायो 'न बाध:' इत्यनेन 'कर्मणैव' इति स्मृतिबाध्यत्वाद्विद्यावचनस्य प्राधान्यं भ्रम इति सूचित: ।) तत्तुल्येन 'प्रीति:' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति- प्रियो हीति ।। कर्मिसाधारण्यनिरासार्थं तदत्यर्थमित्युक्तम् । तस्यार्थ: अधिकेति ।। ननु

ज्ञानस्य प्रीतिसाधनत्वं प्रकृतानुपयुक्तं किमर्थमुच्यत इत्यत आह-

यमेवैा वृणुते तेन लभ्य इति तत्प्रतीतेरेव मोक्षवचनाच्च ।। ३० ।। नच कस्यचिद्विशो ज्ञानोपपत्तेर्भक्तयादिकं विना मुक्ति: ।

।। यमेवैा इति ।। यं आत्मा, एा: इच्छाद्ज प:, प्रसद्जा: सद्जाति यावत् ।। वृणुते ।। तेनैव लभ्य: प्राप्य इत्यर्थ: । 'प्रियो हि' इति वाक्यस्य भगवद्वाक्यत्वेन, अत्यर्थमित्यादिद्ज पेण विशेावाक्यभेदेन 'तमेवं विदित्वा' इत्यादिश्रुतिसाहित्येन च 'कर्मणैव' इत्येतदपेक्षया प्राबल्यमित्यवधेयम् । कर्मणैवेत्येवकारस्तु कमर्णा सहैवेत्ययोगव्यवच्छेदार्थम् । कर्मयोगश्च मोक्षातिशयार्थं इति ज्ञातव्यम् । एवंच भगवतो ज्ञानिन्येव मोक्षसाधनाधिकप्रीत्या ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति कर्तव्यमेव तदर्थमुपासनमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'श्रुत्यादिबलीयस्त्वात्' इत्यनेन 'प्रियो हि' इत्यादि श्रुतिस्मृत्यादौ विद्ययैव भगवत्प्राप्तिकथनादिति सूचित: ।) ।। ३० ।। ॐ अनुबन्धादिभ्य: ॐ ।। इत्यत्र, साधनत्वेनानुक्ते: कारणाकारणसाधारण्याद्भगवद्ज्ञानं भक्तयादिसापेक्षं न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, भक्तयादिसापेक्षमिति सिद्धान्त: । तत्र, विशेादर्शितेत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच कस्यचिदिति ।। भक्तिं विनेत्येतत् पूर्वेणोत्तरेण च सम्बध्यते । विशेाज्ञानोपपत्ते: अपरोक्षज्ञानोपपत्ते:, ज्ञानस्य चानन्यापेक्षया मुक्तिहेतुत्वाद्भक्तयादिकं विना

मुक्तिरित्यर्थः । अनेन भक्तेज्ञर्ानोत्पत्तौ, ज्ञानेन च मुक्तिजननेऽपि उपयोगो नास्तीति दर्शितमित्युक्तं भवति । एवंच भक्तिं विना द्वेाण ध्यायतामपि विशेादर्शिता सम्भवतीति भक्तयादिकं व्यर्थमित्यतीतपादानुपपत्तिरिति नेति भावः । (अयं च न्यायो न केवलं श्रवणादिना, किं तर्हि, भक्तयादिभिरपि, इति भक्तयादेर्ज्ञानसाधनत्वं वदता 'अनुबन्धादिभ्यः' इति सूत्रेण भक्तयादिकं विना द्वेादिनाप्यपरोक्षज्ञानोपपत्तेरिति सूचनेन सूचितः ।) तत्तुल्येन 'आगमः' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूवर्कं विवृणोति-

भक्तयैवैनं जानाति भक्तयैवैनं पश्यति भक्तयैव बन्धाद्विमुच्यते भक्तयैवानन्दी भवति यमेवैा वृणुते तेन लभ्यः भिनत्ति कर्मसङ्घातं प्रसŽादेा भगवान् हरिरित्याद्यागमात् ।। ३१ ।। ।। भक्तयैवैनमिति ।। जानाति परोक्षतः स्वबन्धाद्विमुच्यत इत्यनियनिवृत्तिरुच्यते । आनन्दी भवतीतीयप्राप्तिः । एा विणुर्यं वृणुते यस्य प्रसŽादेा भवति । ततश्च तस्यधिकारिणः स्वŽ पं प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्र वृणुत इत्यनेन भक्तत्वं सूचितम् । प्रसादस्य भक्तिसाध्यत्वादिति । अत्रापि पूर्वपक्षहेतोरसिद्धेः । एवंच 'भक्तयैवैनम्' इत्यागमाद्भक्तयादिकं ज्ञानार्थमपेक्षितमिति भावः । (अयं च न्यायः 'अनुबन्धादिभ्यः' इति भक्तयादेर्ज्ञानसाधनत्वप्रतिज्ञया सूचितः ।) ।। ३१ ।। ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्तववद्वृयिश्च तदुक्तम् ॐ ।। इत्यत्र, पदार्थधर्माणां वैचित्र्यावैचित्र्यदर्शनात् भगवद्दर्शनं सर्वेाामेकप्रकारमुतानेकप्रकारमिति सन्देहे, एकप्रकारमिति पूर्वः पक्षः, अनेकप्रकारमिति सिद्धान्तः । तत्र, 'आलापः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण यावान् यश्चास्मि तत्वतः । ततो मां तत्वतो ज्ञात्वेत्यादिसामान्यालापमात्रेण दर्शनस्याविशेाः यथायोग्यमेवैा आत्मानं दर्शयति यथाधिकारं देवेभ्योऽतो ब्रह्मैनभिपश्यत्यथात्मैवात्मानमभिपश्यति सुस्थिरो ह्येा नियम इति दर्शनविशेानियमस्य सुस्थिरत्ववचनात् । यावान्यश्चास्मीति ब्रह्मण एव ज्ञानोपपत्तेः ।

।। नच दृष्ट्वैवेति ।। दृष्ट्वैवेत्यस्य दर्शने विशेाानुक्तेः, सामान्याभिलापत्वम् । यावानित्यादेः 'भक्तयामामभिनामि यावान् यश्चास्मि तत्वतः । ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति सर्वेाां भक्तयादिना पूर्णज्ञानोत्पत्तेः । सम्पूर्णज्ञानेनैव च मोक्षस्याभिधानात्सामान्याभिलापत्वम् । श्रुतिस्मृत्योस्तु सामान्यवचनत्वादेव सर्वाधिकारिविायत्वं ज्ञायते । दशर्नस्य, सर्वाधिकारिसम्बन्धिन इत्यर्थः । एवंच दृष्ट्वैवेत्यादि सामान्याभिलापात्सर्वेाामेकप्रकारमेव ज्ञानमिति मुक्तितारतम्यमयुक्तमिति नेति भावः । (अयं च न्यायः, उपासनापृथक्तववज्ज्ञानस्य वैलक्षण्यं कथयता 'तद्वृयिश्च' इत्यनेन 'दृष्ट्वैव तम्' इति सामान्याभिलापाद्भानस्य सामान्यमेवेति पूर्वपक्षसूचनात्सूचितः ।) तत्तुल्येन 'सुस्थिरत्वम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- यथायोग्यमिति ।। एाः परमात्मा, आत्मानं परमात्मानं, देवेभ्य इति पञ्चम्यन्तमत्रापि सम्बध्यते । स्वेतरदेवेभ्यः अभिपश्यति- सम्यग्जानाति । यतश्चतुर्मुखोऽपि स्वेतरदेवेभ्य एव सम्यग्जानाति, नतु सर्वात्मना । अथ तस्मात्, आत्मैव परमात्मैव, आत्मानं स्वात्मानं, अभिपश्यति सर्वेण प्रकारेण जानातीत्यर्थः । 'यावान्यश्चास्मि' इति सामान्याभिलापस्य तर्हि कागतिरित्यत आह- यावानिति ।। ब्रह्मण एव चतुर्मुखस्यैव, 'यावान्' इति वेदस्य तद्वायत्वं द्रयव्यम् । 'भक्तया' इति 'विशतः' इति चोक्तत्वाŽा परब्रह्मवायत्वम् । साधारणवचनत्वेऽपि गतिमाह-

यावानित्यत्रापि सामान्यविशेाज्ञानोपपत्तेश्च ।। ३२ ।। नच भगवतः सर्वत्र गुणसाम्याद्यस्य कस्यापि Ž पस्य दर्शनात्सवर्ेाां मुक्तिः समोऽपि भगवन्स्वबिम्बदर्शन एवैनं मोचयति ।

।। यावानित्यत्रापीति ।। सामान्येन Ž पेण विशेाज्ञानस्य सर्वेाामुपपत्तेश्चेत्यथर्ः । उपलक्षणं चैतत् । 'दृष्ट्वैव' इतिश्रुतेरपि 'यथायोग्यं दृष्ट्वा' इत्यर्थोपपत्तेरिति द्रयव्यम् अन्यथा उदाहृतश्रुतिविरोधादिति भावः । एवंच दर्शनतारतम्यस्य सुस्थिरत्वाद्युक्तं तारतम्यमिति भावः । (अयं च न्यायः 'तदुक्तम्' इत्यनेन यथायोग्यमिति सुस्थिरत्वप्रतिपादकश्रुतेरपि

ग्रहणादर्शनविशोनियमस्य सुस्थिरत्वादिति सूचनेन सूचितः ।) ।। ३२ ।। ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवŽा हि लोकापत्तिः ॐ ।। इत्यत्र, 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्याद्युक्तेर्बिम्बाबिम्बसाधारण्याद्भगवद्दर्शनं बिम्बŽ पवियं मुक्तिसाधनमुत यत्किञ्चिद्रूपवियमिति सन्देहे, यत्किञ्चिद्रूपवियमिति पूर्वः पक्षः, बिम्बŽ पवियमेवेति सि€न्तः । तत्र, 'गुणसाम्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच भगवत इति ।। सर्वत्र गुणसाम्यादिति, सर्वत्रावतारादौ मोक्षदातृत्वादिगुणसाम्यादित्यर्थः । अन्यथा, 'न स्थानतोऽपि' इत्याद्युक्तविरोधः । सि€न्तेऽप्यवतारदर्शनेनापि केाञ्चिन्मुक्तयङ्गीकारात् सर्वेाामित्युक्तम् । एवंच सर्वŽ पाणां गुणसामान्याद्यस्यकस्यापि Ž पस्य दर्शनेन मुक्तिः स्यादिति न बिम्बोपासनानियतिरिति नेति भावः । (अयं च न्यायः, यथा मरणत्वसाम्येऽपि न यत्किञ्चिन्मरणानन्तरं मुक्तिः, किन्तु, विशियमरणानन्तरमेव, एवं भगवद्रूपाणां गुणसाम्येऽपि न यस्य कस्यापि Ž पस्य दर्शनान्मुक्तिः, किन्तु, स्वबिम्बदर्शनादेवेति वदता 'न सामान्यादण्युपलब्धेर्मृत्युवत्' इत्यनेन सूचितः ।) त€तुत्वेन 'कृतप्राप्तिः' इत्युक्तसि€न्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

यथा समेवपि कर्मसु स्वकृतमेवैनं भोजयतीति श्रुत्युक्तस्वकृतप्राप्तिदृयान्तात् ।। ३३ ।।

।। समेविति ।। समेाु अन्यकृतेाु कर्मसु स्वकृतकर्मणा कर्मत्वसमेवित्यर्थः । एनं कर्मकर्तारम् एवंच समेवपि कर्मसु स्वकृतप्राप्तिवत्समेवपि भगवद्रूपेाु बिम्बदर्शनमेव मुक्तिसाधनमिति बिम्बोपास्तिनियतिरिति भावः । (अयं च न्यायो 'मृत्युवत्' इत्यस्योपलक्षणत्वेन यथा कर्मत्वसाम्येऽपि स्वकृतेनैव कर्मणा फलप्राप्तिर्नतु येन केनापि कर्मणेति कृतप्राप्तिŽ प दृयान्तस्यापि कथनात्सूचितः ।) ।। ३३ ।। ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यम्भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ इत्यत्र, कृयादौ साधनसामर्थ्येन राजसेवादौ सेव्यपुरुासामर्थ्येन फलप्रदानाद्भगवज्ज्ञानं किं भक्तिसामर्थ्येन भवति, उत परमात्मनेति सन्देहे, भक्तिसामर्थ्येनैवेति पूर्वः पक्षः, परमात्मनैवेति सि€न्तः । तत्र, 'पृथग्दृशिः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

भक्तिरेवैनमिति भक्तेरेव पृथङ्नोचकत्वदर्शनात् नेशकृत्यमिति न मन्तव्यम् अनादितो गुणाः सन्तो भक्तयाद्या न ह्यमूमुचन् । जीवं तद्गुणसुव्यक्तिं कृत्वैनं मोचये€रिः ।।

।। भक्तिरेवैनमितीति ।। पृथक्, ईश्वराद्यपेक्षया, अन्यथा भक्तिरेवेत्यवधारणविरोध इति भावः । मोचकत्वदर्शनादिति, भक्तेर्दर्शनहेतुत्वोक्तवर्थान्मोक्षहेतुत्वं चोक्तमिति । नयति मोक्षं प्रतीति वाभिप्रेत्यैतदुक्तम् । एवंच भक्तेरेव मोचकत्वस्य पृथग्दृयया साधनसामर्थ्यादेव दर्शनसम्भवाŽा तस्याव्यक्तत्वमिति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'भक्तिरेवैनम्' इति श्रुतेर्गतिं वदता शब्दस्य ताद्विध्यमित्यनेन सूचितः ।) त€तुत्वेन अनादिगुणविस्तर इत्युक्तसि€न्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- अनादित इति ।। भक्तयाद्याः अनादितः सन्तो विद्यमाना अपि, अव्यक्तत्वाज्जीवं नामूमुचन् हि यस्मात्तस्मात्, हरिरावणादिसमर्थो भक्तयादिगुणव्यक्तिं कृत्वैनं जीवं मोचयेदित्यर्थः । किमिति सर्वेाां मुक्तिरित्यत आह-

कञ्चिŽा मोचयेद्वासौ स्वातन्त्र्यं तेन तस्य हि । भक्तिवाक्करणत्वेन सावकाशेशवागथ । भक्तयैनं मोचयेद्विणुरिति मानत्वमेयतीति ब्रह्मतर्कवचनादनादिगुणविस्तरे सत्यपि अव्यक्तादिना तदिच्छां विना मोक्षाप्राप्तेः ।। ३४ ।।

।। कञ्चिदिति ।। जीवजातम् । ननु, सावधारण 'भक्तिरेवैनम्' इति श्रुतेः का गतिरित्यत आह- भक्तिवागिति ।। 'भक्तिरेवैनम्' इत्यादिवागित्यर्थः । करणत्वेनेति ।। 'भक्तेः' इति शेाः । 'हन्ता रामशरः' इत्यादिवदित्यर्थः । अथेति पक्षान्तरे । ईशवाक् सर्वशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तेः भक्तिशब्द ईशवाचक इत्यर्थः । तथाच 'ब्रह्मैवैनं नयति' इत्यादिश्रुत्यर्थ इति भावः । 'करणत्वेन' इत्युक्तमुपपादयति- भक्तयैनमिति ।। साधनेाु प्राधान्यज्ञापनार्थं भक्तिरेवेत्येव शब्दः । विस्तरे

विस्तारे, अव्यक्तयादिनेत्यादिपदेनागन्तुकसाधनान्तरादिग्रहणम् । तदिच्छां परमात्मेच्छाम् । भक्तिव्यक्तिहेतु भूतेश्-वरत्यागेन भक्तेरेव स्वातन्त्र्याङ्गीकारे, तस्यानादित्वेन, पूर्वमेव मुक्तिः स्यादिति भावः । एवंचानादिगुणविस्तारे सत्यपि, भगवद्दर्शनाभावाद्युक्तं तस्याव्यक्तत्वमिति भावः । (अयं च न्यायोऽवधारणार्थक तुशब्दसहितेन 'परेण' इत्यनेन भक्तेः

कतर्ृत्वं निराकुर्वता भक्तेरीश्-वरानपेक्षस्वतन्त्रसाधनेनानादितो भक्तयादिगुणस्य विद्यमानत्वात्पूर्वमेव मुक्तिः स्यादिति सूचितः ।) ।। ३४ ।। ॐ एक आत्मनः शरीरेऽभावात् ॐ ।। इत्यत्र, योग्यायोग्यक्रियादर्शनादुपासनादिकं किं योग्यतापेक्षं न वेति सन्देहे, नेति पूर्वः पक्षः, योग्यतापेक्षमिति सिद्धान्तः । तत्र, 'अगम्यवर्त्मा' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वात्तयोर्भेदः साधनोत्तमस्यादृयस्यांशिकृतस्यांशेन भुज्यमानत्वात् ।

।। नचांशिमार्गस्येति ।। अंशिनि ज्ञानिनि सुखिनि दुःखिनि चांशे ज्ञानाद्यभावेनांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वादित्यर्थः । अंशांशिनोर्भेदाभावे, ज्ञानादिभेदो न स्यादिति भावः । नचांशिनोर्भिद्यत्वेनांशिनोऽनादित्वेप्यंशस्यात्पत्तिसम्भवादिन्द्रादिजीवांशानामर्जुनादीनामेवोत्पत्तिमत्वेन, तद्धर्मभूतयोग्यताया अनादित्वासम्भवाद्यात तत्सापेक्षत्वमिति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वाद्यात तूपलब्धिवत्' इत्यत्र, तज्ज्ञानादिभेदे विद्यमानेऽपि, अंशांशिनोर्भेदं निराकुर्वता ज्ञानादिभेदादंशस्यांशिमार्गगन्तृत्वादिति सूचितः ।) तद्धेतुत्वेन, 'साधनोत्तमता' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- साधनोत्तमस्येति ।। अंशः, अंशिनो भिद्यतो न भवति, तद्वतसुखदुःखाद्यनुसन्धातृत्वात् । यो यद्वतसुखदुःखाद्यनुसन्धाताः स तदभिद्यतः । यथा सम्प्रतिपद्यत इति प्रयोगोऽत्राभिप्रेतः । नन्वंशस्यांशिगतसुखदुःखाद्यनुसन्धानमेवासिद्धम् । तथात्वेऽर्जुनादेरिन्द्राद्यभिमतखाण्डवदाहादौ प्रवृत्त्यभावापत्तेरित्यत उक्तम्- उत्तमेति ।। यद्यप्यंशकृताल्पसाधनजन्यफले ज्ञानादावंशिनोऽनुसन्धानं नास्ति, तथापि प्रधानोपासनादिफलानुसन्धानमस्त्येव । अंशगतज्ञानादेरंशिनानुभूयमानत्वात् । अंशिगतसर्वाननुसन्धानस्येश्-वराचिन्त्यशक्तयायत्तत्वात् । तथाच नास्माभिरंशिगताशोसुखाद्यनुसन्धातृत्वं हेतूकृतम् । येनासिद्धः । किं त्वननुसन्धानमात्रम् । तच्चास्तीति भावः । नन्वंशस्यांशिगतसुखाद्यनुसन्धातृत्वेऽपि तयोर्भेद एवास्तु, विपक्षे बाधकाभावात् । इत्यत्र आह-

अन्यथादृयं विना शरीरानुपपत्तेः ।। ३५ ।।

।। अन्यथेति ।। अंशांशिनोर्भेदेऽशानां शरीरेण सहोत्पत्तौ तच्छरीरजनकादृयस्य पूर्वमाश्रयाभावेऽदृयाख्यकारणं विना शरीरेन्द्रियाद्युत्पत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः । अत्रांशिमार्गस्यांशेन गम्यत्वं सर्वथा चेदसिद्धम् । एकदेशेन चेदन्यथासिद्धमिति भावः । एवंच साधनोत्तमस्यांशेनानुभूयमानत्वात्,. अंशांशिनोरभेद एवेति युक्तोपासनादावनादावनादियोग्यतापेक्षेति भावः । (अयं च न्यायः, 'आत्मनः शरीरम्' इत्यनेनांशिककर्मनिर्मितशरीरे विद्यमानत्वादित्यर्थकेन सूचितः ।) ।। ३५ ।। ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदं ॐ ।। इत्यत्र, ब्रह्मोपासनविधेरङ्गदेवतोपासनसाहित्यासाहित्यसाधारण्याद्भगवदुपासनमङ्गदेवतोपासनायुक्तं वा कर्तव्यमुत केवलं वेति सन्देहे, केवलमिति पूर्वः पक्षः, अङ्गदेवतोपासनायुक्तमिति सिद्धान्तः । तत्रापि भगवदुपासनस्याङ्गदेवतासाहित्येन कर्तव्यत्वे, उपासनस्य गुणोपसंहारपूर्वकत्वाल्लौकिकपुरुषपूजादौ द्वैविध्यदर्शनेन, किमेकस्य श्रुतिप्रतिपादिता गुणाः सर्वेषूपसंहर्तव्या न वेति सन्देहे, उपसंहर्तव्या इति पूर्वः पक्षः, नेति सिद्धान्तः । तत्र, 'सन्धानम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच गुणान्तरसन्धानस्य क्वापि दर्शनमात्रेण समाधिकाङ्गदेवतान्तरगुणा अप्यङ्गदेवतान्तरे उपसंहर्तव्या । नानागुणत्वेन तेाां श्रुतिदृये: । अनिाि€गुणानां वाक्यान्वयन्यायेनोपसंहारात् न शाखास्वित्यादिविशेा: । उत्तमेवधमगुणापेक्षया मन्त्रादिवद्वेति ।। ३६ ।।

।। नच गुणान्तरेति ।। अथ गुणानामुत्तमेापसंहारस्य सि€न्तेऽप्यङ्गीकारात्समाधिकेत्युक्तम् । अयमर्थ: । यद्यङ्गदेवतासाहित्येन ब्रह्मोपासनं कर्तव्यम् तर्हि उपासनाया गुणोपसंहारपूर्वकत्वाद्गुणान्तराणां देवत्वादीनां सन्धानस्यानुसन्धानस्योपसंहारस्य सवर्ेा देवेा दर्शनमात्रेण समाधिकाङ्गदेवतान्तराणां सूर्याद्यङ्गदेवताभ्यो भिŽानां ब्रह्मरुद्रादीनां ये गुणा: सूर्याद्ययोग्यास्तेऽप्यङ्गदेवतान्तरे सूर्यादावुपसंहर्तव्या: स्यु: । न चैवम् । तस्माद्बाधकोपेतात्तमेवैकं जानथ आत्मानमन्यथा वाचो विमुञ्चथ, पूजयेŽान्या देवता इत्यादेरन्यदेवतोपासननिोधात्केवलमेव ब्रह्मोपासनं कर्तव्यमिति । एवंच देवतान्तरगुणस्य देवतान्तरेऽनुसन्धानप्राप्त्याङ्गदेवानामनुपास्यत्वात्तदभिधायकवेदवैयर्थ्यमिति नेति भाव: । अयं च न्यायो 'मन्त्रादिवद्वा' इत्यनेन, अधमगुणानामुत्तम उपसंहारोक्तया, कस्यचिद्गुणस्यानुसन्धाने सर्वेाामेव गुणानामनुसन्धानं न स्यादिति सूचित: ।) त€तुत्वेन 'नानादृयि:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- नानागुणत्वेनेति ।। परसरविलक्षणगुणत्वेन

तेाामङ्गदेवतानां श्रुतिाु दृयेरित्यर्थ: । ततश्च सूर्याद्यसम्भावितगुणवत्त्वेन ब्रह्मरुद्रादीनां उत्तमत्वादुत्तमसम्बन्धिगुणानां चाधमेाु अयोग्यत्वाद्ब्रह्माद्यङ्गदेवतागुणजातं सूर्यादिाु नोपसंहार्यं, किन्तु योग्यमेवेति भाव: । ननु 'न शाखासु हि प्रतिवेदम्' इति वेदप्रतीतगुणानां उपसंहाराभावमभिधाय, 'मन्त्रादिवद्वा' इति कथं तद्विरु€ उपसंहारोऽभिधीयते, इत्याशङ्कापरिहारार्थं तयोर्विायभेदमाह- अनिाि€ति ।। ब्रह्मरुद्रादिगुणानां सूर्यादावयोग्यत्वेऽपि, तत्रानिाि€नां योग्यानां गुणानां वाक्यान्वयन्यायेन यथा खलु भगवत्प्रतिपादक 'सहस्रशीर्षा पुरुष:' इत्यादिवाक्यानां सर्वेाामन्यत्र चतुर्मुखादौ सम्बन्धाभावेऽपि, 'हिरण्यगर्भ: समवर्ततााग्रे' इत्यादीनां तद्योग्यानां सम्बन्धस्तथेत्यनेन न्यायेनोपसंहारा€तो:, न शाखास्वित्यादौ आदिपदेन प्रतिवेदमिति सूत्रशेास्य, 'समत्वाद्वा' इतिस्मृतेश्च ग्रहणम् । विशेा: अयोग्यगुणोपसंहारŽ पविशेा:, निोधविाय इत्यर्थ: । 'ऋते तत्र प्रसि€ाश्च' इत्यृग्भायोपपादितप्रकारेण यथाग्न्याद्यधमदेवताविायमन्त्रविद्यादिकं ब्रह्माद्युत्तमदेवताविायत्वेनाधीयते, उत्तमानां तत्प्रतिपाद्यत्वात् । एवमुत्तमेाु ब्रह्मादिवधमानां रुद्रादीनां गुणानामुपसंहारे न कश्चिद्दोा इत्यधमगुणापेक्षया 'मन्त्रादिवद्वा' इति सूत्रप्रवृत्तिरित्यर्थ: । एवंच न्यायदृयया यथायोग्यमेवाङ्गदेवतोपासनं कर्तव्यमिति भाव: । (अयं च न्याय:, 'समत्वात्' इतिसूचितसूचकेन हिशब्देन सूचित: ।) ।। ३६ ।। ॐ भूम्न: क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॐ ।। इत्यत्र, सर्वोपास्यसर्वानुपास्यगुणदर्शनाद्भगवत्सम्बन्धी भूमगुण: सर्वोपास्ये न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, सर्वोपास्य इति सि€न्त: । तत्र, 'इयं फलम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच भूमगुरस्योपासकं प्रति विशेाभावेऽपि तत्तदियगुणानुसारेण फलोपपत्तिरित्यविशेा: ।

।। नच भूमगुणस्येति ।। उपासकं प्रति भूमगुणस्य सम्भृत्यादिभ्योऽनुपास्यत्वेन विशेाभावेऽपि तस्य उपासकस्य इया अपेक्षिता, ये आनन्दादयो गुणा: तदनुसारेण तदुपासनानुसारेण फलस्य इयस्यानन्दादेरुपपत्तिरित्यतो हेतो: प्रियशिरस्त्वादिगुणवदानन्दादिविशेाणत्वेऽपि भूमगुणस्यानुपास्यत्वेन प्रियशिरस्त्वाद्यविशेा इत्यर्थ: । अनेनानुव्याख्याने 'इयम्' इत्येतत् 'सप्तसु प्रथमा' इति सूत्रात्तृतीयान्तत्वेन प्रथमान्तत्वेन च तन्त्रेणोपात्तमिति व्याख्यातं भवति । एवंचेयेनोपासितेन विण्वानन्दादिनेयं जीवस्याविर्भूतानन्दादिŽ पं कथमुपपद्यत इति, इयफलस्यान्यथासि€र्भूमत्वमनुपास्यमिति नालौकिकतयोपासनमिति नेति भाव: । (अयं च न्यायो 'ज्यायस्त्वम्' इत्यनेन दृष्टानामानन्दादिगुणानां भूमत्वेन सहोपासने, एतत्फलं भवति, नान्यथेति भूमस्य ज्यायस्त्वं वदता भूमत्वं विनानैतेनोपासितेन गुणेन फलमिति सूचित: ।) त€तुत्वेन, 'शियि:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

भूमैव देव: परमो ह्युपास्या नैवाभूमा फलमेाां विधत्त इत्यादिशिये: ।। ३७ ।।

।। भूमैव देव इति ।। तस्माद्भूमा गुणतो वै विशियो यथा क्रतु: कर्ममध्ये विशिय:' इति शेा: । श्रुतियोजना तु हि यस्मात् परमो देवो भूमा भूमत्वेनानुपासित: एाामुपासकानां फलं नैव विधत्ते । तस्माद्यथा क्रतु: कर्ममध्ये विशिय:, तथा भूमगुणो गुणराशितो विशिय: । ततो भूमत्वेनैवोपास्य इति शिये: शासनात् उपास्या इति विधेरिति यावत् । अत्र पूर्वपक्षहेतोरसिद्धिरभिप्रेता । एवंच भूमत्वानुपासने फलाभावेन, फलार्थं भूमैव देव इति भूमत्वोपासनशिये: न भूमत्वस्य सम्भृत्याद्यविशो: । किन्तु भूमत्वं सर्वैरुपास्यमिति न लौकिकतयोपासनमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'तथा हि दर्शयति' इत्यनेनोक्त: ।) ।। ३७ ।। ॐ नानाशब्दादिभेदात् ॐ ।। इत्यत्र, एकानेकप्रकारतयादृश्यमानवस्तुप्रतीत्या, भूमगुण: किमधिकारिणां तारतम्येन प्रतीयते, उतैकप्रकारेणेति सन्देहे, एकप्रकारेणेति पूर्व: पक्ष:, तारतम्येनेति सिद्धान्त: । तत्र, 'अकल्पना' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच भूमगुण उपासकानामेकप्रकारेणैव प्रतीयत इत्यङ्गीकार्यम् ।

।। नच भूमगुण इति ।। उपासकानामित्युक्तया, प्रतीयते इत्यत्रोपासने इति लक्ष्यते । कुत इत्यत आह-

विशोस्यकल्पनोपपत्तेरिति न मन्तव्यम् यावानेवाधिकारेा विशेाऽनून एव हि ततो भूमत्वदृयौ च ब्रह्मादीनां पृथक्पृथक् इति विशोस्यानूनत्ववचनात् ।। ३८ ।।

।।विशोस्येति ।। विशोकल्पनानुपपत्तेरित्यर्थ: । केाञ्चित्सम्यक्पूर्णानन्द इति केाञ्चित्किञ्चित्पूर्णानन्द इत्युपासनस्य मिथ्योपासनत्वेनायोगादित्यर्थ: । एवंच भूमत्वे विशोस्याकल्पनाद्भूमत्वमेकप्रकारेणैव प्रतीयत इति नोक्ततारतम्यं युक्तमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय:, नानेत्यनेन भूमत्वस्य नानाप्रकारत्वात्क्तया असम्भवेनाविशोकल्पनादिति सूचित: ।) तदतुत्वेन 'अनुनता' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- यावानिति ।। ब्रह्मादीनामुपासनाधिकारेा

यावानेव विशो: तारतम्यवँ प: । ततो विशेाादनून एव विशो: भूमत्वावान्तरविशो:, भूमत्वदृयौ ब्रह्मादीनां पृथक्पृथगेव प्रतीयते । यद्वा, तस्मान् ब्रह्मादीनामधिकारेा विशोस्तारतम्यवँ पोऽनून एव, ततो हेतोर्यावानेव भूमगुणो विशेाो भूमत्वदृ-यया वायीकर्तुं योग्यस्तावन्पृथक्पृथगेव ब्रह्मादीनां प्रतीयत इति योजना । विशोस्य उपास्यानन्दादिगुणविशेाणीभूतभ्-ाूमत्वविशोस्य, ब्रह्माद्यधिकारिविशेाापेक्षयानूनत्वस्यानुसारित्ववचनादित्यर्थ: । अनेन पूर्वपक्षहेतोरसिद्धिरुक्ता भवति । नच, भूमत्वे विशेाानुपपत्ते:, कथमसिद्धिरिति वाच्यम्, अतीतवत्सराणां मासानां चानन्त्येऽपि विशेावद्भूमत्वेऽपि विशे-ाोपपत्ते: । रुद्रादिभिर्भूमत्वोपासने चतदुर्मुखादियोग्यभूमत्वनिोधावँान्यथोपासनमपीति भाव: । एवंच भूमत्वविशे-ास्याधिकारादनूनतयाधिकारिणां युक्तं तारतम्यमिति भाव: । (अयं च न्याय:, 'शब्दादिभेदात्' इत्यनेन 'यावानेवाधिकारेा' इत्यादिप्रमाणानुसारेण प्रतीयत इति सूचित: ।) ।। ३८ ।। विकल्पो विशियफलत्वात् ॐ ।। इत्यत्र, बिम्बोपास्तेरनवधारणात् भगवदुपासनस्य स्वबिम्बातिरिक्तवँ पवायित्वे स्वबिम्बमात्रवायित्वे वोपपवँातया भगवदुपासनं मुमुक्षूणां स्वबिम्बातिरिक्तवँ पवायं कर्तव्यं, न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, स्वमोक्षसाधनातिरिक्तं नरसिंहाद्युपासनं कर्तव्यमेवेति सिद्धान्त: । तत्र, 'शुवैवँ प्यम्' इत्यक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूवर्कं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच शुमोक्षसाधनवैवँ प्यान्मोक्षसाधनत्वेनोपदियं विना विणावेवोपासनान्तरस्याकर्तव्यता अविघ्नतासाधनत्वात् ।। ३ ९ ।।

।। नच शुति ।। शुस्य निकामस्य मोक्षसाधनबिम्बोपासनस्य, वैवँ प्यात् विघ्नकरत्वेन विरुत्वात्, मोक्षसाधनोपदियं

बिम्बोपासनं विना, विणौ विणुविाय एव, एवकारेण कर्तव्यत्वेन प्रि◌ाप्तं सूचयति । उपासनान्तरस्य बिम्बातिरिक्तŽ पोपासनस्येत्यर्थः । एवंच बिम्बातिरिक्तोपासनस्य शु€वैŽ प्यादकर्तव्यत्वेन तदभिधायकवेदवैयर्थ्यमिति नेति भावः । (अयं च न्यायो 'विकल्पः' इत्यनेन विघ्नादिभवे कर्तव्यम्, तदभावे न कर्तव्यमिति विघ्नाल्पोक्त्या कर्तव्यतानियमे बिम्बोपासनविलम्बहेतुत्वेन शु€वैŽ प्यमिति सूचितः ।) त€तुत्वेन 'अविघ्नत्वम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- अविघ्नेति ।। न विद्यते विघ्नो यस्य, तस्य भावोऽविघ्नाता, विशियमोक्षस्येति शेाः । ततश्च मोक्षसाधनबि◌म्बोपासनानन्तरं क्रियमाणस्य बिम्बातिरिक्तनरसिंहाद्युपासनस्य विशियमोक्षप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तकत्वेन विशियमोक्षस्याविघ्नतासाधन्तवाच्छु€वैŽ प्यं तस्यासि€मिति भावः । एवंचाविघ्नताहेतुत्वेन बिम्बातिरिक्तमप्युपास्यमिति न तद्विद्यावैयर्थ्यमिति भावः । (अयं च न्यायः 'विशियफलत्वात्' इत्यनेन नृसिंहाद्युपासनस्य बिम्बोपासनानन्तरभावित्वेन दुरितादिनिवृत्तिलक्षणमोक्षोपयोगिफलसाधनत्वमिति सूचितः ।) ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरŽा वा पूर्वहेत्वभावात् ॐ ।। इत्यत्र, आवश्यकवैकल्पिकोपासनप्रतीत्या, कामसाधनभगवद्रूपगुणविायमुपासनं किमावश्यकं वैकल्पिकं वेति सन्देहे, आवश्यकमिति पूर्वः पक्षः, वैकल्पिकमिति सि€न्तः । तत्र, 'अङ्गत्वम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच काम्यसाधनानमपि गुणानामङ्गत्वादेवोपसंहारकर्तव्यतानियमः । अनुपसंहारे विरोधाभावात् । काम्यानामनियताङ्गत्वाच्च । अर्थादिधर्मसि€ौ हि न नियत्याङ्गमियत इति ब्रह्मतर्के ।। ४० ।।

।। नच काम्यसाधनानामिति ।। आदिपदं नृसिंहत्वादिसमुच्चयार्थम् । बिम्बगुणसमुच्चयाथर्◌ं वा । अङ्गत्वान्मोक्षसाधनज्ञानसाधनार्थादिफलोपासनविायत्वेन मोक्षोपयोगित्वात् । एवकारेण तदुपासनस्यावश्यकत्वं सूचयति । सि€न्तवैाम्यप्रदर्शनार्थं- नियम इत्युक्तम् । एवंच काम्योपासनस्य मोक्षाङ्गत्वेनावश्यकत्वाद्वयर्थः प्रथमपाद इति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'हेत्वभावात्' इत्यनेन, अर्थस्य ज्ञानाङ्गकत्वग्राहकान्वयव्यतिरेकŽ पहेत्वभावादिति वदता सूचितः ।) त€तुत्वेन, 'अविरोधः' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- अनुपसंहार इति ।। स्वबिम्बोपासनेनैव ज्ञानसि€ौ, ज्ञानासि€Ž पविरोधस्य नृसिंहाद्युपासन इव विशियमोक्षप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्त्यभावŽ पविरोधस्य चाभावादित्यर्थः । साधकाभावाच्च न नियम इत्याह- काम्यानामिति ।। ज्ञानं प्रत्यर्थादीनामनियताङ्गत्वादित्यर्थः । अर्थादिकं विनापि ज्ञानोत्पत्तेः क्वचिदर्थे सत्यपि ज्ञानानुत्पत्तेरन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादिति भावः । अत्र प्रमाणमाह- अर्थादीति ।। धर्मपदेन ज्ञानमप्युपलक्ष्यते । क्वचिदर्थादिना धर्मासि€ेः नियम्येत्युक्तम् । एवंच काम्यगुणानामनुपसंहारे विरोधाभावात् काम्योपासनस्यवैकल्पिकत्वात्, सार्थक्यं वैराग्यपादस्येति भावः । (अयं च न्यायो 'हेत्वभावात्' इत्यादिनैव विरोधफलहेत्वभावादिति वदता सूचितः ।) ।। ४० ।। अङ्गेतु हथाश्रयभावः ॐ ।। इत्यत्र, भगवदङ्गाश्रितत्वेन

श्रुतिवचनस्य तथोपासनेऽनुपासनेऽपि सम्भवात्, ब्रह्मादीनां भगवदङ्गाश्रितत्वेनोपासनं मुमुक्षुणा कर्तव्यं न वेति सन्देहे, न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः, कतर्व्यमिति सि€न्तः । तत्र, 'अविशोदृशिः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच देवादीनामिति तत्रैव विशोवचनाभावाद्ब्रह्मा शिरसि ललाटे रुद्र इत्यादीनां नावश्योपास्यता देवादीनामेव ।

।। नच देवादीनामिति ।। देवादीनामेवेति कर्तरि ष्ठी । 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इति सि€न्ते मनुयाणां चतुर्गुणव्यतिरिक्तगुणोपासनानिोधात्, देवानामिति विशियोक्तम् । तत्रैवं ब्रह्मा शिरसि ललाटे रुद्र इत्यादिवाक्योक्तब्रह्माश्रयशीर्षात्वादीनां देवादिभिरेव नावश्योपास्येति भावः । एवंच भगवदङ्गाश्रितदेवोपासनं देवैः कर्तव्यमिति विशोवचना भावादितरेाां तत्राधिकाराभावाŽिरधिकारिकमेव प्राप्तमिति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'समाहाराच्च' इत्यनेन 'ध्यायेत्'

इति श्रुतिसूचकेन विशियगुणŽ पफलानुसारेण देवानामेवाधिकारसि€रित्यर्थकेनाङ्गदेवतोपासने देवानामिति विशे-
ातोऽधिकारस्यानुक्तत्वादिति सूचित: ।) त€तुत्वेन 'गुणवैशेयम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

ध्यायेदङ्गेवङ्गदेवता: परस्य विशिया हि गुणामुक्तौ देवानां भवन्ति ते हि तादृशास्ते हि हरेरनुŽ पा इति श्रुतेर्गुणवैशेयात् ।। ४१ ।।

।। ध्यायेदिति ।। अङ्गदेवता: परमस्याङ्गेषु तत्तदङ्गोत्पŽात्वेन तत्तदाश्रितत्वेन ध्यायेत् । एत€यानं देवानामेव कुत इत्यत उक्तम्- विशिया हीति ।। हि यस्मात्, देवानामेव मुक्तौ विशिया गुणा: परमस्थानप्रभृतयो भवन्ति । तर्हि फलार्थिभि: सर्वैरेतदुपासनस्य कर्तव्यत्वे देवानामेवेति कथमित्यत उक्तम्- ते हीति ।। हि यस्मात्, ते देवा:, तादृशा: उक्तफलयोग्या:, तदपि कुत इत्यत उक्तम्- ते हि हरेरिति ।। गुणवैशेयात् देवादीनामेवेत्यत्रापि सम्ब€यते । तेनोत्तराधिकरणस्य देवव्यतिरिक्तविायत्वसूचनेन विरोधपरिहारोऽपि सूचित: । ततश्च हर्यनुŽ पत्वपरमस्थानप्राप्तिलक्षणफलयोग्यत्वादिगुणानां देवानामेव वैशेयात्तेाामेवोक्तोपासनायामधिकार इत्यर्थ: । एवंच देवानां गुणवैशेयात्तेाामेवाङ्गदेवतोपासनेऽधिकार इति सार्थक्यं तद्विद्यानामिति भाव: । (अयं च न्याय: 'समाहारात्' इत्यनेनैव सूचित: ।) ।। ४१ ।। ॐ न वा तत्सहभावाच्छ्रुते: ॐ ।। इत्यत्र, कर्तव्याकर्तव्योपासनप्रतीत्या भगवदङ्गाश्रितत्वेनोपासनं कर्तव्यं न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, देवैरेव कर्तव्यमिति सि€न्त: । तत्र, 'क्रिया' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं साक्षात्पूर्वपक्षसाधकसूचनाय तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृणोति-

नच क्रियात्वादुपासनाया: अग्नियोमादिवत्प्रतिशाखं वक्तव्यता । उपासनायजनं चेति साम्यं तत्तद्विशेाान्संहरेत्सर्वतश्च । तथा कर्तृणां तत्फलानां विशेाद्वयर्था हि शाखा अन्यथैवं च सार्था इत्युपासनाविशेाणां त्वधिकारिविशेाणां चागमेऽवगमात् ।। ४२ ।।

।। इति श्रीमŽायविवरणे तृतीयाध्यायस्य तृतीय: पाद: ।।

।। नच क्रियात्वादिति ।। अङ्गदेवतोपासनाया: कर्तव्यत्वे, क्रियात्वादग्नियोमादिवत्प्रतिशाखं सर्वशाखासु वक्तव्यता स्यादिति शेा: । न चैवम् । तस्मात्प्रतिशाखमनुक्ते: नाङ्गदेवतोपासनं कैरपि कतर्व्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: सर्वशाकागतोपासनसहपाठाभावेन व्यवस्थितविकल्पं समर्थयता सूत्रेण सर्वोपास्यत्वे क्रियात्वात्सर्वैरवश्यकर्तव्यत्वात्सर्वत्र वक्तव्यता स्यादिति सूचित: ।) त€तुत्वेन 'आगम:' इत्यक्तसि€न्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति- उपासनेनेति ।। यद्यप्युपासना यजनं चेत्यनयो: क्रियात्वेन साम्यम्, तथापि तद्विशेाङ्चतुर्मुखाश्रयशीर्त्वादिभगव€र्मविशेाात् सर्वत: प्रतिपादकशाखाभ्य: संहरेत् । उपसंहृत्योपासीत च । कुत इत्यत उक्तम्- तथा कर्तृणामिति ।। विक्षिप्य तत्रोक्तानां चतुर्मुखाश्रयशीर्त्वादिभगवद्गुणानां उपसंहृत्योपासनाकर्तृणां तत्फलानां तेाां तदुपासनफलानां विशेात्कर्तृणां करणमेव किं न स्यादित्यत उक्तम्- व्यर्था हीति ।। हि यस्मात्, अन्यथा अङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनस्य सर्वथा कर्तव्यत्वे शाखा: 'ब्रह्मा शिरसि ललाटे रुद्र:' इत्यिादका व्यथर्ा: । एवंच देवै: कर्तव्यत्वे तदुपासनस्य, 'शाखा: सार्था: सप्रयोजना:' इत्याद्यागमनेपासनाविशेाणां तत्रतत्रोक्तचतुर्मुखाश्रयशीर्त्वादिगुणोपसंहारपूर्वकं कृतोपासनानामधिकरिविशेाणां देवादीनां चशब्दात्फलविशेाणां चावगमादित्यर्थ: । अधिकारिविशेाणामिति वदता प्रतिशाखमनुक्तेर्निमित्तान्तरं सूचितं सर्वै: कर्तव्यमिति । अनेन पूर्वपक्षहेतोरन्यथासि€रपि ज्ञापिता । एवंचागमेनाङ्गदेवतोपासनस्य देवैरेव कर्तव्यतावगमाद्युक्तं तद्विद्यानां सार्थक्यं, इति भाव: । (अयं च न्यायो 'दर्शनाच्च' इत्यनेनोक्त: ।) ।। ४२ ।।

।। इति श्रीमŽायविवरणभावबोधे तृतीयाध्यायस्य तृतीय: पाद: ।।

उपासनानितभगवदपरोक्षज्ञानसामर्थ्यप्रतिपादनार्थमयं पाद: प्रवृत्त: । एतत्पादान्तर्गताधिकरणपूर्वपक्षसि€न्तन्याया अनुव्याख्यायां सङ्ग्रहेणोक्ता: । 'औदार्यमुच्चावचशक्तिरात्मस्वŽ पदार्ढ्यं च निजस्वभाव: । स्वातन्त्र्यमापूर्णविशे- ायोग्यता विरोधहानिश्च चतुर्थपादे । व्यवस्थितिस्वविशोस्थितिश्च निोधसामान्यविविधिक्रियाणाम् । विभक्तता चात्वरयैव सि€र्विपक्षसम्प्राप्तिविरोधहेतव: ।' इति । ॐ पुरुार्थोऽत: शब्दादिति बादरायण: ॐ ।। इत्यत्र, ज्ञानस्य निरवधारणतया मुक्तिं प्रति साधनत्वोक्ते:, ज्ञानस्य मुक्तिमात्रसाधनत्वे च, सम्भवात्, ब्रह्मज्ञानं किं मोक्षमात्रसाधनं उत फलान्तरस्यापीति सन्देहे, ज्ञानं मोक्षमात्रसाधनमिति पूर्व: पक्ष:, मोक्षस्वर्गादिसमस्तपुुरुार्थसाधनमिति सि€न्त: । तत्र, 'औदायर्म्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं साक्षात्परम्परासाध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच ज्ञानिन आदार्यान्मोक्षादन्यफलेच्छाया एवासम्भवात्तदुक्ति: प्रशंसामात्रमिति वाच्यम् ।

।। नच ज्ञानिन इति ।। औदार्यात् विरक्तत्वात्, बु€या विवेकेन, मोक्षादन्यफलेत्येतत्सप्तम्यन्तं सत् औदार्यादित्यनेनापि सम्ब€यते । तदुक्ति: 'ज्ञानादेव स्वर्ग:' इत्यादिŽ पा ज्ञानस्य मोक्षेतरपुरुार्थसाधनत्वोक्ति:, प्रशंसामात्रम् ज्ञानस्य प्रशस्तत्वज्ञापनपरैरेवेत्यर्थ: । तथाच, 'परीक्ष्य लोकान्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञानिनां मोक्षेतरपुरुार्थोु विरक्तत्वेन तदिच्छा भावस्य प्रमितत्वात् । 'ज्ञानादेव स्वर्ग:' इत्यादिवाक्यस्य प्रशंसामात्रत्वस्य कल्पनीयत्वेन ज्ञानस्य स्वर्गादिहेतुत्वे प्रमाणा भावात् ज्ञानस्य मोक्षमात्रसाधनत्वाŽीतत्सर्वथापाद्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'शब्दा:' इत्यनेन श्रुतौ, विशु€सत्वो ज्ञानी यं यं लोकं मनसा यदीच्छति, तिंर्ह तंतं लोकं प्राप्नोतीति व्यवस्थोक्तया ज्ञानिनो विरक्तत्वŽ पौदार्यवत्त्वेन मोक्षातिरिक्तफलेच्छाभावादिति सूचनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'व्यवस्थिति:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति-

प्रायशो न सम्भवत्येव । कस्य चित्सौभर्यादिवद्भवति चेज्ज्ञानेनैवाशोमीप्सितं भवतीति व्यवस्थोपपत्ते: ।। १ ।। २ ।।

।। प्रायश इति ।। न सम्भवत्येव ज्ञानिनो मोक्षान्यफलेच्छेति वर्तते । कस्यचिज्ज्ञानिन: सौभर्यादीनामनेकदेहधारणेन स्त्रीभोगादिमोक्षेतरपुरुार्थेच्छाया: पुराणोु प्रसि€त्वात्सौभर्यादिवदित्युक्तम् । भवति चेदित्यत्रापि मोक्षादन्यफलेच्छेति सम्ब€यते । ज्ञानेनैव तत्तत्साधनत्वेन विहितकर्मणेव ब्रह्मापरोक्षज्ञानेनैव, अशोमभीयं भवतीत्यनेन प्रकारेण 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् । प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान्' इत्यादेर्ज्ञानिनां वैराग्यप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादिवाक्यस्य प्रायेण ज्ञानिनां स्वर्गेच्छाभावपरत्वेन, 'यं यं लोकं मनसा संविभाति विशु€सत्व:' इत्यादिज्ञानिनामपि मोक्षादन्यफलेच्छाप्रतिपादकस्य श्रुत्यादिवाक्यस्य च तदिच्छापेतसौभर्यादिविायत्वेन व्यवस्थोपपत्तेरित्यर्थ: । एवंच व्यवस्थित्या वाक्ययोर्विरोधाभावेन न ज्ञानादेवेति वाक्यस्य प्रशंसामात्रस्याकल्प्यत्वेन तेनैव ज्ञानस्याशोपुरुार्थसाधनत्वसि€: सर्वथा तदापाद्यमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'शब्दा:' इत्यनेनैव व्यवस्थाप्रतिपादकश्रुतिग्राहकेण सूचित: ।) ।। १ ।। ॐ असार्वत्रिकी ॐ ।। इत्यत्र, लौकिकसाधने सर्वाधिकारिकत्वैकाधिकारिकत्वप्रतीत्या ब्रह्मज्ञानं सर्वाधिकारिकं न वेति सन्देहे, सर्वाधिकारिकमिति पूर्व: पक्ष:, नेति सि€न्त: । यद्यप्येतदधिकरणसम्बन्धित्वेन पूर्वोत्तरपक्षन्याययोर्विवरणं न कृतं, तथापि पूर्वाधिकरणसम्बन्धित्वेन विवृतयोरैदार्यव्यवस्थित्योरेतदधिकरणसम्बन्धित्वमपि ज्ञातव्यम् । तथाहि । औदार्यं नामोत्कृयत्वम् । ततश्च ज्ञानफलस्य मोक्षस्य निर्दु:खानन्दद्यात्मकत्वŽ पौदार्यात्सर्वोां तदर्थित्वसम्भवात्सर्वोामपि श्रवणादिसामर्थ्यात्तदुपयोगिविधत्वŽ पौदार्यादर्थी समर्थो विद्वान् साधनेऽधिक्रियत इति सर्वोामप्यस्ति ज्ञानेऽधिकार इति पूर्वपक्षन्यायगमनिका । (अयं च न्यायो 'विभाग: शतवत्' इत्यनेन नवकोटिदेवानां देवत्वसाम्येऽपि परापरब्रह्मार्थित्वसाम्येऽपि अध्ययनवतामेवाधिकारो नान्योामिति विभागकथनेनार्थित्वादेरप्रयोजकत्वकथनात्सूचित: ।) अर्थित्वादिसाम्येऽपि न सर्वोां ज्ञानाधिकार: । किन्तु यथाशक्यखिलाध्ययनवत्वेन विशेाणान्तरेण युक्तस्यैवेति

व्यवस्थोपपत्तेरिति सिद्धान्तन्यायगमनिका । (अयं च न्यायो 'विभाग: इत्यनेनैवोक्त: ।) ।। २ ।। ॐ नाविशेाात् ॐ ।। इत्यत्र, लौकिकसाधनेवेकप्रकारानेकप्रकारत्वदर्शनाद्ब्रह्मज्ञानाधिकार: किं देवानामेकप्रकार: उतानेकप्रकार इति संशये, एकप्रकार इति पूर्व: पक्ष:, अनेकप्रकार इति सिद्धान्त: । तत्र, 'उच्चावचशक्ति:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचाधिकारे समेऽपि तेाामेवोच्चावचशक्तियोगात्फलभेदोपपत्तेरधिकारविशेाकल्पनं व्यथम् । भक्तयाद्यधिकारानुसारेण शास्त्रात्फलप्राप्ते: सर्वेाामविशेाात् ।

।। नचाधिकार इति ।। ननु 'प्राज्ञान्तरपृथक्तववद्दृयि:' इति ज्ञानतारतम्यस्योक्तत्वात्तदधिकारेऽपि तारतम्यं कल्पनीयमित्यत उक्तम्- अधिकारे समेऽपीति ।। तथाचाधिकारे स्वाभाविके समेऽपि ते-ाामधिकारिणामुच्चावचशक्तिž पाद्ययोगात् उपायादेव फलभेदस्य ज्ञानलक्षणफलतारतम्यस्योपपत्ते: । फलभेदस्य कल्पकत्वाभावादधिकारिविशेास्य भक्तयादिमत्वलक्षणस्याधिकारस्य यो विशेास्तस्य स्वाभाविकदेवत्वार्त्तिवमनु-योत्तमत्वž पस्य कल्पनं व्यर्थमित्यर्थ: । एवंचाधिकारिणामुच्चावचशक्तियोगाज्ज्ञानतारतम्यस्योपपत्तेरेकप्रकार एव ज्ञानाधिकार इति न ज्ञानमतिशयवदिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: फलभेदेनाधिकारभेदं समर्थयतोदाहृतसूत्रेण फलभेदस्योच्चावचशक्तयैवोपपत्तेरधिकारभेदकल्पनसूचकेन सूचित: ।) तत्तुत्वेन 'अविशेा:' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- भक्तयादीति ।। आदिपदेनाध्ययनादिकं गृह्यते । शास्त्रात् विचारितात् ध्यानद्वारा फलस्य ज्ञानस्य प्राप्ति: । सर्वेाां देवानामधिकारिणामविशेाादविशियत्वाŽात्वेकस्यापि भक्तयाद्यधिकारानुसारेण फलप्राप्ति: । येन व्यभिचाराद्भक्तयाद्यधिकारस्य ज्ञानकारणता न स्यादित्यर्थ: । यद्वा सर्वेाां देवादीनां ज्ञानस्येति शेा: । अविशे-ाप्रसङ्गाद्भक्तयाद्यधिकारानुसारेणैव शास्त्रात्फलप्राप्तेर्ग्राह्यत्वादित्यर्थ: । भक्तयाद्यधिकारतारतम्ये कार्यवैचित्र्यž पमनुमानमुक्त्वा प्रत्यक्षमप्याह-

दृश्यमानत्वाच्च भक्तयाद्यधिकारतारतम्यस्य । उच्चावचशक्तेरपि तर्त्Žाबन्धनत्वात् ।। ३ ।।

।। दृश्यमानत्वाच्चेति ।। यद्वा 'अथ' इत्यादिश्रुताविति शेा: । अनुमानपूर्वपक्षोक्तान्यथासिद्धिं परिहरति-उच्चावचशक्तेरिति ।। तर्त्Žाबन्धनत्वात् भक्तयाद्यधिकारतारतम्यनिबन्धनत्वात्, अधिकारतारतम्यमन्तरेण तत्कारणा भावादिति भाव: । यथोक्तं प्राक् । 'स्वाधिकाराधिको यत्न: प्रायशो नोपपद्यते । कथञ्चिदधिके यत्ने दोा: कश्चित्समापतेद्' इति । एवंच विशेाप्रसङ्गादधिकारतारतम्यानुसारेण ज्ञानप्राप्तिरिति सम्पूर्णज्ञानाधिकारस्य सर्वसुलभत्वा भावात्सातिशयं तदिति भाव: । (अयंच न्यायो 'विशेाात्' इत्यस्यावृत्तौ सत्यामधिकारस्य विशेाज्ञानस्य विशेा: स्यादित्यर्थकेनोक्तम् ।) ।। ३ ।। ॐ स्तुतयेऽनुमितिर्वा ॐ ।। इत्यत्र, लोके सदसत्प्रवृत्त्या 'विशेादर्शनात्तुल्यं तु' इत्युक्तया च भगवज्ज्ञानिाु सदसत्प्रवृत्त्या विशेाोऽस्ति वा न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, अस्तीति सिद्धान्त: । तत्र, 'आत्मस्वž पदार्ढ्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच ज्ञानिनामात्मस्वž पदार्ढ्यात्सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरविशेा: एतावतोऽधिका नास्ति प्राप्तिरित्यनन्तत: स्थिता । या स्थितिस्तां समाप्नोति यथाशक्ति प्रयत्नत: । विपरीतप्रवृत्तेस्तु तस्य ह्रासोऽधिकं भवेत् इति वचनास्थितिविशेाोक्ति: ।। ४ ।।

।। नच ज्ञानिनामिति ।। आत्मस्वž पदार्ढ्यात् आत्मस्वž पाविर्भूतानन्दादिलक्षरस्य दार्ढ्यात् निश्चितत्वात्, सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरविशेा: सत्प्रवृत्तिसम्पाद्यातिशयस्यासत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य मोक्षातिरिक्तस्याभावादिति भाव: । यद्वा, ज्ञानिनामात्मस्वž पदार्ढ्यात्स्वž पस्य मोक्षभाक्तवेन मोक्षो भवियति, नवेति शङ्काशून्यत्वादित्यर्थ: ।

एवंचाद्याधिकरणोक्तमयुक्तमिति भाव: । (अयंच न्याय: 'अनुष्ठेयं बादरायण: साम्यश्रुते:' इत्यनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'अस्थिति:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- एतावत इति ।। यस्य यावत्स्वŽ पानन्द इति निर्णीत एतावत आनन्दादेरधिकप्राप्ति: ततोऽधिकानन्दादे: प्राप्तिरिति यावत् । सा नास्ति न भवति । किन्तु, 'यात्यन्तत: निकृयतया स्थिति: स्वŽ पानन्दादे: स्थिता प्रमाणेन व्यवस्थिता । तां स्थितिं यथाशक्ति प्रयत्नतो ज्ञानोत्तरकृतस्वभक्तयानुसारिविपरीतप्रवृत्तेरसत्प्रवृत्तेस्तस्यानन्दादे: ह्रासो भवेद्' इति वचनात्सत्प्रवृत्त्या स्थितिविशोस्य ज्ञानानभिव्यक्तानन्दाद्याविर्भावलक्षणस्यासत्प्रवृत्त्यासुराणां स्वŽ पापेक्षयाधिकतया सेवादिप्राप्तस्यानन्दादेरप्राप्तिŽ पस्य नृणां यावत्स्वŽ पानभिव्यक्तिŽ पस्य ह्रासलक्षणस्योपपत्तेरित्यर्थ: । एवंचाद्याधिकारणोक्तं युक्तमिति भाव: । (अयंच न्याय: 'शमदमाद्युपेत: स्यत्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेाामवश्यानुष्ठेयत्वात्' , 'अपि स्मर्यते', 'शब्दश्-चातो कामचारे' , 'विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि' इति सूत्रचतुययेन सूचित: ।) ।। ४ ।। ॐ सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गात् ॐ ।। इत्यत्र, लोकेऽर्थादिसाधनस्याधिकार्यनधिकारिप्राप्यत्वदर्शनाद्भगवदपरोक्षज्ञानं किमधिकारिभिरेव प्राप्यते, उतानधिकारिभिरपीति सन्देहेऽनधिकारिभिरपि प्राप्यत इति पूर्व: पक्ष:, अधिकारिभिरेव प्राप्यत इति सि€न्त: । 'न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्' इत्यत्र, लोके राजादिपदस्यामात्यादिभिरपि प्राप्यत्वदर्शनाद्भगवदपरोक्षज्ञानस्याधिकारिभिरेव प्राप्यत्वोक्तेश्-चतुर्मुखादि पदानि किमन्यै: प्राप्यन्ते, उत तत्पदयोग्यैरिति सन्देहे, अन्यैरपीति पूर्व: पक्ष:, तद्योग्यैरेव प्राप्यन्त इति सि€न्त: । तत्र, 'निजस्वभाव:' इत्युक्तन्यायमेतदधिकरणद्वयपूर्वपक्षसम्बन्धित्वेन तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं

विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच सर्वजीवानामेकप्रकार एव निजस्वभावश्-चैतन्यमिति फलेऽप्यविशो: ।

।। नच सर्वजीवानामिति ।। सर्वजीवानां योग्यायोग्यानां, न केवलं जीवानां, स्वाभाविकभूतचैतन्ये एकप्रकारतैव, नत्वनेकप्रकारतेत्येव शब्दार्थ: । किन्तु सर्वेा यश्चैतन्यं, तदेव स्वाभाविकं, नतु देवत्वादिकमपीत्यप्येवशब्दसम्बन्ध: । फलेऽपि अपरोक्षज्ञाने, ब्रह्मादिदेवतापदे चेत्यर्थ: । साधनसमुच्चयेऽपिशब्द: । चैतन्याविशो समुच्चये वा । अधिकारमात्रप्राप्यत्वलक्षणविशेाभाव: । अयं भाव: । ज्ञानं देवतापदं चाधिकारिभिरेव प्राप्यमिति न नियम: । वेदाद्यनधिकारिणामपि प्रयत्नेन वेदादिप्राप्तेर्दर्शनात् । 'स्वधर्मनिष्ठ: शतजन्मभि: पुमान्विरिञ्चतामेति' इत्यादिना देवतापदादे: प्रयत्नसाध्यत्वोक्तेश्-चमहाप्रयत्नेन सर्वै: प्रापुं शक्यत्वात् । ननु देवत्वादिकं स्वाभाविकमिति चेŽा, प्रयत्नसाध्यत्वश्रवणेन चैतन्यव्यतिरिक्तस्य स्वाभाविकत्वाभावात् । चैतन्यस्य सर्वसाम्यात् । स्वाभाविकत्वेऽप्यौत्पत्तिकक्षत्रियत्वाभिभवेन विश्-वामित्रस्य महाप्रयत्नसाध्यविप्रत्ववन्महता प्रयत्नेन स्वभवाभिभवेन ज्ञानपदयोरयोग्यैरपि प्राप्यत्वात्तेाामपि मोक्षप्रसङ्ग इति नेति भाव: । (अयंच न्याय: 'सर्वथापि' इत्यनेनात्मस्वŽ पस्यात्माव्यभिचारितस्येच्छाप्रयत्नादेर्दार्ढ्यस्य महत्त्वस्याप्रयोजकत्वं वदता सूचित: ।) यद्वा, 'सर्वथा' अपीति (सर्वाथर्त्वादिति) सूत्रे जीवस्वभावस्य नानाप्रकारत्वोक्तया सूचित: ।) (अयं च न्यायो 'नचाधिकारिकम्' इत्यनेन देवतापदं नाकाङ्क्ष्यमिति वदता सर्वजीवानां निजस्वभावश्-चैतन्यमेकप्रकारमेवेति देवादिपदं योग्यप्राप्यमिति सूचनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'निोधसामान्यविधिक्रियाणां विभक्तता' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति-

निोधसामान्यविधिक्रियाणां विभक्तत्वात् । नादेवो देवपदमन्विच्छेदन्विच्छन्यात्यधरं तम: ।

।। निोधेति ।। अयं भाव: । ज्ञापदयोरधिकारिमात्रप्राप्यत्वमिति नियम एव, तत्प्रयोजकचैतन्यव्यतिरिक्तदेवत्वादेरपि स्वाभाविकत्वात् । नच प्रयत्नेन स्वाभाविकस्याभिभव:, 'दैवीमेव' इत्यादिश्रुत्यादिनानभिभवस्य प्रमितत्वात् । देवदीनां निोधसामान्यविधिक्रियाविभागेन प्रयत्नस्यैवायोगात् । कस्यचित् कथं चित्प्रयत्नेच्छादौ विरोचनादिभिर्मिथ्याज्ञानस्यैव प्राप्ते: 'न देवपदमन्विच्छेद्' इत्यादिना पाताद्यनर्थोक्तेश्-चेति । देवतापदविाये विधिनिोधसामान्यक्रियाविभागपरा: श्रुतीरुदाहरति-

न देव: स्वीयं पदमन्विच्छन्विदुयति । तदेव ह्यस्य स्वमिति निोधविभाग: । स्थिरं ज्ञानं स्थिरोहरावभिाङ्ग: स्थिरमोजो बलं विराग एतर्€ सामान्यं देवानाम् । अन्योामस्थिराण्येतानि सर्वाण्यथापि यथायोगं विनेयानीति सामान्यविभाग: । ज्ञानदानमेव देवानां विहितम् । तप एर्वीणामाचार एव मनुयाणां तदविरोधेनान्यानि करणीयानीति विधिविभाग: । चरन्ति देवा विहितं समस्तमर्धमेव मुनयो दशांशतो मनुया इति क्रियाविभाग: ।। ५ ।। ६ ।।

।। न देव इत्यादिना ।। देवतापदं नान्विच्छेदितीच्छानिोध: । देवस्य तु, इच्छŽा विदुयतीति (दोानिोध) दोानिोधविभागो द्रयव्य: । कुतो न दुयतीत्यत्र उक्तम्- तदेव ह्यस्य स्वमिति । (अन्यथेत्युक्तमेव विवृणोति- स्थिराणीति ।।) तर्हि ज्ञानादिलोपेन मोक्षो न स्यादित्यत उक्तम्- अन्योामिति ।। विनेयानि आपाद्यानि, उपलक्षणै चैतत् । अपरोक्षज्ञानविाये तु दैवीमेव सम्पत्तिमिति असुराजात्तैरेवासुरत्वमिति न सुराणां दैवं Ž पमिति च निोधविभागपरा: श्रृण्वे वीर इति तत: कनीयसा एव देवा ज्यायांसोऽसुरा असुरान्दमयन्विणुरिति असुरा आसुरेणैवेति च सामान्यविभागपरा: । 'तं भूति:' इत्याद्या: क्रियाविभागपरा अपि श्रुतिस्मृतयो भायोदाहृता द्रयव्या: । अधिकरणद्वयसम्बन्धप्रदर्शनार्थमेव सामान्यतो न्यायविवरणं कृतम् । ननु सामान्यन्यायत्वात्कथं द्वितीयाधिकरणस्योत्थानमिति चेŽा, 'सर्वथापि' इत्यधिकरणे ज्ञानमात्रस्याधिकारिमात्रप्राप्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । नचाधिकारिकमित्यत्र, तदाक्षेपाभिप्रायेण स्वधर्मनिष्ठ इत्यादिविशे- ावाक्यबलोत्पŽाया देवादिपदस्य प्रयत्नप्राप्यत्वशङ्काया: परिहारात् । अत एव तत्वप्रकाशिकायाम् । 'अतो ज्ञानमप्ययोग्यप्राप्यफलम्' इति पूर्वपक्षफलं दर्शितम् । एवंच निोधसामान्यविधिक्रियाणां विभक्तत्वादपरोक्षज्ञान॰ ब्रह्मादिपदयोरधिकारिमात्रप्राप्यत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय:, 'अनभिभवम्' इत्यादिसूत्राट्केन ज्ञानमोक्षयो: सुरेवेव स्थितेरज्ञानतमसोरसरेववस्थितेर्मिश्रत्वस्य मनुयेववस्थितेर्नानधिकारिणां ज्ञानमोक्षप्राप्तिरिति वदता सूचित: । यद्वा । अयं च न्याय: 'अनभिभवम्' इत्यादिसूत्राट्केन निोधसामान्यक्रियाविभागप्रतिपादकेन विधिविभागोपलक्षकेण सूचित: । एतŽायासम्बन्धप्रदर्शननार्थमेवोक्तं तत्वप्रकाशिकायां उत्तराधिकरणे, 'अतो ज्ञानमप्ययोग्यप्राप्यम्' इति ।) ।। ५ ।। (अयं च न्यायो 'न चाधिकारिकम्' इति, 'उपपूवर्मपि' इति, 'बहिस्तु' इति सूत्रत्रयस्य निोधविभागप्रतिपादकस्थान्यवि भागोपलक्षकत्वात्सूत्रत्रयेण सूचित: ।) ।। ६ ।। ॐ स्वामिन: फलश्रुतेरित्यात्रेय:

ॐ ।। इत्यत्र, प्रयोजकत्वकतर्ृत्वाभ्यां भगवज्ज्ञानं किं देवानामेव फलप्रदं, प्रजानां वेति सन्देहे, देवानामेवेति पूर्व: पक्ष:, देवादीनां प्रजानामपीति सिर्€ान्त: । तत्र, 'स्वातन्त्र्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्फलप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच स्वातन्तर्ृाद्देवानामेव ज्ञानादिफलं, न किञ्चिदन्योामिति वाच्यम् 'त्वरयैव मनुयाणां सिर्€रत्वरयैव तु ।

।। नच स्वातन्तर्ृादिति ।। स्वातन्तर्ृात् इन्द्रियादिप्रेरकत्वेन स्वामित्वात्, देवानामेवेत्येतत्पूर्वोत्तराभ्यां सम्बर्€यते । लोके च स्वामिन एव फलदर्शनादिति भाव: । एवकारव्यावर्त्यमाह- न किञ्चिदिति ।। अन्योां प्रजाŽ पकर्तृणां कर्तुरप्यस्- वामिन: फलाभावदशर्नादिति भाव: नान्योामिति वक्तव्ये यŽाकिञ्चिदन्योामित्याह, तेन चेतनादिŽ पेणापि न प्रजानां ज्ञानफलं, पृथग्दीयमानत्वादिति सूचयति । एवंच देवानामेव स्वातन्तर्ृात्तोामेव फलप्राप्तिरित्यनियम: सर्वे- ाामित्युक्तानुपपत्तिरिति नेति भाव: । तर्€तुत्वेन 'अत्वरयैवसिर्€:' इत्युक्तसिर्€ान्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- त्वरयैवेति ।। देवानामत्वरया सिर्€ौ निमित्तमाह-

देवानां तत्प्रसादेन मुक्तिरेव सतां नृणामिति मानुमुक्तयर्थमेव देवानामत्वरया सिर्€श्रुते: ।। ७ ।।

।। तत्प्रसादेनेति ।। तत्प्रसादेन तोां देवानां, प्रसादेन इन्द्रियादिप्रेरणेन मुक्त्यर्थमेवेति । (अनेन 'मुक्तया एव' इति तादर्थ्ये चतुथर्ीत्युक्तं भवति ।) देवानां त्वरया सिर्€ौ मनुयमुक्तयर्थमेव देवानामत्वरया सिर्€र्मनुयाणामपि

ज्ञानफलमोक्षप्राप्तिरित्युक्तं भवति ।) ।। ७ ।। ॐ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहार: ॐ ।। इत्यत्र, लोके समवि-
ामफलोपेतपुरुादर्शनादानमभेदभिŽा मनुया: किं सर्वेऽपि मोक्षे समा, उत तारतम्योपेता इति सन्देहे गृहस्थो मुक्तावुत्तम
इति पूर्व: पक्ष:, सर्वाश्रमिु यतिरेवोत्तम इति सि€न्त: । तत्र 'अपूर्णविशोयोग्यता' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं
तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच गृहस्थानामशोकर्मविशोयोग्यत्वादाधिक्यं मुक्तौ त्वरयैव गृहिण: साधयन्ति मुक्तिमत्वरयैव यतयस्ते
भ्यश्चात्वरयादेवास्तोु च ब्रह्मा । तदो श्लोक: । शतं परानभिपश्यैव देवं ब्रह्माचरदुश्चरं यत्तपोऽग्र्यम् । विहाय रागं
मनसश्चोपरिष्ठं ततोऽभवत्परमेष्ठी समुक्ताविति । यो हि त्वरया साधयेत्स मन्दं सुखमाप्नुयात् । यो ह्यत्वरया स
महदिति श्रुतेर्गृहिभ्यो यतीनां तेभ्यो देवानामत्वरया सि€: । बहुकालसाधनाद्बहुकर्माधिकारमात्रस्य दुर्बलत्वात् ।। ८ ।।

।। नच गृहस्थानामिति ।। 'अपूर्णता' इत्यस्यार्थोऽशो इति । न ह्यन्याश्रमिणां कृत्वादावधिकारोऽस्तीति भाव: ।
एवंचापूर्णकर्मविशोयोग्यत्वाद्बृहस्थानामेवोत्तमत्वमिति न ज्ञानमतिशयितमिति नेति भाव: । त€तुत्वेन 'अत्वरयैव सि€:'
इत्युक्तसि€न्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति- त्वरयैव गृहिण इति ।। देवोु मध्ये चतुर्मुखस्यात्वरयैव सि€प्रदर्शनार्थं
श्लोक: । शतंपरानिति मनसश्च रुद्रादप्युपरिय: स प्रसि€ो ब्रह्मा देवं विणुमभिपश्यैव ज्ञानं परान् ब्रह्मकल्पान् मनसो
रागं विहाय दुश्चरं तपोऽग्र्यं यद्यस्मादाचरत्, ततो मुक्तौ परमेष्ठी सायुज्यभात्तवाद्यतिशयवानभवदिति योजना ।
अत्वरोपपादनार्थमपरोक्षज्ञानप्राक्तनतपोव्यावृत्त्यर्थमभिपश्यैवेत्येवकार: । एतावतापि कथं यतीनां गृहस्थेभ्य:
उत्तमत्वमित्यत उक्तम्- योहीति ।। ननु यतीनां तप:कालबाहुल्यवद्बृहस्थानां कर्मबाहुल्यात्साम्यमेव स्यादित्यत आह-
बहुकालेति ।। गृहिणां बहुकर्माधिकारमात्रसद्भावेऽपि तदाचरणनियमाभावादिति भाव: । अनेन पूर्वपक्षहेतोर्बाधितवि-
ायमुक्तं भवति । एवंच यतिमोक्षस्यात्वरयैव सि€र्ज्ञानप्रचुराणां यतीनामेवोत्तमत्वमिति युक्तो ज्ञानस्यातिशय इति भाव:
। (अयं च न्यायो गृहस्थमोक्षापेक्षया यतिमोक्षस्यत्वरयैवसि€र्यतीनामेवोत्तमत्वमित्यभिप्रेत्य तत्र बाधकमु€रता 'कृत्स्न
भावाद्' इति सूत्रेण सूचित: ।) ।। ८ ।। ॐ अनाविकुर्वŽात्वयात् ॐ ।। इत्यत्र ब्रह्मोपदेशस्याविकारेण गोप्येन
चोपपत्तेर्ब्रह्मवियकापरोक्षज्ञानसाधनमाविकारेणोपदेयव्यं, नवेति सन्देहे, आविकारेणेति पूर्व: पक्ष:, नेति सि€न्त: । तत्र
'अपूर्णविशोयोग्यता' इत्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचाविकारेणकथनादशोतोऽपि योग्या ज्ञानिनो भवन्तीत्यास्थानचत्वरादिु स्थित्वैव प्रकथनीयम् ।

।। नचाविकारेणेति ।। अनेनापूर्णानां सर्वोां विशोज्ञानयोग्यतेति न्यायो विवृतो भवति ।
स्थित्वैवेत्येवकारेणावश्यकत्वमाह । एवंच तस्य रहस्यत्वाद्यतिशयो न सि€यतीति नेति भाव: । (अयं च न्याय:,
'अनाविकुर्वन्' इत्यनेनाविकारेण चापूर्णविशोयोग्यता स्यादिति सूचनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'अत्वरयैव सि€:'
इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति-

न ह्येवं त्वरमणो सि€र्भवति । अयोग्यानामपि श्रवणप्रसङ्गात् । तस्माद्विचार्य योग्यानामेवात्वरयैव कथयित्वा सि€
भर्वति । त्यक्तवा त्वरां ब्रह्मविद्यां वदेत जनाय योग्याय सदैव विद्वानिति श्रुते: । मानस्तेनेभ्य इत्यादेश्च ।। ९ ।।

।। नह्येवमिति ।। व्याख्यानस्य व्याख्यातुर्विशोज्ञानहेतुत्वात्तेन चापरोक्षज्ञानद्वारा मुक्तिŽ पसि€सम्भवात्सम्भाचत्वरादौ
व्याख्याŽ पत्वराकरेणेसि€: कुतो न भवतीत्यत आह- अयोग्यानामपीति ।। अयोग्येाूपदेशस्यानर्थहेतुत्वेन न
सि€हेतुत्वमिति भाव: । तर्हि केन प्रकारेणोपदेशे सि€र्भवतीत्यत आह- तस्मादिति विचार्याधिकारिदेशकालाधिकम् ।
योग्यानामेव ज्ञानस्येत्यर्थ: । विचारश्च त्वरया न भवतीत्यत्वरयैवेत्युक्तम् । कथित्वा, स्थितस्य पुरुास्य सि€

र्भवतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह- त्यक्तवेति ।। योग्यायैवेत्येवशब्दसम्बन्धे, अयोग्याय न वदेदित्यर्थात्सिद्ध्यति । योग्येवेवोपदेशः कर्तव्या नायोग्येवित्यत्र सयप्रमाणमाह- मान इति ।। आदिशब्देन 'मानस्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहसदे निरामिणो रिपवोऽदृग्ध्रा जागृधुः । येाां नैतदृग्ध्रापरं किं च नैकं ब्रह्मणसते ब्रूहि तेभ्यः कदाचित् । अथो शमेनोपरता मनुया ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्यः सदा नः । आदेवानामोहते विव्रयो हृदि बृहसते न परः साम्नो विदुः' इति ऋग्द्वयग्रहणम् । तस्यार्थः । एतद्वायुं प्रति विद्यादेवतानां प्रार्थनम् । द्रोहासदेऽन्धे तमसि स्थातुं योग्या रामविरुद्धाः । अत एव तस्य रिपवो जागृधुः । भोगेवाकाङ्क्षावन्तः । येाशमेतत्परं ब्रह्म तदवरं च जगदृग्ध्रास्ति । किन्तु किं च नैकं निगर्ुणं ब्रह्मानिर्वाच्यं च जगत्तेभ्यः अस्मान् कदाचिन्मा ब्रूहि । किं नाम ये शमेन विणुनिष्ठयोपरताः तस्मिदृग्ध्रव रता ये च देवानां विव्रयः वरत्वे सति नियामकं ब्रह्मा वरश्चासौ यः नियामकश्चेति विग्रहः । वकारस्थाकारलोपो निवर्चनत्वात् 'सप्तसु प्रथमा' इति द्वितीयायाः प्रथमा । हृदि व्योहते सम्यग्वहन्ति । साम्नस्तत्प्रतिपाद्यात् ब्रह्मणः परः परं च न विदुः । तेभ्यो नोऽस्मान् सदा ब्रूहीति । यद्वा मानस्तेनेभ्य इति ऋग्द्वयप्रतीकग्रहणम् । आदिपदेन विद्याहवै ब्राह्मणमाजगामेत्यादेर्ग्रहणम् । एवंच त्वरयैव सिद्धेरनाविकारेण ज्ञानसाधनस्योपदेयव्यत्वाद्युक्तस्यातिशयः । (अयं च न्यायः 'अन्वयात्' इत्यनेन यत्र क्वचन त्वरया व्याख्याने सिद्ध्यभवतीति सूचनेन सूचितः ।) ।। ९ ।। ॐ ऐहिकमप्रततप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॐ ।। इत्यत्र, कृयादिसाधने साधनानुष्ठान जन्मन्येव यागादिसाधने च जन्मान्तरे फलदर्शनाच्छ्रवणादिसाधनं स्वसम्पत्तिजन्मन्येवापरोक्षज्ञानसाधनं किं जन्मान्तरे इति सन्देहे, स्वसम्पत्तिजन्मन्येवेति पूर्वः पक्षः, स्वसम्पत्तिजन्मनि जन्मान्तरे चेति सिद्धान्तः । तथा, ॐ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॐ ।। इत्यत्र, अदृयफलस्य साधनोत्पत्तिजन्मनि जन्मान्तरे च दर्शनाज्ज्ञानसाध्यो मोक्षः किं यच्छरीरे ज्ञानमुत्पदृग्ध्रां तत्पातानन्तरमेव भवति, उत नेति सन्देहे, यद्देहे ज्ञानमुत्पदृग्ध्रां तद्देहपातानन्तरमेवेति पूर्वः पक्षः, तद्देहपातानन्तरं देहान्तरं प्राप्य तत्पातानन्तरमपीति सिद्धान्तः । एतदधिकरणद्वयसम्बन्धित्वेन 'विरोधहानिः' इतयुक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूवर्कं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच विरोधाभावात्साधनानुष्ठानजन्मन्येव अपरोक्षज्ञानं मुक्तिश्चेति नियमः प्रतिबन्धे सति तर्दृग्ध्रारासेनात्वरयैव सिद्ध्युपपत्तेः ।

।। नच विरोधाभावादिति ।। प्रतिबन्धदृ पविरोधाभावादित्यर्थः । साधनपदेनापरोक्षज्ञानसाधनं श्रवणादिकं मुक्तिसाधनमपरोक्षज्ञानं च ग्राह्यम् । श्रवणादिज्ञानसाधनापेक्षया अनुष्ठानेत्युक्तम् । सम्पूर्तिपरं वा । मुक्तिश्चेत्यत्र, जन्मन्येवेति सामीप्याधिकरणे सप्तमी । नियम इति निकारणम् । कारणे सति कार्यानुदये कदाप्यनुदयः स्यादिति भावः । एवंच विरोधहान्या ऐहिकत्वेन प्राप्यस्य ज्ञानस्य तस्मिदृग्ध्रव जन्मन्यनुदयादनुदय इव तद्देहपातानन्तरमेव प्राप्यस्य मोक्षस्य तद्देहपातानन्तरमेवाभावात्कदापि स न स्यादित्यनियम इत्युक्तव्याघात इति नेति भावः । (अयं च न्यायः आद्याधिकरणे 'अप्रस्तुतप्रतिबन्धः' इत्यनेन प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धकाभावे साधनसम्पत्तिजन्मन्येव ज्ञानं भवतीति वदता सूचितः । द्वितीयाधिकरणे तु, 'एवम्' इति सूत्रांशेनाप्रस्तुतप्रतिबन्ध इत्यर्थकेन पूर्ववत्सूचितः ।) तत्तुत्वेन 'अत्वरयैव सिद्धिः' इत्युक्तमेव सिद्धान्तन्यायमधिकरणद्वयसम्बन्धित्वेन विवृणोति- प्रतिबन्धे सतीति ।। प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धे जाते कर्मणि प्रतिबन्धके विद्यमाने वेत्यर्थः । अत्रात्वरयैवेत्येवकारः प्रतिबन्धसद्भावस्थलापेक्षयेति ज्ञातव्यम् । सिद्धिपदेन ज्ञानस्य मोक्षस्य च ग्रहणम् । ज्ञानोत्पत्यनियमे प्रमाणमाह- यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात्प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्येत्यादिश्रुतेः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति भगवद्वचनम् ।। १० ।। ११ ।।

।। इति श्रीमदृग्ध्रायविवरणे तृतीयाध्यायः ।।

।। यद्यारब्धमिति ।। निबन्धकं प्रतिबन्धकं, प्रेत्यैव जन्मान्तरं प्राप्यैव, योगमेवान्ववेक्ष्य पुनः किञ्चिच्छ्रवणादिकमप्यपेक्ष्य,

ब्रह्म पश्येदित्यन्वयः । मुक्तयुत्पत्तिनियमे प्रमाणमाह- अनेकजन्मेति ।। अनेकजन्मसु संसि€ अपरोक्षज्ञानी सन् स्थितः । एवं 'मुक्तिफलानियमः' इत्यधिकरणस्य पूर्वाधिकरणातिदेशाधिकरणत्वादधिकरणद्वये एकेनैव वाक्येन पूर्वोत्तरपक्षन्यायविवरणं कृतमिति ज्ञातव्यम् । द्वितीयाधिकरणोत्थानं तु पूर्वाधिकरणवत् प्रतिबन्धकसत्वनिश्-चयाभावाि भमानेन

पूर्वपक्षोत्थानादुपपद्यते । एवंच यथा ज्ञानस्य प्रतिबन्धकसद्भावेऽत्वरयैव सि€ः प्रतिबन्धकाभावे स्वसम्पत्तिजन्मन्येवेतिवत् ऐहिकत्वान्मोक्षस्यापि प्रतिबन्धकसद्भावेऽत्वरयैव सि€ः प्रतिबन्धकाभावे तद्देहपातानन्तरमेव जायमानत्वादुक्तं युक्तमिति भावः ।(अयं च न्यायः आद्ये 'अप्रस्तुतप्रतिबन्धः' इत्यनेन प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धेऽत्वरयैव सि€र्भवतीति सूचितः । द्वितीये तु, 'एवम्◌्◌्' इत्यनेन पूर्ववत्सूचितः ।) ।। १० ।।

।। इति श्रीमŽयायविवरणभावबोधे तृतीयाध्यायः ।।

फलप्रतिपादकेऽस्मिŽाध्याये पूर्वभाविकर्मक्षयाख्यमोक्षप्रतिपादनार्थोऽयं पादः प्रवृत्तः । एतत्पादीयाधिकरणपूर्वपक्षसि€ान्तन्याया अनुव्याख्यायां सङ्ग्रहेणोक्ताः । 'सुशक्यता शश्-वदतिप्रसि€र्विवेकविन्यासविचारसंज्ञाः । नानाप्रवृत्तिः कृतकृत्यता च विपक्षकर्ताः समतीतपादे । महाफलत्वं प्रविविक्तता च सन्धिग्रहः साधनमाप्तकृत्यम् । विशोकार्यं कृतसंस्थितिश्-च सुयुक्तयो निर्णयगाः स्वपक्षे ।।' ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ।। इत्यत्र, उभयविधसाधनदर्शनेन श्रवणादिकं किं सकृदनुष्ठेयम्, उतावर्तनीयमिति सन्देहे, ज्योतिष्टोमादिवत्सकृदनुष्ठेयमिति पूर्वः पक्षः, व्रीह्यवघातवदावर्तनीयमिति सि€ान्तः । तत्र 'सुशक्यता' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच श्रवणाद्यनावृत्त्यापरोक्षज्ञानोदये सर्वेाां सुशक्यत्वमिति गुणः महाफलत्वात्सर्वेाामशक्यताया एवोपपŽात्वात् । अन्यथा सर्वसुशक्यस्यैव साधनतया सर्वेाां मोक्षापत्तेः ।। १ ।।

।। नच श्रवणादीति ।। अपरोक्षज्ञानोदयेऽभ्युपगते सतीति शेषः । सुशक्यत्वं ज्ञानस्येति शेषः । एवंच श्रवणाद्यनावृत्त्यापरोक्षज्ञानाभ्युपगमे सकृच्छ्रवणाद्यनुष्ठानस्य सर्वसौलभ्येन सुशक्यत्वगुणलाभात्तादृशश्रवणादिना चापरोक्षज्ञानाभावाŽा श्रवणादिकमपरोक्षज्ञानसाधनमिति नेति भावः । (अयंच न्यायः 'आवृत्तिः' इत्यनेन सर्वेाां सुशक्यत्वादनावृत्त्यैव ज्ञानमिति सूचनेन सूचितः ।) त€ुत्वेन 'महाफलत्वम्' इत्युक्तसि€ान्तन्यायं विवृणोति- महाफलत्वादिति ।। ज्ञानस्येति शेषः । महत्फलं येनेति विग्रहो द्रयव्यः । ज्ञानस्य महाफलत्वेऽपि सर्वसुशक्यता कुतो नोपपŽात्यत आह- अन्यथेति ।। एवंच महाफलत्वाज्ज्ञानस्य श्रवणाद्यावृत्तिसाध्यत्वमिति युक्तं श्रवणादेः ज्ञानसाधनत्वमिति भावः । (अयं च न्यायः 'असकृदुपदेशात्' इत्यनेन श्रवणादीनामज्ञाननिवृत्तिŽ पमहाफलत्वा भावेऽसकृदुपदेशोऽपि न स्यादिति सूचितः ।) ।। १ ।। ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ।। इत्यत्र, उपासनस्य नित्यशः, कर्तव्यत्वेन गुणान्तरप्रतीत्या चात्मत्वं नित्यश उपास्यं न वेति सन्देहे नेति पूर्वः पक्षः, नित्यश उपास्यमिति सि€ान्तः । तत्र 'शश्-वदतिप्रसि€ः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच शश्वदतिप्रसि€त्वादात्मशब्दोदितं स्वामित्वं न नित्यश उपास्यम् अन्येभ्योऽधिकफलत्वेन सविशोत्वादात्मत्वस्य ।। १ ।।

।। नच शश्वदिति ।। स्वामित्वमिति ।। हरेर्जगतीति शेषः । शश्-वदतिप्रसि€स्य नित्यमुपासनं व्यर्थमेव, किं त्वप्रसिद्दगुणोपासनस्य ज्यायस्त्वेन तदेव नित्यशः कर्तव्यमिति भावः । फलसम्बन्धः स्फुटः । (अयंच न्यायः, 'आत्मशब

दप्रयोगादेवात्मशब्दोऽदितस्वामित्वस्य शश्-वदतिप्रसि€त्वादिति सूचनेन सूचितः ।) त€तुत्वेन 'प्रतिविक्तता' इत्युक्तसि€न्तन्यायं सहेतुकं विवृणोति- अयोग्य इति ।। अन्येभ्यः उपासितानन्दादिगुणेभ्यः, अधिकफलत्वेन स्वावरत्वस्वामित्वलक्षणाधिकफलत्वेन, आनन्दादिवत्स्वामित्वस्य सकलमुक्तसाधारण्यादिति भावः । अनेन प्रसि€स्यापि फलानुसारेणोपास्यत्वाच्छश्-वदप्रसि€र्नप्रयोजकत्वमुक्तं भवति । तथा च प्रविवक्तता नाम सविशोत्वमिति विवरणं कृतमिति ज्ञातव्यम् । एवंच प्रतिविविक्तत्वादात्मत्वस्य सर्वदोपास्यत्वमिति । (अयंच न्यायोऽवधारणार्थक तुशब्देन गुणान्तरपरित्यागेनात्मत्वस्यैवापास्यत्वोक्तया, सूचितः ।) ॐ न प्रतोकेन हि सः ॐ ।। इत्यत्र, 'नाम ब्रह्म' इति श्रुत्या प्रमाणसि€भेदेन च नाम वागादिकं भगवत्प्रतीकं किं ब्रह्मत्वेनोपास्यं, न वेति सन्देहे, उपास्यमिति पूर्वः पक्षः, नेति सि€न्तः । तत्र 'विवेकः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्फलप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

तर्हि विशोत्वादेव प्रतीकमपीश्-वर इत्युपास्यमिति न ।

।। तर्हीति ।। ननु गुणोपासनस्यावश्यकत्वसमर्थनपराधिकरणयोर्मध्ये कथमस्याधिकरणस्य प्रवेश इत्यतः पूर्वाधिकरणसि€न्तरीत्यैतदधिकरणपूर्वपक्षोत्थानेन सङ्गतिसम्भवान्मध्ये निवेश इति ज्ञापयितुं तर्हीत्याद्युक्तम्- विशेावत्वादिति ।। 'नामब्रह्मेत्युपास्ते यावŽाान्नोपगतं तत्रास्य कामचारो भवति' इति श्रुतेः प्रतीके ब्रह्मत्वोपासनस्य फलाधिक्यसम्भवेन विशोवत्वादित्यर्थः । यथा पूर्वाधिकरणे प्रसि€यादेरप्रयोजकत्वमुक्तवा

फलमात्रस्योपासनाप्रयोजकत्वेनोपासनं समर्थितम् । तथात्रापि प्रतीके ब्रह्मत्वोपासनस्य फलसम्भवात्फलस्यैवोपासनाप्रयोजकत्वेन भेदादेरप्रयोजकत्वात्प्रतीकं ब्रह्मत्वेनोपास्यमिति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'न प्रतीकः' इत्यनेन प्रतीके ब्रह्मदृयिं निोधता 'यावŽाान्नोपगतम्' इत्यादिविशोफलत्वात्प्रतीके ब्रह्मदृयिः कार्येति सूचनेन सूचितः ।) त€तुत्वेन 'सन्धिग्रहः' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति-

तत्र सन्धिरुपपत्तिर्विद्यते तस्यैव ग्राह्यत्वात् अन्यस्येशत्वग्रहणस्य मिथ्याज्ञानत्वादेवानुपपत्तेः ।। ३ ।।

।। तत्रेति ।। अनेन सन्धिनोपपत्या ग्रहः अङ्गीकार इति विवृतो भवति । तथापि प्रकृते किमायातमित्यत आह- अन्यस्येति ।। प्रतीके ब्रह्मत्वोपासनस्य ग्राह्यत्वे, उपपत्तिर्नास्तीति भावः । ननु फलाधिक्यŽ पोपपत्तेरुक्तत्वात्कथं नेत्यतोऽप्याह- अन्यस्येति ।। ईश्-वरादन्यस्येत्यर्थः । अनुपपत्तेः फलस्येति भावः । उपलक्षणं चैतत् । अनर्थफलाच्चेति द्रयव्यम् । एवंचोपपŽास्यैव ग्राह्यत्वात्प्रतीके ब्रह्मत्वोपासनस्यानुपपŽित्वात्सकलस्वामित्वेन भगवदुपासनं युक्तमिति भावः । (अयं च न्यायः 'नहि सः' इत्यनेन प्रतीके ब्रह्मत्वदृयेर्युक्तिविरु€त्वादिति वदता युक्तियुक्तस्यैव ग्राह्यत्वादिति सूचनेन सूचितः ।) ।। ३ ।। ॐ ब्रह्मदृयिरुत्कर्षात् ॐ ।। इत्यत्र, उपास्यानुपास्यगुणदर्शनेन भूमत्वŽ पं ब्रह्मत्वं सर्वदोपास्यं न वेति सन्देहे, नेति पूर्वः पक्षः, सर्वदोपास्यमिति सि€न्तः । तत्र, 'विन्यासः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच प्रतिदिनं विविधगुणन्यासेन भगवत्प्रीत्युपपत्तेर्न बह्मतादृयिनियम इति वाच्यम् ।

।। न च प्रतिदिनमिति ।। वीत्यस्यार्थो विविधेति । न्यासेनेति उपसंहृत्योपासनेनेत्यर्थः । भगवत्प्रीत्युपपत्तेरिति सार्वकालिकब्रह्मतोपासनस्यापि भगवत्प्रीतिरेव फलमिति भावः ।। ब्रह्मतेति ।। अनेन सूत्रे ब्रह्मपदं भावप्रधानमित्युक्तं भवति । आत्मत्वोपासननियमवत् ब्रह्मत्वोपासनायामपि नियमः किं न स्यादित्यत उक्तम्- नियम इति ।। तद्वदत्र विशेाहेत्वभावादिति भावः । एवंच भूमत्वस्य सदोपास्यत्वाभावादुक्तज्यायस्त्वमयुक्तमिति नेति भावः । (अयंच न्यायः 'ब्रह्मदृयिः' इत्यनेन ब्रह्मत्वोपासनस्यावश्यकर्तव्यत्वं समर्थयता सूचितः ।) त€तुत्वेन 'साधनम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं

विवृणोति-

अशेागुणान्तर्भावेन तस्यैवाधिकसाधनत्वात् ।। ४ ।।

।। अशेोति ।। ब्रह्मत्व इति शेा: । अत्र सर्वगुणानां हि यतोऽन्तर्भाव इयत इति वचनात्तस्यैव ब्रह्मत्वोपासनस्यैवाधिकसाधनत्वात् गुणान्तरोपासनापेक्षयाधिकप्रसादहेतुत्वादित्यर्थ: । एवंच ब्रह्मत्वोपासनस्यैवाधिकसाधनत्वात् ब्रह्मत्वं सदोपास्यमिति युक्तमिति भाव: । (अयं च न्याय:, 'उत्कर्षात्' इत्यनेन सर्वगुणान्तर्भावेन ब्रह्मत्वस्यैवोक्तत्वादिति वदता सूचित: ।) ।। ४ ।। ॐ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्ते: ॐ ।। इत्यत्र, सदोपास्यानुपास्यगुणदर्शनात्स्वोत्पादकाङ्गाश्रितत्वेन देवैरुपासनं सर्वदा कर्तव्यं न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, सदा कर्तव्यमिति सिद्धान्त: । तत्र, 'विचार:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच विविधस्थानेवादित्यादीनां चरणाद्विण्वङ्गेवादित्यादिमतिनियमो नास्तीति वाच्यम् । तत्कृतावेव कृत्यस्याप्तत्वादादित्यादीनाम् ।। ५ ।।

।। नच विविधस्थानेविति ।। वीत्यस्यार्थो विविधस्थानेविति । सूर्यादिदेवानां विविधस्थानेा चरणेन सदा चक्षुराद्यङ्गाश्रितत्वाभावात्तथोपासनस्यानर्थफलहेतुत्वादित्यर्थ: । एवंच विचारात्स्वोत्पादकाङ्गाश्रितत्वेन देवतोपासनस्याकर्तव्यत्वात्तद्वदात्मत्वमपि न सर्वदोपास्यमिति नेति भाव: । (अयंच न्याय: 'उपपत्ते:' इत्यनेन विविधस्थानेा चरणेऽपि ँ पान्तरेण भगवदङ्गाश्रितत्वादादित्याद्याश्रयत्वेनोपासनमुपपद्यत इति वदता सूचित: ।) तद्वत्वेन 'आप्तकृत्यम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- तत्कृताविति ।। आदित्यादिदेवानां स्वोत्पत्त्यङ्गाश्रितत्वेनोपासनकृतावेव तत्र देहलयद्वारा मोक्षलक्षणकृत्यस्याप्तत्वादाप्यत्वादित्यर्थ: । देवानां तथोपासनस्याकरणे विण्वङ्गे लयासम्भवेन मोक्षानुपपत्तेरित्यर्थ: । नचान्यथोपासनप्रसङ्गादेतदयुक्तमिति वाच्यम् । आदित्यादीनां तत्कृतौ विविधस्थानचरणलक्षणकृत्यकृतावपि ँ पान्तरेण विण्वङ्गँ पकृत्यस्य प्राप्तत्वादिति भाव: । एवंचाप्रकृत्यत्वाद्भगवदङ्गाश्रितदेवोपासनमावश्यकमिति भाव: ।) अयं च न्याय: 'उपपत्ते:' इत्यनेनैव विविधस्थानेा चरणेऽपि ँ पान्तरेण भगवदङ्गाश्रितत्वँ पकृत्यस्याप्तत्वादुपपद्यते तथोपासनमिति वदता सूचित: ।) ।। ५ ।। ॐ आसीनसम्भवात् ॐ इत्यत्र, द्विविधसाधनदर्शनेनासनं सर्वथापेक्षितं न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, सर्वथापेक्षितमिति सिद्धान्त: । तत्र 'संज्ञा' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदशर्नपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच ज्ञानस्य सम्यग्विायत्वमात्रेण पूर्तेरासनादिना न कार्यमिति वाच्यम् आसनादिना निश्चलत्वादिविशेाकार्योपपत्ते: ।। ६ ।।

।। नच ज्ञानस्येति ।। ज्ञानस्येत्यस्य पूर्तेरित्यनेन सम्बन्ध: । सम्यगित्यत: पूवर्ं मनस इति शेा: । यद्वा, ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानस्येत्यस्य मनस इत्यर्थो द्रयव्य: । सं शब्दार्थ: सम्यगिति । तद्विायत्वेनेति भगवद्विायत्वेनेत्यर्थ: । आदिपदेन 'समं कायशिरोग्रीवम्' इत्यस्य ग्रहणम् । एवंचासनाद्यभावेऽपि मनसो भगवद्विायत्वमात्रेणापरोक्षज्ञानसम्भवाद्वयर्थं आसनादीति तदुपदेशाप्रामाण्यमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'सम्भवात्' इत्यनेनासने सत्येव चित्तविक्षेपाभावेनोपासनसम्भवात्तद भावे चित्तविक्षेपाभावासम्भवादिति वदता सूचित: ।) तद्वत्वेन 'विशेाकार्यमित्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- आसनादिनेति ।। निश्चलत्वादिति । मनस इति शेा: । आदिपदेन, 'अचलत्वं चापेक्ष्य' सति सूत्रानुसारेण शरीराचलत्वं च ग्राह्यम् । मनसो निश्चलत्वादिकं विना सम्यग्भगवद्विायत्वासम्भवेन ज्ञानस्यैवासम्भवादिति भाव: । एवंचासनादिना विशेाकार्योपपत्तेरासनादिकमावश्यकमिति न तदुपदेशाप्रामाण्यमिति भाव: ।) ।। ६ ।। अयं च न्याय: 'अचलत्वं चापेक्ष्य' इति सूत्रेण शरीराचलत्वद्वारा मनसोऽचलत्वँ पकार्यविशेां प्रति हेतुत्वमिति वदता सूचित: ।) ।। ६ ।। ॐ

आप्रायणात्तत्रापि हि दृयम् ॐ ।। इत्यत्र, ज्ञानसाधनत्वाङ्ज्ञानिनामपि दर्शनात् ध्यानं किं ज्ञानपर्यन्तमेवावश्यकमुत मुक्तिपर्यन्तमिति सन्देहे, ज्ञानपर्यन्तमेवावश्यकमिति पूर्व: पक्ष:, मुक्तिपर्यन्तमपीति सिद्धान्त: । तत्र, 'नानाप्रवृत्तिरित्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचान्यस्यापि साधनस्य कर्तुं शक्यत्वाद्यावन्मुक्तिसाधनं कार्यमिति वाच्यम् ध्यानं विनापरोक्षज्ञानाख्यविशेषाकार्यानुपपत्ते: ।। ७ ।।

।। नचान्यस्यापीति ।। नानेत्यस्य विवरणमन्यस्यापीति । एवंच ध्यानादन्यस्य श्रवणादिसाधनस्याप्यानन्दातिशयार्थं कर्तुं शक्यत्वाद्यतदर्थं ध्यानमावश्यकमिति नेति भाव: । (अयंच न्याय: 'आप्रायणात्' इत्यनेन ज्ञानपर्यन्तं ध्यानं ध्यानविायं समर्थयता ध्यानं विना श्रवणादिसाधनान्तरस्यापि वक्तुं शक्यत्वादनियम इति सूचनेन सूचित: ।) तदतुत्वेन 'विशेषाकार्यम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- ध्यानं विनेति ।। उपलक्षणं चैतत् । ध्यानं विनानन्दाद्यतिशयाख्यविशेषाकार्यानुपपत्तेरित्यपि द्रयव्यम् । तेन ज्ञानपर्यन्तमवश्यं कतर्व्यत्वेऽपि मुक्तिपर्यन्तत्वं कुत इति शङ्का निरस्ता । आनन्दातिशये ध्यानस्यान्तरङ्गसाधनत्वादिति भाव: । एवंचानन्दातिशयाख्यविशेाान्मुक्तिपर्यन्तं ध्यानमावश्यकमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'तत्रापि हि दृयम्' इत्यनेन फलाभावेऽपि यदा ध्यानं कर्तव्यत्वेन प्रमितं तदा किमु वक्तव्यं फले सत्यवश्यं कर्तव्यमिति । अपरोक्षज्ञानात्स्वस्वज्ञानोत्तरश्रवणादिमात्रसाध्ययानन्दातिशयस्य विशेाकार्यस्य सद्भावाद् ध्यानमावश्यकमिति सूचनेन सूचित: ।) ।। ७ ।। ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्ऱ्लेाविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ।। इत्यत्र, सकामनिकामकमर्णोर्मोक्षसाधनत्वासाधनत्वादर्शनाङ्ज्ञानं मुक्तिसाधनं नवेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, मुक्तिसाधनमिति सिद्धान्त: । तत्र 'कृतकृत्यता' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदशर्नपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच ज्ञानोदयेऽशेाकर्मक्षये कृतकृत्यत्वात्तदैव मुक्ति: न चेत्कर्मक्षय इति वाच्यम् प्रारब्धस्यैव कृतस्य यावद्भेागं संस्थिते: ।

।।नच ज्ञानोदय इति ।। तदैव ज्ञानानन्तरमेव, मुक्ति: स्यादिति शेा: । न चेयापत्ति: । जीवन्मुक्तानामुपलम्भादिति भाव: । आपादकस्याप्रयोजकत्वं परिहरति- नचेति ।। मुक्तिरित्यत्रापि सम्बध्यते । यदि ज्ञानोदयेऽपि मुक्तिर्न स्यात्तर्हि कर्मक्षयो न स्यात् । निकारणमवस्थानायोगादिति भाव: । ननूत्पद्यां ज्ञानं तदैव न कर्म क्षिणोतीत्यापादकासिद्धे वाशङ्क्य परिहरति- नचेदिति ।। ज्ञानोदयेऽशेाकर्मक्षय इत्यनुवर्तते । कर्मक्षय इति सप्तम्या: प्रथमान्तत्वेन विपरिणाम: । तर्हीति शेा: । कर्मक्षय: कदापीति शेा: । ज्ञानस्य विरम्यव्यापारायोगादिति भाव: । एवंच ज्ञानेनैवाशेाकर्मक्षये तदैव मुक्ति: स्यात् । नचैवं तस्मात्कर्मणां प्रतिबन्धकत्वेन ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वानियम इत्युक्तव्याघात इति नेति भाव: । (अयंच न्याय: 'तदधिगम:' इति सूत्रेण ज्ञानोदयानन्तरमेव पूर्वोत्तरपुण्यपापभाव्यश्ऱ्लेाक्तया सर्वकर्मसम्बन्धाभावे कृतकृत्यत्वात्तदैव मुक्ति: स्यादिति सूचनेन सूचित: ।) तदतुत्वेन 'कृतसंस्थिति:' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति-

कर्माणि क्षपयेद्विणुरप्रारब्धानि विद्यया । प्रारब्धानि तु भोगेन क्षपयन् स्वं पदं नयेदिति वचनाच्च ।। ८ ।।

।। इति न्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य प्रथम: पाद: ।।

।। प्रारब्धस्यैवेति ।। कृतस्य कर्मण:, यदि ज्ञानोदय एव न मुक्ति:, तिंर्ह ज्ञानेन कर्मक्षय एव न प्राप्नोतीत्युक्तमेवेत्याशङ्कापरिहारार्थमुक्तम्- प्रारब्धस्यैवेति ।। अप्रारब्धस्यैव ज्ञानेन नाशो न सर्वस्येति भाव: । एवं तर्हि

प्रारब्धकर्मण एव प्रतिबन्धकत्वाद्यमुक्ति: स्यादित्यत उक्तम्- यावद्भेागमिति ।। ननु प्रारब्धकर्मणो भोगे न क्षयोऽन्यस्य ज्ञानेनेत्येतत्कुत इत्यत आह- कर्माणीति ।। एवंच ज्ञानोदयेऽपि प्रारब्धस्य कृतस्य यावद्भेागं स्थितत्वात्तदैव मोक्षो न

भवतीत्युक्तं युक्तमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'अनारब्धकार्ये एव तु तदवधे:' भोगेन त्वितरक्षपयित्वाथ सम्पत्स्यत इति सूत्रद्वयेन सूचित: ।) ।। ८ ।।

।। इति न्यायविवरणे भावबोधे चतुर्थाध्यायस्य प्रथम: पाद: ।।

देवदेहल्यमनुयोत्क्रान्तिप्रतिपादनार्थोऽयं पाद: प्रवृत्त: । एतत्पादीयाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्याया अनुव्याख्यायां सङ्ग्रहेणोक्ता: । 'व्यामिश्रता कार्यकरत्वमर्थ: क्लृप्ति: सुदाढ्यं परतन्त्रता च । समानधर्म: कृतशोता च लोकोपमा पूवर्मतानुसारा: । विशोसाम्यश्रुतिराढ्यता च समानलोपो महिमाविशो: । कृतार्थता शश्-वदनुप्रवृत्ति: सिद्धान्तनिर्णीतिविशे-ाहेतव: ।।' ॐ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॐ ।। इत्यत्र, 'तत्पूरकत्वाद्वाच:' इति वाचो मनोजातत्वोक्तिविशे-ाप्रमाणादशर्नाभ्यां वाङ्मनसि लीयते, न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, मनसि लीयत इति सिद्धान्त: । तत्र, 'व्यामिश्रता' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच वाक्पूर्वŽ पं मन उत्तरŽ पं मन: पूर्वŽ पं वागुत्तरŽ पं इत्युक्तेर्व्यामिश्रत्वादनिर्णीतिरेव वाक्पूर्वŽ पं मन उत्तरŽ पं इति वाच: पूर्ववर्णदेवता त्वनिर्देशमात्रेण मन: पूर्वं इत्यनेन साम्यम् ।

।। नच वागिति ।। अनिर्णीतिर्वाङ्मनसयोर्नियम्यनियामकभावस्येति शेा: । तदधीनस्य तत्र लयो वक्तव्य: । एवंच वाङ्मनसयोर्नियम्यनियामकभावे प्रतिपादकोक्तेर्व्यामिश्रत्वेन तदनिर्णयाŽा मनसि वाचो लय इति मोक्षाभावादनियम इत्युक्तव्याघात इति नेति भाव: । (अयंच न्याय: 'दर्शनाच्छब्दाच्च' इत्यनेन, 'वाक्पूर्वŽ पम्' इति श्रुत्यपेक्षया, 'मन: पूर्वŽ पम्' इति श्रुते: सयुक्तिकश्रुत्यानुकूल्येन पत्यक्षानुसारित्वेन च प्राबल्यद्योतकेन सूचित: ।) तद्-तुत्वेन 'विशे-ासाम्यश्रुति:' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- वाक्पूर्वŽ पमिति ।। इति वाच: अस्य वाक्यस्येत्यर्थ: । साम्यमित्यनेन सम्बन्ध: । वाचो वाङ्नामकस्य विणोरिति च । पूर्ववर्णदेवतात्वेति । विणुरिति संहितायां, ाकारादिपूर्ववर्णप्रतिपाद्यत्वनिर्देशमात्रेणेत्यर्थ: । साम्यमिति मनोनामकस्यापि विणो: पूर्ववर्णदेवतात्वोपपत्तेरित्यर्थ: । इदमुक्तं भवति । अस्त्येव वाचो मनसि लय: । नचोक्तयोर्व्यामिश्रत्वेन मन:प्राधान्यानिश्-चय: । अत्र खलु वाक्पूर्वŽ पम्, मन उत्तरŽ पम्, इत्यादिना विणुरिति संहितायां पूर्वोत्तरवर्णदेवतात्वे मुनिमतविवाद उच्यते । तत्र चारतूक्तयो: साम्यम्, अन्यतरपक्षे विशाादर्शनात् । नच व्यामिश्रतापि वक्तृत्वमन्तृत्वनिमित्तकवाङ्मन: शब्दवाच्ययोरु भयोरपि विणुŽ पयो: पूवर्ोत्तरवर्णदेवतात्वोपपत्तेरिति । ननु यदा पूर्वोत्तरवर्णदेवतात्वे मुनिमतविवादस्तदा मास्तु व्यामिश्रत्वं वाङ्मनसनामकयोर्देवतयोर्गुणप्रधानभावे यदा मुनिमतविवादस्तदास्त्येवोर्व्यामिश्रत्वं न च तत्र मुनिमतविवाद एव नास्तीति वाच्यम् । तथा सत्येतद्वाक्यद्वयस्य देवताविायकत्वाभावप्राप्त्या 'तत्पूर्वकत्वाद्वाच:' इत्यधिकरणे भाये, 'तस्मान्मन एव पूर्वŽ पं वागुत्तरŽ पमिति मन:पूर्वकत्वाद्वाचो नानुत्पत्ति:' इत्युक्तययोगादित्यतो विशोश्रुतिरित्यंशं विवृणोति-

मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरतीति युक्तितो विशोा मन:पूर्वकत्वस्यैव श्रुत इति प्राधान्यं मनस एवेति हि ज्ञायते । सृयौ च विलये चैव सदा पूर्वप्रवर्तने । नियन्तृत्वे च वचसे मनोऽधीशं शिवो हि तदिति श्रुतेश्-च ।। १ ।। नच मन:पूर्वकत्वनियमादशोादृयादृयव्यापराणां तस्य प्राणादनूनता

।। मनसेति ।। युक्तित इति तृतीयान्तात्तसि: । मन:पूर्वकत्वस्य 'मन: पूर्वŽ पम्' 'वागुत्तरŽ पम्' इति उक्तस्य वाचो मनोजन्यत्वस्येत्यर्थ: । एवकारेण मनसो वाक्पूर्वकत्वस्येत्यस्य व्यवच्छेद: । हिशब्दो हेतौ । तथाच गुणप्रधानभावे मुनिमतविवादेऽपि, नोक्तयोर्व्यामिश्रत्वम् । मन:पूर्वकत्वस्यैव यक्तया विशोश्रवणेन मनस एव प्राधान्यपरिज्ञानात् । नच वाचो मनोऽधीनत्वेऽपि, देवताया:कुतस्तदिति वाच्यम् । अचेतनस्यान्योन्यवशत्वस्य देवतानिमित्तकत्वात् । नचास्मिन्पक्षे वाक्पूर्वŽ पं मन उत्तरŽ पमिति मुनिमतस्याप्रामाण्यापत्ति:, तस्य पूर्वोत्तरवर्णदेवतात्वमात्रपरत्वेन देवतापरत्वाभावादिति

भाव: । मनस एव प्राधान्ये प्रमाणमाह- सृयाविति । पूर्वप्रवर्तने स्वावरापेक्षया प्रथमप्रवर्तन इत्यर्थ: । वचस: सृययादौ विाये मनोऽधीनता । मनोभिमानीन्द्रादीनां कथं वागभिमान्युमाधीशत्वमित्यत आह- शिवो हीति ।। एवंच वाङ्मनसयोर्नियम्यनियामकभावस्योक्तरीत्या निश्-चयसम्भवाद्वाचो मनसि लयोपपत्तेर्युक्तमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'शब्दाच्च' इत्यनेन, 'मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयति' इत्युक्तया वाचो मनोवशत्वŽ पविशोाप्रतिपादकश्रुतिग्राहकेणोक्त: । मनोवशत्वŽ पविशोाप्रतिपादकश्रुतिग्राहकेणोक्त: । एतच्चोपलक्षणम् । उभयोरपि वर्णदेवतात्वŽ पसाम्यस्यापि श्रुतत्वादित्यपि

द्रयव्यम् ।) ।। १ ।। ॐ तन्मन: प्राण उत्तरात् ॐ ।। इत्यत्र, प्राणान्मन इति मनस: प्राणोत्पŽात्वविशोदशर्नाभ्यां मन: प्राणे लीयते, न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, प्राणे लीयत इति सि€न्त: । तत्र,'कार्यकरत्वम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच मन इति ।। तदूनस्य हि तत्र लयो वक्तव्य: । नच मनस: प्राणादूनत्वं सम्भवति । यथा प्राण: सर्वप्रवृत्तिहेतु: तथा मनोऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वप्रवृत्तिकारणं दृश्यते । एवंच मनस: सर्वकार्यकारणत्वेन प्राणानूनतया प्राणे लयाभावे नोक्तमयुक्तमिति नेति भाव: । (अयं च न्यायोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वप्रवृत्तिकारणत्वेन 'तदृर्शनात्' इति पूर्वसूत्रे प्रतिपादितं मन:, तत्परामर्शकेन तदित्यनेन सूचित: । अन्यथा 'मन:' इत्येवावक्ष्यत् । (त€तुत्वेन, 'आढ्यता' इत्युक्तसि€न्तन्यायं प्रमाणोदाहणपूर्वकं विवृणोति-

इन्द्रियस्थै: स्वŽ पैस्तु ज्ञानानि जनयत्यसौ । मन:स्थेन विशोण कामै: कर्मवदेव च । पृथक्स्थितेन Ž पेण जीवं धारयति प्रभु: । जीवस्थितेन Ž पेण वेदयत्यहमित्यपि । प्राण एको वशी नित्यं बाह्यान्त: करणेश्-वर: । तान्येतान्यवशान्येव तथापि कृपयैव स: । पृथक्शक्तोऽपि तद्वैस्तु स्वŽ पैस्तद्वकार्यकृत् । तस्येशो भगवान्विणुरेवमो यथान्यग: । इत्यादिश्रुते: प्राणस्यैवाढ्यतावगमात् ।। २ ।।

।। इन्द्रियस्थैरिति ।। इन्द्रियैस्थै: चक्षुरादिनियामकसूर्यादिपुंस्थितै: मन:स्थेन मनोनियामकरुद्रस्थितेन, Ž पेण विशोण, ज्ञानानि जनयतीति सम्बन्ध: । मनस: सर्वज्ञानहेतुत्वादिति भाव: । कामै: कर्मेन्द्रियनियामकदेवतागतै:, ननु प्राण: किमिन्द्रियादिदेवता: परित्यज्य, ज्ञानजननादौ शक्तो, नवा, आद्ये तत्रावस्थानवैयर्थ्यम् । द्वितीये कथं तस्याढ्यतेत्यत आह- तानीति ।। अपि यद्यपि, प्राण: पृथक् तद्वारतामन्तरेण, कार्यकरणे शक्त:, तथापि, इन्द्रियनियमनात्तेाां फलाधिक्यं भवेदिति तेाु कृपया, अवशान्येव परतन्त्राण्येव, द्वारत्वेनादाय, तद्वतŽ पविशौस्तद्वकार्यकृत् तेाु गतकार्यम् तद्वकार्यं, तै: क्रियमाणमिति यावत् । तत्करोतीत्यर्थ: । नन्वेवं प्राणस्यैव निरुपचरितस्वातन्त्र्यं, स्यादित्यत आह- तस्येति ।। एवं प्राणान्त:प्राणकार्यकृदित्यर्थ: । अनेन, 'सोऽध्यक्ष:' इत्यत्र सि€न्ते प्रमाणमुक्तं वेदितव्यम् । एवंच मनोऽपेक्षया प्राणस्याढ्यतया मनस: प्राणे लय इत्युक्तं युक्तमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'प्राण:' इत्यनेन प्रर्कोणानितीति रुद्रादि भ्योऽप्यतिशयेन चेयकत्वोक्तया सूचित: ।। २ ।। ॐ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य: ॐ इत्यत्र, 'सप्राणमसृजत' इति परमात्मोत्पŽात्वविशोादर्शनाभ्यां प्राण: परमात्मनि लीयते न वेति सन्देहे, नेति पूर्व: पक्ष:, लीयत इति सि€न्त: । तत्र पूर्वाधिकरणसम्बन्धित्वेनोक्तौ 'कार्यकरणत्वाढ्यता' Ž पन्यायावतिदिशति-

सोऽध्यक्षे इत्यस्याप्येवमेवाशङ्का परिहारश्-च ।

।। सोऽध्यक्ष इतीति ।। एवमेवाशङ्केति । तदूनस्य हि तत्र लयो वक्तव्य: । नच प्राणस्य परमात्मन: सकाशादूनत्वं सम्भवति । 'यथा विणुर्हि सर्वकार्यकर्ता, तथा प्राणोऽपि । प्राणादिदमाविरासीत्' इति श्रुत्या सर्वकार्यकर्ता प्रतीयते । अतो न प्राण: परमात्मनि लीयत इति शङ्कार्थ: । परिहार इति । 'सर्वं ह्येवैतत्परमेवतिष्ठते, प्राणश्-च प्राणाश्-च प्राणिनश्-च' इत्यादि श्रुत्या प्राणादपि परमात्मन आढ्यतावगमात् । प्राणस्य विणौ लय इत्युक्तं उपपŽामिति परिहार

इत्यर्थः । अयं च न्यायः 'अध्यक्षः' इत्यनेन प्राणस्य सकलचेयकत्वात्परमात्मनस्ततोऽपि सकलचेयकत्वÜ पाधिक्यप्रतिपादकेन सूचितः ।) नन्वस्याधिकरणस्य यदि पूर्वाधिकरणवदेवाशङ्कापरिहारौ, तर्हि पृथगारम्भो व्यर्थः स्यादित्यत आह-

श्रुतिबाहुल्यमेव शङ्कायां परिहारे च विशोहेतुः ।। ३ ।। ४ ।।

।। श्रुतिबाहुल्यमेवेति ।। 'न प्राणः किञ्चिदाश्रितः । अनद्यमानो यदÜामत्ति' इत्यादिश्रुतिबाहुल्यं शङ्कायां, सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति प्राणः परमुपगच्छति प्राणो वावर्द्धशितव्वेशः ईशो ह्यसौ सर्वस्येशितव्यश्च परस्य' इत्यादिश्रुतिबाहुल्यं विशोहेतुरित्यर्थः । तथाचाभ्यधिकशङ्कासद्भावाÜीतदधिकरणवैयर्थ्यमिति भावः । नच श्रुतिबाहुल्यमवलम्ब्य शङ्कितेकथं तेनैव परिहार इति वाच्यम् । परिहारबाहुल्यपदस्य निरवकाशत्वोपलक्षकत्वात् । पूर्वपक्षोदाहृतानां श्रुतीनां सावकाशत्वादिति भावः । यद्वा ननु 'चक्षुरादिवत्तत्सहशिययादिभ्यः' इत्यत्र प्राणस्य परमात्माधीनत्वस्योक्तत्वेन तदूनत्वात्कथमुक्तरीत्यात्राधिकाशङ्का, नच प्राणादिदमाविरासीत्' इति श्रुतिमवलम्ब्येयमाशङ्का सम्भवतीति वाच्यम् । 'अनन्येश्वरता प्राणे तदन्येश्वरवर्जनात्' इत्यादिना तत्रैव तस्याः सावकाशत्वस्योक्तत्वादित्यत आह- श्रुतिबाहुल्यमिति ।। आढ्यतामात्रस्योक्तयुक्तयनुपमर्दकत्वात् कथं परिहार इत्यत आह- परिहारे चेति ।। शियं पूर्ववत् ।। ३ ।। ॐ भूतेाु तच्छ्रुतेः ॐ ।। नन्वत्राधिकरणे पूर्वपक्षसि€न्तन्यायौ कुतो नोक्तौ न विवृतौ चेति चेत्सत्यम् । अस्याधिकरणस्य 'नैकस्मिन् दर्शयतौ हि' इत्यनेनानतिभिÜार्थत्वात् । तर्हि प्रथमातिक्रमणे कारणाभावादत्र न्यायावनुक्तवावृत्य चोत्तराधिकरणे

तदुक्तौ तद्विवृतौ च किं निमित्तमिति चेत् । सत्यम् । अनेकभूतेाु लयोऽर्थात्सि€यति । भूतलमात्रनिर्णये तु नोत्तराधिकरणोक्तानेकभूतेाु लय इति नैकस्मिÜात्यस्य प्राधान्यात् । न चात्रापि भूतेविति बहुवचनबलात्तत्सि€रिति साम्यमिति वाच्यम् । 'भूतेाु देवाविलीयन्ते' इति भूतलयवाक्यस्यैकस्मिन् भूते सर्वेामपि देवानां मुख्यलयोऽपि तद्वारेणान्यत्र लयोपपत्तेरस्याधिकरणस्य विवक्षितलयविशेाानिर्णायकत्वात् । नचैवं सत्येतदधिकरणं व्यर्थमिति वाच्यम्, भूतेाु देवा विलीयन्त इति श्रुतिसि€विशेासूचकत्वेन सार्थकत्वात् । यद्वार्थक्लृप्तिसमानलोपावेवात्र पूर्वपक्षसि€न्तन्यायौ द्रयव्यौ । तथा हि 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते' इति श्रुत्या भूतान्तराधीनत्वेन च ऋभ्वादिदेवा अग्नावेव विलीयन्ते भूतान्तरे च वेति सन्देहे, अग्नावेव सर्वेाां लय इति पूर्वः पक्षः, न केवलमग्नौ, पृथिव्यादिभूतान्तरेऽपीति सि€न्तः । तत्र, 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते' इति श्रुत्यर्थस्य सर्वदेवानामग्नौ लय इत्यस्य क्लृप्तत्वादिति पूर्वपक्षन्यायाभिप्रायः । 'भूतेाु देवा विलीयन्ते' इति श्रुतिरुपमान(सहितलोपस्य)सहितस्य लोपस्य लयस्य ग्राह्यत्वादिति सि€न्तन्यायाभिप्रायः । (पूर्वपक्षन्यायस्तु अनेक भूतेाु लयं वदता 'अग्नौ सर्वे देवाः' इति श्रुत्या अग्नावेव लय इत्यस्यार्थस्य क्लृप्तत्वादिति सूचनेन सूचितः ।) ।। ४ ।। ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ इत्यत्र श्रुत्यन्याधीनत्वाभ्यां देवाः किमग्नावेव विलीयन्त उत सर्वेाु भूतेविति सन्देहे, अग्नावेव विलीयन्त इति पूर्वः पक्षः, सर्वेाु भूतेविति सि€न्तः । तत्र, 'अर्थक्लृप्तिः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच भूतानामुत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन लयोक्तेर्मुक्तिलययोविर्शेाभावाच्चैकस्मिÜव भूते सर्वेाां लयोऽर्थतः क्लृप्त इति वाच्यम् ।

।। नच भूतानामिति ।। 'एकस्मिन् भूतः' इत्यत्र भूत इत्युक्तयात्र सूत्रे पूर्वसूत्राद्भूतेविति वचनविपरिणामेनानुवर्तत इत्युक्तं भवति । सवर्ेाां देवानामिति शेाः । अर्थतः अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्त इत्यन्यथानुपपत्तेः । नचात्राग्नाविति श्रुत्यन्यथानुपपत्त्या एकस्मिन् भूते सर्वेाां देवानां लय इति पूर्वपक्षो न युक्तः । पूर्वाधिकरणे भूतेाु देवा विलीयन्त इति श्रुत्यवयम्भेन भूतेाु लयस्य समर्थनादित्यत उक्तम्- विशेााभावाच्चेत्यन्तम् ।। एकस्मिÜाग्नावेव

सर्वदेवलयाङ्गीकारेऽपि 'भूतेा देवा विलीयन्ते' इति श्रुत्युपपत्तिरिति वाक्यशेाः । इदमुक्तं भवति । अस्ति तावद्भूतानामुत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन लयः । 'कर्ता प्राणादिकस्यास्य हन्ता भूम्यादिकस्य च । यः क्रमाद्वयुत्क्रमाच्चैव स हरिः पर उच्यते' इति श्रुतेः । 'अनुŽ पः क्रमः सृयौ प्रतिŽ पो लये क्रमः' इति स्मृतेश्च । उत्पत्तिश्चाकाशादिक्रमेणैव । 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' इत्यादिश्रुतेः । तथाचाग्नावेव सर्वदेवलयाङ्गीकारेऽपि भूतेवित्युपपद्यते । अग्नेर्वायौ, वारोराकाशे विलयात् । नच श्रुतिस्मृती संहारविाये, न मुक्तिविाये इति वाच्यम्, मुक्तिप्रलययोर्विशेाभावादिति । एवंचाथर्क्लृप्त्याग्नावेव सर्वदेवानां लय इति नेति भावः । (अयं च न्यायः, एकस्मिन् भूते लयं निोधता 'नैकस्मिन्' इत्यनेन 'भूतेा देवा विलीयन्ते' इति श्रुतेरग्नौ देवा विलीयन्तेऽग्निर्वायौ, वायुराकाश इति परया भूतेा देवानां लय इत्यर्थोपपत्तेरर्थादेकस्मिन्, न चाग्नौ लयः क्लृप्त इति सूचनेन सूचितः ।) कुतो नेत्यत आह-

तत्तद्भूतोद्भवत्वात्तत्तद्देवानां तत्समानानां च विशेावचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेः । विशेाश्रुतेश्च ।। ५ ।। नच प्रकृतेः संसाराभावादिनेशेनाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन सुदृढत्वात्सर्वसाम्यमेवेश्वरेण । नचेत्संसारित्वमिति युक्तम् ।

।। तत्तद्भूतेति ।। येाां येाां देवानां यस्मिन् भूते लय उच्यत इति शेाः । तथाच तत्तद्देवानां तत्तद्भूत एव साक्षाल्लयो वक्तव्य इति नैकस्मिन्भूते सर्वेाां लय इति भावः । तत्तदुत्पŽानां यदि तत्र तत्र लयस्तर्हि वरुणाद्यनुत्पŽाश्विप्रभृतीनां वरुणादौ लयो न स्यादिति बाधकपरिहारार्थं 'समानलोपः' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- तत्समानानां चेति ।। वरुणाद्युत्पŽाबादिदेवतासमानानां वरुणाद्यनुत्पŽामश्विप्रभृतीनां स्वसमानाबादिदेवतालयस्थाने वरुणादौ लय इत्यर्थः । क्वचिदेवंविधानामन्यत्र लयदर्शनात्कथमयं नियम इत्यत आह- विशेावचनाभाव इति ।। अनेन समानलोप इत्यत्र समानामित्यावृत्तिः । द्वितीयसमानानामित्यस्यानन्तरं लयस्थान इति शेा इत्युक्तम् । न केवलमिदं युक्तितः, किं तर्हीत्यत आह- विशेाश्रुतेश्चेति ।। श्रुतिश्च 'पृथिव्यामृभवः' इत्यादिका भायोदाहृता द्रयव्या । अनेन समानलोपो विशे-ाश्रुतिŽ पमानसहितो लय इति प्रकारान्तरेण विवृतं भवति । एवंच तत्तदुत्पŽात्वेनानुक्तदेवानामपि समानलोपेन तत्तदुत्पŽादेवानां तत्रतत्र लय इत्युक्तं युक्तमिति भावः । (अयं च न्यायः 'दर्शयतो हि' इत्यनेन श्रुत्योरसन्दिग्ध इत्यननुगुणत्वोक्तया तत्तद्भूतोद्भवत्वात् तत्तद्देवानां तत्रतत्र लय इत्युक्तिसाहित्येन प्राबल्यं सूचयन् तत्र बाधकपरिहारार्थत्वेन सूचितः ।) ।। ५ ।। ॐ समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोय ॐ इत्यत्र, भगवदधीनत्वनित्यमुक्तत्वाभ्यां प्रकृतिः परमात्मनिलीयते न वेति सन्देहे लीयत इति पूर्वः पक्षः, नेति सिद्धान्तः । तत्र 'सुदाढर्य्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षं

विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच प्रकृतेरिति ।। ननु प्रकृतिः परमात्मनि लीयत इति पूर्वः पक्षो न युक्तः, संसारिणो हि मुक्तयर्थं लयः, प्रकृतेः कामादितरत्र इत्यत्र नित्यमुक्तत्वेनासंसारित्वस्योक्तत्वादित्यतोऽसंसारित्वेबाधकमुक्तम्- नचेदिति ।। संसारित्वं प्रकृतेः । तर्हि संसाराभावादिना प्रकारेणेश्वरेण सर्वसाम्यं स्यादिति शेाः । नासंसारित्वं प्रकृतेरुपपŽाम् । तथात्वे भगवता सर्वसाम्यापातादिति भावः । नन्वीश्वरप्रकृत्योरसंसारित्वे समानेऽपि स्वातन्त्र्यादिगुणान्तरेण वैाम्यं स्यादिति न सर्वसाम्यमित्यत उक्तम्- ईशेनापीति ।। संसाराभावादिनेत्यत्रापि सम्बध्यते । तेन निमित्तेन, अन्यथा स्वनियम्यत्वात्पूर्णत्वादेरीशेनापि कर्तुमशक्यत्वेन स्वातन्त्र्यस्य सुदृढत्वादित्यर्थः । तथाच नित्यं संसाररहित्ये सर्वगुणोपपत्त्या गुणान्तरेऽपि वैाम्यं न स्यादिति भावः । सर्वसाम्यमिति वाक्यं, सिद्धान्तविरोधेन न चेत्सर्वसाम्यं तर्हि संसारित्वं सिद्धमिति विपर्ययपर्यवसानपरत्वेनापि योज्यम् । तथाच प्रकृतेः संसारित्वाद्विणौ लय इति भावः । एवं प्रकृतेः संसाराभावे ईशेनाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन सुदृढत्वादीशेन सर्वसाम्यं स्यादिति । प्रकृतेरपि विणौ लय इति नाधिकारिणां प्राणावसानत्वमिति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'अमृतत्वं चानुपोय' इत्यनेन प्रकृतेनित्यमुक्तत्वेनेशेनाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन सुदृढत्वमिति सूचनेन सूचितः ।) तद्गुत्वेन 'महिमा' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- ईशेनापीति ।। संसाराभावादिनेत्यत्रापि सम्बध्यते । तेन निमित्तेन, अन्यथा

स्वनियम्यत्वात्पूर्णत्वादेरीशेनापि कर्तुमशक्यत्वेन स्वातन्त्र्यस्य सुदृढत्वादित्यर्थः । तथाच नित्यं संसारराहित्ये सर्वगुणोपपत्त्या गुणान्तरेऽपि वैाम्यं न स्यादिति भावः । सर्वसाम्यमिति वाक्यं, सिद्धान्तविरोधेन न चेत्सर्वसाम्यं तर्हि संसारित्वं सिद्धमिति विपर्ययपर्यवसानपरत्वेनापि योज्यम् । तथाच प्रकृतेः संसारित्वाद्विणौ लय इति भावः । एवं प्रकृतेः संसाराभावे ईशेनाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन सुदृढत्वादीशेन सर्वसाम्यं स्यादिति । प्रकृतेरपि संसारित्वेन विणौ लय इति नाधिकारिणां प्राणावसानत्वमिति नेति भावः । (अयं च न्यायः 'अमृतत्वं चानुपोय' इत्यनेन प्रकृतेर्नित्यमुक्तत्वेनेशेनाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन सुदृढत्वमिति सूचनेन सूचितः ।) तद्गतुत्वेन 'महिमा' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति-

ईश्वरस्य महामहिमत्वात् । नित्यमसंसारित्वस्य नित्यं तदनुग्रहेणैवोपपत्तेः । सदानित्यतयानित्यं नित्यं नित्यात्मना यतः । नित्ययैव स्वशक्तयेशो नियामयति नित्यदा । द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावश्चेतनाधृतिः । प्रकृतिः पुरुाश्चैव न सन्ति यदुपेक्षयेत्यादिश्रुतेश्च ।। ६ ।।

।। ईश्वरस्येति ।। ॐ तदपीतेः संसारव्यपदेशाद्'
इत्यादिसूत्रोक्तमोचकत्वसूक्ष्मत्वज्ञानानन्दादिगुणाधिक्यǍ पमहामहिमत्वादीश्वरस्य न प्रकृतेरीश्वरेण साम्यमित्यर्थः । नन्वसंसारित्वे गुणान्तरेण वैाम्यं न सम्भवतीत्यत आह- नित्यमिति ।। तदधीनत्वेनासंसारित्वे कथं न साम्यापादनमिति भावः । यद्वा महामहिमत्वेनैवेश्वरेण साम्याभावे प्रकृतेः संसारित्वमपि स्यादित्यत आह- नित्यमिति ।। नित्यसंसारित्वस्य कथमीश्वराधीनत्वमित्यत उक्तम्- तदनुग्रहेणेति ।। नित्यस्यापि भगवदधीनत्वे प्रमाणमाह- सदेति ।। यतो यथानित्यं घटादिकमनित्यतयेश्वरः सदा नियामयति, कदाचिदपि न नित्यं करोति । तथानित्यं प्रकृत्यादिकं नित्यात्मना स्वशक्तयैव नित्यदा नियामयति, न जात्वनित्यं करोतीत्यर्थः । नन्वेतदलौकिकमिति चेǍा, नित्यकर्मा भर्दुरितप्रागभावानुवृत्तेः । साध्यत्वेन वादिभिरभ्युपेयत्वात् । अनुवृत्तेर्नित्यतयापादनानतिरेकात् । ननु भवेदेवमस्वरसनित्यस्य, न स्वरसनित्यस्येति चेǍा, ईश्वरातिरिक्ते स्वरसनित्यतासम्मतेः । इयांस्तु विशेाः । दुरितप्राग भावादेर्नित्यकर्मानुष्ठानद्वारास्मदधीनं नित्यत्वम् । प्रकृत्यादेस्त्वीश्वराधीननित्यत्वमिति भावः । ननु प्रकृत्यादेरस्मदधीननित्यत्वम्, कथमीश्वराधीननित्यत्वमिति शङ्कापरिहारायोक्तम्- नित्ययैवेति ।। शक्तेरन्यसम्बन्धित्व भ्रमनिरासाय स्वेत्युक्तम् । चेतना ज्ञानम् । एवंचेश्वरस्य महामहिमत्वेन प्रकृतेस्तत्साम्याभावादुक्तं युक्तमिति भावः । (अयंच न्यायः 'प्रतोधात्' इति सूत्रव्यतिरिक्तेन 'तदपीतेः' इत्यादिसूत्राट्केन सूचितः । ईश्वरस्य महामहिमत्वादिति वदतोक्तः ।) ।। ६ ।। ॐ तानिपरे तथा ह्याह ॐ ।। इत्यत्रोभयथापि सम्भवेन चतुर्मुखेतरदेवाः परमात्मनि लीयन्ते न वेति सन्देहे, नेति पूर्वः पक्षः, लीयन्त इति सिद्धान्तः । तत्र 'परतन्त्रः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचान्यदेवादीनां प्राणाधीनत्वात्तत्प्राप्तिनियमात्परप्राप्तिर्नास्त्येव प्राणं प्राप्य परं देवास्तदन्ये चैव तद्गताः । प्राप्नुवन्ति परं देवं वसन्ति च यथासुखमिति विशेाश्रुतेः ।। ७ ।।

।। नचान्यदेवादीनामिति ।। अन्येत्यतः पूर्वं प्राणादपि शेाः ।। प्राणाधीनत्वादिति ।। चतुर्मुखप्रतिबिम्बत्वादित्यर्थः ।

"ĪĻ ŪtĪŪ–Ī˜–ĪĪṢ ḍþœṢú: ĪĻĪsĪ: ĪĻĪsĪô™ĪĪ™ĪĪ: Fòāô Ī: ô˜ĪĻtĪĪ:' <ŪtĪ ṝĪZĪĪĪŪzùŪtĪ —ĪĪṝĪ: * +ĪṢĪ ĪœútĪwĪṢt™ĪṬEuĪĪœú®Ī–zù: ĪĻĪsĪṝĪĪZĪÖt™ĪṬEuĪṭ —ĪṝĪŪtĪ ** tĪt ĪĻĪŪĪŪĪ™Ī˜ĪĪŪzùŪtĪ ** ĪĻŪtĪŪ–Ī˜–Īô™Ī Ū–Ī˜–Īāô™ĪŪĪ™Ī˜ĪĪŪzùŪtĪ —ĪĪṝĪ: * ĪœúĪĻĪŪĪĪÊôtĪÖŪtĪ

* ZĪtĪṬ˜ĪṬÊLĪṢtĪœúzṢùṛĪĪ‰ĪĪṯ ‰Īœú˜ĪĪt˜Ī‰ĪĻŪtĪŪ–Ī˜–ĪtṛĪĪ—ĪĪṛĪĪŪzùŪtĪ —ĪĪṛĪ: * DṛĪṯZĪ ZĪtĪṬ˜ĪṬÊLĪṢtĪœúzṢùṛĪĪ‰ĪĪṯ ‰ĪĻĪsĪĪL™Ī‰Īœútī‰wĪtĪ™ĪĪ, ‰Īœú˜ĪĪt˜ĪŪ‰Ī āô™ĪĪ—ĪĪṛĪĪaeĪĪŪ‰Ī‰ĪĪ˜ĪŪ‰Ī ˜ĪĪṢKĪĪ—ĪĪṛĪ <ŪtĪ ‰ĪṢŪtĪ —ĪĪṛĪ: * (+™ĪṯZĪ ‰™ĪĪ™Ī: ‰ĪĻĪsĪˆùĪœúĪ ‰Īœú˜ĪĪt˜ĪŪ‰Ī āô™Ī‰ĪĻŪtĪ‰ĪĪzùFòĪĪṬŪtĪOĪĻĪḍþFṢòsĪ "tĪyĪĪ ẏĪḍþ' <t™Ī‰ĪṢ‰Ī ôĪṛĪÊzṢùṛĪĪ‰ĪĪṯ ‰ĪĻĪsĪĪŒĪŌ‰ĪtṛĪṢ‰Ī tĪwĪGhṛĪ āô™Ī <ŪtĪ ôĪN̲ZĪ‰ĪṢ‰Ī ôĪN̲ŪZĪtĪ: *) tĪ€ṢùtĪṬtṛĪṢ‰Ī "ŪṛĪ®ĪṢĪ:' <t™ĪṬEuĪŪôĪ€ùĪ‰tĪ™ĪĪ™Īṯ ‰ĪĻ˜ĪĪsĪĪṢzùĪḍþœúsĪ‰ĪN̲ṛĪÊFṯò ŪṛĪṛĪĻsĪĪṢŪtĪ- ‰ĪĻĪsĪŪ˜ĪŪtĪ ** –‰ĪṢ‰Ī ŪṛĪ®ĪṢĪ <t™ĪwĪ ĪĪṬŪtĪŪœúŪtĪ ®ĪṢĪ <t™ĪṬEuĪṯ —ĪṛĪŪtĪ * tĪzù‰™ĪṢ zṢùṛĪṢ—™ĪĪṢ%‰™ĪṢ @ñ™ĪĪzù™Ī:, +tĪ DṛĪ ‰ĪĻĪFṃò zṢùṛĪĪ‰ĪĪŪ˜Īt™ĪṬEuĪ˜Īṃ * –‰ĪṢ‰Ī ôĪN̲wĪṢ tĪĪ‰ĪŌt™ĪṢtĪ‹ù-™ĪĪ†Ṭ‰ĪāôKĪFòŪ˜Īt™ĪṬEuĪṯ ṛĪṢŪzùtĪṛ™Ī˜Īṃ * ‰ĪĻĪsĪ‰ĪĻŪtĪŪ–Ī˜–ĪtṛĪžü‰Ī‰Īœútī‰wĪtṛĪŪṛĪœúĪṢŒĪ‰ĪŪœúḍþĪœúĪyĪÊ˜ĪṬEuĪ˜Īṃ- ‰ĪĻĪsĪṯ ‰ĪĻĪ‰™ĪṢŪtĪ ** ‰ĪĻĪ‰™ĪGhṛĪṢt™ĪṢṛĪ®Ī–zùôĪ˜–Ī‰ŒĪ: tĪyĪĪZĪ ŪĪ™Ī˜ĪĪṢHò™ĪĪ ‰ĪĻĪsĪ‰ĪĻŪtĪŪ–Ī˜–ĪtṛĪô™Ī ‰Īœú˜ĪĪt˜ĪŪ‰Ī āô™ĪṢ tĪzṃùˆùĪœútṛĪṢ‰Ī OĪŪtĪ‰ûEuĪĪ —ĪṛĪŪtĪ * ‰Īœṯú ‰ĪĻĪ‰ĪîṬṛĪĻṯĪ āôŌ™Ī‰tĪ <t™ĪyĪÊ: * ôĪĪ˜ĪĪ‰™ĪtĪĪṢ%®ĪṢĪ`ĪŌṛĪĪ‰ĪĪṯ —ĪOĪṛĪt‰ĪĻŪtĪŪ–Ī˜–ĪtṛĪĪŪzùŪtĪ —ĪĪṛĪ: * tĪ{ùtĪĪ <t™Ī‰ĪṢ‰Ī ‰ĪĻĪsĪô™Ī ‰Īœú˜ĪĪt˜Ī‰ĪĻĪ‰ĪĪGh ‰ĪĻĪsĪ‰ĪĻŪṛĪ™ĪĪ‰ĪĪṯ ‰Īœú˜ĪĪt˜Ī‰ĪĻĪŪ‰Īœú‰ĪŪœúḍþĪ™ĪGHt™ĪṬEuĪṯ —ĪṛĪŪtĪ * DṛĪṯZĪ ŪṛĪ®ĪṢĪĪṬtĪṢ: ‰ĪĻĪsĪˆùĪœúĪ ‰Īœú˜ĪĪt˜Ī‰ĪĻĪŪ‰Īô˜ —ĪṛĪĪzṬùEuĪṯ ™ĪṬEuĪŪ˜ĪŪtĪ —ĪĪṛĪ: * (+™ĪṯZĪ ‰™ĪĪ™Ī: "tĪyĪĪẏĪḍþ' <t™Ī‰ĪṢ‰ĪGhṛĪĪṢEuĪ: *) ** 7 ** $ +ŪṛĪ—ĪĪOĪĪṢ ṛĪZĪ‰ĪĪtĪṃ $ ** <t™ĪwĪ, ˜ĪṬEuĪtṛĪṢ‰Ī ôṛĪĪtĪ‰t›™Īô™Ī —ĪOĪṛĪ€ù˜ĪÊtṛĪṢ‰Ī ṚFò ˜ĪṬEuĪĪ: ôṛĪtĪ‰wĪĪ ‰Ī ṛĪṢŪtĪ ôĪ‰zṢùḍSþ, ôṛĪtĪ‰wĪĪ <ŪtĪ ‰ĪN̲ṛĪÊ: ‰ĪKĪ:, ‰ĪṢŪtĪ ŪôĪ€ùĪ‰tĪ: * tĪwĪ "ôĪ˜ĪĪ‰ĪŒĪ˜ĪÊ:' <t™ĪṬEuĪṯ ŪṛĪ‰ĪKĪ– ĪĪŒĪFòtĪFÊòwĪ™Ī‰ĪN̲ṛĪÊ‰ĪKĪ‰™ĪĪ™Īṯ tĪzù‰ĪṬOĪĻĪẏḍSþtĪṬ‰ĪĻzù®ĪÊ‰Ī‰ĪN̲ṛĪÊFṯò ŪṛĪṛĪĻsṛĪ‰‰ĪĻŪtĪŪKĪ‰ĪŪtĪ-

नच सत्यसङ्कल्पत्वादेरीश्वरसङ्कल्पाद्यनुसारित्वनियमे संसारसमानधर्मत्वं मुक्तेरिति वाच्यम् ।

।। नच सत्यसङ्कल्पत्वादेरिति ।। आदिपदेन मुक्तत्वादेर्ग्रहणम् । मुक्ता: स्वतन्त्रा इति वाक्यमध्याहार्यम् । अयमर्थ: । मुक्ता: स्वतन्त्रा:, सत्यसङ्कल्पत्वात्, मुक्तत्वात्, ईश्-वरवत् । नचाप्रयोजको हेतु: । अस्वातन्त्र्े संसार इव दु:खादिप्राप्ते: । नच सत्यसङ्कल्पत्वमसि€म् । 'ऋते देवा:' इति भायोदाहृतश्रुतिसि€त्वात् । ननु यच्छ्रुत्यादौ सत्यसङ्कल्पादिकमुच्यते, तत्परमेश्-वरसङ्कल्पाद्यनुसारेणैव, न तु स्वातन्त्र्ेण । नच तत्स्वातन्त्र्े साधकम् ।

तदभावेऽपि तस्योपपत्तेरित्याशङ्का । तत्र बाधकमाह- ईश्वरेति ।। सत्यसङ्कल्पत्वादेरित्यनुवर्तते । संसारसमानधर्मत्वं स्यादिति शेषः । यदि सत्यसङ्कल्पत्वादेरीश्वरसङ्कल्पाद्यनुसारित्वनियमोऽङ्गीक्रियते, तदात्यन्तास्वातन्त्र्यप्राप्त्या दुःखादिप्राप्तिः स्यात् । ततश्च मुक्तेः संसारसमानधर्मत्वं स्यात् । न चैवम् । अत ईश्वराद्यनधीनमेव सत्यसङ्कल्पत्वादिकमङ्गीकार्यम् । ततश्च तस्य स्वातन्त्र्यसाधकत्वं सम्भवतीति भावः । यद्वा प्रतिज्ञाहेतू बहिरेव कृत्वा तत्रान्यथासिद्धिशङ्कानिरासकत्वेनेदं योज्यम् । एवंच मुक्तानामस्वातन्त्र्ये मुक्तेः संसारसमानधर्मत्वप्राप्त्या मुक्ताः स्वतन्त्रा एवेति परमात्मनः सर्वोत्तमत्वोक्तिर्विरुद्धेति नेति भावः । (अयंच न्यायः मुक्तौ पारतन्त्र्येऽपि संसारवैषम्येण दुःखाद्य भावं साधयता 'अविभागः' इत्यनेन सूचितः ।) तत्तुल्येन 'कृतार्थता' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति-

कृतार्थत्वेनैव विशेषोपपत्तेः । अपूर्णतादिभावो वा दुःखं वा नास्ति किञ्चन । मुक्तस्य पारतन्त्र्येऽपि तारतम्येऽप्यतः सुखीति च श्रुतिः ।। ८ ।।

।। कृतार्थत्वेनेति ।। कृतार्थत्वेन मुक्तत्वेन ईश्वरपारतन्त्र्येऽपि, मुक्तानां मुक्तत्वादेव दुःखा भावसत्यसङ्कल्पत्वादिविशेषोपपत्तेरित्यर्थः । इदमुक्तं भवति । यदुक्तम् सत्यसङ्कल्पत्वादेरीश्वरसङ्कल्पाद्यनुसारित्वनियमाङ्गीकारे मुक्तानामत्यन्तास्वातन्त्र्यापत्त्या दुःखादिप्राप्तौ संसारसमानधर्मत्वं स्यादिति । तन्न । यदा खलु भगवदिच्छाननुसारेणेच्छति तदा तदलाभेन दुःखादिकमनुभवति । मुक्तास्तु सर्वदा भगवदिच्छानुसारेणैव कामयन्ते । अतो भगवत्कामनिमित्तेन मुक्तकामानन्तरमेवकामितप्राप्तेरस्वतन्त्राणामपि अदुःखित्वमुपपन्नम् । मुक्तस्य पारतन्त्र्येऽपि दुःखं नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह- अपूर्णतादिभावो वेति ।। यतो मुक्तानां पारतन्त्र्येऽपि किञ्चन दुःखं नास्ति । अतो मुक्तः सुखी युज्यते । मुक्तामुक्तयोः परतन्त्रत्वाविशेषेऽपि, मुक्तः सर्वदुःखविनिर्मुक्तत्वेन सुखीत्युच्यते । नतु संसारीति भावः । ननु मुक्तानामीश्वरपारतन्त्र्ये परसरं साम्यस्य श्रुत्यादिविरुद्धत्वात्तारतम्यमङ्गीकर्तव्यम् । ततश्च परसरद्वेषीयर्यादिना दुःखादिप्राप्तेः किञ्चन दुःखं नास्तीति कथमुक्तमित्यत उक्तम्- तारतम्येऽप्यपूर्णतादिभावो नास्तीति ।। स्यादेतदेवम् । यदि मुक्तानामपूर्णतादि भावः स्यात् । न चैवम् । स्वस्य योग्यतानुसारेण सर्वेषामपि पूर्णत्वात्स्वस्यापूर्तौ हि तस्य कामेन तदभावेन दुःखादिप्राप्तिः स्यात् । संसारिणां तु स्वस्यापूर्णत्वादिभावस्य विद्यमानत्वेनाधिककामने दुःखादिप्राप्तिरिति भावः । एवंच मुक्तस्य कृताथर्त्वात्पारतन्त्र्येऽपि

दुःखाद्यप्राप्त्या मुक्तेः संसारसमानधर्मत्वाभावाद्युक्ता विष्णोः सर्वोत्तमतेति । (अयं च न्यायो 'ब्रह्ममत्यनुकूला' इति स्मृत्यनुसारेणेति मुक्तानां सत्यकामत्वमिति भाष्योदाहृतस्मृत्यनुसारेण च 'कामेन मे काम आगात्' इत्येकवचनत्वात्तद्ग्राहकेण 'वचनाद्' इत्यनेन सूचितः ।) ।। ८ ।। ॐ तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशिकद्वारो विद्यासामर्थ्यात् ॐ ।। इत्यत्र, मरणत्वज्ञानिसम्बन्धित्वाभ्यां ज्ञानिनां किं मरणं अज्ञजनमरणवदेव उत वैलक्षण्येनेति सन्देहे, अज्ञजनमरणवदेवेति पूर्वः पक्षः, तद्वैलक्षण्येनेति सिद्धान्तः । तत्र 'कृतशौता' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच प्रारब्धकर्मशेषत्वादुत्क्रान्तावविशेषो ज्ञानिनः ज्ञानोदयानन्तरं सर्वदा ज्ञानफलस्यानुवृत्तेः ।

।। नच प्रारब्धकमर्शेषत्वादिति ।। उत्क्रान्तौ मरणे, अविशेषो ज्ञानिभिरिति शेषः । इदमुक्तं भवति । नाज्ञानिमरणापेक्षया ज्ञानिमरणस्य विशेषः । तस्याप्यन्यमरणवत्प्रारब्धनिबन्धनत्वात् । नच तदा प्रारब्धाभावः । तस्य देहत्यागाद्यवसानत्वात् । नच सत्यपि प्रारब्धे विलक्षणं ज्ञानिमरणमिति युक्तम्, विशेषकारणाभावादिति । अनेन कृतस्य प्रारब्धकर्मणः शेषो यस्य स तथोक्तस्तस्य भावः कृतशेषतेति व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्तं भवति । अन्यथा तत्प्रत्ययानुपपत्तिः । एवंच ज्ञानिमरणस्याज्ञमरणसाधारण्यान्न ज्ञानस्यातिशय इति नेति भावः । (अयं च न्यायः, 'तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च' इत्यनेन

प्रारब्धकर्मावसानस्य गत्यनुस्मृतिकालीनत्वोक्तया प्रारब्धकर्मणस्तेतुकविशियोत्क्रमणप्रतिबन्धकत्वसूचनेन सूचित: ।) तेतुत्वेन 'शश्-वदनुप्रवृत्ति:' इत्युक्तसिेान्तन्यायं विवृणोति- ज्ञानेति ।। शश्-वदित्यस्यार्थ: सर्वदेति । अन्वित्यस्यार्थो ज्ञानोदयानन्तरमिति । ज्ञानफलस्येति । सञ्चितकर्मक्षयागाम्यशेाप्रारब्धोपमर्दोत्क्रमणादेरित्यर्थ: । अयं भाव: । प्रारब्धकर्मवत्त्वाविशेाऽपि ज्ञानिन उत्क्रान्तौ विशेाो युज्यते । ज्ञानसामर्थ्यादेव विशेाोपपत्ते: । नच ज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिमात्रफलकत्वेन कथमुत्क्रान्तिफलकत्वमिति वाच्यम्, ज्ञानस्य स्वोदयमारभ्य सर्वदा फलजनकत्वेनोत्क्रान्त्यादेरपि तत्फलत्वसम्भवात् उत्क्रान्तेर्मोक्षैकदेशत्वेन हतुेत्वोपपत्तेश्-च । ततश्-च ज्ञानलक्षणविशेाकारणसद्भावेन ज्ञानिमरणस्याज्ञमरणवैलक्षण्योपपत्तौ कृतशेात्वमप्रयोजकमिति । ननु किं प्रारब्धकर्मसद्भावमङ्गीकृत्य ज्ञानसामर्थ्येनैव विशियोत्क्रमणोपपादनेन । सञ्चितस्येव प्रारब्धस्यापि ज्ञानेनैव विनाशमङ्गीकृत्य विशेाोत्क्रमणं कुतो नोपपद्यत इत्याशङ्कां परिहरन् ज्ञानस्य सोदयमारभ्य फलदत्वे प्रमाणमाह-

प्रारब्धकर्मशेास्तु विरजातरणावधि: । स्वोदयात्फलदं ज्ञानमादेहं कर्म वाऽऽरवे: । तथापि प्रकृतेर्बन्धो ब्रह्मणा सह भिद्यत इति श्रुति: शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान् समश्-नुते ।

।। प्रारब्धकर्मेति ।। सोदयादिति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । सोदयमारभ्येत्यर्थ: । कर्म प्रारब्धम्, आदेहमारवेर्वा फलदमित्यर्थ: । अधिकारभेदेन व्यवस्थितविकल्योऽयम् । 'वैश्-वानरे द्युनद्यां वा सूयर्े वा देह एव वा । विधूय सर्वपापानि' इत्यादिप्रमाणोक्तमपि ग्राह्यम् । अत्र प्रारब्धकर्मण: फलदत्वोक्तया ज्ञानिनामपि तत्सद्भावोऽवगम्यते । ननु यदि कर्माऽऽदेहमारवेर्वा फलदं, तर्हि तदनन्तरमेव लिङ्गभेद: स्यात् । न चैवम् । 'ब्रह्मणा सह भिद्यते' इति वक्ष्यमाणत्वेन तदानीं लिङ्गभङ्गाभावादित्यत उक्तम्- प्रारब्धकर्मशेास्त्विति ।। न वयं सूर्यादौ नि:शेाप्रारब्धविनाशं ब्रूम: । येन प्रमाणविरोध: स्यात् । किं तु सशेामेव । तच्छेास्तु विरजातरणावधि: । तत्र लिङ्गभङ्गस्तु वर्तत एव । अन्यथा शरीरावस्थानस्य निर्निबन्धनत्वापत्तेरिति भाव: । ननु यदि ज्ञानं स्वोदयमारभ्य फलदं, तर्हि तदनन्तरमेव लिङ्गभङ्गोऽपि स्यात् । तस्यापि ज्ञानफलत्वादित्यत आह- तथापीति ।। यद्यपि ज्ञानं स्वोदयमारभ्य फलदं, तथापीत्यर्थ: । प्रारब्धकमर्ण एव प्रतिबन्धकत्वादिति भाव: । 'आदेहं कर्म फलदम्' इत्यत्र सयं प्रमाणमाह- शरीर इति ।। आरवेरित्यत्रापि, तदाह-

सतेजसि सूर्ये सम्पŽो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव पाप्मना विनिर्मुक्त: स प्राप्नोति विरजां नदीम् । तत्सुकृतदुकृते विधूनते ।

।। सतेजसीति ।। सत्रमात्रेणोङ्कारेण परमपुरुशाभिध्याता ध्येयं परमेश्-वरमपरोक्षीकृत्य तेजसि तेजोŽ पे सूर्ये, सम्पŽा: सम्प्राप्नोतीति यावत् । सूर्यं प्राप्य चासौ यथा पादोदर: त्वचा जीणर्या विनिर्मुच्यते, एवं खलु स ध्यानी पाप्मना प्रारब्धेन विनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थ: । प्रारब्धकर्मशेास्त्विवत्यत्रापि प्रमाणमाह- स प्राप्नोतीति ।। तत्तत्र सुकृतमनियं सुकृतदुकृते तच्छेाामित्यर्थ: । तथापि प्रकृतेर्बन्ध इत्यत्रापि प्रमाणमाह-

ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्वपरिमुच्यन्ति सर्व इति च । अन्यथाभावनियमोऽनृतताकार्यकारण इति च ।। ९ ।।

।। ते ब्रह्मलोक इति ।। ये सन्यासयोगात् । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । काम्यकमर्परित्यागलक्षणोपायं सम्पाद्येत्यर्थ: । यतय:

सत्कर्मानुष्ठानप्रयत्नवन्त: । अत एव शुे सत्वमन्त: करणं येाां ते तथोक्ता: । अत एव 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्-चितार्था:' वेदान्तश्रवणजनितविज्ञानेन सुनिश्-चितोऽर्थ: परब्रह्मŽ पो यैस्ते तथोक्ता: ।
काम्यकर्मपरित्यागपूर्वकसत्कर्मानुष्ठानेनान्त:करणशुे सम्पाद्य सम्पादितमोक्षज्ञाना इति यावत् । ब्रह्मलोके सत्यलोके विणुलोके वा तिष्ठन्ति ते प्राप्नुवन्तीति यावत् । ते सर्वेऽपि परान्तकाले चतुर्मुखस्यायु:परिसमाप्तिकाले परामृतात् प्रकृते:

प्राकृतस्याप्यनृतत्वात्परेत्युक्तम् । परिमुच्यन्तीत्यर्थः । ननु प्रकृतिप्राकृतयोः सत्यत्वात्कथमनृतत्वमित्यत आह- अन्यथेति ।। कार्यकारण इति द्वन्द्वैकवद्भावः महत्त्वादिकार्ये प्रधानादिकारण इत्यर्थः । कार्यकारणयोर्यानृतता श्रुतावुच्यते । सोऽन्यथाभावनियमः परिणाम एव । ननु मिथ्यात्वमित्यर्थः । तदुक्तम् । 'अनृतं परिणामतः । प्रकृतिप्राकृतं प्रोक्तम्' इति । एवंच ज्ञानिमरणस्याज्ञमरणविलक्षणत्वाद्युक्तं ज्ञानस्य माहात्म्यमिति । (अयं च न्यायो 'विद्यासामर्थ्यात्' इत्यनेनैव स्वोत्पत्तिमारभ्यैव फलदत्वŽ पापरोक्षज्ञानसामर्थ्यादिति वदतोक्तः ।) ।। ९ ।। ॐ योगिनः प्रतिस्मर्यते स्मार्ते चैते ॐ ।। इत्यत्र, गत्यनुस्मृती इत्युक्तिस्फुटप्रमाणादर्शनाभ्यां विद्यागतिस्मृती अपेक्षिते न वेति सन्देहे, नेति पूर्वः पक्षः, अपेक्षिते इति सि€न्तः । तत्र 'लोकोपमा' इत्युक्तं पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच कृयादिलौकिकसाधनस्य फलस्मरणानपेक्षत्वात्स्वर्गमोक्षयोरपि तथात्वमिति वाच्यम् ।

।। नच कृयादीति ।। इति सूत्रगतद्विवचनानुरोधात्स्वर्गेत्युक्तम् । एवंच लोकोपमत्वाद्विद्यागतिस्मृती नापेक्षिते इति न ज्ञानस्य सम्पूर्णमोक्षार्थतेति नेति भावः । (अयंच न्यायः 'स्मार्ते चैते' इत्यनेन गत्यनुस्मरणाद्यतिरिक्तसाधनसमुच्चायकचशब्देन लोके फलानुस्मृतिव्यतिरिक्तसाधनेन फलप्राप्तेर्न गत्यनुस्मृत्यपेक्षानियमं चेति सूचनेन सूचितः ।) त€तुत्वेन 'शश्-वदनुप्रवृत्तिः' इत्युक्तसि€न्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

क्रियानुवृत्तिर्लौकिके साधने तु मनोऽनुवृत्तिर्वैदिके साधने स्यात् । फलं भवेत्सर्वथेत्येव तस्मात्स्मरेत्सदा निश्-चितत्वेन विद्वानिति श्रुतेस्तदनुसार्यनुवृत्तेर्लौकिकवैदिकयोः साम्यात् । अतोऽत्र फलानुस्मरणं लवनादिकृयनुवृत्तिवद्वयव्यम् । वचनप्रामाण्यात् ।। १० ।।

।। इति श्रीमŽयायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।

।। क्रियानुवृत्तिरिति ।। सर्वथेति इतिशब्दः प्रकारवचनः । यतः क्रिया मनोवृत्तिŽ पविशेाणत्यागेन सर्वथानुवृत्त्यैव फलं भवेत् । तस्माद्विद्वान् स्मरेदेवेति सम्बन्धः । लवनादि छेदनादि, अयं भावः । यथा खलु छेदनादौ न र्काणाद्यावृत्तिः, किं तु परशोरुद्यम्योद्यम्य दारुणि निपातावृत्तिः । कृयादौ तु नासौ, किं तु र्काणाद्यावृत्तिरेव । न तावता लोकाननुसारिता । अवान्तरविशेाणां वैलक्षण्येऽप्यनुवृत्तिमात्रस्योभयत्र साम्यात्तथा प्रकृतेऽपि । अवधीरितक्रियामनोवृत्तित्वविशे-ास्यानुवृत्तिमात्रस्य लौकिकवैदिकयोः साधनयोः साम्यादिति । फलस्मरणसापेक्षत्वं गतेर्युक्तिविरु€ कथमङ्गीकार्यमित्यत आह- वचनेति ।। युक्तेराभासत्वादिति भावः । एवंच शश्-वदनुवृत्त्यानुगमनस्य विद्यादिसापेक्षत्वमिति ज्ञानस्य सम्पूर्णमोक्षार्थत्वमिति भावः । (अयं च न्यायः 'स्मार्ते चैते' इत्यनेनैव मनोवृत्तिŽ पस्मरणापेक्षत्वोक्तया शश्-वत्सदामनसोऽनुवृत्तिरिति सूचनेन सूचितः ।) ।। १० ।।

।। इति श्रीमŽयायविवरणे भावबोधटीकायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।। ॐ ब्रह्मनाड्योत्क्रान्तानां ब्रह्मप्राप्त्यर्थं मार्गस्य तेन मागर्ेण गतानां गम्यस्य च निर्णायकेऽस्मिन्पादे प्रत्यधिकरणपूर्वपक्षसि€न्तन्यायाः अनुव्याख्यायामुक्ताः । 'सुक्रमविक्रमौ च सान्तानिकं प्राप्तिरभीयता च । सौकर्यमित्यन्यमतस्य तर्का विशेासम्प्राप्तिरुरुत्वमाप्तिः । क्रमानुरागः कथितानुवृत्तिः सि€न्तनिर्णीतिकराः' इति ।। ॐ अर्चिरादिना तत्प्रथितेःॐ ।। इत्यत्र 'तेऽर्चिामभिसम्भवन्ति यदाह पुरु-ाोऽस्माल्लोकात्प्रेति स वायुमागच्छति' इति श्रुत्यवयम्भेनार्चिाः प्राथम्यं वायोर्वेति सन्देहे, उभयोरपि प्राथम्यमिति पूर्वः पक्षः, अर्चिा एव प्राथम्यमिति सि€न्तः । तत्र 'सुक्रमः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच तत्रतत्र मार्गस्यान्यथोक्तेरधिकारिभेदेन पृथङ्मार्गसुक्रमोपपत्तिरिति वाच्यम् सर्वे वा एते उत्क्रामन्ति तेऽर्चिामेवाभिसंयन्ति ततो वायुं ततोहः पूर्वपक्षमित्यो उ एव ब्रह्मपथः । द्वे सृती अणवं पितृणामहं देवानामुतमर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं

विश्ऱ्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति विशोश्रुतितो ज्ञानिनामेकमार्गस्यैव प्राप्ते: । एा एव ब्रह्मपथ इत्यवधारणविरोधादन्यथा ।

।। नच तत्रतत्रेति ।। तत्र तत्रोदाहृतश्रुतिद्वये मार्गस्यान्यथार्चिरादित्वेन वाय्वादित्वेन चोक्तत्वान्मार्गभेदेनोभयो: प्राथमिकत्वेऽप्यधिकारिभेदेन विरोधाभावाच्च मार्गनानात्वलक्षणसुक्रमोपपत्तिरित्यर्थ: । एवंच सुक्रमोपपत्तेर्मार्गस्य

निर्णयाभावात्तदनुस्मृत्ययोग इति नेति भाव: । (अयं च न्याय :अर्चि: प्राप्तिरेव प्रथमेनार्चिरादित्वेत्यनेनार्चिा एव प्रथमप्राप्यत्वोक्तया सूचित: ।) त€तुत्वेन 'विशोसम्प्राप्ति:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- सर्वे वा एत इति ।। ततो वायुमित्येतावत्युदाहर्तव्येऽन्यांशोदाहरणमुत्तरत्रोपयोक्ष्यते । अनेन विशोाच्छुत्यादिŽ पा ङ्ञापकादर्चि: प्राथमिकस्यैव ज्ञानिकर्तृकप्राप्तेरिति न्ययो विवृतो भवति । सत्यमित्यस्यार्थ: एवेति । तेऽर्चिामित्यस्या: श्रुते: कथं विशे-ाश्रुतित्वमित्यत आह- एा एवेति ।। अन्यथा मार्गभेदे, अनेन मार्गैक्यविशोश्रुतित्वमुपपादितमिति द्रयव्यम् । उपलक्षणं चैतत् । मार्गस्यार्चिरादित्वेऽपि तेऽर्चिामेवेत्यवधारणयुक्तत्वेन ततो वायुमिति वायोर्द्वितीयप्राप्यत्वप्रतिपादकत्वेन च विशे-ाश्रुतित्वं द्रयव्यम् । ननु सर्वेाां स्वर्गमोक्षप्रापकधमार्चिरादिमार्गद्वयप्राप्तौ तम:प्रभृत्यधोगति: केाञ्चिŽा स्यात् । सन्ति च तथाविधा: केचित् । अत: कथं द्वे स्मृती इत्यत्र विश्ऱ्वमित्युक्तमित्याशङ्कानिरासार्थं श्रुतावेजदित्युक्तमित्याशयेनाह-

एजदिति वैदिकानुष्ठानवत उक्तेर्नाधोगतिविरोध: । पुनरावर्तिनो ये तु तेाां धूमपथो ध्रुव: । अन्येाामर्चिरादिश्च तद्भेदो मध्यसंस्थिति: । धूमार्चिरादिदेवेभ्य: प्राप्यानुज्ञां तु मध्यगा: । विहृत्य स्वेयदेशेाु तदूर्ध्वं याति चाधरम् । अत्यल्पानामविज्ञाताप्यनुज्ञावर्तिनां भवेत् । पुंद्वारेण स्वदृयया वा यथायोग्यं विमुच्यताम् । अतो न मार्गभेदोऽस्ति न हि मार्गोऽत्र सम्भव: । प्रेतत्वं चाधरो मार्ग: पापजत्वात्तयो: पृथगिति स्मृतेश्च ।। १ ।। २ ।। ३ ।। ४ ।।

।। एजदितीति ।। वैदिकानुष्ठानवत इति सावधारणम्, मार्गद्वयस्येति शेा: । ततश्चायं मन्त्रार्थ: । मर्त्यानां मरणशीलानां मोक्षस्वगर्ादिगन्तृणां द्वे एव सृती मार्गाविहमृणवम् । के ते देवानां पितृणां च सम्बन्धिन्यौ देवयानपितृयानलक्षणे । 'द्यौनर्: पिता पृथिवी माता' इति श्रुते: पितरं मातरं चान्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानं यदेतत्प्रत्यवायाद्विभ्यत् वेदोक्तप्रवृत्तनिवृत्तकर्मादिसाधनसम्पूर्णमदिति यावत् । इदं विश्ऱ्वं जीवजातं ताभ्यां सृतिभ्यां ब्रह्म स्वर्गं च समेतीति । अनेनास्या: श्रुतेर्ब्रह्ममार्गैक्य एव विशोश्रुतित्वमुपपादितं भवति । ब्रह्ममार्गस्यैकत्वेऽर्चिरादित्वे च सयं स्मृतिं चाह- पुनरावर्तिन इति ।। न 'न्वात्मेत्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम्' इत्यात्मत्वमात्रोपासकानामस्ति तावन्मुक्ति: । 'केचिदत्रैव मुच्यन्त इत्युक्ते: । नन्वेतेाां देवानामिव स्वोत्तमप्रवेशेन देहलयद्वारा मुक्ति:, अत्यल्पत्वात् । नाप्युत्क्रमणं, 'नोत्क्रामन्ति' इत्युक्तत्वात् । नह्युत्क्रमणशून्यानामर्चिरादिमार्ग: सम्भवति । 'उत्क्रान्तिमार्गश्च विमुक्तगम्यम्' इति ते-ाामेवार्चिरादिमार्गोक्ते: । अतस्तेाां मुक्तेर्मार्गान्तरं वक्तव्यमिति कथमपुनरावर्तिमार्गैक्यमित्यत आह- अत्यल्पानामिति ।। पुंद्वारेण स्वामित्वमेवोपास्यमिति गुŽ पदेशेन, 'स्वदृयया यस्य गुणा: प्रतिभासन्त्युपासने' इत्युक्तरीत्या वानुवर्तिनां स्वामित्वमात्रोपासनाविधिब€ानां यथायोग्यं विमुच्यतां स्वोपासनानुसारेणोत्क्रमणमार्गव्यतिरिक्तकर्मक्षयभोगमात्रलक्षणमुक्तिं गच्छताम् । अत एव चतुर्गुणोपासकापेक्षयात्यल्पानामविज्ञातापि तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वार इत्युक्तरीत्या ज्ञातब्रह्मनाडीव्यतिरिक्तापि चक्षु: श्रोत्रादिŽ पा गतिर्मार्गो भवेद्यत:, अतो नार्चिरादिमार्गेऽवान्तरभेदोऽस्तीत्यर्थ: । तथोक्तं बृहदारण्यकभाये, 'केचित्तु मानुाा मुक्तिमनुत्क्रम्यैव देहत: । देहपाते तु देहस्य दोाान्मुक्तयैव सर्वश: । मरणोच्छूनतादीन्स्तु स्वकीयारब्धकर्मजात् । देहक्षीणे तु गच्छन्ति दृष्ट्वा विणुमनुज्ञया । पुनरत्रैव तिष्ठन्ति नित्यानन्दैकभोगिन:' इति । देवव्यतिरिक्तानामुत्क्रान्त्यादिसम्पूर्णमोक्षवतामेवार्चिरादिमार्गैक्यं, न तु सर्वेाामिति भाव: । ननु द्युपर्जन्यादेर्जीवोत्पत्तिमार्गस्य प्रेतत्वस्य च सत्वात् कथं न मार्गभेद इत्यत आह- नहीति ।। सम्भव उत्पत्ति: । तयोर्देवयानपितृयानयो: सकाशात् ऊर्ध्वलोकगमनमार्गयोरेवात्र विपक्षितत्वादिति भाव: । एवंच सम्प्राप्त्या एकस्यैव मार्गस्य निर्णयादनुस्मृतिसम्भवादिति भाव: ।। १ ।। ॐ नच वायुशब्दादविशेाविशेाभ्याम् ॐ ।। इत्यत्र, 'स वायुमागच्छति

अर्चिोहः' इति श्रुत्यवयम्भेन वायोरहो वा द्वितीयप्राप्यत्वमिति सन्देहे, उभयरोरपीति पूर्वः पक्षः, वायोरेवेति सिद्धान्तः । तत्रापि सुक्रमविशोसम्प्राप्तिर्न पपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायावेव 'नच तत्र' इत्यादिना न्यायविवरणेन विवृतौ । तथा हि । तत्रतत्र स वायुमागच्छति, अर्चिोऽहरिति श्रुतिद्वये मार्गस्यान्यथा वायोर्द्वितीयत्वेन अह्नो द्वितीयत्वेन चोक्तेरिति पूर्वपक्षन्यायविवरणांशयोजना । शियं पूर्ववत् । पूर्वपक्षन्यायश्च वायोरेव सुक्रमोपपत्तेरिति सूचनेन सूचितः । सिद्धान्ते तूदाहृत्य श्रुत्यादेर्मागस्यैकत्वे पूर्ववदेव । विशोर्न पत्वं वायोर्द्वितीयत्वे च ततो वायुं ततोऽहरिति वाय्वह्नोः क्रमेण द्वितीयतृतीयतया प्राप्यत्वप्रतिपादकत्वेनेत्यपि द्रयव्यम् । एकमार्गस्यैवेत्यस्य च तत्रापि वायुद्वितीयकस्येत्यर्थः । अत एव तत्वप्रकाशिकायामतदधिकारिभेदेन मार्गभेदादिद्वितीयप्राप्यत्वमिति पूवर्: पक्षः, न मार्गभेदेन द्वयोर्द्वितीयप्राप्यत्वं किं त्वेक एव मार्गः । तत्रापि मार्गेऽर्चिोऽनन्तरमेव वायुं गच्छन्ति । नच श्रुत्यन्तरविरोधः । वायोरनन्तरमह्नः प्राप्तिसम्भवादिति भावः

इति पूर्वपक्षसिद्धान्तौ दर्शितौ । तदेतदुक्तं सम्बन्धदीपिकायां, 'वायुशब्दादविशोविशोाभ्यां सुक्रमो विशोसम्प्राप्तिः' इति । (सिद्धान्तन्यायश्च, 'विशोः' इत्यनेन भागेन 'स इतो गतो द्वितीयाम्' इति विशोश्रुत्या वायोरेव द्वितीयप्राप्यत्वस्य प्राप्यत्वादिति वदता सूचितः ।) ।। २ ।। ॐ तटितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॐ ।। इत्यत्र, 'संवत्सराद्वरुणलोकं संवत्सरात्तटितम्' इति श्रुत्यवयम्भेन संवत्सरानन्तरं वरुणलोकस्य प्राप्यत्वमुत तटित इति सन्देहे, उभयोरपीति पूवर्: पक्षः, तटित एवेति सिद्धान्तः । तत्रापि सुक्रमविशोप्राप्तिर्न पामेव पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायौ 'नच तत्र' इत्यादिना न्यायविवरणेनैव विवृतौ । तथाहि । तत्रतत्र संवत्सराद्वरुणलोकं संवत्सरात्तटितमिति श्रुतिद्वये मार्गस्यान्यथा तटिल्लोकस्य वरुणलोकस्य च साक्षात्संवत्सरानन्तरत्वेनोक्तेः । संवत्सरलोकात्प्रजापतिलोकं गन्तुं अधिकारिभेदेन मार्गभेदोपपत्तेर्विरोधा भावादिति पूर्वपक्षविवरणयोजना । शियं पूर्ववत् । सिद्धान्ते तूदाहृतश्रुत्यादिकं मार्गैकत्वविाय एव द्रयव्यम् । तटित एव संवत्सरानन्तरप्राप्यत्वे तु 'तटिता ह्यूह्यते वरुणलोकः' इति भायोदाहृता विशोश्रुतिर्द्रयव्या । अत एव तत्वप्रकाशिकायामस्मिर्न्याप्यधिकरणे एतावेव पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायाविति हृदि निधाय तद्विवरणर्न प 'तत्रतत्र' इत्यादिन्यायविवरणानुसारेण संवत्सरलोकात्प्रजापतिलोकं गन्तुमधिकारिभेदेन मार्गभेदोपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः, किं त्वेक एव मार्गः । तत्र संवत्सरानन्तरं तटितमेव गच्छतीति सिद्धान्तश्च प्रदशितौ । तदेतदुक्तं सम्बन्धदीपिकायां, 'तटितोऽधिवरुणः सम्बन्धात्सुक्रमविशोसम्प्राप्तिः' इति (पूर्वपक्षन्यायस्तु 'तटितोऽधिवरुणः' इत्यनेन तटिदनन्तरं वरुणलोकस्य प्राप्यत्वोक्तया संवत्सरानन्तरं तटिद्वरुणयोरप्यधिकारिभेदेन प्राप्यत्वान्मार्गस्य सुक्रमोपपत्तेरिति सूचितः ।) ।। ३ ।। ॐ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॐ ।। इत्यत्राप्यातिवाहिकमुख्यप्राणयोः वायुशब्दप्रयोगात् 'स वायुमागच्छति' इत्यादौ अर्चिरनन्तरं प्राप्यत्वेनोक्तौ वायुरातिवाहिको मुख्यो वेति सन्देहे, मुख्य इति पूर्वः पक्षः, आतिवाहिक इति सिद्धान्तः । तत्रापि सुक्रमविशोसम्प्राप्तिर्न पावेव पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायावनेनैव न्यायविवरणेन विवृतौ । तथाहि । तत्रतत्र 'स वायुमागच्छति' 'उत्क्रान्तो विद्वान्' इति श्रुतिद्वये मार्गभूतस्य वायोरन्यथार्चिरनन्तरं विद्युदनन्तरं च प्राप्यत्वोक्तेः प्रथमत एव मुख्यवायुग्रहणे वायुशब्दमुख्यार्थत्वेन प्रतीतौ प्रथमप्राप्यत्वलक्षणसुक्रमोपपत्तेरिति पूर्वपक्षन्यायविवरणयोजना । सिद्धान्ते तु, विशोश्रुतेर्ज्ञानिनामेकमार्गस्यैव प्राप्तेरित्येतावत एव न्यायविवरणस्य ग्रहणम् । तद्योजना तु । अन्तिमस्य वायोर्दिवसतित्वप्रतिपादिकाया 'उत्क्रान्तो विद्वान्' इति श्रुतेर्जानिनां एकमार्गस्यैव मुख्यवायुर्न पमार्गस्यैवान्ते प्राप्तेर्न त्वमुख्यस्यातिवाहिकस्येति परिशोाद्द्वितीयप्राप्यत्वमातिवाहिकस्यैवेति । अत एव तत्वप्रकाशिकायामनयोरेव न्याययोरेतदधिकरणेऽपि सम्बन्ध इत्यभिप्रेत्यतद्विवरणर्न पन्यायविवरणतात्पर्यार्थतया मुख्यस्यापि प्रथमप्राप्तिसम्भवात् । नच विशोहेतुरस्तीति पूर्वः पक्षः, उत्तरस्य दिवसतित्वश्रवणात्तस्य मुख्यवायुलिङ्गत्वादिति भाव इति सिद्धान्तश्च प्रदर्शितौ । तदुक्तं सम्बन्धदीपिकायाम् 'आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात्सुक्रमः विशोप्राप्तिः' इति । तत्रैव तदधिकरणत्रयेऽपि सिद्धान्तन्यायस्योपपादनं कृतम् । अत्र सिद्धान्तसम्प्रापकविशोवाक्यानि, 'स इतो गतो द्वितीयां गतिं वायुमागच्छति । तटिता ह्यूह्यते वरुणलोकः । उत्क्रान्तो विद्वान्परमभिगच्छन्विद्युतमेवान्तत उपगच्छति । द्यौर्वा न विद्युत्तत्पतिं वायुमुपगम्य

तेनैव ब्रह्म गच्छति' इत्यादिनाचार्येणैव भाये दर्शितानीतिपृथगविवरणे कारणमप्युक्तम् । अत्रचास्यान्तर्भेदाधिकरणसम्ब न्धित्वेनापि 'नच सोमादग्निम्' इत्यादिन्यायविवरणेन विवृतौ ज्ञातव्यौ । तथाहि । मुख्यवाय्वातिवाहिकयोर्मार्गत्वेनावश्यं प्राप्यत्वान्मागर्े तु सोमादवरस्याग्नेरिन्द्रावरस्य ध्रुवस्यापि प्रथमप्राप्यत्वश्रवणादुत्तमत्वक्रमानुसारेणैव प्राप्त्यभावादुत्तरस्य मुख्यवायुत्वे नियामकविशेाभावेन बाधकाभावाच्च । प्रथमप्राप्यो मुख्यावायुः, परमप्राप्यस्तु प्रधानवायोरवरोऽपि, अन्यातिवाहिकः किं न स्यादिति पूर्वपक्षन्यायविवरणयोजना । अत एव तत्वप्रकाशिकायां, 'उभयव्यामाहोत्' इति सूत्रभ ाायानुसारेण, 'ननु तथापि कथं पूर्वप्राप्यस्य वायोरातिवाहिकत्वसिद्धिः' इत्यादिना निर्धारितपूर्वपक्ष उक्तः । एवंचोत्तमत्वक्रमापेक्षया विपरीतक्रमेणातिवाहिकात्पूवर्मर्चिाोऽनन्तरमेव मुख्यवायोः प्राप्यत्वाद्ध तस्याधिक्यमिति न वाच्यमिति भावः । सिद्धान्ते तु 'उत्तमत्वात्तस्य' इत्येतावत एव न्यायविवरणांशस्य ग्रहणम् । तस्याभिप्रायः । यद्यपि पूर्वोक्तातिवाहिको मुख्यो वा परोक्तोऽमुख्यो वातिवाहिको वेति सन्देहः, तथापि पूर्वोक्तस्यातिवाहिकत्वं परोक्तस्य च मुख्यत्वं सिद्धयति । तस्य परमप्राप्यत्वेन बुद्धिस्थस्यैव दिवसतित्वसद्ध पोत्तमत्वादेव । तस्य द्युशब्दवाच्य भारतीपतित्वस्योत्तमत्वादतिशयितधर्मत्वान्मुख्यवायोश्च रुद्राद्युत्तमत्वात्तस्यैव लिङ्गत्वादिति । एवंच दिवसतित्वद्ध पोत्तमत्वादन्तिमप्राप्यस्य मुख्यवायुत्वमेवेति निर्णये पूर्वोक्तस्यातिवाहिकत्वनिश्चय इति युक्तं

तस्याधिक्यमिति । (अयंच न्यायः 'तत्सिद्धेः' इत्यनेनोत्तरोक्तस्य दिवसतित्वविशेाणात् पूर्वोक्तातिवाहिकः, उत्तरोक्तश्च मुख्य इति सिद्धिरिति वदता सूचितः ।) ।। ४ ।। ॐ वैद्युतेनैव तच्छ्रुतेः ॐ ।। इत्यत्र, मार्गत्वाविशेाादुभयथापि सम्भवेन मुख्यवायोरनन्तरमन्यः प्राप्योऽस्ति न वेति सन्देहे, अस्तीति पूर्वः पक्षः, नास्तीति सिद्धान्तः । तत्र 'विक्रमः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच सोमादग्निमग्नेरिन्द्रमिति सोमादग्नेरेवमस्यापिप्राप्तेः प्रधानवायोरप्यवरोऽन्यः प्राप्योऽस्तीति वाच्यम्, उत्तमत्वात्तस्यैव ब्रह्मप्रापयितृत्वशक्तेः । वायुरेव ब्रह्म गमयति तस्य ह्येाा शक्तिः । न ह्यन्यो ब्रह्म गमयति प्रियो ह्येनद्गमयति । नह्यन्यः प्रियो ब्रह्मण इति श्रुतेः ।

।। नच सोमादग्निमिति ।। प्रधानवायोरपीत्यपिशब्दः प्रधानत्वस्य प्रयोजकत्वज्ञापनार्थश्च अनेन मार्गेऽधमप्राप्त्यनन्तरमुत्तमस्यैव प्राप्तिरित्युत्तमत्वक्रमानुसारेण प्राप्तिक्रमाभाव इति चोत्तमसोमेन्द्रादिप्राप्त्यनन्तरमग्निध्रुवप्राप्त्योत्तमक्रमापेक्षया विपरीतक्रम इति वा विक्रम इत्येतद्विवृतं भवति । एवंच विक्रमान्मुख्यवायोरप्यनन्तरमन्यस्य प्राप्यत्वसम्भवाद्ध तस्यातिशयेन प्राधान्यमिति नेति भावः । (अयं च न्यायो 'वैद्युतेनैव तत्' इत्यनेन विद्युत्पतिना वायुनैव ब्रह्म गच्छतीति वदता उत्तमत्वक्रमविपरीतक्रमेण प्राप्यत्वश्रवणान्मुख्यवायोरनन्तरं अन्यः प्राप्योऽस्तीति सूचनेन सूचितः ।) तद्धितुत्वेन 'उरुत्वम्' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति । उत्तमत्वादिति ।। तस्यैवेत्येतदुभयत्रापि सम्बध्यते । अनेनान्तिमप्राप्यत्वसाधकब्र ह्मप्रापयितृत्वशक्तिसाधकत्वेन परम्परया वायोरन्तिमप्राप्यत्वसाधकमुरुत्वमित्युक्तं भवति । ब्रह्मप्रापयितृत्वशक्तेरसिद्धिं परिहर्तुं श्रुतिमुदाहरति- वायुरेवेति ।। पूर्वपक्षयुक्तेरन्यथासिद्धिमाह-

मार्गे त्ववरस्यापि यथामार्गं पश्चात्प्राप्तिर्भवति लोकवत् । नहि राजानं यः कश्चित्प्रापयति क्लृप्तमतिप्रियं चापहाय ।

।। मार्गेत्विति ।। ननु वायोरनन्तरं ब्रह्मप्रियस्यैव प्राप्यत्वाभ्युपगमे तस्यापि ब्रह्मप्रापयितृत्वसम्भव इत्यत आह- नहि राजानमिति ।। वायोरेव तु ब्रह्मातिप्रियत्वं ब्रह्मप्रापयितृत्वं च क्लृप्तमिति भावः । एवंचोरुत्वाद्वायोरेव ब्रह्मप्रापयितृत्वमिति युक्तं तस्य प्राधान्यमिति भावः । (अयंच न्यायः 'तच्छ्रुतः' इत्यनेन वायोरुत्तमत्वप्रतिपादकश्रुतिग्राहकेण सूचितः ।) ।। ५ ।। ॐ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॐ ।। इत्यत्र, 'स एतान् ब्रह्म गमयति' इति श्रुत्युक्तब्रह्मशब्दश्रवणात्किं मुख्यं वा

उतामुख्यमुतोभयमित्यत्राप्येकस्योभयप्राप्यत्वसम्भवात्कश्चित्परं कश्चित्कार्यमित्यर्थः स्यात् । तत्र किं केनचित्क्रमेणोभयप्राप्तिरुत क्रमं विनैव स्वेच्छानुसारेण, क्रमपक्षेऽपि किं कश्चिद्योग्यताŽ पः क्रमस्तदन्यो वेति सन्देहे, कार्यमेव परमेव क्रमं विना स्वेच्छानुसारेणोभयप्राप्तिः, क्रमपक्षेऽपि योग्यतातिरिक्त एव क्रम इति पूर्वः पक्षः, उभयमपि श्रुत्युक्तं केनचित्क्रमेणैवोभयप्राप्तिस्तत्रापि योग्यताŽ प एव क्रम इति सिद्धान्तः । तत्र कार्यमेवेति प्रथमपक्षे 'सान्तानिकम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यामर्थात्तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच चतुर्मुखमुक्तिपर्यन्तं सन्ततत्वनियमाद्बन्धस्य तावद्भगवत्प्राप्तिर्नास्तीति नियमः यान्ति देवं परं केचित्पूर्वं केचिल्लये विभुम् । योग्यतातारतम्येन विशेषोऽयमपीयत इति श्रुतेस्तथाप्राप्तत्वात् ।

।। नच चतुर्मुखेति ।। सन्ततत्वाद्बन्धस्येति । 'तथापि प्रकृतेर्बन्धो ब्रह्मणा भिद्यते' इति वचनादिति भावः । भगवत्प्राप्तिर्नास्तीति किन्तु चतुर्मुखप्राप्तिरेवेति भावः । (अयं च न्यायः, 'अस्य गत्युपपत्तेः' इत्यनेन चतुर्मुखमुक्तिपर्यन्तं सन्ततत्वाद्बन्धस्य प्रलयात्पूर्वं कार्यस्यैव गत्युपपत्तेरिति वदता सूचितः ।) तत्तुत्वेन 'आप्तिः' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- यान्ति देवमिति ।। केचिदप्रतीकालम्बनाः, परं केचित्प्रतीकालम्बनाः विभुं चतुर्मुखं, लये लयात्पूर्वं, यान्तीत्यर्थः । अयमुभयप्राप्तिŽ पो विशेषः योग्यतातारतम्यŽ पक्रमेणैवेयते, नतु यथेयमित्यर्थः । यान्ति देवमिति पूर्वार्धस्यैवात्रोपयोगेऽप्युत्तरार्धोदाहरणं तु योग्यताŽ पक्रमेणैवोभयाप्राप्तिरिति वक्ष्यमाणचतुर्थसिद्धान्तपक्षयेति ज्ञातव्यम् । (अयंच न्यायोऽप्रतीकालम्बनाŽयतीत्येनाप्रतीकालम्बनात् परं नयति, प्रतीकालम्बनात्कार्यं नयतीत्युक्तया 'यान्ति देवम्' इति प्रमाणबलेनोभयप्राप्तेः प्राप्तत्वादिति सूचनेन सूचितः ।) परमेवेत्यस्मिन्पूर्वपक्षे 'प्राप्तिः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच परब्रह्मण एव ब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वेन प्रथमप्राप्तत्वादपोहायुक्तेस्तस्यैव प्राप्तिनियमः यान्ति देवं केचिदिति प्रमाणप्राप्तत्वादेव । नच परप्राप्तिर्यस्याभीया तस्य तत्प्राप्तिरिति नियमः ।

।। नच परब्रह्मण इति ।। प्रथमप्राप्तत्वादिति । मुख्यामुख्ययोर्मुख्य एव सम्प्रत्ययादिति भावः । अपोहायुक्तेर्बाधका भावादिति

भावः । (अयं च न्यायः 'परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्' इत्यनेन ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यता ब्रह्मशब्देन तस्यैव प्राप्तेरिति सूचनेन सूचितः ।) तत्तुत्वेन, 'आप्तिः' इत्युक्तमेव सिद्धान्तन्यायं विवृणोति- यान्ति देवमिति ।। अत्र कार्यमेव परमेवेति पूर्वपक्षद्वये उभयमित्येक एव सिद्धान्त इति अनुव्याख्याने प्राप्तिरित्येक एव सिद्धान्तन्याय उक्तः । अत्रापि यान्ति देवमिति प्रमाणोदाहरणेनैक एव न्यायः पूर्वपक्षद्वयनिरासकत्वेन द्विवारं विवृतः । अत एव प्रागुक्तन्यायादेवेति सूचयितुं प्राप्तत्वादेवेत्येवशब्दः । (अयंच न्यायोऽप्रतीकालम्बनाŽयतीत्यनेन कार्यपरयोरुभयोरपि प्राप्तेः प्रमाणबलेन प्राप्तत्वादिति सूचनेन सूचितः ।) क्रमं विना स्वेच्छानुसारेणैवोभयप्राप्तिरिति तृतीयपक्षे, 'अभीयता' इत्युक्तं पूर्वपक्षन्यायं किञ्चिद्विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच परप्राप्तिरिति ।। तत्प्राप्तिरित्यनन्तरं यस्य चतुर्मुखप्राप्तिरभीया, तस्य तत्प्राप्तिरित्यपि ग्राह्यम् । उभयत्रापि साधकसद्भावात् । 'यत्प्राप्तुमभिवाञ्छन्ति' इत्यादिवचनाच्च क्रमस्य चादर्शनादिति भावः । (अयं च न्यायः 'तत्क्रतुः' इत्यनेन तत्प्राप्तीच्छामात्रेण तत्प्राप्तिनिोधपूर्वकं क्रमाभिधायिकायाः 'स यथा कामो भवति' इति श्रुतेः ग्राहकेण सूचितः ।) तत्तुत्वेन 'क्रमानुरागः' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति-

क्रमानुरागी भगवान्क्रमात्पुम्भिरवाप्यते । अतः क्रमात्समृद्धं तु ज्ञाने ब्रह्मलये नरैः । प्राप्यन्ते नियमेनैव कैश्चिदेवाप्यते मृताविति भगवतः क्रमानुरागित्वश्रुतेः । नच बहुधाश्रुतेर्यथासौकर्यं चतुर्मुखस्य परस्य वा प्राप्तिरिति वाच्यम् श्रुत्युक्तानुवृत्तेरेव न्याय्यत्वात् । सम्प्रतीकाश्चतुर्मुखमप्रतीकाः परममुहते गच्छन्त्यागच्छन्ति च चतुर्मुखात्परमं

पराञ्चतुर्मुखं यावद्विलयमथ सह चतुर्मुखेन विमुच्यन्ते आनन्दिनो भवतीति हि श्रुतिः । अन्तर्भेदाधिकरणत्वात्समुदायोक्तिः ।। ५ ।। ६ ।।

।। इति श्रीमŽयायविवरणे चतुथर्◌ाध्यायस्य तृतीयः पादः ।।

।। क्रमानुरागीति ।। नरैः प्रतीकालम्बनैः, चतुर्मुखप्राप्तिपूर्वकं प्राप्यते । कैश्चिदप्रतीकालम्बनैः, साक्षादाप्यत इत्यत्र भगवानित्यनुवर्तते । मृताविति, लयात्पूर्वमित्यर्थः । (अयंच न्यायः 'तत्क्रतुश्च' इत्यनेन सूचितः ।) क्रमपक्षेऽपि योग्यतातिरिक्तः सौकर्यŽ प एव क्रम इति पूर्वपक्षे, 'सौकर्यम्' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच बहुधेति ।। पक्षद्वयस्यापि प्रामाणिकत्वेनापरिहार्यत्वात् । महाफले क्रमाभावस्यायोगात् । सौकर्यव्यतिरिक्तक्रमस्य चादर्शनादिति भावः । (अयं च न्यायः 'अप्रतीकालम्बनम्' इत्यनेन प्रतीकालम्बनाप्रतीकालम्बनत्वŽ पयोग्यताŽ पक्रमोक्तया यस्य यत्प्राप्तौ सौकर्यं तस्य तत्प्राप्तिरिति सूचनेन सूचितः ।) त€तुत्वेन 'कथितानुवृत्तिः' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- श्रुत्युक्तेति ।। अनुवृत्तिरनुसरणम् । तामेव श्रुतिमुदाहरति- सप्रतीकाश्चेति ।। परमाञ्चतुर्मुखं, चतुर्मुखात्परमित्यन्वयः । ननु 'कार्य बादरिः' इत्यादिदशसूत्र्या एकाधिकरणत्वे 'सान्तानिकम्' इत्यादिपूर्वोत्तरन्यायबाहुल्यं कथमित्यत आह- अन्तर्भेदेति ।। अन्तर्भेदो यस्मिन् तदन्तर्भेदं, तञ्च तदधिकरणं च तदन्तभर्◌ेदाधिकरणम् । दशसूत्र्या एकाधिकरणत्वे भिŽाभŽार्थप्रतिपादनपूर्वकं गम्यलक्षणैकार्थप्रतिपादकत्वेनान्तर्भेदाधिकरणत्वात् 'सान्तानिकम्' इत्यादिपूर्वोत्तरपक्षन्यायसमुदायस्यावान्तरप्रतिपाद्यपेक्षया उक्तिरित्यर्थः । तदुक्तं सम्बन्धदीपिकायाम्, 'मार्गेणानेन किं गम्यमित्यस्यैव विनिर्णये 'कायर्◌ं बादरिः' इत्यादिसूत्राणां व्यापृतिर्यतः 'कार्यप्राप्तौ न नियमः परप्राप्तौ च नास्ति सः । न चेच्छयास्य नियमो न चानियम इयते' इत्यादिŽ पेण तथा, 'बहवो निर्णयाश्च यत् । अन्तर्भेदाधिकरणमित्येव तत उच्यते' इति । (अयं च न्यायः 'अप्रतीकालम्बनात्' इत्यनेनैव सप्रतीकालम्बनाश्चतुमर्◌ुखं गच्छन्ति श्रुतिकथितस्यैवानुसरणीयत्वादिति सूचनेन सूचितः ।) ।। ५-६ ।। ।। इति श्रीमŽयायविवरणभावबोधे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।।

भोगप्रतिपादकैतत्पादान्तर्गताधिकरणपूर्वपक्षसि€न्तन्याया अनुव्याख्यायां सङ्ग्रहेणोक्ताः । 'अतिक्रमोक्तिः कृतिरथर्लाभः परा गतिः पारगतिस्तदोकः । समस्तकार्यं वशिता च विश्वसम्भावनायुक्तयस्त्वन्यपक्षे । सामान्यŽ पं प्रति भानमुक्तिराश्चर्यता कृत्रिमतास्तदोाः । विशोाक्लृप्तिः कृतनिश्चयश्च माहात्म्यमित्येव सुनिर्णयार्थाः' इति । ॐ सम्पद्याविहायस्त्वेन शब्दात् ॐ ।। इत्यत्रार्चिराद्यतिक्रमोक्तया ब्रह्मणो गम्यत्वोक्त्या च ज्ञानी किं ब्रह्मातिक्रम्य भोगान् भुङ्क्ते, अथ तत्समीप एवेति सन्देहे, अतिक्रम्यैवेति पूर्वः पक्षः, समीप एवेति सि€न्तः । तत्र, 'अतिक्रमोक्तिः' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन् प्रतिक्षिपति-

नचैनं सेतुं तीर्त्वेत्यत्रातिक्रमोक्तेर्मुक्तो ब्रह्म तीत्वर्◌ागच्छति तरतीति सामान्यप्रतीते ब्रह्मतीर्त्वेदं गच्छतीति विशोायुक्तेः । इमां घोरामशिवां नदीं तीर्त्वा ब्रह्म सम्पद्यते इति विशोाोक्तेश्चैतं सेतुं प्रत्यन्यत्तीर्त्वेत्यन्यथोपपत्तेः ।। १ ।।

।। नचैतं सेतुमिति ।। अतिक्रमस्येत्यतः पूर्वं ब्रह्मेत्युपस्कर्तव्यम् । ब्रह्मणोऽप्यतिक्रमे गम्येनान्येन भवितव्यमित्याशयेन भवितव्यमित्याशयेन गच्छतीत्युक्तम् । ननु श्रुतौ समानकर्तृकक्रियाप्रदर्शनार्थं भवतीति श्रूयते । अत एवेदं गच्छतीति वक्ष्यति । एवं चैतं सेतुमिति ब्रह्मणोऽप्यतिक्रमोक्तेर्न तद्गम्यमिति नेति भावः । (अयं च न्यायः, 'अविहाय' इत्यनेन ब्रह्मणोऽतिक्रमाभावोक्तया सूचितः ।) त€तुत्वेन 'सामान्यŽ पम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- तरतीति ।। तीर्त्वेत्यस्यार्थतो ग्रहणमिदम् । कथमनेन सामान्यप्रतीतिरित्यत आह- ब्रह्म तीर्त्वेति ।। तर्ह्यनिर्णय इत्यत आह- एतं सेतुं प्रतीति ।। 'सेतुश्चापि विधारणात् । सितमस्मिन् जगत्सर्वमिति सेतुरितीरितः । एवं सेतुं प्रति पुमानन्यत्तीर्त्वा ह्यदोावान्'

इत्युक्तश्-चेति भाव: । एवं चैतं सेतुमिति श्रुते: सामान्यŽ पत्वादेतं सेतुं प्रति अन्यत्तीर्त्वेत्यर्थोपपत्तेर्युक्तं तस्य गम्यत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'शब्दाद्' इत्यनेन 'इमाङ्गोराम्' इति श्रुतिग्राहकेण एतं सेतुं तीर्त्वा इदं गच्छतीति वचनाभावेन सामान्यŽ पत्वादिमां घोरामिति श्रुत्यनुसारेण एतं सेतुं प्रत्युतान्यत्तीर्त्वेत्यर्थोपपत्तेरिति सूचनेन सूचित: ।) ।। १ ।। ॐ मुक: प्रतिज्ञानात् ॐ ।। इत्यत्र, 'स तत्र पर्येति' इत्यादिनास्य क्रियाप्रतीते: श्रुत्युक्तेरुभयथापि सम्भवात् किं मुक्तो मुक्तो नवेति सन्देहे, न मुक्त इति पूर्व: पक्ष:, मुक्त इति सि€न्त: । तत्र 'कृति:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच कृत्रिमत्वादमुक्त एवोच्यते स तत्र पर्येतीत्यादौ स्वेन Ž पेणाभिनिपद्यत इति मुक्तस्य सयं प्रतिभातत्त्वाच्छ्रुतौ । स तत्र पर्येतीति श्रुत्यैक्यप्रतीतेश्-चैवम्भूतस्यापि प्रकरणत्वं प्रकल्प्य श्रुतिबाधाङ्गीकारे सा श्रुतिरप्येवं विभज्य किं योजयितुं न शक्यत इति श्रुतेरेवाभावप्रसङ्ग: । सत्यं ज्ञानमित्यादावपि सत्यमित्यस्याŽामित्यनेनान्वय इत्यादिप्रसङ्गात् ।। २ ।।

।। नच कृत्रिमत्वादिति ।। कृतिरत्र क्रिया ग्राह्या । पर्येतीति श्रुत्यानुगुण्यात् । अत एव तत्वप्रकाशिकायां, 'स तत्र पर्येतीत्यादिनास्य क्रियाप्रतीते:' इत्युक्तम् । नच कृत्रिमत्वेऽपि मुक्तत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्, नहि क्रियावत्त्वं कृतकृत्यस्य मुक्तस्योपपद्यत इति मुक्तत्वे क्रियावत्त्वमेव न स्यादिति भाव: । एवंच कृत्रिमत्वाच्छ्रुत्युक्तस्यामुक्तत्वेन मुक्तस्य भोगासम्भव इति नेति भाव: । (अयंच न्याय:, 'तत्र पर्येति' इतिश्रुत्युक्तस्य मुक्तत्वस्य विधायकेन मुक्त इत्यनेन स तत्र पर्येतीति क्रियावत्त्वविधानादमुक्त एव सर्वत्रोच्यत इति सूचनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'प्रतिभानम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति- स्वेन Ž पेणेति ।। इति श्रुताविव्यन्वय: । यद्वेति पूर्ववाक्येन । श्रुतौ स तत्र पर्येतीत्यस्यामित्यर्थ: । ननु स एा सम्प्रसूतोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परञ्ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन Ž पेणाभिनिपद्यत इति निर्गुणब्रह्मोपासकस्य स्वŽ पाविर्भावाभिधायकमिदं प्रकरणान्तरम् । स तत्र पर्येतीत्यत्र तु पूर्वोक्तसगुणप्रतिपादकदहरविद्योपासको भोगवत्त्वेनोच्यते, स चामुक्त एव । तथा परञ्ज्योतिरित्यस्य स तत्र पर्येतीत्यस्माद्विŽाप्रकरणत्वात्कथमनेन वाक्येन तद्वाक्योक्तभोगवत: सयतया प्रतिभानमित्यत आह- स तत्रेति ।। स तत्र पर्येतीत्यस्य परञ्ज्योतिरिति पूर्वश्रुत्यैक्यस्यैकवायत्वस्य प्रतीतेरित्यर्थ: । 'स्वेन Ž पेणाभिनिपद्यते स उत्तम: पुरुा: स तत्र पर्येति' इत्यानुपूर्वीविशियवाक्ये स इति तच्छब्देन स्वेन Ž पेणाभिनिपद्यत इत्युक्ताविर्भूतस्वŽ पमुक्तस्यैव परामर्श: । नतु दूरोक्तदहरविद्योपासकस्य । अव्यवहितपरामर्शसम्भवे व्यवहितपरामर्शकल्पकाभावादिति भाव: । प्रतीतपरित्यागेनान्यथाकल्पने बाधकमाह- एवम्भूतस्यापीति ।। एकवाक्यतया प्रतीतस्यापि प्रकरणत्वं भिŽाप्रकरणत्वम् । श्रुतिबाध: स तत्रेत्यस्य मुक्तपरत्वापहार: । सा श्रुति: परञ्ज्योतिरिति श्रुति: । विभज्य परञ्ज्योतिस्तिष्ठतीत्यादिŽ पेण । श्रुतिरेव एकस्मिŽार्थे प्रमाणतया एकवाक्यतापŽाश्रुतेरेवेत्यर्थ: । ततश्-चाव्यवहितत्वेनैकवाक्यतया प्रतीतस्यापि ज्ञापकं विना भिŽाप्रकरणत्वकल्पने एकवाक्यतया सम्प्रतिपŽास्य परञ्ज्योतिरुपसम्पद्येत्यस्यापि तिष्ठतीत्यादिपदाध्याहारेण भिŽाप्रकरणत्वं कल्पयितुं शक्यत इति श्रुतौ किञ्चिदप्येकार्थतयैकं वाक्यं प्रकरणमिति न स्यादिति भाव: । ननु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतीनां सत्यादिपदानां ब्रह्मपदेनैकार्थप्रतिपादकतया सामानाधिकरण्यŽ पान्वयसम्भवेनैकवाक्यतापŽानां विद्यमानत्वात्कथमनेकवाक्यतापŽाश्रुतेरेवाभावप्रसङ्ग इत्यत आह- सत्यमिति ।। न केवलं सा श्रुतिरेव विभज्य योजयितुं शक्यते, किन्तु सत्यं ज्ञानमित्यत्रापि । एवं व्यवहिताङ्गीकारेण योजना कतर्ुं शक्यत इत्यपेरर्थ: । अनेन स तत्रेत्यस्य सर्Žाहितमुक्तपरत्वत्यागेन व्यवहितसगुणोपासकस्य जीवन्मुक्तिप्रतिपादकत्वाङ्गीकारे चातिप्रसङ्ग उक्तो भवति । तथा हि । अŽामयादिप्रकरणस्य सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रवर्णोक्तप्रवचनŽ पत्वेन, सत्यमित्यस्य 'येऽŽां ब्रह्मोपासते' इत्युक्ताŽामित्यनेनैकार्थप्रातिपादकत्वेन सामानाधिकरण्यŽ पान्वय: स्यात् । आदिपदेन ज्ञानमित्यस्य, मन इत्यनेन चानन्तमित्यस्य, आनन्दमित्यनेनोक्तरीत्या सामानाधिकरण्यŽ पान्वय: स्यात् । नचेदं तस्ये-

यम् । सत्यं ज्ञानमिति

मन्त्रस्याखण्डार्थनिष्ठतया ब्रह्मपरत्वेनाŽामयादिप्रकरणानां च कोशपरत्वेन भिŽाप्रकरणत्वाङ्गीकारादिति पररीत्यैवेदमापादनं द्रयव्यम् । सि€न्ते त्वेकप्रकरणत्वस्याचार्यैरेव 'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते' इति सूत्रार्थतयोपपादितत्वादिति । एवंच स तत्र पर्येतीति श्रुत्युक्तस्य सयं मुक्तत्वप्रतिभानाद्युक्तो मुक्तस्य भोग इति भाव: । (अयं च न्याय: 'प्रतिज्ञानाद्' इत्यनेन सूचित: ।) ।। २ ।। ॐ आत्मा प्रकरणात् ॐ ।। इत्यत्र, परञ्योतिरुपसम्पद्य स्वेनेति श्रुत्युक्तज्योति:शब्दवाच्यत्वाविशेाात्किं विणुरादित्यो वेति सन्देहे, आदित्य इति पूर्व: पक्ष:, विणुरिति सि€न्त: । तत्र 'अर्थलाभ:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच परञ्योति: शब्देनादित्यज्योतिरङ्गीकारे स तेजसि सूयर्े सम्पŽो यथा पादोहरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्त इत्यादिनैकार्थतेति प्रयोजनं अथ किमुच्यते परञ्योतिरित्यात्मैव परञ्योति:

।। नच परमिति ।। एकार्थेति ।। स तेजसीति श्रुतिसमाख्यानात् आदित्याख्यं परञ्योतिरुपसम्पद्य स्वेन Ž पेणाभिनिपद्यते प्रारब्धकर्मणा मुच्यत इत्यथर्स्य परञ्योतिरिति वाक्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भाव: । एवंच परञ्योति:शब्दस्यादित्यपरत्वाङ्गीकारे स तेजसीति श्रुत्यैकवाक्यत्वŽ पार्थलाभाŽा मुक्तस्य ब्रह्मसमीपे भोग इति नेति भाव: । (अयंच न्यायो भायानुसारेण सावधारणेन हेत्यनेन परञ्योति:शब्देन सूर्य एवोच्यत इति सूचनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'उक्ति:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूवर्क विवृणोति- अतेति ।। परञ्योति:शब्दवाच्यत्वं कुत इत्यत उक्तम् -

सहि परमो द्योतते जीवाच्चाजीवाच्च तस्मादाहु: परञ्योतिरिति तमेवैा जीवोऽभिसम्पद्य स्वेन Ž पेणाभिनिपद्यत इति तस्यैव परञ्योतिष्ट्वोक्ते: । सावकाशलिङ्गाŽिरवकाशश्रुतेरेव बलवत्त्वात् ।। ३ ।।

।। सहीति ।। द्योतते प्रकाशते । ज्योति:शब्दस्यापि प्रकाशार्थत्वादिति भाव: । जीवात् ब्रह्मभवादे:, अजीवात् श्रीतत्वात्, जडप्रकृत्यादेश्च्च परम इत्यनेन सम्बन्ध: । निगमयति- तस्मादिति ।। यद्वा हि यस्मात्तस्मात्परं ज्योतिरित्याहु: इत्यन्वय: । परञ्योतिरिति परञ्योतिरिति परञ्योति:शब्दवाच्यमात्मानमित्यर्थ: । तमात्मानम् । तस्यैवेति । श्रुतावात्मैमेवत्यवधारणादिति भाव: । तर्ह्योकार्थतेति लिङ्गस्य का गतिरित्यत आह- सावकाशेति ।। लिङ्गात्समाख्यालक्षणादित्यर्थ: । तस्य सावकाशत्वं नाम परञ्योतिरिति वाक्यस्य स तेजसीति वाक्यसमानार्थत्वाङ्गीकारेऽपि स तेजसीति वाक्यस्यानुपपत्त्यभाव: । उभयोरभिŽार्थत्वसम्भवात् श्रुतेरेवेत्येवकारेण जात्यापि बलवत्त्वमाचये । एवंच परञ्योति:शब्देन ब्रह्मण एवोक्तेर्ब्रह्म प्राप्यैव भोगान् भुङ्क्त इति भाव: । (अयं च न्याय: 'प्रकरणात्' इत्यनेनान्यप्रकरणेन्यस्याप्युक्तिसम्भवाŽा प्रकरणमात्रेण निर्णय इति निरवकाशा परञ्योति:श्रुतिरपि विवक्षिता । तथाच परञ्योति:शब्देन परमात्मन एवोक्तत्वाŽा सूर्य: परञ्योति:शब्देनोक्त इति सूचनेन सूचित: ।) ।। ३ ।। ॐ अविभागेन दृयत्वात् ॐ ।। इत्यत्रोभयथापि सम्भवात्सायुज्यभाग्भि: किं परमात्मभुक्ता एव भोगा भुज्यन्ते, उत तदभुक्ता इति सन्देहे, तदभुक्ता इति पूर्व: पक्ष:, परमात्मभुक्ता एवेति सि€न्त: । तत्र, 'परा गति:' इत्युक्तन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच परमगतित्वादीश्च्वराभुक्ता अपि भोगा मुक्तौ भवन्ति । ईश्च्वरस्य स्वत एव पूर्णानन्दत्वादभोगस्यापि सम्भवादिति वाच्यम् । पूर्णानन्द: पूर्णभुक्पूर्णकर्ता पूर्णज्ञान: पूर्णभा: पूर्णशक्ति: । (पूर्णैश्च्वर्या) आश्च्चर्यत्वाद्भगवान्वासुदेवोविरु€शक्तिर्नच दोासृगीश: इति श्रुत्याश्च्चर्यतयैव ब्रह्मण उभयोक्ते: । सावकाशोपपत्तिमात्राŽिरवकाशश्रुतियुक्तोपपत्तेरेव बलवत्त्वात् ।। ४ ।।

।। नच परमगतित्वादिति ।। परमगतित्वस्याप्रयोजकत्वपरिहारार्थमुक्तम्- ईश्-वरस्येति ।। परमात्मभुक्ता एव मुक्तौ भुज्यन्त इति नियमे, ईश्-वरस्य नित्यपूर्णानन्दत्वेन कदाचिदभोगस्यापि सम्भवे तदा सञ्जातभोगेच्छानामपि मुक्तानां भोगाभावप्रसङ्गेन मोक्षस्यापुरुषार्थत्वापत्त्या परमगतित्वमेवे न स्यादिति भाव: । एवंच मोक्षस्य परमगतित्वान्मुक्तेन परमात्मा भुक्ता एव भोगा भुज्यन्त इति न तस्य सर्वभोक्तृत्वमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: सूत्रस्यापूर्णत्वात्पूर्वसूत्रादनुवृत्तेन मुक्तो विभागेन भोगान् भुङ्क्त इति सम्बन्धेन मुक्त इत्यनेन मुक्ते: परमगतित्वमिति सूचित: ।) तत्तुत्वेन, 'आश्-चर्यता' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं विवृणोति- पूर्णानन्द इति ।। उभयोक्ते: पूर्णानन्दत्वपूर्णभुक्तत्वयोभयोक्तेरित्यर्थ: । तथाच ब्रह्मण: पूर्णानन्दत्वेऽपि, पूर्णभुगिति पूर्णभोगस्यापि श्रवणात्कदापि तस्याभोगाभावेन सञ्जातभोगेच्छानां भोगस्यैव सम्भवेन युक्तं परमात्मभुक्तभोगभोक्तृत्वं मुक्तानामिति भाव: । ननु परमगतित्वयुक्तेस्तर्कसहितत्वेन प्रबलत्वात्कथमुपपत्तिमात्रसिद्धान्तनिर्णय इत्यत आह- सावकाशेति ।। परमगतित्वस्य मुक्तानामीश्-वराभुक्तभोगभोक्तृत्वाभावेऽपि, आवृत्तिशून्यत्वादिनोपपत्तेरित्यर्थ: ।। श्रुतियुक्तेति ।। तथा बहुत्वेनापि

प्राबल्यमिति भाव: । एवंच ब्रह्मण आश्-चर्यतयैव पूर्णानन्दत्वेऽपि पूर्णभोगश्रवणाद्युक्तं मुक्तानां भगवद्भुक्तभोगभोक्तृत्वमिति भाव: । (अयंच न्यायो न्यायविवरणानुसारेण विरुद्धशक्तिरित्याश्-चर्यतया पूर्णानन्दस्यापि पूर्णभोगस्य दृ-यत्वादित्यर्थकेन 'दृयत्वादित्यनेन सूचित: ।) ।। ४ ।। ॐ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्य: ॐ ।। इत्यत्र, वादिविप्रतिपत्त्या मुक्तानां भोगो युक्तो नवेति सन्देहे, न युक्त इति पूर्व: पक्ष:, युक्त इति सिद्धान्त: । तत्र, 'पारगति:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच पारङ्गतत्वान्मुक्तस्य चिन्मात्रदेहोऽपि नास्तीति वाच्यम् अकृत्रिमत्वात्तस्य देहस्यानपगमात् । अथ विमुक्तस्य चिन्मात्र एव देहो भवति चिन्मात्राणि करणानि तैरीशानुगृहीतैर्भोगान् भुङ्क्ते इति श्रुते: ।। ५ ।।

।। नच पारङ्गतत्वादिति ।। पारेत्यत: पूर्वं संसारेति द्रयव्यम् । देहोऽपीत्यपिशब्द: जडदेहाभावसमुच्चये कैमुत्ये वा । नचाप्रयोजको हेतु:, देहवत्त्वे मुक्तत्वस्यैवायोगादिति भाव: । नच मुक्तस्य देहाभावेऽपि न दोा इति वाच्यम्, भोगासम्भवे पुरुषार्थत्वमेव न स्यादिति । एवंच संसारपारगतत्वेन मुक्तस्य शरीराभावेन भोगासम्भवादपुरुषार्थत्वं मुक्तेरिति नेति भाव: । (अयंच न्याय: 'एवमप्युपन्यासात्' इत्यनेन, 'स ए एतस्मान्यर्त्यात्' इति मुक्तत्वप्रतिपादकश्रुतिसूचनेन सूचित: ।) तत्तुत्वेन 'अकृत्रिमता' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवृणोति- अकृत्रिमत्वादिति ।। देहस्य चिन्मात्रस्येत्यर्थ: । देहस्येत्यस्य पूर्वत्रोत्तरत्र च सम्बन्ध: । अयं भाव: । चिन्मात्रस्य जीवस्वरूपस्याकृत्तिमत्वात् । कृत्रिमदेहस्यैव संसारापादकत्वादकृत्रिमचिन्मात्रदेहाङ्गीकारेऽपि न संसारपारगतत्वरूपमुक्तत्वानुपपत्तिरिति । मुक्तस्य चिन्मात्रदेहादिसद्भावे श्रुतिमाह- अथेति ।। फलसम्बन्ध: स्फुट: । (अयं च न्याय: 'तदात्मकत्वात्' इत्यनेन चिन्मात्रदेहस्य मुक्तस्वरूपत्वेनाकृत्रिमत्वात् चिन्मात्रदेहेन भोग: सम्भवतीति सूचनेन सूचित: ।) ।। ५ ।। ॐ सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुते: ॐ ।। इत्यत्र, लोकद्वयलौकिकत्वाभ्यां मुक्तभोग: किं तत्तदुपायसाध्यसाधनसाध्य उत सङ्कल्पमात्रसाध्य इति सन्देहे, तत्तदुपायसाध्यसाधनसाध्य इति पूर्व: पक्ष:, सङ्कल्पमात्रसाध्य इति सिद्धान्त: । तत्र 'तदोक:' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

भगवदोकसि स्थितत्वान्मुक्तस्य तस्याप्योकस्त्वसाम्येन तत्तदुपायसाध्यभोगसाधनं वाच्यम् । निर्दोात्वात्तदोकसो मुक्तस्य च सङ्कल्पादेवेति श्रुत्यनुसारेणोपपत्ते: ।। ६ ।।

।। नच भगवदोकसीति ।। तस्यापि भगवदोकसोऽपि, ओकस्त्वस्याप्रयोजकत्वशङ्कानिरासार्थमुक्तम्- ओकस्त्वसाम्येनेति ।। भूम्याद्योकसेत्यर्थ: । अन्यथा लोकविरोधापातादिति भाव: । भगवदोकस्य एवंविधत्वेऽपि, मुक्तभोगस्य तत्तदुपायसाध्यसाधनसाध्यत्वे, किमायातमित्यत उक्तम्- भगवदोकसि स्थितत्वान्मुक्तस्येति ।। तत्तदुपायसाध्यं भोगसाधनं

यस्य मुक्तस्येति विग्रहः । एवंच मुक्तेरपि संसारसमानधर्मत्वादपुरुषार्थत्वमिति नेति भावः । (अयंच न्यायः, भगवदोकस ओकस्त्वसाम्यान्मुक्तिगतस्य भोगोऽप्रयत्नापेक्ष इति विपक्षव्यावर्तकेन च शब्देन सूचितः । तदुक्तं तत्वप्रकाशिकायाम्, 'चशब्दो विपक्षव्यावर्तकतया व्याख्यातम्' इति ।) तत्तुत्वेन 'अस्तदोाः' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं अपेक्षितांशपूरणेन विवृणोति- निर्दोात्वादिति ।। तदोकसो भगवदोकसः, तथाच भगवदोकस्त्वसाम्येऽपि भगवदोकसो लोकविरोधस्यैवायुक्तत्वान्मुक्तौ भोगस्य सङ्कल्पमात्रसाध्यत्वाङ्गीकारे न लोकविरोधो बाधक इति भावः । बाधका भावमात्रेण नार्थसिद्धिरित्यतः साधकमाह- सङ्कल्पादेवेति ।। स यदि पितृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति श्रुत्युक्तानुसारेण सङ्कल्पमात्रसाध्यभोगवत्त्वस्योपपत्तेरित्यर्थः । एवंच भगवदोकसो निर्दोात्वान्मुक्तभोगस्य सङ्कल्पमात्रसाध्यत्वमिति युक्तं तस्य पुरुषार्थत्वमिति भावः । (अयं च न्यायः 'सङ्कल्पादेव' इत्यनेन भगवदोकसः सदोात्वे, तत्प्राप्तस्य मुक्तस्य सङ्कल्पादेव कामितप्राप्तिर्न सम्भवतीति सूचनेन सूचितः ।) ।। ६ ।। ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ।। इत्यत्रोभयथापि सम्भवान्मुक्तः क्लृप्तपतिभ्योऽन्यपतियुक्तो न वेति सन्देहे, मुक्तस्याधमा अपि पतयः सन्तीति पूर्वः पक्षः, न सन्तीति सिद्धान्तः । तत्र 'तदोकः' इत्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति- नच परगृहगतत्वादस्य राजगृहगतस्येव स्वाधमा अपि कदाचिदीशते निर्दोात्वादेव मुक्तस्येश्वरस्य तत्रस्थानां मुक्तान्तराणां च राजदोावद्दोासम्भवाद्यथायोग्यमेव स्वीकारोपपत्तेः ।

।। नच परगृहगतत्वादिति ।। अप्रयोजकत्वशङ्कापरिहारार्थमुक्तम्- राजगृहस्येवेति ।। अन्यथा लोकविरोधः स्यादिति भावः । एवंच तदोकसि स्थितत्वान्मुक्तावधमा अपि पतयः सन्तीति मुक्तेः संसारसमानधर्मत्वादपुरुषार्थत्वमिति भावः । (अयंच न्याय राजगृहगतस्येव भगवदोकगतस्यापि मुक्तस्य साधमनियम्यत्वमिति विपक्षव्यावर्तकेन च शब्देन सूचितः ।) तत्तुत्वेन

"+ôtĪzùĪṢĪ:' <t™ĪṬEuĪ˜ĪṢṛĪ ŪôĪ€ùĪtĪ™ĪĪ™Īṯ ŪṛĪṛĪĻsĪĪṢŪtĪ- ŪzùĪGH-ĪtṛĪĪzṢùṛĪṢŪtĪ ** ˜ĪṬEuĪô™Ī ŪĪ™Ī˜™Īô™Ī * <Ê®›ṛĪœúô™Ī ĪĻ™ĪĪṢ`ĪFòô™Ī ˜ĪṬEuĪĪtĪœúĪsĪĪṯ ĪĻ™ĪĪṢ`™ĪĪĪṯ ZĪ * œúĪ`ĪṢŪtĪ tĪ{Ļùḍṯþ OĪtĪô™Ī ĪĻŪtĪḍþĪœúĪzùŌĪĪṯ ZĪĪṢĪāôKĪsĪ˜Īṃ * œúĪ`ĪOĪĻḍþOĪtĪô™Ī ôṛĪĪŒĪ˜ĪŪĪ™Ī˜™ĪtṛĪṯ œúĪ`ĪĪzùŌĪĪṯ zùĪṢ-ĪṛĪuṛĪĪ†ṬEuĪ˜Īṃ * +wĪ —ĪOĪṛĪzùĪṢFòĪṢOĪtĪ˜ĪṬEuĪô™Ī ôĪṛĪÊŪĪ™ĪĪ˜ĪFṢò®›ṛĪœúô™Ī ˜ĪṬEuĪĪtĪœúĪsĪĪṯ ZĪ ôĪt™ĪôĪSóŸĪtṛĪṢĪ ŪĪœúôtĪĪbĪĪĪŪṛĪû€ùFòĪ˜ĪĪŪzùzùĪṢĪṛĪuṛĪĪzṢùṛĪ ™ĪyĪĪ™ĪĪṢO™Ī˜ĪṢṛĪĪŒĪ˜ĪĪṢuĪ˜Ī—ĪĪṛĪĪĪŪtĪFMò˜ĪṢsĪGhṛĪ ŪĪ™Ī˜™ĪŪĪ™ĪĪ˜ĪFò—ĪĪṛĪôṛĪŌFòĪœúĪṢĪĪuĪṢŪœúŪtĪ —ĪĪṛĪ: * ĪĪṬ ŪzùĪGHĪtṛĪṢ ĪĻ˜ĪĪsĪ˜ĪĪḍþ-

मुक्तानां पतयो देवा देवानां च प्रजापतिः । तस्य विणुर्नचैवेदं पारावर्यं विनश्यतीति श्रुतेः ।। ७ ।।

।। मुक्तानामिति ।। एवंच भगवदोकगतत्वेऽपि मुक्तस्य निर्दोात्वादधमनियम्यत्वाभावाद्युक्तं मुक्तेः पुरुषार्थत्वमिति भावः । (अयं च न्यायः 'अत एव' इत्यनेन सत्यसङ्कल्पत्वादेव स्वाधमनियम्यत्वं नेति वदता ईश्वरादेः सदोात्वे सत्यसङ्कल्पत्वमेव न स्यादिति सूचनेन सूचितः ।) ।। ७ ।। ॐ अभावं बादरिराह ह्येवम् ॐ ।। इत्यत्र, वादिविप्रतिपत्त्या भोगो युज्यते न वेति सन्देहे नेति पूर्वः पक्षः, युज्यत इति सिद्धान्तः । तत्र 'समस्तकायर्म्'

इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच देहभावे तत्कार्यदु:खादिस्तदभावे भोगासम्भव इति दोा: देहाभावाच्च भावाच्च निर्भोगित्वं च दु:खिताम् । यान्त्यमुक्ता नोभयं च मुक्तानां वशिता यत इति श्रुत्त्यैव विशोक्लृप्ते: ।। ८ ।।

।। नच देहभाव इति ।। देहिनो दु:खादिनियमदर्शनादिति भाव: । अभिमानसाहित्येनेत्यपि द्रयव्यम् । तेन न सुप्त्यादौ व्यभिचार: । नच देहवत्त्वमप्रयोजकम् । 'न ह वै(स)शरीरस्य सत: प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति श्रुत्यनुगृहीतत्वात् । तर्हि मास्तु देह इत्यत आह- तदभाव इति ।। देहरहितस्य भोगादर्शनादिति भाव: । नच चिच्छरीरब्रह्मदेहाभ्यां भोग: समर्थित एवेति वाच्यम्, चिच्छरीरस्य सुप्त्यादौ विद्यमानस्यापि भोगायतनत्वादर्शनात् । ब्राह्मेण देहेन सायुज्यभाजां भगवत्प्रवेशदशायामेव गृहवदुपपत्तावपि तदन्योामनुपपत्तेरित्यधिकाशङ्काया प्रत्यवस्थानादिति भाव: । एवंच मुक्तस्य देहा भावे भोगासम्भवादेहसद्भावे तत्प्रयुक्तसमस्तकार्यप्राप्त्या मोक्षे दु:खासम्भिŽासुखाप्राप्त्यापुरुाार्थत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'प्रदीपवदावेश:' इत्यनेन यथा प्रदीपो दीपिकादिु प्रवियस्तत्रत्यं तैलमेव भुङ्क्ते, न तु काण्र्यादि, तद्वन्मुक्तस्य देहसम्बन्धेऽपि सुखमेव भुङ्क्ते, न दु:खमिति दु:खाद्यभावप्राप्तिं समर्थयता सूचित: ।) त€तुत्वेन 'विशोक्लृप्ति:' इत्युक्तसि€न्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- देहाभावाच्चेति ।। आद्यद्वितीयचशब्दावितरेतरसमुच्चये । प्रलयादाविति शो: । दु:खितां चेति चशब्दसम्बन्ध: । देहाभावाच्चेत्यादेनिर्भोगित्वमित्यादिना यथाक्रमं सम्बन्ध: । मुक्तस्तु निर्भोगित्वं दु:खित्वं च न यात्येवेत्येवार्थकचतुर्थचशब्दसम्बन्ध: । मुक्तानां देहसद्भावेन निर्भोगित्वासम्भवेऽपि दु:खं स्यादित्यत आह- मुक्तानामिति ।। वशिता वश्यकृतितेत्यर्थ: । तथाच मुक्तस्य वश्यप्रकृतिवशत्वाभावाद्वश्यवह्न्यादिपुरुास्य तद्योगजन्यदु:खाभाववन्मुक्तस्य बाह्यदेहाङ्गीकारोऽपि दु:खाभावोपपत्तिरित्यर्थ: । एवंच श्रुत्यैव विशोक्लृप्तेर्युक्तं मोक्षस्य पुरुाार्थत्वमिति भाव: । (अयं च न्याय: 'विकल्पाम्नानाद्' इत्यनेन 'तथा हि दर्शयति' इत्यनेन च 'अथानन्दीह्येवौ भवति' इत्यादिश्रुत्या सुखमात्रानुभवित्वŽ पविशोास्य क्लृप्तत्वादिति वदता सूचित: ।) ।। ८ ।। ॐ जगद्व्यापारवर्जं ॐ ।। इत्यत्र, मुक्तानां सत्यसङ्कल्पेन जगत्सृययादेरीश्-वरधर्मत्वोक्तया च मुक्ता: किं जगत्सृययादिव्यापारानाप्नुवन्ति, न वेति सन्देहे, आप्नुवन्तीति पूर्व: पक्ष:, नेति सि€न्त: । तत्र 'समस्तकार्यम्' इत्युक्तमेव पूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच सङ्कल्पादेव समस्तसम्भवात्सृययादिसमस्तकार्यसम्भव: व्यापारो जगतो विणोर्मुक्तानां तु स्वभोगग: । नहि स्वणर्ं शु€मपि वह्निकार्यकरं भवेत् । अयोग्यशक्तितस्त्वेव नाधिकानन्दसम्भव: ।

।। नच सङ्कल्पादेवेति ।। मुक्तस्येति शो: । सत्यसङ्कल्पत्वेन कामितसमस्तप्राप्तिसम्भवात्सृययादिसमस्तव्यापाराणां मुक्तकाम्यत्वात्सृययादिसमस्तकार्यसम्भव इत्यर्थ: । न चाप्रयोजको हेतु: । 'सर्वान्कामानाप्त्वामृत: समभवत्समभव:' इति श्रुते: । सृययादिव्यापारस्य मुक्तकाम्यत्वात्कामिताप्राप्तौ मुक्तस्य सत्यकामत्वमेव न स्यादिति बाधकसत्वादिति भाव: । एवंच मुक्तानां सत्यसङ्कल्पत्वेन जगत्सृययादिसमस्तव्यापारप्राप्ते: न युक्तं लक्षणसूत्रमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'जगद्व्यापारवर्जम्' इति प्रतिोधेन प्रत्यक्षोपदेशादित्यनेन चशगतजगद्व्यापाराद्यैश्-वर्याणां सर्वदेवतापूज्यत्वादीनां समस्तानां कार्याणां च सङ्कल्पादेव सम्भवतीति सूचनेन सूचित: ।) त€तुत्वेन 'विशोक्लृप्ति:' इत्युक्तमेव सि€न्तन्यायं प्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- व्यापार इति ।। जगत इति सम्बन्धे ाष्ठी । सम्बन्धश्-च विणोर्व्यापारेण जगतो

वाियविायिभाव: । स्वभोगग: स्वभोगविाय एवेति सावधारणम् । व्यापार इत्यनुवर्तते । ननु मुक्तस्याज्ञानाद्यपगमेन शु€त्वाभिव्यक्तज्ञानत्वादिना जगद्व्यापार: किं न स्यादित्यत आह- न हि स्वर्णमिति ।। वह्निकार्यं प्रकाशदाहादिकम् । अयोग्यशक्तित इति पूर्वोत्तराभ्यां सम्ब€यते अयोग्यशक्तित एव तद्योग्यतारहितत्वादेव, नतु प्रतिबन्धादिसद्भावादित्यर्थ: । अधिकानन्दसम्भवस्त्विति तुशब्दसम्बन्ध: । जगद्व्यापारस्याप्युपलक्षणम् । अयोग्यकार्यस्य शक्तयविायत्वे दृयान्तमाह-

नहि कश्चित्सुशक्तोऽपि चकाराचेतनं चितिम् । नच कामस्तथा भूयात्तत: स्यात्सत्यकामितेति श्रुत्या विशोक्लृप्तेरेव । मुक्तानां न जगद्यत्नस्तथापि विबुधा: सदा । मुक्तानां तु नियन्तारस्तोां ब्रह्मास्य वै हरिरिति च विशोक्लृप्ति: ।। ९ ।।

।। नहीति ।। चितिं चेतनम्, तर्हि सत्यकामत्वहानि: स्यादित्यत आह- नच कामस्त्विति ।। नन्वस्मिँ्राधिकरणे 'जगद्व्यापारवर्जम्' इति सूत्रेण सृययादिव्यापारव्यतिरिक्तस्वावरनियामकत्वं सिद्धान्तत्वेनोक्तम्, तत्र सृ-ययादिव्यापारप्राप्तिँ पसिद्धान्तांशस्योक्तरीत्या विशोक्लृप्त्यालाभेऽपि स्वावरनियामकत्वप्राप्तौ का युक्तिरित्यतस्तत्रापि विशे-क्लृप्तिमेव तादृशप्रमाणोदाहरणपूर्वकं विवृणोति- मुक्तानामिति ।। यद्यपीति शो: । एवंच श्रुत्यैव विशोक्लृप्तेर्मुक्तस्य जगद्व्यापारभावाद्युक्तं लक्षणसूत्रमिति भाव: । (अयंच न्याय: 'आधिकारिकमण्डलस्थोक्ते:' इत्यनेन 'तथा हि दर्शयति' इत्यनेन चेश्-वरगतजगद्व्यापारव्यतिरिक्तस्वयोग्यकामानुभवितृत्वं स्वावरनियामकत्वं महाचमस्यशब्दोक्तचतुर्मुखस्यैव सर्वदेवाभिपूज्यत्वमित्येवंँ पस्य विशोस्य श्रुतिक्लृप्तस्यैव ग्राह्यत्वादिति वदता सूचित: ।) ।। ९ ।। ॐ स्थितिमाह दर्शयतश्-चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॐ ।। इत्यत्र, लोकदर्शनालौकिकत्वाभ्यां मुक्त आनन्दादिवृद्धिह्रासवाँ वेति सन्देहे, वृद्धियादिमानिति पूर्व: पक्ष:, नेति सिद्धान्त: । तत्र 'वशिता' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नच वशित्वान्मुक्तस्यापि वृद्धि: कृतकृत्यत्वेन नि:श्रमत्वादुपासनादावभ्यासपाटवार्ँिदोात्वात्स्नेहाधिक्याच्च तस्यैव परमसुखँ पत्वेन फलँ पत्वात् ।

।। नच वशित्वमिति ।। वृद्धि: आनन्दादे:, मुक्तस्य वशित्वात्कामिताशोप्राप्तेरानन्दादिवृद्धिरियत्वेनाकामानानुपपत्तेर्युक्ता सुखाभिवृद्धिरिति भाव: । किञ्च 'एतत्साम गायँास्ते' इत्यादिना मुक्तस्याप्युपासनाश्रवणात्सुखादिवृद्धिरेयव्या । अन्यथा तद्वैयर्थ्यादिति । एवंच वशित्वेन मुक्तस्यापि वृद्धियादिसद्भावात्संसारसमानधर्मत्वेन मुक्तेरपुरुार्थत्वमिति नेति भाव: । (अयं च न्याय: 'स्थितिमाह' इत्यनेन यथावस्थित एव मुक्तस्तिष्ठति, न वृद्धिह्रासवानिति सूचनेन सूचित: ।) तद्धितुत्वेन 'कृतनिश्रमश्-च' इत्युक्तसिद्धान्तन्यायं विवक्षितांशपूरणेन विवृणोति- कृतकृत्यत्वेनेति ।। मुक्तस्येति शो: । अयं भाव: । वशित्वेनापाद्यमाना वृद्धि: किं योग्यस्योतायोग्यस्य, नाद्य:, कृतकृत्यत्वेन योग्यस्य प्राप्तत्वेन नि:श्रमत्वात्तद्विायकश्रमा भावात् । न द्वितीय:, कृतकृत्यत्वेन मुक्तत्वेन 'नचायोग्यं मुक्तिगोऽपि प्राप्नुयाँा च कामयेत्' इति मुक्तस्यायोग्यकामनानिोधेन नि:श्रमत्वादयोग्यफलरागादिदोारहितत्वात् । तथाच वशित्वमप्रयोजकमिति । अनेन अनुव्याख्याने कृतशब्देन कृतकृत्यत्वं चशब्देन उपासनादावभ्यासपाटवादित्युच्यत इति विवृतं भवति । नन्वेवं सत्युपासनादिकारणं न स्यादित्यतस्यान्यथासिद्धिप्रतिपादनपरतयापि कृतनि:श्रम इत्युक्तन्यायं विवृणोति- कृतकृत्यत्वेनेति ।। उपासनादावित्यत्रापि सम्बध्यते । कृतेत्यत: पूर्वं मुक्तस्येति फलँ पत्वादित्यत: परं तदुपासनं न साधनमित्यपि पूरणीयम् । कृतकृत्यत्वेन मुक्तत्वेनोपासनादिविाये नि:श्रमत्वाच्छ्रमादिदोारहितत्वादसाधनँ पमप्युपासनादि मुक्तेन क्रियत इत्यर्थ: । अत्रैव समुश्-चतयुक्तिमाह-

अभ्यासपाटवात्स्नेहादश्रमत्वादुपासना । भक्तिश्-च सुखँ पैव मुक्तानां न तु साधनमिति श्रुति: ।। १० ।।

।। अभ्यासेति ।। तर्हि संसारकालाभ्यस्तं निाि्रमपि कुर्यादित्यत उक्तम्- निर्दोात्वादिति ।। तथाप्युपासनादेर्विणुविायत्वे किं निमित्तमित्यत आह- स्नेहाधिक्याच्चेति ।। विणाविति शो: । एवमपि निप्रयोजनमुपासनादिकं किमर्थं क्रियत इत्यत उक्तम्- तस्यैवेत्यादि ।। तत्र प्रमाणमाह- अभ्यासपाटवादिति ।। एवंच कृतनि:श्रमत्वेन मुक्तानां वृद्धियाद्यभावाद्युक्तं मोक्षस्य पुरुार्थत्वमिति भाव: । (अयंच न्यायोऽनुमानपदेन वृद्धियादौ कारणाभावँ पानुमानोक्तया मुक्तेन स्वयोग्यस्य

प्राप्तत्वात्कृतकृत्यत्वेन निर्दोत्वात् फलरागादिदोास्य कारणाभावादयोग्यप्राप्त्यापि वृ€र्नेति सूचित: ।) ।। १० ।। ॐ अनावृत्ति: शब्दादनावृत्ति: शब्दात् ॐ ।। इत्यत्रोभयथापि सम्भवात्किं मुक्त: पुनरावर्तते, न वेति सन्देहे, पुनरावर्तत इति पूर्व: पक्ष:, नेति सि€न्त: । तत्र 'विश्-वसम्भावना' इत्युक्तपूर्वपक्षन्यायं तत्साध्यप्रदर्शनपूर्वकं विवृण्वन्प्रतिक्षिपति-

नचानन्तत्वात्कालस्य त्रयोदशी पञ्चदशीवत्कदाचित्समस्तस्यापि सम्भवान्मुक्तस्यापि पुनरावृत्त्याशङ्केति वाच्यम् ।

।। नचानन्तत्वादिति ।। अनन्तत्वादिति पञ्चमी सप्तम्यर्थे । अनन्तत्वेऽपीत्यपिशब्दसम्बन्ध: । इदानीमपरिदृश्यमाना

मुक्तपुनरावृत्ति: कदा स्यादित्यत उक्तम्- अनन्तत्वात्कालस्येति ।। समस्तस्यापीति । कालस्येत्यनुवर्तते । समाप्तेरिति शेा: । तत्र दृयान्तमाह- त्रयोदशीति ।। त्रयोदशीपञ्चदशीति भावप्रधानो निर्देश: । अयमर्थ: । यद्यपि स्वर्गादिगतानां युगमन्वन्तरादिवासित्वेन पुनरावृत्तिसम्भवेऽपि मुक्तानां समस्तकालवासित्वेन न पुनरावृत्तिसम्भव:, तथापि भारतयु€ त्रयोदश्या एव पञ्चदशीत्वनिर्देशात्तत्र तिथित्रयस्य युगपत्समाप्तिवदनन्तत्वेऽपि कालस्य समस्तस्यापि कदाचिद्युगपत्समाप्तिसम्भवान्मुक्तस्यापि पुनरावृत्त्याशङ्कयेति । एवंच विश्-वस्य समस्तस्य कालस्य समाप्तिसम्भावनया मुक्तस्य पुनरावृत्त्याशङ्केति न वाच्यमिति भाव: । (अयंच न्याय: 'अनावृत्ति:' इत्यनेन मुक्तानामावृत्त्यभावं समर्थयता कालस्यानन्तत्वाद्भारतयु€ त्रयोदश्या पञ्चदशीत्वस्यासम्भावितस्य कदाचित्सम्भवान्मुक्तस्यावृत्तिरिति सूचित: ।) त€तुत्वेन 'माहात्म्यम्' इत्युक्तसि€न्तन्यायं विवृणोति-

सत्यकामत्वादिमाहात्म्यात् । अशोकामसत्यत्वान्मुक्तानां न पुनर्भव: । यस्मात्स कामयेदेव नित्यमात्मापुनर्भवमिति च श्रुति: ।। ११ ।।

।। सत्यकामत्वादिति ।। आदिपदेन सर्वकामावाप्ति: । ननु सत्यकामत्वादिमाहात्म्येऽपि मुक्तस्य कुतो न पुनरावृत्त्याशङ्कयेत्यप्रयोजकत्वशङ्कापरिहारपूर्वकमुक्तार्थप्रतिपादकं प्रमाणमाह- अशोति ।। अशोत्यत: पूर्वं स्वयोग्येत्युपस्कर्तव्यम् । कामानां सत्यत्वं नाम प्राप्तव्यार्थमात्रवियत्वनियम: । मुक्तानामित्यस्योभयत्रापि सम्बन्ध: । ननु मुक्तानामशोकामसत्यत्वेऽपि, अपुनर्भवकामनाभावेन पुनर्भवसम्भवादप्रयोजको हेतुरित्यत उक्तम्- यस्मादिति ।। स मुक्तवर्ग: नित्यं कामयेदेव, नतु कदाचि˜ा कमायेत् । दु:खासम्भि˜ास्व˜ पसुखानुभवस्य शुभ˜ पत्वात् । नहि कश्-चच्छुभात्पुनरावृत्तिकामोऽस्तीति । यदुक्तं समस्तस्यापि कालस्य कदाचित्समाप्तिसम्भव इति । तद्वयाहतत्वादुपेक्षणीयमेवेति न दूाितम् । एवंच मुक्तानां सत्यकामत्वादिमाहात्म्यात्पुनरावृत्त्यभावेन युक्तं मोक्षस्य पुरु-ाार्थत्वमिति भाव: ।। ११ ।। ॐ (।??।)इदानीं स्वकृतग्रन्थे तन्मूलभूतन्यायग्रथनात्मकसूत्र˜ पमीमांसाशास्त्रेऽपि शियाणां बहुमानातिशयोत्पादनार्थं स्वकृतग्रन्थस्यानन्यसाध्यत्व˜ पमत एव व्याख्येयमीमांसाशास्त्रस्य दुरवगाह्यत्वादि˜ पं माहात्म्यं वर्णयन् स्वग्रन्थस्य प्रयोजनमाह-

इत्यनन्तमहान्यायमीमांसापारवारिधे: । उत्तराणात्यशक्तयैव व्याकुलीकृतचेतसाम् । मन्दानामुपकाराय महतां चोच्छ्रिततात्मनाम् । तद्विशेापरिज्ञानप्रदीप्तार्कमचेतसाम् । विशेागाढे मनसि नितरामुपकारक: । न्याय'वो मयाकारि सङ्क्षेपात्प्रमिताक्षरै: । विस्तरोऽप्ययमेवस्यात्तद्विशेाातिवेदिनाम् । व्याख्यानुव्याख्ययोरेव विस्तरो यदुदीरित: ।। अनल्पचेतसां पुंसामलं विज्ञानसि€ये । त˜ायाो€रणे शक्ता अपि ह्येतेन सुस्थिरम् ।। न्यायानुगं मन: कुर्युरिति सङ्ग्रहलालसा: । को नामाशेाविद्योरुसागरोन्मथनो€तम् ।। साक्षाद्विद्याधिराजेन न्यायामृतमनुत्तमम् । अशेातोऽधिगच्छेत वन्द्यो वृन्दारकोऽपि सन् ।। एवं सुदुर्लभेऽप्य€ा महान्यायपरामृते । केचनाधिक्रियन्तेऽत्र तत्प्रसादानुरञ्जिता: ।। ब्रह्माद्या अमृते यद्वत्सागरोन्मथो€ते । अहं तु तत्प्रासादैकमहासदबलो€त: ।। न्यायामृतार्णवसिममवगाह्य विभज्य च । संक्षेपविस्ताराभ्यां च चकार व्याकृतिं कृतिम् ।।

।। इत्यनन्तेत्यादिना ।। इतिशब्द: प्रकारार्थ: । आद्यार्थश्‍च । अननतत्वं सङ्ख्या । महत्त्वं व्याप्त्यादिमत्वेन । न्यायप्रतिपादकमीमांसावारिधेरपारत्वं दुरवगाह्यत्वं, बह्वर्थत्वेन । अत एवोत्तारणे व्याख्यानादिŽ पेऽत्यशक्ति: । एवकारेण व्याकुलीकृतचेतस्त्वस्य शब्ददोाादिदशर्ननिमित्तकत्वं व्यावर्तयति । उत्तारणेऽत्यशक्तिरेव कुत इत्यत उक्तम्- मन्दानामिति ।। तर्हि ज्ञान्युपादेयता न स्यादित्यत आह- महतामिति ।। उक्तसमुच्चयार्थश्‍चशब्द: । उच्छ्रितात्मनां बहुविायज्ञानसाधनमानसानाम् । तेन न्याय'वेन जातेन विशोाज्ञानेन मध्याह्नसूर्यसदृशचेतसाम् । मनसि मीमांसापारवारिधौ विशोागाढे सति । महतामित्यस्योपकारक इत्यनेनापि सम्बन्ध: । विशोाज्ञानहेतुत्वार्Ž ातरामित्युक्तम् । न्याय'वो न्यायमालाŽ प: । अर्थसङ्क्षेपस्य बह्वक्षरैरपि सम्भवात्प्रमिताक्षरैरित्युक्तम् । प्रमिताक्षरत्वं त्वल्पाक्षरोपेतैकपदादेरेव पूर्वोत्तरपक्षन्यायप्रतिपादकत्वमनेकाधिकरणसम्बन्धिन्यायप्रतिपादकत्वं च द्रयव्यम् । ननु यदि न्यायमालाŽ पग्रन्थेनैव विशोपरिज्ञानम् । तर्हि न्यायविवरणं व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति विस्तरोऽपीत्यादिना अपि यद्यपि । कथं तद्विशे- ाातिवेदनमित्यत उक्तम्- व्याख्येति ।। भायानुव्याख्यानयोरेव विस्तरो न्यायप्रपञ्चनŽ पो यस्मात्तस्मात्ताभ्यां विशे- ाातिवेदनमिति पूवेण सम्बन्ध: । तथाप्यनल्पचेतसां पुंसामलमतिशयेन विशोाज्ञानसि€ये न्यायविवरणŽ पो विस्तर: कृत इति शेा: । अनेनाल्पचेतसां विस्तराभावे ज्ञानमेव न स्यादिति तत्करणस्यावश्यकत्वं सूचितम् । ननु यदि

व्याख्यानुव्याख्ययोरेव विस्तर उदीरितस्तर्हि ताभ्यामेव ज्ञानसम्भवाŽ यायमालाŽ पसङ्ग्रह एव व्यर्थो दूरे तद्विवरणमित्यत आह- तŽ यायेति ।। येऽल्पचेतस: । न केवलं सूचितन्यायो€रणेऽशक्ता: । किन्तु तयोर्व्याख्यानुव्याख्ययोरुक्तानां न्यायानामु€रणेऽप्यशक्ता एते मनोन्यायानुगं न कुर्यु: । सङ्क्षेपविस्तरŽ पग्रन्थद्वयेन मनो न न्यायानुगं कुर्यु: । तथा येऽनल्पचेतस: तŽ यायो€रणे शक्ता अपि सङ्ग्रहलालसा एतेन मनोन्यायानुगं सुस्थिरं न कुर्यु: । एतेन सुस्थिरं कुर्यु: । हि यस्मात्तस्मात्सङ्ग्रहविस्तरŽ पग्रन्थद्वयं कृतमित्यर्थ: । ननु क्वचित्तŽ यायो€रणे शक्तस्तर्हि तेनैव सूचितन्यायो€रेण सङ्ग्रह: कर्तुं शक्यत इत्यत आह- को नामेति ।। अशोविद्या उŽ सागरा इव । साक्षान्मुख्यत: । न्यायामृतम् । न्यायप्रतिपादकसूत्रात्मकम् । मोक्षहेतुत्वादमृतत्वम् । अन्तत: । अशोत: । स्वसङ्गृहीतन्यायप्रतिपादकत्वादिना । अन्यथोक्तयभावे । कैमुत्यद्योतनार्थं वृन्दारकेऽपीत्युक्तम् । एवं तर्हि मीमांसाशास्त्रं निरधिकारिकं स्यादित्यत आह- एवमिति ।। अ€ानिश्‍चयेन, केचन ब्रह्माद्या इत्येतदत्रापि सम्ब€यते । ननु यदि ब्रह्माद्या एवाधिक्रियन्ते तर्हि स्वेन कथं सङ्क्षेपविस्तरौ कृतावित्यत आह- अहं त्विति ।। अनेन स्वस्य मुख्यवाय्ववतारत्वŽ पविशों द्योतयति । भगवत्प्रसादŽ पमुख्याश्रवणबलेनाभिवृ€: । सङ्क्षेपेण कृतन्याय'वं विस्तरेण व्याकृतिं न्यायविवरणं चेत्यर्थ: । ननु ग्रन्थकरणे वाक्यार्थज्ञानकरणपाटवादिना भवितव्यम् । ईश्‍वरप्रसादस्य तु क्वोपयोग इत्यतो ज्ञानादेरीश्‍वरप्रसादसाध्यत्वेऽन्वयव्यतिरेकावाह-

तत्प्रसादमृते कस्य शक्ति: संसारसागरे । मग्नस्य चेतनस्य स्यात्तत्कृतानुकृतौ क्वचित् ।।
नित्यानन्दामृतस्यन्दितकटाक्षैधितस्य तु । का नु शक्तिर्भवेŽ ीव तत: कोऽत्रातिविस्मय: ।। विद्याविद्ये सुखं दु:खमशक्ति: शक्तिरेव च । उत्पत्तिस्थितिनाशाश्‍च विशोाश्‍च परेऽखिला: ।। चेतनाचेतनस्यास्य समस्तस् यदिच्छया । स मम स्वकृतेनैव प्रीयतां पुरुोत्तम: ।।

।। तत्प्रसादमिति ।। कारणताग्रहे व्यतिरेकस्य प्राधान्यादादौ तदुक्ति: । का शक्तिनर् भवेत्सर्वापि भवेदित्यर्थ: । न केवलं ग्रन्थकरणे शक्तेरेव भगवदधीनत्वं किन्तु सर्वस्यापीति वदŽ ानेन ग्रन्थेन भगवत्प्रीतिमाशास्ते ।। विद्येत्यादिना ।। परो नियमनाद्या: । 'न ऋत त्वत्क्रियते' इति श्रुतेरिति भाव: । तदेवोपपादितम्- विद्येत्यादिना ।। विणुज्ञानवत्स्- वज्ञानमप्यधिकारिणां मोक्षहेतुत्वात्स्वŽ पप्रदर्शनपूर्वकं स्वग्रन्थप्रतिपाद्यमाह-

यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने Ž पाणि दिव्यानलं बट्तद्दर्शनमित्थमेवनिहितं देवस्य भर्गो महत् । वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुर्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थ: कृत: केशवे । नमोऽज(ब्ज)भवभूर्यक्षपुर:सरसुराश्रय । नारायणारणं मह्यं मापते प्रेयसां प्रिय ।।

।। इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थ: पाद: ।।

।। श्रीमŽयायविवरणं सम्पूर्णम् ।।

।। यस्येति ।। इदं पद्यं टीकाकारैरेव तत्रतत्र व्याख्यातम् । देवतानमनेन ग्रन्थ: समापनीयो, नतु स्वस्तवनेनेत्याशयेनाह-नम इति ।। प्रेयसां सकाशादिति शेा: । अरणमित्यपि सम्बोधनम् । अरणं भवेति शेाो वा । सम्पूर्णविज्ञानसुखादियुक्तो दोाोज्खित: सर्वसुमानमेय: । ब्रह्मादिसज्ञीवगति: परेशो नारायण: प्रीतियुतो मयि स्यात् । तत्वप्रकाशिकासंस्थो मयानुग्रहतो हरे: । सŽयायविवृतेर्भावो बालबोधार्थमु€त: ।

।। इति श्रीमद्रघुवर्यतीर्थपूज्यपादशियरघूत्तमयतिकृते श्रीमज्जयतीर्थचरणप्रदर्शिततत्तवप्रकाशिकागतन्याविवरणभावो€रे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थ: पाद: ।।
